

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

MAGYARORSZÁG ETHNOGRAPHIÁJA

ÍRTA

HUNFALVY PÁL.

BUDAPEST, 1876

A. M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALÁBAN
(az akadémia bérházában)

ELŐSZÓ.

Magyarország ethnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek a területén laknak; s minthogy a jelen állapot a múlt idők eredménye, azon népek általános történeteit is elő tartoznék adni. Ebben mégis határt kénytelen magának szabni. Németek, szlávok, zsidók stb. másutt is nemcsak nálunk laknak: nem ide valók tehát azoknak ős és általános története, hanem csak az itt lakók különös, azaz magyarországbeli viszonyosságai, mellyek társadalmi szerepléseket jellemzik. Más tekintet alá veendő a magyar nemzet, mert annak eredetét, alakulását, viszonyosságait kutatni Magyarország ethnographiájának első feladata. — De az oláh nép is nyomós előttünk; sőt mint a szemünk láttára keletkező és alakuló nép az általános ethnographiában is tanulságosabb sok más népnél, a mellyek eredetét és fejlődését úgy fokrul fokra nem lehet követni, mint az oláhét.

VI

A mint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle állatban mutatja a természet az embert: annál több jut annak, hogy millyennek mutatja őt a történelem, vagyis, millyennek mutatja maga magát.

Avval nem dicsekhetem, hogy minden jellemzőt, mit a történelem nyújthat, felhoztam, de azon voltam, hogy csak bizonyosat adjak. Azért mellőztem egy és más nézetet, a mellynek históriai alapját nem látom.

Tökéletes munkát nem adhattam, de azt reményilem, hogy kis nyomás-utat hagytam, mellyen jobb járás lehet ezentúl.

Hunfalvy Pál.

TARTALOM.

Bevezetés.

	Lap.
1. §. Blumenbach, Morton osztályozásai	1
2. §. Retzius Anders osztályozásai	3
3. §. Welcker Ármin osztályozásai	6
4. §. Weissbach agyvelő-méretezései	11
5. §. Müller Fridrik a haj szerint osztályoz.....	12
6. §. A nyelv anyaga és idoma	14
7. §. A nyelv különbségei; Humbold V.....	16
8. §. Schlegel Fr. és Pott nyelvosztályozásai	18
9. §. Müller Miksa osztályozása	19
10. §. Külömbőség az árja, sémi és áltaji nyelvek között.....	21
11. §. Steinthal osztályozása	21
12. §. Physiologiai nyelvosztályozás	29
13. §. Genealógiai nyelvosztályozás	33
14. §. Müller Fr. az emberek különbségeiről.....	34
15. §. Peschel Oskar ethnographiája	37
16. §. Ethnographiai bizonytalanságok	42
17. §. Nyelv, társadalom és hit által lesz a nemzet	46

A magyar és erdélyi föld a magyarok bejövetele előtt.

I. Történelem előtti kor.

18. §. Ős állatok; kő-, bronz-, vas-kor.....	52
19. §. Első tudás Magyar- és Erdélyországról	58

II. R ó m a i k o r.

20. §. A rómaiak meghódítják Pannoniát és Daciát	66
21. §. Pannoniának és Daciának népe	75
22. §. Jazygek, Kvádok	86
23. §. Dákok, Pannonok. Nem-szlávok	91

VIII

III. Germán-hunkor.

	Lap.
24. §. Gótok, gepidek, vandálok.....	103
25. §. Hunok. Attila, stb.	109
26. §. Hol laktak a hunok, hol többi népei Attila birodalmá- nak? Gepidek, longobardok.....	123

IV. Avar kor.

27. §. Az avarok előtűnése. Baján.....	130
28. §. Avar országnak népei: gepidek, bolgárok, szlávok, avarok.....	137
29. §. Avar háború	156

V. A frank-német uralkodás kora.

30. §. Nagy Károly intézkedései; avarok, szlávok	161
31. §. Képzelt tiszai Bolgárország	167
tt2. §. A salzburgi egyház térítései. Privina, Koczel	174
33. §. Kozarok, bolgárok, szlávok megtérései	181
34. §. Amulf, Szvatopluk. Német püspökök panasza 186	
35. §. A régi helynevek. Só.....	191

A magyar és erdélyi föld a magyarok bejövetele után.

36. §. A volt Avar-ország Magyarországgá lesz	196
---	-----

A magyarok.

I. A magyarok őstörténetei a történelmi források szerint.

37. §. Ibn Dasta. Bölcs Leó tudósításai.....	197
38. §. Constantinus Porphyrogenitus tudósításai.....	206

II. A magyarok őstörténetei a magyar nyelv tanúsága szerint,

39. §. A nyelv tanúsága a rokon nyelvek által lesz érthetővé	221
--	-----

A magyar nyelvész-nemzet származási időszakára,

40. §. A test részeit, a természeti és erkölcsi életet, a külső ter- mészet tárgyait, háznépet és társadalmi életet kife- jező szók. Számnevek. Névviszonyítók. Eredeti hit	224
---	-----

A török hatás időszaka.

Lap.

41. §. Ugorok, Ugor-ország. A magyarok ős hazája, költözései. Török szók. Kozar nyelv	259
--	-----

A szlávhatás időszaka.

42. §. Milyen szlávszók s milyen szlávnyelvből valók?	269
---	-----

III. A magyarok őstörténetei a magyar krónikák szerint.

43. §. Kézai Simon, Márk krónikája, Thuróczi, az Anonymus.....	276
44. §. Pilgrim törekvése. A hun monda	294
45. a) §. A székelyek. Az első krónikának kora	299

IV. A keresztyénység és királyság a magyaroknál.

45. b) §. Vetélkedés Róma és Konstantinápoly között. Pilgrim kohlmányai	306
46. §. A prágai püspökség. Szent-István.....	315
47. §. A pogány magyarok feltámadása. Az egyházi schisma. Szent-László.....	325
48. §. Izmaeliták, bolgárok, zsidók	332
49. §. A magyar királyság terjedése. Örököse. Uram. Jóbágy.....	336
50. §. Erdő-elv(Erdély).....	349

V. Jövevény népek, mellyek amagarsággal összeolvadtak.

51. §. Besenyők	352
52. §. Kúnok. Jászok. Tatárok	360
53. §. Folyó-nevek	380
54. §. A kúnok, bolgárok, kozarak, avarok, besenyők, kúnok nemzetiségei	386

VI. A magarság jelen mivolta.

55. §. A magarság Mátyás ideje után a XVI. században virág- zik. A magyar helységek száma. A magyarok száma, hitvallásai; a többi nemzetiségek száma	410
56. §. A magyarok zoologikus jellemzése.....	422

A németek.

	Lap.
57. §. A németek nagy hatása	424
58. §. A német telepek, városok	427
59. §. A németek elfogadják a reformatiót, mint magyarok is. Visszareformálás	438
60. §. A németek vagy szászok Erdélyben	441

A szlávok.

61. §. A szlávok állapotja a magyarok bejövetelekor. Palacky és Büdinger véleményei. Szlovákok, lengyelek, ru- tének	453
62. §. Szerbek, horvátok	462

A rumunok.

63. §. Vélemények a rumunok eredetéről. — Kogalnitshan	477
64. §. A rumun nyelv és nép nem a mai Erdélyben, hanem Ru- méliában keletkezett	489
65. §. Történelmi nyomai az oláhoknak. Idegen szók az oláh nyelvben	494
66. §. Vallási és egyházi viszonyaik. Erdélyi állapotjuk. Mara- marosi oláhok	499
67. §. Oláh püspökök. Egyházi unió. Rumunok száma	509
68. §.	514

Czigányok.**Örmények.****Zsidók.**

Visszapillantás	528
------------------------------	-----

(Vé g e.)

IGAZÍTÁSOK.

»	2. lapon felülről a 13. sorban	Glidonnal	helyett olvass	Glid Ion
» 10.	» » » 13.	» amai	» »	» a mai
» 18.	» alulról » 4 .	» kteöl	» »	» kte öl
» 23.	» felülről » 5 .	» gammatikai	» »	» »
» 35.	» alulról » 13.	» lamnt	» »	» lainut
» 67.	» felülről » 6.	» ehlyén	» »	» helyén
» 68.	» alulról » 10.	» Vangio	» »	» Vangius
» 69.	» » » 9.	» Vangius	» »	» Vannius
» 80.	» » » 3 .	» Plicius	» »	» Plinius
» 112.	» » » 11.	» melty díjat.	» »	» melly díjat,
» 130.	» felülről » 5 .	» III.	» »	» IV.
» 133.	» » » 5.	» nvar	» »	» avar
» 145.	» alulról » 15.	» Mintegy	» »	» Mint egy
» » » » 11.	» » » » 11.	» stíriai.	» »	» stíriai,
» 149.	» » » 7.	» törzsök	» »	» törzsek
» 161.	» felülről » 1.	» IV.	» »	» V.
» 162.	» alulról » 5 .	» Marggrafschaft	» »	» »
» 197.	» felülről » 11.	» rumének	» »	» rumunok
» 209.	» » » 16.	» zsa	» »	» isa
» 213.	» alulról » 12.	» elfogalván	» »	» elfogadván
» 237.	» » » 11.	» tárgyas,	» »	» tárgyas
» 254.	» » » 12.	» -vuosi-nak	» »	» városi-nak- szökés-évnek
» 255.	» » » 12.	» kelében	» »	» kebelében
» 301.	» » » 11.	» míveltsége	» »	» míveltségi
» 311.	» » » 13.	» 198.	» »	» 189.
» 337.	» felülről » 7.	» emlékezés	» »	» emlékezése
» 357.	» alulról » 4 .	» csisz-	» »	» czisz-
» 358.	» felülről » 4.	» néven	» »	» réven
» 362.	» » » 8.	» val, fal	» »	» valav, falav
» 387.	» » » 13.	» Dáguines	» »	» Déguignes

s több helyütt is azonképen olvasandó.

MAGYARORSZÁG ETHNOGRAPHIÁJA.

BEVEZETÉS

I.§. Mióta *Blumenbach*¹⁾ az emberi nemet leginkább a bőre színéről öt fajra, úgymint: *kaukasusi* vagy fejér, *mongol* vagy sárga, *malaji* vagy barna, *néger* vagy fekete és *amerikai*-ra, vagy veresre osztotta, azóta a vizsgálódás leginkább az agyra²⁾ fordult, mint az emberi testnek azon részére, a mely legalkalmasb osztályozási alap. *Morton Sámuel*³⁾ eleinte elfogadván a *Blumenbach* osztályait, az amerikai népek agyait vizsgálgatá, s 1839-ben »*Crania Americana*« című nagy munkát ada ki Philadelphiában, mely nemcsak az Atlant tengeren túli országban, hanem Európában is nagy elismerésre talált. *Retzius*, a kivel legitt közelebrül megösmerkedünk, azt írta neki

¹⁾ *Blumenbach* »*De generis humani varietate*« 1775. Élt 1752 — 1840, göttingai tanár.

²⁾ Az *agy* szónak jelentését az *agy-velő*, *agya-fúrt*, *agyon-ütni* stb. szók meg szólás mutatják. »*Marczona* dologban teri *kopasz agyát*, hogy így elárulá kegyelmes császárat« olvassuk a *Bethlen Gáborra* írt *Pasquillusban* 1620 tájbul. »*Századok*« IX., 394. *Agy* annyi mint *fej*. A koponya csak felső része az agynak.

³⁾ *Morton* skót születés, ki azután Amerikába költözvén, tanár vala Philadelphióban, †1852.

1847-ben: »Ön többet tett az etimológiáért, mint bármely élő physiologus; reményelem is, még folytatni fogja e tudomány művelését, melly oly szerfelett nagy érdekű.« Morton az említett munkájában azt állítja, hogy az amerikai népek, — az éjszaki sarkhoz közel lakó eszkimók és más nevű népek kivételével, a mellyeket *sarki* népeknek hínak, — mind egy fajt tesznek, melly két ágra oszlik; s hogy ez az amerikai vagy rézsínű faj (az amerikai tudósok *red mannek*, veres embernek nevezik) a többi emberfajoktól különböző, még a mongoltul is. Mert a mi hasonlóság látszik a két faj között, az származhatik ázsiai beköltözésből is, de az egyenlő égaljnak is lehet tulajdonítani. — Morton azután Glidonnal szövetkező, a ki Mehmed Alinak megbízottja vala, egyiptomi agyakat is szerezhete magának, s 1844-ben »Crania Aegyptiaca« adá ki. Hírre kapván a szerző, a földnek minden részéről gyűjtögete agyakat, s befolyásával nagy lendületet ada az etimológiának Amerikában, a hol a fajok összetalálkozása szinte több ösztönt szolgáltat afféle nyomozásra, mint egyebütt. Amerikában, mint tudjuk, az európai faj a néger fajjal érintkezik a társadalom sőt már az állam terén is; érintkezik a benszültött veres fajjal, a melly azomban szemlátomást fog; érintkezik az ázsiai beköltözőkkel, különösen a sinaiakkal. — Blumenbach az öt emberfajt egy eredetűnek fogadta el: Morton nyomozásai eredménye által kénytelen vala nemcsak több emberfajt elfogadni (számszerint 23-at), hanem ezeknek olyan állandóságot is tulajdonítani, minélfogva azt hiszi vala, hogy két különböző fajnak nem lehet egy az eredete. *Typus*-nak nevezvén a fajt, abban oly eredeti állandó idomot talált, melly független bármely égalji vagy más természeti behatásoktól. Az ember mindenütt ki van

téve külső behatásoknak, de azok soha nem változtatják meg az eredeti typust.⁴⁾

2. §. Retzius⁵⁾ az agynak és arcnak idomai szerint új osztályozást állíta fel. Az agy t. i. vagy *hosszú*, ha nagyobb a hossza mint széle, p. o. egy svéd agynak hossza úgy áll a szélességhez, mint 1000:773, vagy majdnem mint 9: 7, az tehát felülrül tekintve szinte tojásdad idomú; vagy *rövid*, a mellynek szélessége majdnem egyenlő a hosszával, p. o. egy szlávagnak hossza úgy áll a szélességéhez, Retzius szerint, mint 1000:888, vagy mint 8:7; az tehát felülről tekintve jobban közeledik a négyszögű, vagy gömbölyű idomhoz. Az agynak hosszát a nyakszirtnek (*occiput*) púpja teszi, a melly a rövid fejen nem látszik meg nagyon.

Az arcz idomát az áll és fogak iránya határoza meg. Ha az áll és fogak igenesek, az arcz-él majdnem *függőleges* lesz; ha ellemenben az áll és fogak előrenyúlók, az arcz-él szinte *állati orrot* mutat. Amaz esetben *orthognath* (igenes állu), emebben *prognath* (előrenyúlt állú)-nak nevezik.

Az agynak és arcnak két-két idomát összefoglalván négy typust nyert Retzius, úgymint:

1. *hosszú fejűt, függőleges arcz-éllel* (*dolichocephal-orthognath*),

⁴⁾ Types of Mankind, or Ethnological Researches (Morton Samuel György halála után) by J. C. Nott and Geo. R. Gliddon. Philadelphia. 1854-ben már hatodik, 1870-ben nyolczadik kiadása jött ki.

⁵⁾ *Retzius Anders* svéd tudós (1796—1860.) *Ethnologische Schriften von A. Retzius. Nach dem Tode des Verfassers gesammelt.* Stockholm 1860. — Némi tudósítást láss róla: Utazás a Balt-tenger vidékein című munkám II. 341—423. lapjain is.

2. *hosszú fejűt előrenyúló arcz-éllel* (dolichocephalognath),

3. *rövid fejűt függőleges arcz-éllel*, (brachycephalognath), és

4. *rövid fejűt, előre nyúló arcz-éllel*, (brachycephalognath). E szerint több ízben állítá fel Retzius az etimológiai rendszert, 1842-ben, 1844-ben, 1852-ben és 1856-ban; az utolsót és legteljesebbet egy térkép által is szemléltetővé tévén. Az etimológiai térkép szerint Európának keleti Ázsiának nagy területét a Himalájáig, Perzsiáig és Arábiáig, végre Amerikának nyugati felét éjszaktul délig s itt az egész déli részt befoglalta, *rövid fejű* (brachycephal) népek lakják: elleniben nyugati Európát, egész Afrikát, Ázsiának déli részeit, Ausztráliát és Amerikának éjszaki és keleti részeit *hosszú fejű* (dolichocephal) népek bírják.

Rövid fejűek, de függőleges arczélllel Európában:

az ugorok, melly név alá tartoznak Retzius szerint a szamojédek, lappok, vogulok, osztjákok, permiek, votjákok, cseremiszek, mordvinok, *csuvasok*, magyarok, finnek;

a törökök;

a szlávok, úgymint: csehek, vendek, morvaiak, tótok, horvátok, szerbek, lengyelek, oroszok, lettek és litvaiak;

új görögök,

albániak,

etruszkok,

rhaetiusok,

baszkok.

Hosszú fejűek, de függőleges arczélllel Európában:

a germánok, úgymint: norvégiek és normannok, svédek, dánok, hollandiak, flamandiak, burgundiak, németek, kik a germán törzsből valók, angolszászok, gótok;

a keltek, az angol, ír és skót keltek, vallonok, gallusok Franciaországban;

a tulajdonképi rómaiak,

a régi görögök.

Rövid fejűek, de előrenyúló arczéllal Ázsiában:

az ázsiai ugorok, így nevezi Retzius az ázsiai szamojédeket és jakutokat;

az ázsiai törökök, turkománok, tatárok;

a mandsúk, mongolok,

a malajiak stb.

Hosszú fejűek, de függőleges arczéllal Ázsiában:

a hinduk,

perzsák,

arabok,

zsidók stb..

Hosszú fejűek de előrenyúló arczéllal Ázsiában:

a tunguzok,

sinaiak,

japániai stb.

Afrikának minden népe hosszú fejű de előrenyúló arczéllú; Amerikában is hosszú fejű népek előrenyúló arczéllal vannak. Mellékesen említjük még, hogy Retzius a csuvasokat az európai, a jakutokat pedig az ázsiai ugorokhoz veti, mert nem tudja vala, hogy a két nép töröknyelvű.⁶⁾ Megemlítjük azt is, hogy 1842-ben többek közt ezt írta volt: »Európában vannak *formae dolichocephalae orthognathae* és *brachycephalae orthognathae*. Az első idom nyugati Európának kisebb, népesebb és míveltebb, a másik idom meg Euró-

⁶⁾ Blick auf den gegenwertigen Standpunkt der Ethnologie mit Bezug auf die Gestalt des knöchernen Schedelgerüstes. Lásd: Ethnologische Schriften von Anders Retzius. Pag. 136 — 163.

pának keleti nagyobb, néptelenebb és kevésbé mívelt részeiben uralkodik. Európának gentes dolichocephalae orthognathae-je tehát: Svédok, norvégiek, dánok, hollandiak, angolok (kelták), francziák, írek, skótok, belgák.⁷⁾ De az 1856-ki osztályozásban, mint láttuk, Retzius csak a *germán törzsbéli németeket* találja dolichocephaloknak.

3. §. Az agyak méregetését leginkább az angol Davis Barnard s a német Welcker Ármin folytatók és határozzák meg legpontosabban. A hosszúságot egységnek véve és 100 részre osztva, az agy szélességét amaz egység századaival fejezik ki, s azt *szélességi index*-nek (Breiteindex) nevezik. Tehát tökéletesen rövid, vagy gömbölyű agy az, a mellynek indexe 100-at mutat, azaz, mellynek széle akkora mint hossza. S ilyen agy csakugyan elő is kerül az amerikai népeknél. Ehhez legközelebb jár az ismeretes agyak közt egy tatár-féle, mellynek szélességi indexe: 97.⁷⁾viszontag a legkeskenyebb volna egy ujszeelandi, 69.⁹⁾ index-vel; sőt Davisnál van egy állítólagos kelt agy, 58 index-vel. Az index tehát 58 és 98 két végsőség közt változik; de a középserű számok 67—85. Már Welcker tapasztalásai szerint az összes emberiségnek felénél az index 74—78 között változik; az ilyen szélességű vagy indexű agyakat tehát *orthocephaloknak* nevezi; mások jobban szeretik a *mesokephal* nevezetet. Ezt fogadván el, az agyak szerinti osztályozáskövetkező:

dolichocephal (hosszú fejűség), mellynek hossza 100, szélessége kevesebb 74-nél;

mesokephal (középszerűen hosszú fejűség), mellynek hossza 100, szélessége 74—78 között való; végre

⁷⁾ Ethnologische Schriften. Pag. 33.

brachykephal (rövidfejűség), melynek hossza 100, szélessége 78-nál több. — A hosszú agyak tehát keskenyek (Schmalschedel), a rövidek szélesek (Breitschedel).

Az elsőhöz és utolsóhoz még al-osztályok (*subdolichokephal* és *subbrachykephal*) járulván hozzá, Welcker következő skálát állít fel: ⁸⁾

	Szélességi	
	index	
	67	radspüt
	68	néger Sennaar és Darfurbul, Karolina szigetbeliek,
Dolichokephalok	69	abyssiniek, asantik, kafferek, hottentották,
	70	eszkimók, mozambik - néger, ausztrálnéger,
	71	új egyiptomiak, guineai és sudani néger.
Subdolichokephalok	72	négy hindu várna közepes indexe,
	73	irlandiak, keletindiai, bhil, god, kol, újseelandiak.
	74	római, spanyol, egyiptomi múmiában, arabok, braziliak stb.
Ortho- vagy mesokephalok	75	ó görög, svéd, észt, hollandi, brahminok, kabylek stb.
	76	angolok, dánok, izlandiak, skótok, portugálok, sinaiak, japánok stb.
	77	alnémetek, ujjgörögök, tatárok, éjszak-amerikai indianusok stb.
	78	zsidók, szumatraiak stb.

⁸⁾ Kraniologische Mittheilungen von Hermann Welcker. Az »Archiv für Anthropologie. Braunschweig 1868. I. 75 — 160. Az alább

	Szélességi index	
	79	franciák, olaszok, szerbek, lengyelek, kis- oroszok, finnek stb.
Subbrachy- kephalok	80	felnémetek, nagyoroszok, ruthenek, baskí- rok, magyarok, rumunok, karaibok stb.
	81	svajcziak, tótok, kalmükök, tunguzok.
Brachyke- phalok	82	csehek, horvátok, törökök,
	83	lappok, burutek stb.
	84	—
	85	—
	95	mesterségesen idomított ó peruiak.
	100	mesterségesen idomított éjszak - ameri- kaiak.

(Steinburg J. katonai orvosnak a szegedi környékbe való 20—24 éves hatvankilencz huszáron tett mérései szerint a középszélességi index volt 87,8; a legalsó 68,8, a legfelső 10,06. Még pedig 80 alatt volt csak tíz, 81-ig öt, 85-ig öt, 90-ig huszonkettő, 10,06-ig huszonhárom. A hatvankilencz közt tehát 10 volt dolichocephal, s 54 brachycephal.

Steinburg Móricz ötvennégy udvarhelyszéki 20—64 éves férfiak középszélességét 81,45 találta, a 75,4 meg 89,7 végsőségek között. 80 alatt volt tizenkettő, 81-ig tizenhat, 82-ig nyolcz, 81,7 a többi tizennyolcz.

Ugyanaz tíz oláhon 81,6 indexet talált; továbbá nyolczvanegy 20—58 éves városi száz férfi csak 80,7 indexet talált, 72,7 meg 86,8 végsőségek közt. Tehát negyvenöt volt dolichocephal, tizenhárom mesocephal, és csak huszonhárom brachycephal. Végre huszonöt cigány agyat mérvén meg (közte nyolcz volt költözködő, a többi telepedett) a végsőségeket 71,3 meg 87,2 találta, úgyhogy ezek közt volt 13 dolichocephal, 2

közöltt Steinburg-féle mérések 100 felüli szélességi indexet is mutatnának, ha Welcker methodusa szerint történtek.

mesokephal, 10 brachykephal (Lásd ein »Schädelfund von Székely-Udvarhely und Mittheilungen über einige andere Schädel von Moritz v. Steinburg. — Programm des Evang. Gymnasiums in Schassburg zum Schlüsse des Schuljahres 1874—5. Hermannstadt, 1875.)

Ezen táblából kitetszik, hogy az agyak többsége a középidom körül gyűl s hogy a határozott hosszú és határozott rövid fejű népek a kisebbséget teszik. Welcker e számbeli arányt imígy mutatja fel:

a dolichokephalok	tesznek 107 milliót,
a subdolichokephalok	» 165 »
a mesokephalok	544
a subbrachykephalok	195
a brachykephalok	15
	Összesen 1026 milliót. ⁹⁾

Retzius csak a *germán törzsbeli németeket* találá dolichokephaloknak: de a kik ezt a jellemet a németségnek általában akarták tulajdonítani, mellőzék a Retzius korlátozását, s például Schiller agyát mint típusát mutatták be a dolichokephal-orthognathságnak, pedig szélességi indexe 82-öt mutat, tehát olyan brachykephal (Welcker szerint), mint a csehek, horvátok, törökök.

⁹⁾ Összehasonlítva ezen szám-arányokat a Blumenbachféle osztályozás szerinti számokkal azt találja Welcker, hogy

a kaukasusi faj	500 milliót felül áll,
a mongol »	300—400 » körül van,
a néger »	100 milliót teszen,
az amerikai »	13 » »
a maláji »	30 » »

Összesen: 1033 milliót, Dániel Geographiája szerint. (Stuttgart 1859).

Welcker sok vidéken tüzetesen vizsgálta meg a német agyat,¹⁰⁾ s eredményül azt hozta ki: A mi korunk németjei részint brachykephalok és subbrachykephalok, részint mesocephalok, de *sehol sem dolichocephalok*. S minthogy a rövidfejűség ott is uralkodik, a hol a szlávok hatását nem lehet gondolni, (p. o. Würtembergiában, Helvetiában) tehát, föltéve, hogy az eredeti németség dolichocephal volt volna (mert a mai hindu is az), azt kell elfogadni, hogy egy rövidfejű őslakosságra oltódott, vagy ismeretlen vegyítés, vagy végre az idők lefolyása alatt történt átváltozás által lett rövid fejűvé, — melly utóbbit Welcker legkevésbbé akar elhinni (die letzte dieser Annahmen möchte ich am wenigsten zulassen), mert a mai nagy többség szerinti rövid fejű németség nem származhatik hosszú, fejű elődöktől.

Az agynak hosszúságán és szélességén kívül Welcker annak magasságát is meghatározza, ezt a nyakszirt nyílásátul a fejtetőig vevén, a hol az agy-varrások egymást keresztezik. A magasságot is a hosszúság századjaival fejezi ki, mit a magasság indexének nevez. Welcker azt találta, hogy a magasság megfordított arányban áll a szélességhez: minél szélesebb az agy, annál laposabb is, s minél keskenyebb, annál magosabb. Tehát a hosszufejúek magassági indexe meghaladja a szélességi indexet. De kisebb itt a végsőségek közti tér, t. i. 70,₂—82,₃. Ahol 82,_±-nél is magasabb agy tűnik elő, ott mesterség által lett olyanná mint mai napig némelly amerikai nép a kisdedek agyát bizonyos idomba szorítja. Welcker egy táblán mutatja

¹⁰⁾ Brachycephalia und Dolichocephalia insbesondere der deutschen Stämme, A. Kranologische Mittheilungen V. szakasza.

meg, mint kisebbedik a magassági index a szélességi index növekvésének arányában, melyly táblából ím néhány adat.

agyak száma	Szélességi index	Magassági index	Külön- ség
5 radspud	66,6	72,4	+6
20 kafter	68,7	73,7	+5
18 hottentota	69,2	70,2	+1
15 ausztráliai néger	69,8	75,2	+5
15 hindu	70,1	74,7	+5
18 eszkimó	70,3	74,1	+4
10 új egyiptomi	71,4	76,2	+5
8 írlandi	73,4	70,6	—3
20 ó római	74,0	71,3	—3
11 spanyol	73,4	73,0	—3
11 észti	74,8	73,6	—1
12 ó görög	75,0	73,6	—1
16 svéd	75,2	71,5	—4
10 cigány	76,3	73,9	—2
10 tatár	77,1	75,8	—1
10 újgörög	77,1	74,6	—3
6 magyarországi	77,8	75,1	—3
15 zsidó	78,4	71,4	—7
11 finn	78,6	74,9	—4
6 szerb	78,8	76,2	—3
16 osztrák	78,8	75,0	—4
16 magyar	79,7	76,3	—4
4 rumun	80,0	76,1	—4
6 tót	81,0	76,3	—5
27 cseh	82,1	76,2	—6

4. §. Az agy velőnek súlyát is méregetik; Weissbach A. az osztrák-magyar birodalombeli népeket vizsgálgatja.

Jelesen germán, román, szláv és magyar agyvelőket mért meg és hasonlított össze.

46 magyar agyvelőnek átlagos súlya 1322,⁸⁶ gramm, legkönnyebbike 1157 gramm; legnehezebbike 1605,58 gr. mind kettő közép nagyságú és nem erős emberé volt.

13 rumun agyvelőnek átlagos súlya 1326,⁵⁸ gramm; legkönnyebbike 1106,⁷⁴, legnehezebbike 1499,⁴⁹ gr.

20 olasz agyvelőnek átlagos súlya 1301,³⁷ gramm; legkönnyebbike 1108,⁹⁸ gr. legnehezebbike 1586,⁹⁷ gr.

11 lengyel agyvelőnek átlagos súlya 1320,⁵⁹ gramm; legkönnyebbike 1135,²⁹ gr., legnehezebbike 1320,⁵⁶ gr.

11 tót agyvelőnek átlagos súlya 1310,⁷⁴; a szélsőségek 1176,³⁰ és 1445,⁸⁴.

23 német agyvelőnek átlagos súlya 1314,⁵⁰ gramm; legkönnyebbike 1127,⁵⁹, legnehezebbike 1531,¹⁹ gr.

Weissbach azonkívül még a nagy- és kis velőnek arányát is meghatározta, s azt találta, hogy a legsúlyosabb kis velő van a tótoknál, azután a németeknél stb.

5. §. Ha nem csatlakozom, Müller Fridrik a Novara hajó utazásának leírásában ¹¹⁾ vévé föl először az emberi haját is osztályozó alapnak; mert a haj kevesebbé változó, mint bármely testi rész vagy tulajdonság. A hajra nézve két osztálya van az emberiségnek, ugymint *gyapjas hajú* (wollhaarig, ulotrisches) és *sima hajú* (schlichthaarig, lissotrisches). A gyapjas hajsál lapos, keresztszelete tehát hosszúkás gömbölyű; a sima hajsál henger-alakú, azért

¹¹⁾ Reise der österr. Fregatte Novara um die Erde in den Jahren 1857, 1858, 1859. Anthropologischer Theil. Dritte Abtheilung. Wien 1868.

kereszt-szelete kerek-gömbölyű. Valamennyi gyapjas linju emberfaj hosszas agyú és előre-nyuló arczélű (dolichoke phalprognath), s azok mind a földkerekség déli felén laknak, fel az egyenlítőig, sőt innenrajta is néhány fokig.

A két nagy osztályon belül, a hajnak tulajdonsága és növése szerint, megint két-két alosztály van, úgymint:

I. A gyapjashajú vagy 1.) *csomóshajú* (büschelhaarig, lophocomi), mivelhogy annál a haj szétváló csomókban nő, vagy 2.) *bundáshajú* (vliesshaarig, eriocomi), mert a haj egyenlően lepi be az egész fejet.

II. A simahajú is 1.) vagy *igenes hajszálú* (straffhaarig, euthycomi), mivelhogy a fekete hajszálak igenesen nyúlnak lefelé, vagy 2.) *göndör hajszálú*, mert a barna vagy szőke hajszálak fürtökben folynak alá. Ez az alosztály egyszerűs mind szakálás is, holott a többi alosztály szakálatlan, avagy igen gyenge szakálú.

A két osztálynak két-két alosztálya összesen tizenkét emberfajra oszlik, t. i.

I. Gyapjas hajú: A) <i>csomós haj szálú</i>	1. hottentota,
	2. pápua,
B) <i>bundás hajszálú</i>	3. afrikai néger,
	4. kaffer.
II. Sima hajú: A) <i>igenes hajszálú</i>	1. ausztráliai,
	2. éjszaksarkbeli,
	3. amerikai,
	4. malaji,
	5. mongol.
B) <i>göndör hajszálú</i> .	1. dravida,
	2. nuba,
	3. földközi tenger melléki.

6. §. A millyen nagy a népek száma, olyan nagy a nyelvek száma is. Osztályozni annyit tesz, mint a sokaságot egy általános fogalom alá sorolni s ez által egységre és rendre hozni azt. De osztályozni nem lehet semmit, ha nincsen benne természetes rend. A nyelvek osztályozása felteszi, hogy a nyelvek is természetesen, nem mesterségesen, alakultak.

A nyelvekben *anyagyszókat* és *idomokat* lehet megkülönböztetni, Az anyagyszók a név-szók és igezők, tehát *nomen* és *verbum*; az idom-szók a *névmás* (pronomen) és *viszonyszó*, akár az egyes szókat, akár mondatokat viszonyít, tehát a közönséges grammatikai nevezet szerint akár *prae (post)-positio*, akár *conjunctio*.

Bopp az idomszókat *pronominalis* gyökök-nek (pronominal wurzelwörter), az anyagyszókat *verbális* gyököknek (verbal wurzelwörter) nevezé el. Világos ezek különbsége. A verbal gyökök azok, a melyekből a névszó általában (dolognév vagy substantivum, tulajdonság-név vagy adjectivum, számnév v. numerale) és az igező (a verbumnak minden származékai, az igeśneveket, infinitivust és participiumokat belétudva) lesznek, s azok teszik igazán a nyelvanyagját, azaz a dolgok és tulajdonságaik, számaik neveit, s a létnek, cselekvésnek, szenvedésnek kifejezéseit. A pronominal gyökök azok, a melyekből a névszók és igezők képzői, viszonyító és személy-ragjai, és a mondat kapcsolai (conjunctiók) lesznek, s ezek viszontag a nyelvvidomát teszik. Egy példán érthetőbb lesz a kettőnek mivolta és különbsége. »Clarorum virorum facta moresque posteris tradere antiquitus usitatum ne nostris quidem temporibus quamvis incuriosa suorum aetas omisit.« Szabadon fordítva magyarul ezt teszi: »Jeles férfiak tetteit és erköl-

cseit az utódoknak adni hírül, mi hajdan szokásban volt, még a mi korunk sem hagyta el, ámbár nem sokat gondol a maga történeteivel.« — A latin szók egy mondatot, a magyar szók egy fő mondaton kívül két alárendelt mondatot tesznek. A ki latinul ért, tudja, hogy a latin mondatnak névszóji casus-raguak, s hogy ezek a ragok vagy casusok mindannyiszor más szók miatt ilyenek vagy ollyanok. Így a genitivusok: *darorum virorum* a *facia* szó miatt; az accusativusok: *facta moresque* a *tradere* igeiszó miatt; az ablativusok: *nostris temporibus* az *omisit* igeiszó miatt állanak; továbbá az *incuriosa* az *a e t a s* miatt van femininumban, s a genitivus *suorum* az *incuriosa* miatt kell. Immár a latin mondatnak idomát teszik mind a névszók casusai, mind az igeiszók *modusai*, *tempusai*, *személyei*, mind végre a mondat részeinek viszonyítóji: *que*, *quamquam*. A többi a latin mondatnak anyaga. Még az is, hogy a latin szók csak egy mondatot fejeznek ki, a nyelvvidomához tartozik.

A magyar három mondatban azonképen szétválnak az anyag- és az idom-szók, egyszersmind a különbség is látható a latin és a magyar nyelv között. Mindjárt a *jeles férfiak tetteit és erkölcsseit* azt mutatja, hogy a magyarban a genitivusi viszony a nominativuson (*facta, mores, tettei, erkölcssei*) birtokos ragok által fejeztetik ki, mi nagy különbség a latin és magyar mondat-szerkezetben; továbbá e birtokos ragu magyar nominativus nemcsak a többes számot *i* által (tette-i, erkölcs-e-i), hanem az accusativust is *t* által kifejezi (tette-i-t, erkölcs-e-i-t), s erre nézve felülmúlja a magyar a latint, a melly, mint látjuk, itt nem különböztetheti meg a nominativustul az accusativust; — végre a latin *darorum virorum* két plurális helyett a ma-

gyar csak egy pluralist (jeles *ferfia*-k) teszen. Nincs szükség a három magyar mondatnak végig való taglalására; elég kimutatnunk az idom jelelőljit; *k*, *k*-nak(férfia-k, utodo-k-nak), *e-i-t*, (tett-e-i-t, erkölcs-e-i-t), *ni* (ad-ni), *n* (hajda-n), *ül* (hírül), *ban* (szokás-ban), *t* (vol-t, a mellyben az a is — vala — o-vá lett), *unk* (kor-unk); továbbá még *az*, *mi*, *még*, *ámbár*, A többi mind anyagszó.

A latin és magyar mondatok eme taglalásából az is világossá lesz előttünk, hogy a két nyelvben *szó-szerkezet* és *mondat-szerkezet* van. Mert mind a névszók, mind az igezők *képzők* által új-új szokat alkotnak, még pedig úgy, hogy névszókból nemcsak más névszók, hanem igezők is lesznek, s megfordítva, igezőkből nemcsak más igeik, hanem névszók is lesznek. P. o. a latin *claro* többül lesz: *clarus*, *claritas*, *claritudo*, *clarescere*, s *in* praepositívóval *indarescere* stb. A magyar *jel* többül lesz *jeles*, *jelesség*, *jeleskedik*, *jeleskedés* stb. tudjuk, hogy kivált a magyar igező igen sok képzővel új-új igezőkat alkothat. A szó-szerkezet tehát nagy jelentőségű mind a latin mind a magyar grammatikában. A szerkezett szókból azután a ragok és viszonyítók segítségével a mondat-szerkezet áll elő, mit a felhözott latin és magyar példán láttunk.

7. §. A nyelvek különbségei már a nyelvek különböző szó- és mondat-szerkezetein alapulnak. Mert vannak nyelvek, a mellyekben nincsen szószerkezet, hanem csak mondat-szerkezet van, s vannak, a mellyekben nincsen mondat-szerkezet, hanem csak szó-szerkezet van. Ez osztályozást Humboldt Vilmos így fejezte ki:¹²⁾

¹²⁾ W. Humboldt's Gesammelte Werke. Berlin, 1848. A VI. köt. 17. §. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die Entwicklung des Menschengeschlechtes.

Vannak nyelvek, melyek a gyök-szókat változatlanul hagyván, a mondatot annyi részre (szókra) osztják, a hánybul az természetesen áll, de a mondat egységét nem azok idomai fejezik ki, hanem csupán a szók rendje. — *Sinai*, helytelenül *khinai nyelv*. — Ebben tehát nincsen szó-szerkezet, nincsen declinatio, nincsen conjugatio. Minden szó lehet névszó, igező stb. s hogy ez-e vagy az, csak a szónak helye mondja meg.*)

Vannak nyelvek, melyek a gyökszókat képzések és ragozások által elváltoztatván, a mondatot annyi részre osztják, a hány szóból az természetesen áll, de a mondat egységét a szók idomai fejezik ki. P. o. a latin, a magyar nyelv. Ezekben tehát van szó-szerkezet, van declinatio conjugatio; s van mondat-szerkezet.

Vannak végre nyelvek, melyek a mondatot nem osztják annyi részre, a hány szóból kellene állani, hanem azokat egy valóságos szóba foglalják össze. Amerikai nyelvek.¹³⁾

*) Azomban ez előadás túlságig megyén. Legalább *Julien Szaniszlo* tudósítása, melyet Müllernek negyedik felolvasában találunk (lásd alább), azt mondja nekünk, hogy a sinai nyelv nemcsak a szók rendje, hanem *practiculák* által is fejez ki declinatiót, conjugatiót.

¹³⁾ Az amerikai nyelvek igen számosak, természet szerint nagyon különbözők is. Az, hogy a mondathoz tartozó részeket (szókat) mind *egész* szóba foglalják, ez által lesz, mert a szám- és viszonyjelölöket csak egyszer fejezik ki. Mi mondjuk p. o. *kutyák többek* hát a többes szám jelelőjét mind a névszóhoz, mind az igezőhöz tesszük; a dakota azt a jelelőt csak egyszer, és hátul fejezi ki, így sunka kutya, eçon tesz, pi a többes jelelő: *sunka* eçon pi; — *a dakoták megölték a besdekéket* (úgy nevezett róka indiánusokat) itt háromszor van a többes szám kifejezve s a *besdek még accusativusban* áll. Ezt a dakota így fejezi ki *dakota, besdeke, ember*

A három nyelvosztály is nevezhető: *asyntheticus*, *syntheticus* és *polysyntheticus*.

8. §. A középső osztályt, a melybe tömérdek sok nyelvtartozik. Schlegel Fridrik (Ueber Sprache und Weisheit der Indier, Heidelberg, 1808.) így választja el két részre, hogy az egyik *hajtogató* (flexív) volna, mert a szók jelentésének határozásait a szó-gyökök belső változásai fejeznék ki, ide számítja a szanszkrit, görög stb. nyelveket; másik pedig *raggató* volna, mert a szók jelentésének határozásait azokhoz ragadó szók fejeznék ki, melyek magokban sokaságot, múltat, jövődőt s egyéb viszonyokat jelentenek; ide, eme másik részhez, Schlegel az arab, héber stb. nyelveket számítja. Jóllehet ez a különböztetés visszás — mert inkább a sémi nyelvek hajtogatók, mint látni fogjuk, az indogerman nyelvek pedig raggatók: mégis a hajtogató jelzés Schlegel után ezekre ruháztatik.

Ugyanis *Pott Aug. Fridr.* (Jahrbücher der freien deutschen Akademie I. Heft, 1848) a nyelveket így osztályozza; hogy vannak:

1. *Különködők* (isolirende, asyntheticus), melyekben az anyag (gyök-szó, fő fogalom) és az idom (származtatás tehát képző, ragozás tehát rag) egészen el van egymástul válva. Ezek az egytagú, a *sinai* és *indo-sinai* nyelvek.

2. *Raggatók* (agglutinirende, syntheticus), a melyekben az anyag és idom csak külsőleg ragadnak össze, tehát szét is bonthatók. Ilyenek a *tatár*, *finn*, *magyar* stb. nyelvek.

kteől, *pi* a többes jelelő): *dakota-bešdeke-wiča-kte-pi*. Azért hozom elő a dakota nyelvet, mert arrul a magyar olvasó is szerezhethet magának némi tudomást. Ez a Sioux indianusok nyelve. Lásd: A Dakota nyelvet, Hunfalvy Páltul. A magyar Akadémia 1856-i Értesítőjében.

3. *Hajtogatók* (flesische), syntheticus), melyekben az anyag és idom fel nem bonthatólag olvadnak össze. Ilyenek az *indogermán*, a szanszkrit, görög, latin, germán, szláv stb.) nyelvek; ezek a tökéletesek, mely tökéletesség vonalán alul maradt az 1. és 2. osztály: viszontag azon túl haladtak a

4. *Tömködők* (transnormale, einverleibende, polysyntheticus), melyek lehető sokat egy szóba foglalnak. Ilyenek az *amerikai* nyelvek.

9. §. Legösmeretesebb lehet a magyar olvasó előtt a *Müller Miksa* osztályozása. Szerinte az ászai és európai nyelvek:

háznépiek. A *sinai* képviseli a háznép nyelvjellemét, mely a házastársak, a szülék és gyermek közti beszédmódhoz hasonlít, mely csak egyes szókat ejt ki, mert az, a kihez fordul, megérti az egészet; s a melyben a hangoztatás (accent) pótolja a hiányt;

nomád nyelvek. A nomád nyelvegy lépéssel tovább megyén. A szókkal nemcsak a tárgyakat és eszméket, hanem azok viszonyait is kifejezi egymáshoz. A nomád nyelv jelleme, hogy sokak előtt érthető legyen, habár ritkán találkoznak is. Azért a nomád nyelv a szók viszonyait világosan fejezi ki, s mindent mellőz, a mi a szók jelentéseit vagy a grammatikai idomokat elhomályosíthatná. Örökséget nem őriz meg, nincsen tehát hagyománya; az a jelenvalónak a nyelve. A nomád nyelvek a *raggatók*. Végre

állami nyelvek. Az állami nyelv az által különbözik a nomádtul, hogy nem érzi a ragok hatását mint abban van örökség, traditio. Az állami nyelvek az *indogermán* vagy *árja* és a *sémi* nyelvek.

Müller a nomád nyelvekre a *turán* nevet ruhazza,

követvén a perzsa mondat, melly szerint *Feridun*-nak három fija volt: *Tur*, *Szilim* és *Ivids*, a kik a *turán*, *sémi* és *árja* fajt képviselik. S Müller a turán nyelvek osztályába nemcsak az úgynevezett *ural-altaji* (tunguz, mongol, tatár vagy török, ugor, finn), hanem a *dravida* (tamul telugu, kanaresz, malajalam stb. déli Elő-Indiában), a *bhotija* (tübeti), *taji* és *malaji* nyelveket is sorozza. A turán vagy ragató nyelveknek tehát Müller szerint, két nagy águk volna:

	α) tunguz csoport.
	β) mongol csoport.
1. éjszaki ág:	γ) török vagy tatár csoport.
	δ) finn és ugor csoport, a mellyhez a magyar tartozik.
	α) taji csoport.
2. déli ág:	β) malaji csoport,
	γ) bhotija csoport.
	δ) tamul csoport. 14)

10. §. nyelvosztályozás (6—9, §§.) alapja az

¹⁴⁾ Lásd I. Müller Miksa, *On the classification of the Turanian languages* — Bunsen: *Outlines of the philosophy of universal History*, London 1854. Vol. I. 263 — 521. 1. Bő ismertetését találni Nyelvt. Közlemények II. (1863). 381—460 1.

2. U. a. *The Languages of the Seat of Was in the East, with a survey of the three families of languages Semitik, Arian und Turanian* London 1855.

3. U. a. *Lectures on the Science of Language*, London 1861. Hatodik kiadás *London 1871*. Lásd ismertetését Nyelvt. Közlemények II. 69 — 104 lapján,

4. *Müller Miksa felolvasásai a nyelvtudományrul*. A hatodik kiadás után, a m. Akad. megbízásából fordította Steiner Zsigmond. Budapest, 1873. 1874.

idom, azt tehát *idom-szerinti* (morphologiai) osztályozásnak nevezzük.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a *hajtogatás* jelzése tulajdonképen csak a sémi, tehát a héber, arab, syriai stb. nyelvekre illik. — A ragató osztálybul csak az altaji vagy éjszaki ág nyelveit, különösen a tatár, ugor, finn nyelveket hasonlítván az árja és sémi nyelvekhez, a következő lényeges különbségeket találjuk:

a) Az altaji és árja gyökszók abban hasonlítanak egymáshoz, hogy két vagy több hangbul állanak, tehát szabályos alakhoz nincsenek szorítva, s a magánhangzók olly lényegesek, mint a mássalhangzók, sőt egy magánhangzó is lehet gyökszó, mint a szanszkrit *i* (*i-re*, *i-bam*, *i-vi*); az altaji nyelvekben egy magánhangzó mint gyökszó nem igen fordul elő, mert p. o. az osztják *i* (egy) az *i*-nek, ez pedig az *yht* félének rövidülése; az osztják *w-ta* kiáltani, a magyar *ív-* (öl) tőnek felel meg.

A sémi nyelvek gyökszavai ellenben szabályosak, mert rendesen három mássalhangzóbul állanak — ha kétből fejlődtek is ki, — s azokkal magánhangzó nem jár, mert mihelyt avval ejtjük ki, a szó meghatározott idomúvá lesz, p. o. *k-t-b* gyökbül lesz *kataba* írt, *kutiba* íratott, *ktab* írj, *kotib* író, *kitab* könyv stb.

b) Az altaji gyökszókbán a hangzók nemcsak lényegesek, de változatlanok is, s ál, fel és közép hang-sorokra oszolván, a képzők és ragok magánhangzójit a tő-szó magánhangzóijához képest ál-vagy fel-hangúakká teszik, *vocal-harmónia*, minél fogva:

állat, állat-nak, állat-i, állati-ság, állati-ságok stb.
lesz: ember, ember-nek, ember-i, ember-i-ség, emberi-ség-ek stb.

Az árja gyök-szókban is lemezesek a magánhangzók, de nem uralkodnak úgy, hogy elváltakatná a képzők és ragok magánhangzóit, sőt inkább magok változnak el néha, mint p. o. a szanszkrit *véd-mi*, nemet: *weisz* ich, sz. *vid-mas*, német: *wissen* wir, továbbá *icusste*; vagy a görög *ταίρω*, *εσπαοκα*, *σπόρος*; vagy a latin *pello*, *pe-pul-i* stb.

A sémi szó-gyökökhöz, mint a)-ban mondtuk, a magánhangzók nem is tartoznak, mert ezek a kész szók idomait fejezik ki.

c) Mind az áltaji, mind az árja, mind a sémi szószervezet abban egyező, hogy a képzők és viszonyítók hozzáragadnak a szóhoz, de viszontag abban különböző, hogy az áltaji szerkezetben a képzők és viszonyítók alkalmazkodnak a tö-szóhoz, mint b) alatt láttuk, az árja és sémi szószervezetben pedig nem alkalmazkodnak ahhoz.

d) A sémi nyelvek gyökszavai, a névmások, némely viszonzónak és számnevek kivételével, mind ige-gyökökre vihetők, legalább grammatikailag: megfordítva az áltaji és árja nyelvek gyökszavai vagy egyenlő részben névszó- és igeszó-gyökök, vagy ezek csak kevéssel múlják felül azokat. Azért a sémi nyelvek grammatikája az igeszó idomaira, a verbumra, van alapítva, s erre vonja a nomen változásait is: elleniben az árja nyelvek grammatikája a verbumnak kitűnő jelessége mellett, mégis egészen külön tekinti a noment; az áltaji nyelvekben végre a verbumnak legbujább idomai mellett is, a nomen hasonló súlyt gyakorol.

Ha tehát *hajtogatás* (flexió) a gyökszónak belső módosulását jelenti: akkor igazán csak a sémi nyelvek hajtogatok, az árják pedig olly ragगतók, mint az áltajiak.¹⁵⁾

¹⁵⁾ Ez annyira szembetűnő lévén, csudálkozni lehet azon, hogy

De a külföldi tudományban még folyvást érvényes az osztályozás, mely *különböző, ragगतó* és *hajtगतó* nyelveket különböztet meg, s a hajtगतókhöz az árjátak és sémieket számítja, melyeket egyébiránt egy közös sajátág egyesít, a *grammatikai genus*, a mely nélkül a többi nyelv-osztályok szűkölködnek.

11. §. A nyelveredete homályos, csak annyit tudunk, hogy az emberi szellemnek ösztönszerű termése s minthogy az, tehát a szellemmel együtt fejlődött. Még homályosabb az, vajjon a szellem mivolta határozza-e meg a nyelvnek

a külföldi tudomány az árja nyelvek hajtगतó jellemét folyvást fenntartja, s nem talál közte és a sémi nyelvek hajtगतása közt különbséget. Azt bővebben kifejtettem 1854-ben, lásd: *A' Török, Magyar és Finn szók egybehasonlítását az 1855-ki Akad. Érteztőben.*

Bopp azonképen ítélt. »Eine semitische Wurzel ist unaussprechbar, weil man, indem man ihr Vocale gibt, sich schon zu einer speciellen grammatischen Form hinneigt, und nicht mehr blosses Eigenthum der über alle Grammatik erhabenen Wurzel vor sich hat. Im indo-europäischen Sprachstamm (azaz *arja* nyelvcsaládban) aber wenn man seinen ältesten Zustand in den am reinsten erhaltenen Sprachen zu Rathe zieht, erscheint die Wurzel als ein fast unveränderlicher geschlossener Kern, der sich mit fremden Sylben umgibt, deren Ursprung wir erforschen müssen.« — »Unter der Flexion versteht Fr. v. Schlegel die innere Veränderung des Wurzellautes, oder die innere Modification der Wurzel, die er der Anfügung von aussen entgegenstellt. Was sind aber, wenn von $\delta\omega$ oder $\delta\sigma$ im Griechischen $\delta\iota\delta\omega\text{-}\mu\iota$, $\delta\acute{\omega}\text{-}\sigma\omega$, $\delta\sigma\text{-}\theta\eta\sigma\acute{\sigma}\mu\epsilon\theta\alpha$ kommt die Formen $\mu\iota$, $\sigma\omega$, $\delta\iota\delta\omega\text{-}\mu\iota$, $\delta\acute{\omega}\text{-}\sigma\omega$, $\delta\sigma\text{-}\theta\eta\sigma\acute{\sigma}\mu\epsilon\theta\alpha$ anders als offenbare Zusätze von aussen, an die im Innern gar nicht, oder nur in der Quantität der Vocale veränderte Wurzel? Wenn also unter *Flexion* eine innere Modification der Wurzel verstanden sein soll, so hat das Sanskrit und Griechische etc ausser der Reduplication, die aus den Mitteln der Wurzel selbst genommen wird, kaum irgend eine Flexion aufzuweisen.« Vergleichende Grammatik des Sanskrit etc. Zweite Aufl. Berlin, 1857. §. 107. 108.

mivoltát, vagy ez a szellemét? Humboldt Vilmos úgy lát-szik, a nyelvet tartotta oknak, s az illető nép szellemét okozatnak, azért értekezett a *nyelvek különböző idomának hatásáról az emberi nem fejlődésé, s a grammatikai alakok hatásáról az eszmék fejlődésért.*¹⁶⁾ — Másszor megint a nyelvet a szellem okozatjának látszik tartani, midőn p. o. azt állítja, hogy a nemzetek különbséget legszabatosabban és legtisztábban nyelveik fejezik ki, mert mindenik nyelv bizonyos nemzeti jellemnek a lenyomata,¹⁷⁾ *Steinthal* magáévá tevéen Humboldt nézeteit s azokat. élménye szerint, ki is egészítvén, annak feljebb (17. lapon) előadott osztályozását is ekkép egészíti ki: Vannak, úgymond, *tökéletes és tökéletlen* nyelvek, Tehát:

A. Tökélet-	a) nyelvek, melyekben az ige-szó minden jellemzés nélkül marad. Partikulák nyelvei (Particular Sprachen).	a malaji az indtenger szigetek nyelvei. birmán stb.
len nyelvek	b) nyelvek, melyekben az ige-szó névmások hozzáragozása által jellemeztetik.	amerikai nyelvek.
B. Tökéletes nyelvek.	a) különködő nyelvek, melyekben minden szó külön magában marad (isolirende Sprachen).	a sinai nyelv.

¹⁶⁾ Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihr Einfluss auf die Entwicklung des Menschengeschlechtes. Der Einfluss der grammatischen Formen auf die Ideenentwicklung.

¹⁷⁾ Der Unterschied der Nationen drückt sich am bestimmtesten und reinsten in ihren Sprachen aus.

	b) hajtogató nyelvek (flecti- rende Sprachen)	a) a sémi nyelvek.
B Tökéletes nyelvek		b) az ind-euro- pai v. árja nyelvek. ¹⁸⁾

Ha az által Humboldt eszméje valóban ki van egészítve, látjuk, hogy ebben a sémi nyelvek már külön alosztályt tesznek, jóllehet egyenlő hajtogatásnak volnának az árja nyelvekkel. De az úgynevezett ragató nyelvek nem találnak helyet ebben az schemában. E hiányt ki is pótolta Steinthal.¹⁹⁾ A tökéletes emberi beszéd okvetlenül kifejezi a subjectumot és objectumot, a praedicatiumot és attribútumot, alapviszonyai tehát praedicativ, attributiv és objectiv természetűek. Ezekből áll elő a *nyelveszme* (Sprachidee), a mellynek az egyes nyelvek teljesebb vagy kevesebbé teljes valószínűségei. Már a nyelvek osztályozása egyedül azt tüntetheti föl, hogy a különböző nyelvekben miképen nyilatkozik az előrehaladás, a mellyben a népek a nyelvészmet valószínűsítették.

Ennek a haladásnak 1850-ben Steinthal tizenhárom fokát nevezte meg, úgymint:

1. Túlsó indiai (hinter-indische) nyelvek,
2. malaji és indszigetekbeli nyelvek,
3. a kafferek és kongó-törzsek nyelvei,
4. a mandsu-mongol;

¹⁸⁾ H. Steinthal. Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin, 1850.

¹⁹⁾ H. Steinthal. Charakteristik der hauptsächlichen Typen des Sprachbaues. Zweite Bearbeitung seiner Classification der Sprachen, Berlin. 1860.

5. török vagy tatár,
6. uráli, vagy finn nyelvek;
7. a sinai;
8. a mejikoi;
9. éjszak-amerikai nyelvek,
10. a vaszk (baszk);
11. az egyiptomi nyelv;
12. a sémi nyelvek;
13. a szanszkrit nyelv(indo-germán nyelvek).

A hat első osztály az anyagot és idomot összekeveri, ezek tehát, s a következő három osztály (minthogy ezek sem különböztetik meg a névszót az igeszótul, jól-lehet elválasztják az anyagot az idomtul) *idom nélküli nyelvek* (formlose Sprachen); az utolsó négy osztály *idomi nyelvek* (Formsprachen).

1860-ban csak a főbb nyelveket (Haupt-Typen) tárgyalván s mellőzvéen p. o. az afrikai nyelveket, nyolcz fokot állít fel a következő schema szerint:

A. Idom nélküli nyelvek		<i>Egymásmellé rakók</i>	I. Túlsó. ind. ny.
		a) a szók jelentéseit reduplicatio és praefixumok határozzák	II. Polynesiái ny.
	2. <i>Változtatók</i>	b) a szók jelentéseit hátul hozzájáruló ragasztékok határozzák	III. Ur.-áltaji ny.
		c) a szók jelentéseit és viszonyait bekebelezések határozzák	IV. Amerikai ny.

B. Idomi nyelvek

1. <i>Egymás mellék rakók</i>	a) a grammatikai
elemek lazán ra-
gadnak hozzá | V. Sinai nyelv.

VI. Egyp. nyelv. |
| 2. <i>Változ-
tatók</i> | b) a gyökszók bel-
sőleg változnak | VII. Sými nyelv. |
| | c) tulajdonképi
suffixumok, ragok
járulnak hozzá | VIII. Sansrit
nyelvek. |

A szanszkrit nyelvek legjobban valósítják a nyelv-
eszmét, azok tehát legtökéletesebbek.

Az első schemában, mint láttuk, Steinthal a mand-
su-mongol, török vagy tatár, uráli vagy finn nyelveket, a
mellyekhez a magyar is tartozik, a tökéletesség felé ha-
ladó három külön fokra helyezi, miszerint a finn-magyar
a tökéletesebb volna közöttök; a másik schemában össze-
veti ugyan a három nyelvcsoportot, de mégis kiemeli a
finn nyelveket azt mondván: »Az ural-áltajaiak között a
finn nyelvek a legtökéletesebbek. Ezen az újabb időben
annyira kedvelt nyelvek csudálatra méltó szerencsés
fejlődésök ellenére sem győzhették le eredeti elvök hi-
jánosságát. Morphologiai tekintetben a legmagasabb fej-
lettségű nyelvekhez emelkednek fel: de physiologiailag
kevésbé múlják felül az osztálynak többi nyelveit. Van
ugyan három-négy annyi casusok mint a görögnek, de
valóságos subject- és object-casusok nincsen, azaz valóságos
nominativus és accusativus nélkül szükölködnek. Továbbá,
igazán idomos nyelvek a casusok kiegészítésére idomszó-

kat, praepositiókat alkalmaznak, a praepositiók olyanok t. i. mik nem származnak verbal vagy anyag gyököktül, mert a névmások rokonai. A finn nyelveknek nincsenek ilyen praepositiójik, elég ok arra, hogy gyanússá legyen minden flexiójok. Ennek külsőlegessége is kétséget támaszt (die äusserliche Weise ihrer Flexion selbst hat manches Bedenkliche), legalább a mutatkozó hangváltozás semmiképen nem hasonlítható a szanszkrit nyelvbeli magánhangzók öregbedésével és gyengülésével. *) A mondat szerkezet is azért esetlen, nehézkes; leginkább azzal árulja el idomnélküliségét a nyelv, hogy a nőmén a verbum előtt túlsúlyt nyer a mondatban, miért is ennek szerkezete inkább érezteti a tübet mintsem a hellén beszédet. — Egyébiránt, úgy látszik, az indo-európai nyelvek hatást gyakoroltak a finn grammatikára. Mert ámbár declinatioja egészen áltaji (echt altaisch), a verbumnak conjugatioja annyira hasonlít a szanszkrit idomokhoz, hogy *Schwartz*e a magyar nyelvet a szanszkrit fajhoz tartozónak ítélte, a mi ugyan hibás. Itt tehát azon ritka probléma, t. i. a grammatikának

*) A finn nyelv a hangok egyensúlyát nézvé, mind a szó képzésében mind ragozásában hol gyengíti hol öregbíti a hangokat. A *ten* szónak megfelel a finn *vanha* (vénh-edni), a *kéz* szónak *kiel* (*e*), de a nominativus: *vén kéz* a finnben *vanha käsi*; a *käs* (*i*) szóban tehát fr-bül *si* lett. Ha mondom.: *vén kéz-nek*, *vén kez-et* a magyarban csak a *kéz-nek* e-je rövidde lesz: a finnben így kell mondani *vanha käd-de*, *vanha kät-tä*. De a *kéz-nek*, *kéz-tül*, *kézbe* finnben lesznek *käd-elle*, *käd-elte*. *kat-hen*: látjuk, hogy a *kätt* hang hol s-szé, hol d-vé változik, hol vissza is kerül. A *vanha* vén a coroparativusban lesz *vanhampi* (vénebb), *vanha-mpa* helyett, genitivusban *vanhemman* (vénebbé); ebben tehát az *a* és *p* változik. — A szanszkrit nyelvbeli magánhangzók öregbedését és gyengülését a 10. §. b) alatt láttuk.

két elvhűsége, volna előttünk, (eine Dialitaet in der Grammatik), a minek lehetséért helyes okbul megkétlettük.²⁰⁾

12. §. Eddig a nyelvek *idomszerinti* (morphologiai) és *belső természetök szerinti* (physiologiai) osztályozását láttuk (a **6—9 §§.** és **11. §-ban**), de van egy harmadik is a *származás szerinti* (genealógiai).

Az idomszerinti nagyon sokféle nyelvet foglal össze, csupán azért, mivel bennök az alakulás külső idoma hasonló. Innen van, hogy a ragगतó nyelvek osztályába nemcsak azokat lehet sorozni, a mellyeket Müller Miksa tett abba, hanem valamennyi nyelvet, melly a képzőket és ragokat hatni toldja a tőszókhoz, a mit nemcsak a szanszkrit hanem a néger nyelvek is tesznek. Az árja és sémi nyelveket is összeveti az idomszerinti osztályozás. Ez tehát a nyelvek szorosabb együvé tartozását vagy különbözősét nem tekinti, sőt inkább mellőzi, mert olly általános fogalomhoz ragaszkodik, melly szinte minden nyelvre alkalmazható. Mi különbséget láthatunk p. o. a szószervezetre nézve a *tetteit, erkölceit* meg a *sua facta, suos mores* között & A mit a latin két szóval fejez ki, azt a magyar eggyel bírja kifejezni, tehát ebben belsőbb, nagyobb, változás történt mint a latinban, hisz a *sui*-nak jelentését csupán *i* (tette-i-t, erkölce-i-t) fejezi ki, a melly *vő, ja*-bul véknyult meg. Ha pedig a *factumnak* a *fac*-igetőből való származását vetjük össze a *tett*-ével, a melly *te* vagy *tevi*getőből lett, azt látjuk, hogy a latinban *to* képző járult a *fac*-hoz (*facto*), a magyarban hasonlóképen *t* képző járult a *tev*

²⁰⁾ Charakteristik d hauptsdchlichsten Typen des Sprachbaues. Pag. 329. 330. — *Schwartz*e, a kit Steinthal megemlít, ismeretlen előttem, tehát nem szólhatok a magyar nyelvet illető véleményéhez.

hez; de itt a *v* hasonult a *t*-hez s ezért lett *tett*, a latinban meg a *c* nem hasonul a képzőhöz az olaszban ez is történik, mert ebben *fatto* lett *facto* helyett. Ha továbbá látjuk, hogy a *te*-ből *tét* és *tát* szókat képez a magyar nyelv, mik a görög *ποιήσις* és *ποίηνα*-hoz hasonlítanak, de hogy más eljárás útján lett *tét* (-tev-et), s máson *tett* (-tev-t), a finom szó szerkezetét el kell ismernünk a nyelvnek.

A *belső természet szerinti*, vagy *physiologiai*, osztályozás a nyelvtökéletességének eszméjét veszi alapnak, de ez eszme a bölcselkedő emberé, nem a nyelvké. Steintal azt állítja, hogy a finn (magyar) nyelv nem bírja a nominativust az accusativustul megkülönböztetni, pedig úgy látszik, nem tudja, hogy a finn accusativus *m* volt, a lappban *b*, melly azután *n*-né lett, s azért most *n* a finn genitivusnak és accusativusnak ragja ²¹⁾; a magyarnak accusativusa pedig világosabb a latinnál is, mit a *tetteit*, *erköcseit* szók mutatnak. Steintal mintegy szemrehányást teszen a finn (-magyar) nyelvnek, hogy a casusok pótlására nem használ praepositíókat: de felejtteni látszik, hogy általában itt a sok postpositio a latin-görög nyelvnek praepositíójí helyett van, még inkább felejtí azt, hogy a finn nyelvcsakugyan praepositíókat is alkalmaz, p. o. *ilman minuta* és *ilman minna* absque me. — Azonképen gondolja St., hogy a finn (magyar) nyelv az ígetőt a névtőtül

²¹⁾ Vegyük például a lapp *akka*, finn *akka*, vogul *akve*, magyar *asszony* (*ak-szony*) szókat, ezeknek nominativusa, accusativusa és genitivusa így van:

	<i>lapp:</i>	<i>vogul:</i>	<i>magyar:</i>	<i>finn:</i>
nominativus:	<i>akka</i>	<i>akve</i>	<i>asszony</i>	<i>akka</i>
accusativus:	<i>aka-b</i>	<i>akva-me</i>	<i>asszony-t</i>	<i>aka-n</i>
genitivus:	<i>aka-n</i>	—	—	<i>aka-n</i>

nem különbözteti meg. Sőt annyira megkülönbözteti, hogy nomenbul csak képzőnek segítségével alkot verbumot.

Steinthal végre azt mondja: Úgy látszik, hogy az ind-európai nyelvek hatást gyakoroltak a finn grammatikára, különösen a verbum conjugatiójára. Ezt alig lehet megérteni, mint gondolhatja egy illy éles logikájú író, minő Steinthal. Valamint nemcsak érthető, de tapasztalatilag be is bizonyítható, hogy egyik nyelv a másiktul szókat fogad el, s lexikonját idegen szókkal meggazdagítja, sőt meg is tömheti: azonképen nem érthető, s nem hiszem, hogy tapasztalatilag ki volna mutatható, hogy egyik nyelv a másiknak képzőjire, ragjaira, azután arra hathasson, hová s miképen alkalmazza a képzőket és ragokat. A melly nyelvönállóan nem alkothatta volna képzőjit és ragjait, az meg sem lett volna. Igaz, a személyi névmás (pronomen personale), melly annyira szerepel az igékben, felette hasonló az ural-altaji és az árja, vagy az ind-európai nyelvekben; de az már az ékiratokbul kifejtett szumir vagy *akkad* nyelvben is megvan, a mellyet ural-altájinak mondanak. Ez a szumir nyelv pedig nem lehetne fiatalabb még a védák nyelvénél sem, mert hisz előbb teremtett magának írást, mint az.²²⁾ A személyi névmást tehát alkalmasint

²²⁾ Lásd »Etudes Accadiennes, par François Lenormant, Paris 1873, 1874.« Általában nevezetes történelmi tény az, hogy a műveltség nem a szanszkrit, vagy Steinthal szerint a legtökéletesebb nyelvű népeknél kezdődött, hanem Sinaországban, Mesopotamiában, az Euphrates és Tigris közén, meg Egyiptomban. A sinai műveltség hatása nem érte a Földközi tengert, de a mesopotómiai (assyriai, babyloniai) megelőzte az egyiptomit, s ez terjedett Phoeniciára, Görögországra s így az európai népekre. A mesopotómiai kezdet pedig nem az assyriaiaknál és babyloniaiknál, hanem az ezeket megelőző

egy megelőző nyelvkorból valónak kell hinnünk, ha nem lehetne gondolni, hogy mind a két nyelvtanban önkényt termelt hasonlóan.²³⁾ S hol a személyi névmás mint rag járul az ige-tőhöz, ott — bármi különbözők legyenek is a nyelvek, — a hozzájárulásban hasonlóságnak kell lenni. Egyébiránt a nyelvek, akármilyen idomúnak is, mindenre képesek, a mire csak az illető népek szelleme képes. Példa reá, Steinthal szerint is, a sinai nyelv, a mellynek nincsen szószerkezete.

turán nyelvű népnél támadt, a mellytől azok elfogadták az írást. I. Sargon Kr. e. 1900 körül fogadá el a sémi hitet a régi turán hit helyébe. (Lenormant, la langue primitive de la Chaldée, Paris, 1875, a 321. lapon) A nevezett három műveltség-fészekben az írás eredete a Kr. e. harmadik ezeredbe (3000—2300) nyúlik fel, holott a szánsz -krit népek írása nem előzi meg a Kr. e. hetedik századot. (Dr. Birch, az orientalisták nemzetközi gyűlésén Londonban 1874-ban. Lásd erről való jelentésemet az »Értekezések a Nyelv- és Széptudom, köréből.« IV. köt. VI. sz. 1874.)

²³⁾ Az igeragozás mennyire képtelen más nyelvután idomulni, világossá teszi egy példa is. A magyar *men-ni*, finn *men-nä*, vogul *min-ungve* latinul: ire: ezeknek conditionalisa: *mennék-k*, finn *menne-ne-n*, vogul *min-nu-m*, latinul: irem. A mi nyelveinkben *ne*, *nu* a conditionalis képzője, a mellyhez a személyi névmásbeli rag (*e*, *n*, *m*) járul. Mellyik ind-európai nyelvből való ez a képző? Továbbá, mellyik ind-európai okozta azt, hogy a magyarban *l*, a finnben *n*, a vogulban *m* a személyi rag? Hát ha még a *mehetném*, *nőhetnél*, *mehetnék* (desiderativ-potentialis modust = ich möchte genen) tekintjük, a melly az *ikessége* miatt a magyar grammatikában is unicum) melly ind-európai nyelv szolgáltatott volna okot vagy ösztönt annak teremtésére? Egyik se képes, tudtomra, a potentialis *hat* és conditionalis *ne* képzőkre; az *ikes-ség*nek jelentésbeli analogonjai ugyan a görög médium, a szanszkrit *atmane-padam*, de szóbeli analogonját nem bírnám felmutatni.

Az ethnographiában tehát se az idom szerinti (morphologiai), se a belső természet szerinti (physiologiai) nyelvosztályozásnak nem vehetni semmi hasznát.

13. §. A *számazás szerinti* (genealógiai) osztályozás azokat a nyelveket sorozza egy családba, mellyek láthatólag egy közös nyelvre utalnak, tehát egy közös törül szakadtak. Ez az osztályozás teljes nyelvismereteket teszen föl, mert csak az képes megmondani, hogy melly nyelvnek szószervezete (tehát képzőji és ragjai), meg szóidoma (tehát a képzők és ragok összeillesztésének módja) mutatnak közös eredetre; valamint csak ilyen ismeret tudja, a nyelv szókincsének mellyik része saját tulajdonbul való, s mellyik idegen vagy jövevény. Ez utóbbi nagy tanulságot nyújt ugyan a nyelv és illető nép viszontagságainak megértésére, de nem világosítja meg a nyelveredeti mivoltát; ezt csak a saját tulajdonbul származó szók tehetik. A szókincsnek eme része tehát a genealógiának meghatározására nézve olly nyomós, mint a képzők és ragok eredetének kimutatása. Hisz az idomszók, a névmások és viszonyítok, mint a számnevek is, minden nyelvnek eredeti szó-kincséhez tartoznak.

Mínthogy a nyelv az azt beszélő népnek valóságos szellemi tulajdonát és tulajdonságát teszi, azért az legalkalmasabb osztályozási alap is az emberiségre nézve; mert a vizsgálódók mindinkább meggyőződnek arról, úgymond Müller Fridrik ²⁴⁾, hogy a népet vagy a nemzetet alkotó tényezők közt a nyelv az, a melly legtartósabban öröklik nemzedékrül nemzedékre s legkevesebbé változó.

²⁴⁾ Problem der linguistischen Ethnographie. A Geographisches Jahrbuch IV. kötetében. 1872. Von Behm.

A nyelvet szellemi tulajdonnak azért nevezhetjük, mert az nem születik az emberrel, mint valamennyi testi jelv, a melly tehát testi, azaz állati tulajdonság. Itt tűnik szembe a nagy különbség a faj, és a nép, vagy nemzet közt. A fajbéli nyelvek a természet adta jellem, errül, ha változik is lassankint, se mint egyed se mint nemzet nem tehet az ember; az egészen hatásán kívül marad. Ellemben az mi a nemzetet képezi, kiváltképen a nyelv, nem születik az emberrel, az a társadalommal, a néppel jár; az egyed azt sajátágosan fejtheti ki, jobban és szebben élhet vele, mint más, mert itt nem állat, melly illető fajának egy darabja, hanem ember, a ki egy társadalomnak, népnek vagy nemzetnek tagja, s mint ilyen a társadalom öröklött javai-ban osztozik, s azokat maga tehetségével is fentartja, szaporítja s utódjaira hagyja.

14. §. A testi és szellemi tulajdonságokat egyesítvén Müller Fridrik leginkább a haj és a nyelvkülönbségeire alapítja az emberiség osztályozását és leírását.²⁵⁾ Szerinte, mint láttuk, a gyapjas hajú ember négy fajra oszlik, a sima hajú pedig nyolcz fajra; még pedig A.) az igenes hajszerű ember; ausztraliai, éjszak-sarkbeli, amerikai, malaji és mongol; B.) a göndör hajszerű ember továbbá; dravida, nuba és Földközi tenger-mélléki. Tájékoztató-sunkra az igenes hajszerű ember-fajokbul csak a mongolt emeljük ki.

Müller szerint a *mongol* fajnak részei:

1. *Ural-altaji* csoport, mellyhez tartoznak:

²⁵⁾ Ueber die Verschiedenheit des Menschen als Rassen-und Völkerindividuum. Wien, 1871. — Allgemeine Ethnographie. Von Fr. Müller. Wien, 1873.

a) a *szamojéd ág*-, négy törzse: jurák, tavgi, jeni-szeji, osztják-szamojéd.²⁶⁾

b) a *finn ág*, mellynek négy családja van: *ugor* (osztják, vogul és magyar); *bolgár* (cseremis, mordvin, származás szerint, úgymond Müller, a csuvasok is ide tartoznak, de nyelvök szerint a tatár népekhez kell számítani); *permi* (permiek, szírjének, votjákok); *finn* (a szuomiak, esztek, livek, lappok.)

c) a *tatár ág*, a mellynek népei a jakutok, szibériai tatárok, kirgizek, özbegek, turkománok, karakalpakok, no-gaiak, kumükek, kazáni tatárok, oszmanlik. Nyelvök szerint ide tartoznak a csuvasok, baskírok is. A régi népek közül Müller a skythákat, hunokat, alánokat, roxolanokat, avarokat, bolgárokat, kozarokat, besenyőket és kumánokat is ideszámítja.

d) a *mongol ág*, (keleti, nyugati vagy kalmük, és éjszaki vagy burját).

e) a *tunguz ág*, *úgymint*: mandsu, lamut, csapogir.

2. *Japaniak*,

3. *Koreaiak*,

4. *Egy tagos nyelvű népek*, úgymint

a) *tibetiek*, b) *barmaniak*, stb. c) *sziameszek* négyféle nyelvvel, d) *annamiták*, e) *sinaiak*, három főbb nyelvjárással, mellyek: kwanhoa (pekingi és nankingi), fukián, és kwantung.

A mongol faj középszerű nagyságú, a nők rendszerint kicsinyek. Az izmok nincsenek annyira kifejlődve, mint a Földközi tenger-melléki fajnál, azért ennél kevesebb

²⁶⁾ A szamojédekről és nyelvökről lásd Magyar Nyelvészet III. köt. Fő forrás: *Castrén* Samojedische Sprachen, S.-Petersburg 1855.

munkát bír meg. A mongol typus, úgymond Müller, általában gyermekdedséget, nyíltságot, gondatlanságot, társulási hajlamot mutat, mit a kevészakálúság még nevel, mert e miatt a férfi is asszonyiasnak látszik. Azonban e typus nem illik azokra, a kik a Földközi fajjal való vegyülés által nagyon megváltoztak, miszerint némellyek, jelesen néhány török és finn törzs, inkább ehhez mintsem a mongolhoz tartozhatnak.²⁷⁾ Müller azután a mongol fajnak a psychikai és ethnographiai jellemzését is adja, mely szerint

természeties népek (Naturvölker) azok, kik halászatbul, vadászatbul meg rénszarvastartásbul élnek, és sámánhitűek (szamojédek, lappok vogulok, osztjások);

félmíveltségű népek (halbkultivirte Völker), marhatartásbul élők, kik megint

sámán hitűek: himalaji népek stb.

buddha hitűek: mongolok, tübetiek,

muhammedánok: tatárok;

mívelt népek, szántóvetők (kultivirte Völker), azok közöl:

a sinai míveltséghez tartoznak a

sinaiak,

japánok,

koreaiak,

²⁷⁾ »Dieser Typus gilt im Allgemeinen von den meisten uralaltaischen Stämmen, mit Ausnahme jener, welche durch wiederholte Mischungen mit der mittelländischen Rasse sich nicht unbedeutend geändert haben, so dass manche derselben eher zu der letzteren als zur mongolischen zu gehören scheinen, namentlich mehrere türkische] Stämme, sowie manche Typen der Finnen.« Allgem. Ethnogr. p. 364.

annamiták;

az indiai míveltséghez tartozók a

birmanok,

sziamészek;

az európai míveltséghez pedig:

a) a római-germán míveltségi körhöz tartozók, a finnnek, magyarok;

b) a byzantinus-orosz míveltségi körhöz tartozók, a cseremiszek, mordvinok, permiek stb.

muhammedán míveltségű népek az oszmanli és a középázsiai tatár népek.

15. §. Sokkal több érdekeltséget támasztott *Peschel Oskar* ethnographiai munkája, mellyet *népek tudományának* (Völkerkunde) nevez, a melly taval jelenvén meg, már is második kiadást ért.²⁸⁾ Peschel is mind a testi mind a szellemi faj-jelvetek összefoglalván, hét emberfajt fogad el, mellyek szerinte:

1. *australiai faj*, szélesség-indexe 71, magasság-indexe 73, tehát magas, keskeny agyú fej, előrenyuló arczéllal. Teste nagyon szőrös; fekete hajának keresztselete hosszúkás kerek, a haj csomókban nő. Nyelvére nézve azt mondja Peschel: Ha a viszonyok rövid kifejezésére szolgáló alakok bősége a nyelv rangját határozná meg, a nyugat-európai embernek irigyelnie kellene az ausztráliaiak nyelvét. Az a latint négy casussal mülja felül, s van duálisa is, verbuma hasonlóképen bír duálissal, s harmadik személyében mind a három genust kifejezi; továbbá ugyan-

²⁸⁾ Völkerkunde von Oskar Peschel. Leipzig. Erste Auflage 1874, zweite unveränderte 1875. A hol idézni fogom, e második kiadás lapjait idézem.

annyi tempusa van mint a latinnak, de felülmulja a formák sokaságával.²⁹⁾

2. *Papua faj.* Vannak ausztráliai és ázsiai pápuák, A szélesség-indexe 70, magasság-indexe 77; tehát az is magas keskeny agyú, előrevonyuló arczéllal. Haja hosszú, lapos szálú, csomósodó, nyolcz újnvi magas vendég-haj gyanánt lepi a fejet; bőre barna, majdnem fekete.

3. *Mongol faj.* Közös jelleme a hosszú igenes hajszál, mellynek keresztselete hengeridomú; szakála alig van, teste nem szőrös, bőre sárgásbarna, szeme többnyire harántékos állású. De minden jelv változó, úgy hogy a helybeli typosok egymásba olvadnak. Egyedül a nyelv szerint lehet az alosztályokat felállítani.*) Ezen alosztályok már Peschel szerint:

a) *a maláji;*

b) *a dél-kelet ázsiai,* egytagú nyelvvel. Közös az igenes fekete haj, szakátlanság és szőretlenség, harántékos állású szem, a bőrnek sárgássága. Ritka a keskeny agy, mert a szélességindex szerint ezek a népek vagy mesokephalok vagy brachykephalok; a fejnek magossága egy a szélességével, néha meg is haladja; az előrenyúló arcz-él nem mindenütt látható. E népek száma 350 milliónyi (tübeti, himalajai törzsök, birmán, annamita, sinai.)

c) *koreabeli és japani.* A japániak a szélességi index szerint a mesokephalokhoz tartoznak; az agy magassága szinte egy a szélességével. Ők csak nyelvöknél fogva, melly ragató s az ural-altáji typushoz közeledik, nem számíthatók a sinaiakhoz.

²⁹⁾ Völkerkunde 331. 352. 1.

*) Völkerkunde, 339. 1.

d) *mongolféle népek*. Ha vajjon ezeknek területét valaha különböző fajú emberek lakták-e, azt most se tagad-se állítani nem lehet. A folytonos vérelegyülés bizonyosan eltörlötte az előbbi különbségeket, úgymond Peschel, azért találjuk most benne a tiszta mongol faj-jelvet és a tökéletes egyezést a nyugati népekkel.³⁰⁾ Ő tehát Castrén szerint³¹⁾ öt ágra osztja fel, mellyek is: *tunguz, mongol, török, finn, szamojéd*.

e) *a Bering-népek* mint kamcsatkaiak, aleutaiak, esz-kimók stb.

f) *az amerikai ős népek*, a mellyek, Peschel szerint, a Bering szorosán költöztek által Aziából Amerikába.

4. *Dravida, faj*. Előindiában van; bőre sötét, néha fekete mint a négereké, de emezek nehéz szaga nélkül; haja hosszú, fekete, nem csomós, hanem göndör, teste szőrös, szakálas; ezzel különbözik a mongol fajtul. Ide tartoznak a tamulok, teluguak, malajalámok vagy malabárok karnatánok stb. A dravidák száma 32 milliót halad meg.³²⁾ Némelylek úgymond Peschel, a dravida nyelveket a turán (ural-altáji) nyelvekhöz számították, — a mit már több nyelvtudós helytelenített: de *az ethnologia, melly a testi jelveknek tulajdonítja az eldöntést, visszatartóztat afféle tévedéstül*.³³⁾

³⁰ Völkerkunde, 401. 403. 1.

³¹ Castrén, ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker. Herausgegeben von Anton Schiefner. St. Petersburg 1857.

³²⁾ Lásd ezekről: *Dravida nyelvek*. Hunfalvy Páltul. A *Nyelvtudományi Közlemények*. X. kötetében.

³³⁾ Völkerkunde, 487. L. »Die Völkerkunde, welche den Körpermalen das entscheidende Gewicht beilegt, kann nur vor diesem hathum warnen.«

5. *Hottentották és buschmanok faja.*

6. *Néger faj.*

7. *Földközi faj.* Ebben az uralkodó agy-idom a mesokephal és brachykephal; a magasság rendszerint a szélesség arányában fogy. Ritkaság az előrenyúló arcz, valamint a kidudorodó járomcsont. A bőr színe az éjszakiánál szőke, déli Európában sötétedik, éjszaki Afrikában és Arábiában sárgul és barnul, mint a cigányoknál is. A haj soha olly hosszú és hengeridomú mint a mongoloknál, soha nem is olly hosszúkás gömbölyű, mint a négernél. Ebben a fajban vannak a legszörösebb és szakálasabb népek: ámbár az éjszak-afrikai nem szakálas, nem szőrös. A fajnak törzsei:

α) A hami (egyiptomiak és éjszak-áfrikaik, berberék stb.) A régi egyiptomiak közepét tartják a dolicho- és brachy-kephalságnak; a Nílus felfelé mentében növekszik a prognathság.

β) A sémi. Szakálasabb mint a hami törzs, arczvonásai kifejezők, ajkai keskenyebbek, szemöldjei erősek. Ide tartoznak a zsidók, arabok, syrusok, phoenicziaiak, baby-lóniak, assyriaiak stb. Welcker szerint a zsidók mesokephalok, de alacsony széles agyuak; az arabok a magos keskeny agyuakhoz számíthatók. Ez a faj három vallást hozott elő, a zsidót, keresztyént és muhammedánt. Egyébiránt, úgymond Peschel, a sémi népeket a mai ethnographia (Völkerkunde) csak az illető nyelvek szerint osztályozhatja.³⁴⁾ A történelemből azt is megemlíti Peschel, hogy mielőtt a Kr. e. tizennyolczadik században a sémi khal-

³⁴⁾ Die heutige Völkerkunde darf sich nur an die Sprachen und Sprachreste halten.

deusok uralkodni kezdettek Babyloniában, az Euphrates torkolatján egy birodalom létezett volt, Úr nevű fővárossal, mellynek királyai nem sémi nevűek. Ott találták ki a legrégebb ékírást, az úgynevezett szumir-akkad írást, a mellyből származott az assyriai-babyloniai. (1. a 31., 32. 1.) Ezt az ős népet turánnak nevezik, inkább ural-altajinak mondható, mert, úgy látszik, közelebb áll a finn ághoz, mintsem a törökhöz. Kár hogy az akkad vagy szumir nyelvnek kinyomozása egészen az assyriai-babylonai nyomozások által föltételeztetik. Sokáig lesz tehát, míg teljes bizonyosságot nyerünk, de akkor meg is lesz fejtve az ethnographiának legérdekesebb rejtvénye.³⁵⁾

γ) *Európai néptörzsök*, határozatlan állással

a baszkok, a nyugati Pyrenäusok két lejtőjén, a kiknek nyelve az amerikaiakhoz, hasonlít;³⁶⁾

a kaukasusi népek, a mellyek nyelvei rokonok nélkül valók.

δ) *Az indeurópai törzs*. Ehhez tartoztak Európában a, régi görögök, rómaiak, egy szóval az itáliai népek, a tharakok, keltek; azután az új román népek, a germán és szláv népek, végre a cigányok, a kik talán nem a Kr. u. ezeredik évelőtt hagyták el Indiát, s 1322-ben már Kréta, 1346-ban Korfu szigetén, 1370-ben Havaselföldön tűnnek elő, a honnan Magyarországra értek. Ázsiában az indeurópai törzshöz számítandók az ó és új perzsák, és a szorosan vett szanszkrit népek Indiában.

Ennek a törzsnek európai nemzetei, a mellyekhez az

³⁵⁾ Völkerkunde, 534. lapján.

³⁶⁾ Nyelvtudományi Közlemények V. kötetében a *Baszk nyelv imertetése*. Rábay Ferencztől.

amerikai európaiak is tartoznak, az emberi míveltség elővívőji, s a legnagyobb iparnak és hatalomnak birtokosai az új korban.

16. §. Ha immár visszatekintünk az ethnographiai jellemzésekre, azt vesszük észre legis legelőször, hogy se a fajok számára, se azok meghatározására nézve nincsen megegyezés. Müller Fr. p. o. egy külön *nuba* fajt fogad el, »egy sor népet, úgymond, mellyek Éjszak-Afrikában részint a négerek közt részint azok szélein laknak, s mind testi mind ethnologiai jelvekkel különböznek a négerektül Mintegy középen vannak a földközi fajhoz tartozó hami törzs és a négerség között.³⁷⁾ Peschel meg azt mondja: »A fundsokat mint külön fajt el akarták a négerektül választani, s *nuba* fajnak nevezték el. Alig lehet ennél szerencsétlenebb nevezet. Nuba, vagy nobah a Kordofán föld hegyi és lapályi lakosainak a neve, s ezek a fundsokhoz tartoznak, sőt dolichokephalságuk és göndör hajuknál fogva ezeknél is négeresebbek. Az pedig már épen megfoghatatlan, hogy kapcsolatba helyezik a nyugati Afrikában lakó fulbe nevű néppel.«³⁸⁾

Maga Peschel a mongol fajhoz nemcsak a malajjakat, hanem az amerikai ős népeket is számítja, a kik Müller Fr. és (Blumenbach) szerint *három* különböző fajt tesznek; Morton szerint is (a 2. lapon) az amerikaiak faja egészen magában való és külön áll.

Mind Müller mind Peschel a nyugati finneket és magyarokat a mongol fajhoz vetik: pedig mindenike állítja

³⁷⁾ Müller Fr. allgem. Ethnographie 426. lap.

³⁸⁾ Peschel, Völkerkunde 504. stb. 1.

hogy azok annyira elváltoztak, hogy tökéletesen megegyeznek a földközi fajjal. Föl is tetszhetik, miért tartoznának p. o. a törökök és magyarok a szakálatlan mongol fajhoz, holott háromszáz év óta az európaiak előtt leginkább a török és magyar bajusz ismeretes; legalább a mai német és nem-német élczlapok magyart bajusz nélkül nem mutatnának fel olvasójiknak. — Viszontag mind a két ethnographus a hami törzsöt, mely oly gyenge szakálu mint a mongolság, a földközi szakálos fajhoz számítja,³⁹⁾ a hová a sémieket is tartoznak: pedig szembetűnő a különbség az ó-egyiptomi és ó-assyriai és babyloniai alakok közt, a melyeket az európai múzeumok őriznek.

Azután észre lehet vennünk, hogy a fajt ismerteta testi jelvek nagyon ingadozók és változók nemcsak nemzet és nemzet, hanem ember és ember között is. Ezt mutatják az agyak méretei, ez tetszenék ki a hajnak meghatározá-

³⁹⁾ Múlt év szeptember havában Londonbul térvén vissza a Doverbül Calaisba siető gőzösön nagy és különböző társaság volt együtt. Velem szemközt ül vala egy néger asszony, fejét a kabin falához támasztva, mintha nem jól érzéné magát, pedig csendes tengeren haladánk. Sokáig nézem arczvonásait, szemeit, ajkait; akár a londoni múzeumbul egy ó-egyiptomi szobornak képe, oly tökéletes vala a hasonlatosság; a mellettem ülő utazó társ szint azt látá a nőn. Nem mertem volna ezt felhozni, ha Peschelnél nem olvasom (14. lapon). »Darwin elbeszéli nekünk, hogy a brit múzeumban neki és két múzeumi tisztnek, a kik ítézésre képesek (urtheilsfähige Richter), a III. Amunephnek erősen kifejezett néger idoma tetszék fel.« Egy másik hasonlatosság ötlék fel egy London melletti kertben, a hol az orientalisták gyűlésének tagjai egy délutánt töltöttek, köztök egy hindu család is, férj, nő és két gyermek. Nem győzém nézni, kivált az anyát és két (6 és 12 éves) gyermekét; oly tökéletes magyar cigány alakokat láték bennök nemcsak arczban, bőr-színben, hajban, fejeér fogakban, hanem mozdulatokban is.

saibul is ha egybe állítanók; hogy a bőr színe mennyire változó, kiki tudja, a ki a magyar népséget ösmeri; a szakálasságra nézve is érdekest tapasztalhatni. ⁴⁰⁾ — Welcker többi közt azt mondja: »A brachykephal és dolichocephal helyes nevezetek inkább anatómiai mintsem ethnologiai fogalmak; ha etimológiai osztályozásra fordítjuk s következetesen alkalmazzuk, bizonyosan összetartozó csoportokat szét kell szakasztani, s külömbféléket viszonlag egyesíteni «⁴¹⁾ Ugyan ez áll talán minden más testi jelvűl is. Peschelnél (522. lapon) Munzingernek kimondását olvassuk, »hogy szoros megfigyelés mellett az őszinte utazó nem tudja, hol kezdődik az igaz néger, s a fajok teljes külömbségébe való hit mindinkább enyészik.« Egyébiránt azt

⁴⁰⁾ Nékem legalább úgy látszik, hogy nálunk az életmódnak van hatása a szakálasságra. A sokat szabadban élő földművesnél akár millyen nyelvű és nemzetű legyen is, ritka a sűrű szakál és bajusz: ellemben szobákban élő mesterembereknél, s általában a városi népnél erősebb az. A szántó-vető atya gyenge bajuszú: de csizmadia fija már szakálos, bajuszos; sőt a módos gazda is, ki nem igen szokott kaszával kapával dolgozni, nemcsak hasat ereszt, hanem barkós bajuszos is.

Talán másutt is hasonlót tapasztalhatni Vámbéry hozott magával egy *kungrati* fiatal embert (az Aral tó déli csúcsárul), a kin, úgy látszott, nem igen ütökzik a szakál. Az ember nálunk van most, az akadémiai könyvtárban szolgál, s olyan szakálos, bajuszos, mint bármely más ember. Pedig az ethnographiák szerint *Molla Izsáknak* gyenge szakálúnak kellene lennie.

⁴¹⁾ »Die vortrefflichen Termini brachycephal und dolichocephal sind mir darum weit mehr anatomische, als ethnologische Begriffe. Benutzt man sie als ethnologisches Eintheilungsmoment, so wird man bei consequenter Durchführung Gruppen zusammen massen die zusammengehörig sind, und Heterogenes vereinigen« Kinologischche Untersuchungen. (Archiv für Anthropologie I. 129)

természetesnek találja, ki az emberi nemnek közös eredetét fogadja el, mit nemcsak Blumenbach, hanem Müller és Peschel is tesznek, s mit el kell fogadnia mindenkinek, a ki a Darwin féle származásról (descendentia) meg van győződve. A testi jelvek állandósága csak úgy lehetne szabály, ha a fajok külön-külön eredete s változhatlansága állana, mit p. o. Morton gondolt (a 2. lapon). Az ellenkező vélemény mellett bajos is Peschellel együtt a testi jelveknek adni az eldöntést;⁴²⁾ holott ugyancsak Peschel mondja, hogy »senki sem tapasztalja inkább, mennyire gyenge a fajok változhatatlansága felöli nézet, mint az, ki megkísértette a népek leírását, mert nincsen testi jelv, melly valamely fajnak egészen és egyedül sajátja volna.«⁴³⁾

Müller tehát, nézetünk szerint, nagyon helyesen a fajok kérdését az anthropológiának engedi által, melly az embert úgy mint állatot, természetes tulajdonságai szerint tekinti, s azt — a fajok kérdését — kiveszi az ethnographiából, melly viszontag az embert úgy tekinti mint tagját bizonyos erkölcsök, hagyományok és közös nyelváltal megalakult társaságnak.⁴⁴⁾ Etnographiájában mégis felveszi Müller az anthropologiai jelveket, a mit Peschel is tesz. De éppen ennek kitűnő munkájából is kitetszik, hogy, ha szabad így mondanom, a faj-jelvek csak ismeretlen távolban igen nagyon láthatók; a közelségben enyésznek és más,

⁴²⁾ Peschel, Völkerkunde, 481. 1.

⁴³⁾ Peschel, Völkerkunde, 14. 1.

⁴⁴⁾ Während die Anthropologie den Menschen als Exemplar der zoologischen Species Homo nach seinen physischen u. psychischen natürlichen Anlagen betrachtet, fasst die Ethnographie den Menschen als ein zu einer bestimmten, auf Sitte und Herkommen beruhenden, durch gemeinsame Sprache geeinten Gesellschaft gehörendes Individuum Allgem Ethnographie. §. 1.

nem testi, tulajdonságok emelkednek ki, jelesen a nyelv, így, a *Fulbe* nép (Müller szerint *Fulah*) vajjon a négerrekhez tartozik-e, csak a nyelv döntheti el, olvassuk Peschelnél⁴⁵⁾; így ő a sémi és mongol-féle népekrül is állítja, hogy nem tehetni egyebet, mint nyelveik szerint osztályozni azokat.⁴⁶⁾ Igaz ugyan az is, mit Peschel mond, hogy nyelvi rokonság, sőt szorosabb megegyezés még nem csálthatatlan bizonyossága a testi származásnak, különben az Elba folyótul keletre lakó német népséget, a melly hajdan szláv volt, tős-gyökeres germánnak, úgyszintén az angolul beszélő négereket az Egyesült államokban angol-szászoknak, s a közép- és dél-Amerika indianusait, a kik spanyolul beszélnek, Calderon vérrokonainak kellene tartanunk.⁴⁷⁾ De azt kérdezzük, a testi származás teszi-e az embert, a nemzetet?

17. §. Az ember születik, úgy mint az állat, azután nyelvet tanul, mit az állat nem tehet; s a nyelv által nemcsak tagjává lesz bizonyos társadalomnak és nemzetnek, hanem részesévé is mind annak, mit ez a társadalom és nemzet századok óta élt, tapasztalt, tett, szenvedett sőt reménylett is, a minek hagyományos nyomai a nyelvben vannak meg, a mellyet a gyermek beszélni fog; a mesékben és mondákban, a mellyeket mint fiú hallgatni szeret; a történetekben, a mellyeket mint ifjú tanul; a hitben, mellyben nevelkedik, az irodalomban, a mellyben mint férfi gyönyörködik, vagy az iparban, mellyből mint szántóvető, mesterember, kereskedő stb. él és házanépét tartja. A születés tehát az életnek csak kezdete, de nem tartalma; s az

⁴⁵⁾ Völkerkunde, 522. 1.

⁴⁶⁾ Völkerkunde, 402. 1.

⁴⁷⁾ Völkerkunde, 31. 1.

ember méltósága nem abban áll hogy született, hanem hogy nevelődik s azután maga is nevel; hogy tanulni és dolgozni szokik, s azután maga is tanít és dolgoztat; hogy fejlődik, s azután maga is fejleszt; szóval hogy befogadja, a mivel a társadalom és nemzet megkínálja, s azután maga is szaporítja társadalmának és nemzetének örökségét. S annyira nem határoztatik megszületése által az ember, hogy úgynevezett anya-nyelvén kívül, a mellyet gyermek korában megtanult, más nyelvet sőt nyelveket tanulhat meg s az által akarhatja szerint más társadalomba léphet által és más nemzetnek lehet tagjává, a mi ezer- meg ezer-szer történik az Egyesült-államokban, a hol idővel, és talán már most is, a fekete színű ember, a kinek mind emlékezete mind munkás élete, mind reménysége azonos a fejér szinti társaiéval, nem tartozhatnék az amerikai angol nemzethez? A míveltség sőt az emberiség történelme mást mond.

Mit akar az *ethnographia*, vagy *ethnologia* (Völkerkunde)? Kérdezzük meg a szók jelentését. Az *ethnos* (ἔθνος) nép *graphein* írni, leírni, *logos* pedig ész, ok stb. *Ethnographia* tehát szószerint *nép-leírás*, etimológia pedig a nép okának való előadása. Ha szoroson ragaszkodnánk a szók értelméhez, az *ethnographia* az a tudomány volna, melly a népeket leírja, úgy a mint vannak; az *ethnologia* pedig az, melly kutatja, hogyan lett a nép. De közönségesen egynek veszik a két szónak értelmét, s a tudomány mind azt kutatja, hogyan lettek a népek, mind le is írja azokat. Ilyen értelmű a német Völkerkunde szó is.

A magyar nyelvben két szó felel meg a görög *ethnos*-nak, *nép* és *nemzet*. A nép tágabb jelentése a nemzetnél. Magyarország népe magában foglalja az ország összes

lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. A *nemzet* fogalmában a nyelv a fő ismertető, azért a *nemzetiség* mind azt magában foglalja a minék az a jelleme. A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető; azért a *népség* is ezekre vonatkozik; továbbá *népes*, *népesség* a lakosság sűrűségét fejezi ki.⁴⁸⁾ Ez lévén a nép és nemzet közti különbség, az ethnographia és ethnologia tulajdonképpen *nemzetek leírása*, *nemzetek tudománya* volna; de nálunk is *nép-rajz*, vagy *nép-írat* ethnographiát teszen. Mégis valamikor szoros meghatározás kívántatik meg, mindannyiszor a népet a nemzettől meg kell különböztetni.

Mi által és hogyan lesz a nemzet meg a nép? A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is. Hogyan lesz a *különös* nyelv, a melly, mint alap-törzs, minden további változásnak, szétágozásnak indító pontja és talpa marad, azt bajosabb részletesen megmondani, mint általában az

⁴⁸⁾ Nálunk a latin *natio* szó inkább a nép értelmében járt; az 1741; 61. törvény czikk így hangzik: Regnorum Dalmatiae, Croatiae Sclavoniae filii nativi sub *denominations Hungarorum* complectuntur, Accedente benigna S. R. Majestatis resolutione, communi Statuum et Ordinum voto ultra compertum et statútum est, ut praefatorum regnorum regno Hungariae connexorum filii nativi sub denominatione Hungarorum, quoad officia et beneficia Ecclesiastica et Secularia etiam comprehensi intelligantur. — Innen lett, hogy a *magyar nemzet* nevének akkor a nemességet értik vala, mikor püspökségi vagy egyéb jövedelmes hivatal-adásrul volt szó; utóbb a politikailag teljes jogú népet, akármilyen nyelvű volt, *Magyarország nemzetének* nevezgeték. Ma is szokás mondani: Magyarországnak egy t. i. politikai nemzete, de több nemzetisége van.

emberi nyelvnek eredetét kikutatni. Hogy minden különös nyelvtörzs valóban lett, az tény, s ennél meg kell állapodni; ámde a lett nyelvet körülményesen leírhatni és arrul helyes fogalmat is lehet adni. A különös nyelvet beszélők teszik az illető különös nemzetet, a mellynek első tője bizonyosan testi származás útján keletkezett és szaporodott.

De a nemzet nemcsak származás útján szaporodik és halálozás által fogy, hanem hozzáragaszkodás és tőle elszakadás által is szaporodik vagy fogy. A nyelv nem születik az emberrel, ő azt utóbb szüléjítül, társaitul eltanulja; sőt régi társai változtával, új társaitul új nyelvet is tanulhat, s ez által anya-nemzetétül elszakad és fogadott nemzetébe lép be. A hozzáragaszkodás útján szaporodik az orosz nemzet a finn és tatár nemzetek rovásán, s viszontag az elszakadás útján fogynak az említett nemzetek az oroszszál szemközt. Ugyanez történt az Elba jobb partjain lakó szlávokkal, a kik a németséghez ragaszkodván, a szlávtságot veszni hagyták. Ez úton szaporodott és szaporodik az oláh nemzet, a mellynek rumun törzséhez a bolgár, szerb, kumán és magyar nyelvbeliek ragaszkodtak és ragaszkodnak máig. A ki a nemzeteknél csak a természetes szaporodást, tehát a testi származást tekinti, az nem ismeri a nemzetek életét. A hozzáragaszkodásnak eszközlése sokféle; lehet magasabb műveltség, lehet nagyobb erő, lehet nagyobb szám s viszontag: az eredmény ugyanaz marad mind a szaporodásra, mind a fogyásra nézve.

A különös nyelvvel együtt a különös hit is alakul. Az állat a jelenben él csak: az ember, mihelyt eszmélkedni, tehát beszélni kezd, azonnal emlékezik a múltra, s kívánsága túlhalad a jelenen, reményi és félt; szóval tudni kívánja azt is a mit nem láthat, okát fürkészi mindennek, a mit észre

veszen. Az ember, mint Aristoteles mondja, a tudás végett születik, s azért saját léte felől is tudomást szerez magának, olyat a millyet. A menny, a nap, hold, csillagok forgása, a tél és nyár, tavasz és ős, az erdőnek vadja, a víznek hala mind figyelmét felkölti, csudálkozik rajtuk; egy hatalmat, melly nemcsak erősebb, hanem eszesebb is önmagánál, fog elismerni, és imádni, akár félelemmel akár szeretettel. A beszéllő ember okvetlen hitre jut: avagy soha sem hagyhatná el az állatok rendjét. A hit és vallás nevelték és nevelik az embert, a nemzetet, az emberiséget. A különös nyelvben tehát a különös hitnek szavai, elnevezései a nemzeti szellem legeredetiebb nyilatkozásai, s azért is főfő jelentőségűek az ethnographiában. — De a mint utóbb a nemzet más nemzetek hatása alá kerül, azonkép a hitfogalmak és kifejezések is módosulnak: de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, s az új hitet is belé oltja a nyelvébe.

A különös nyelven beszéllő és különös saját hitét valló nemzet okvetlenül több háznépül áll, mellyek néhány nemzedék után számos háznépre szaporodnak fel, ha külső ragaszkodás által nem is növekednének. Okvetlenül viszonyok támadnak férj és nő, szüle és gyermek, gazda és szolga, sőt fejedelem és község közt, s ezen viszonyokat az életmód külömsége is többesíti, legyen az halászat, vadászat marhatartás, földművelés. E természetes viszonyok társadalmi szerkezetet szülnek, a melly bizonyosan a természeti szükséghez simul. Az ős társadalmi szerkezet tehát harmadik tényezője a nemzetnek. Utóbb, a mint az más nemzetek hatása alá kerül, a társadalmi szerkezet is módosulni fog; lehet, hogy idegen szerkezetbe is szorul: de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, mert az új szerkezet szavait is befogadja a nyelvébe.

A nemzet rokonságának meghatározására háromra kell tekintem, úgymond Šafarik, a testi alkotásra, a nyelvnek grammatikai idomára és történetre.⁴⁹⁾ Ha pedig szorosabban tekintjük e hármat bármely újabb népnek leírásában, azt találjuk majd, hogy egyedül a nyelv határoz; mert a testi alkotás meg a történet közösek lehetnek más népekkel, így p. o. az oláh népnek testi alkotása nem különbözik a szlávok-, különösen a bolgárokétül; történetei azonosak a bolgárokéval s Erdély- és Magyarországnak azon népeivel, a mellyek a keleti egyházhoz tartoznak. Hátra marad tehát csak a nyelv, mint eredete és egyetlen fentartója az oláhságnak, s az a míveltség, a melly a nyelv útján a nép sajátjává lesz. S ez áll minden európai népre és nemzetre nézve, akár tegyen önnálló politikai testet, és valljon egy hitet, akár fel legyen több politikai testre osztva, s tartozzék különböző hitfelekezetekhez, mint mai nap a nagy német és szláv nemzetek.

⁴⁹⁾ Zur Bestimmung der Stammverwandschaft eines Volkes müssen alle drei Quellen: die natürliche körperliche Beschaffenheit, der gramatische Bau der Sprache, und die Geschichte gleichermaßen die Beweggründe darbieten. Slavische Alterthümer, I, 293.

A magyar és erdélyi föld a magyarok bejövetele előtt.

I. Történelem előtti kor.

18. §. Nemzeti Múzeumunkban nagy mennyiség csont van; akkora lábszárak, czombok, szarvak, fejek, fogak, hogy elbámulunk, ha ilyen állatnak egész nagyságát képzeljük magunknak; ehhez fogva a mai legnagyobb ökör is kicsi borjúnak látszanék. Eme csontok legjava része a Duna és Tisza iszapából került elő. Valaha tehát más állatok is tenyészték országunkban, a mellyek már nincsenek meg. A csontleletek történelmet is hirdetnek nekünk, ha ügyesen kérdezzetjük; jelesen ha tudjuk, mellyek millyen földrétegekben voltak eltemetve, tehát millyen idősorban éltek az illető állatok? S mellyek mikor látszanak először előtűnni? Például a *ló*, a *tyúk* nem tartoznak a régiebb állatok közzé: csontjainak feltűnése mindenütt, tehát nálunk is, újabb időt mutat.

Múzeumunkban sok kőszerszámokat is látunk. Pedig mennyit találtak Magyar- és Erdélyországban, a mi nem került a Nemzeti Múzeumba; s mennyit szórt el a figyelmetlenség, a melly csak az utolsó években kezd szűnni! A kő szerszámok azt bizonyítják, hogy itt olyan emberek is

laktak, kik afféle szerszámokat készítették, használtak. Hogy mikor, milyen idősorban élhettek azok az emberek, azt úgy lehetne némi valószínűséggel megmondani, ha a szerszám-leletek a csont-leletekkel össze volnának hasonlítva, s ha tudnók, milyen szerszámok milyen csontokkal kerültek össze. Minők voltak az emberek, hosszú vagy rövid agyúak, függőleges vagy előrenyúlt arcz-élűek-e? azt is a megtalált vagy ezentúl található agyak mérései által tudhatnók ki. De milyen nyelvűek voltak azok, ha vajjon elődjei-e mostan is élő valamelyik népségnek? azt se a szerszámokból, se az agyak méréseiből kiolvasni nem lehet. Annyi bizonyos, hogy hajdan olyan emberek is laktak földünkön, kiket nem ismerünk. Az meg nagyon valószínű hogy Magyar-és Erdély-ország nem tartozik azon tartományok közzé Európában, a mellyekben az ember legkorábban előtűnt. Hogy tehát az emberi míveltség nem nálunk csírázott ki, az kétségtelen. Azért lehetséges, hogy itt az ember még kőszerszámokkal élt, mikor a Földközi tenger partjain már régen jobb, azaz érczfehyvereket, szerszámokat tanult volt magának készíteni.

Mindenütt, a hol eddig a régiségeket nagyobb gondal gyűjtögették, az tűnik fel, hogy a barna réz vagy bronz szerszámok és fehyverek megelőzték a vasbul készülteket. A bronz ónbúl és rézbúl vegyített ércz, s annak készítése és szerszámokra, fehyverekre való alkalmazása nem Európában találtatott fel, hanem a Földközi tenger ázsiai és afrikai, keleti és déli partjairul, hihetőleg a phoenicziaiak által, hozatott be Európába. De ismeretessé válván, itt folytaták a barna réz mesterségét, sőt az, a leletekből ítélve, Magyar- és Erdélyországban igen divatozott, s némi sajtással is fejlődött ki. A bronz vagy barna rezes régi-

ségek szinte kifogyhatatlanok nálunk. Különösen a Mátra környékei, tehát Heves, Nógrád, Hont megyék bővelkednek azokban; de sehol sem hiányoznak, legkevésbé Erdélyországban. A Nemzeti Múzeumban sok és jeles bronzrégiség van: de van másutt is, Debreczenben, Nagyszébenben; sok jutott a bécsi gyűjteményekbe is.

Az anyag szerint, a mellybül az ember a szerszámait, fegyvereit készítette, az emberiség egész idejét három korra szokták felosztani, *kő*, *bronz* és *vaskorra*; ezen felosztás mellett az *arany* és *ezüst* nem számít, minthogy szerszámokra nem, hanem csak ékességre alkalmas, s minthogy, kivált az arany termés állapotában kerülvén elő, mint a követ úgy találta készen az ember. Azért az arany legkorábban, már a *kő* szerszámok idejében mutatkozik. A vas előállítás ellenben legtöbb tapasztalást és ügyességet teszen föl, annak készítése és alkalmaztatása legutoljára tűnik elő. Rendesen a vas szerszámokkal együtt az ezüst is mutatkozik. S a mint a bronz lassankint a követ, úgy a vas szorította ki lassankint a bronzot is a közönséges használásból. A bronz-használat több tapasztalást, nagyobb műveltséget teszen föl, mint a *kő*-használat, a vasé megint nagyobb, mint a bronz-használat.

Továbbá *történelem előtti*, vagyis a tudvalevő *történelmet megelőző* *időnek* szokták azt nevezni, mellyet az emberiség eltöltött, míg az írást feltalálta, mellyel a tulajdonképi történelem kezdődik. A kőkor bizonyosan mindenütt a történelem előtti időbe tartozik. Abban a *kő* korban is két szakaszt különböztetnek meg, régiebbet és újabbat. A régiebben az ember a mammuttal és rénszarvassal együtt élt, lassankint tökéletesedő *kő*- és csont-szerszámival. Az újabbban más állatok is tenyésznek már, s az em-

ber kő szerszámai legtökéletesebbek valának. A kő kor népe, úgy látszik, a Földközi és Atlant tengerek partjairul terjeszkedik lassankint Európa belföldjeire, — tehát hihetőleg később érte el országunkat, a hol az a műveltség nem is jutott legnagyobb fejlettségére.

A bronz kor is, legalább nálunk, a történelem előtti időbe tartozik. A bronz, mint mondva van, a phoenicziaiak által került Európába. Magyar- és Erdélyországban, mint belső, nem tenger-parti földeken, nem lehet tehát a bronz műveltségének európai kezdetét gyanítani. De melly nép hozta ide és folytatta elég sajátságosan, azt nem tudjuk; azért tartozik nálunk a bronz kor a történelem előtti időbe, s az itt egész addig tart, míg a rómaiak fegyvere Magyar- és Erdély ország őt is elérte. De vajjon csak a rómaiak hadi seregével jutott-e ide a vas használata, vagy már előbb vala ismeretes, tudtomra nem bizonyos még; s ha e tekintetben bizonyosságot reménylünk, azt az erdélyi leletek szolgáltathatnak.

A történelem előtti időre nézve alkalmas tájékozást nyújt Worsaae, kinek egyik könyvét eléggé bőven megismerttem.¹⁾ Országunkra is tartozó eredményei következők: Az összes történeti tanúságbul az tetszik ki, hogy a világtörténelmi műveltség Ázsiából Egyiptomon által halada Görögországba és Italiába, s innen tovább éjszak és nyugat felé. Semmi sem mutat arra, hogy az európai ember magátul elhagyta volna a kő szerszámokat, tehát önálló fejlődése útján lépett volna ki a kő korból a bronz korba, hanem ellenkezőleg minden azt gyaníttatja, hogy Európában kül-

¹⁾ Russlands og det Skandinaviske Nordens Bebyggelse og oldske Kulturforhold, at J. J. A. Worsaae. (Oroszországnak és az éjszaki Skandináviának népesedése és legrégebb műveltségi viszonya. Kopenhágában, 1872) Lásd Nyelvt. Közlemények X. köt. Pesten, 1873. A 423-461. lapon

földi hatás következtében állott be a bronz kor. Az is világos, hogy itt még igen sokáig tarthat vala a kő kor, mikor már Ázsiában és Afrikában a bronznak ismerete és használata el volt terjedve. Ázsiából a Bosporuson által Macedoniába, innen pedig részint Görögország és Itália felé, részint a Duna völgyébe hatott az új míveltség. De vajjon e nagy újítással új népmozgalom is járt-e, vajjon tehát a bronz kor elejével új népek is költöztek-e a Duna mellékeire, Görög- és más országokba mind nyugat mind éjszak felé? az ugyan nem bizonyos még, de sok körülményből gyanítható. S ha valóban a bronzal együtt új népek költöztek be Európába, az új míveltség csak annál gyorsabban terjeszkedett. Az is természetes, hogy a mai Magyarország stb. beleurópai tartományok emberei nem mindig érték be az idegen behozott szerszámokkal, vagy ezeknek szolgai utánzásával, kivált mert a hegyeikben elég rezet találtak, mi őket saját jellemű szerszámok készítésére ösztönözhetta. Többi közt az igazi nagyobb kard Magyarországon, Austriában és Helvetiában tűnik fel először.

Különösön Magyarországra nézve a leletek után Rómer *Kalauza* tájékoztatja helyesen az olvasót.²⁾ Rómer általában jellemezvén a kő és bronz kort, s azokat válogatott tárgyak rajzaival is felvilágosítván, elő is számlálja az őskori, főleg magyarországi leletek helyeit mind a kő mind a bronz korul. A jeles munkát *Ipolyi Arnold*, az összes magyar régiségek legjáratosabb tudósa, ismertetvén,³⁾ azt néhol ki is egészíti. A *Kalauz* p. o. állítja, hogy kova (tűzkő) eszközök nem igen kerülnek elő hazánkban: Ipolyi viszontag megmondja nekünk, hogy bizony kerülnek elő, az ő gyűjteményében is van egy kova nyílhegy a Tisza vidékéről; mások gyűjteményében is vannak az országban talált illy kova eszközök. — A *Kalauz* még kételkedik vala a karó- vagy cölöpépítések itt voltán: de Ipolyi már 1861-ben Füzes-Abonyban sejté ilyeneket; legújában, 1874-ben a Fertő tavában gr.

²⁾ Mo.-régészeti Kalauz, különös tekintettel Magyarországra. I. Rész. Őskori Műrégészet. Írta Dr. Rómer Flóris, m. akad. tag. 154 fametszettel. Pest, 1866.

³⁾ Magyar Régésztan. Ismertetés. Ipolyi Arnold, Magyar Műtörténelmi tanulmányai. Budapest 1875 sz. 557. stb. lapj.

Széchényi Béla birtokán világos nyomaira találának némi karó-építéseknek.⁴⁾

Ipolyi 1868-ban Heves- és Külső Szolnok megyék őskori régiségeiről írván, azt mondja, hogy ott a palaeolith, vagy régi kőkori leletek alig mutatkoznak, de a neolith vagy újabb kőkori leletek számosabbak, melyek *Pusztá-Sziksói Mezőn* Egeren alul, *Szihalmon*, *Mező-Túron* s egyebütt találtak. Sokkal nevezetesebbek a bronzkori leletek. A Mátrában Hevesmegyének majdnem határán álló Nógrád megyei *Kis-Terenye* helység már mintegy ötven év óta ismeretes mint legdúsabb lelő helye az őskori arany- és bronz tárgyaknak. Az ott talált öntvény-rögök, agyag-formák, öntő-minták, tűzpadok stb. azt mutatják, hogy ott a bronzkornak kiváló öntő és kohó műhelye vala. Eme tárgyaknak egy része *Jankovich*, *Fehérváry* és leginkább idősb *Kubinyi Ferencz* által gyűjtve a nemzeti múzeumba jutott. Nem kevesebb érdekes a *Füzes-Abonyi* nagy lelet, mely 1864-ben egy új út és híd építése alkalmával jutott napfényre s mely hasonlóképen világosan mutatja, hogy ott is ilyen bronzkori műhely vagy kohó volt. A tárgyak legnagyobb része elveszelődék: szerencsére sok juta még is *Ipolyi* gyűjteményébe.⁵⁾ Erdélyben a Sz. Erzsébeti (*Hammersdorf*) bronz lelet 1870-ből nevezetes, melynek legnagyobb része N.-Szebenben, némi része Pesten a N. Múzeumban van. 6.)

A kutatók és gyűjtők közül *B. Nyáry Jenőt* kell megemlíteni, ki nógrádmegyei *Pilinben* és *Lapúj-tőben* nagyszerű bronzkor temetőkre talált; *Ebenhöck Ferd.* kanonokot *Győrben*, *Lehoczky Tivadart* *Beregben*, meg *Hahn Lajos* békés-csabai év. lelkeszt, a ki a békés-megyei múzeum alapításán és gyarapításán sikerrel működik. Ilyen vidéki múzeumok másutt is keletkeznek, mi örvendetes tanúság arról, hogy oszlik a régiségek iránti közönyösség és növekszik a régészeti tudomány érdeke.

⁴⁾ Fund-Notiz. Pfahlbauten im Neusiedlersee. Von Gundaker Graf Wurmbrand. A Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bnd. IV. Wien 1874. Pag. 291.

⁵⁾ *Ipolyi Arn.* Magyar Műtörténelmi tanulmányai. A 472. stb. lapjain.

⁶⁾ Lásd: Der neueste archaeologische Fund bei Hammersdorf. Von Ludw. Reissenberger. »Archiv für Siebenbürgische Landeskunde« und, X. Heft 1. 1872.

Általában a magyarországi bronz régiségek nagy figyelmet gerjesztőnek Európában; a bécsi világkiállításban is 1873-ban *Ráth György* bronz gyűjteménye tűnik ki, a melyhez hasonló alig van a kettős birodalomban, mint a bíráló tudósító íté!)

19. §. A történelem világa a görögök felől kezd országunkra derülni. A görögök t. i. Kr. e. 700 óta járták vala a Fekete tengert, a mely nekik az előtt *vendég-gyűlölő* (pontos Axeinus) volt, azután pedig *vendég-szeretővé* (pontos Euxeinus) lett, mert partjain görög városok keletkezének, mint a *Boristhenes* (Deneper) partjain *Olbia* (a boldog), az *Ister* (Duna) legdélibb kiszakadásátul nem messze¹ *Istria*, azután délfelé *Tomi*, *Kalatis* vagy *Callatis*, *Odessus* a mai *Várna* mellett, *Mesembria*, *Apollónia*. E városok görögjei kereskedést üzenek a belföldi barbárokkal. Kr. e. 513-ban Dárius hadjárata rázá fel az al dunai és pontusi népeket. Dárius nagy seregét általhozván Európába, a Feketetenger nyugati partján vezeté azt éjszak felé s a Dunán egy hídon általköltöztetvén, a skythák ellen hadakozék, de sikertelenül. E nagy történet a belföldieket jobban megismerteté. Az Istert vagy Dunát, mellynek habjai akkor látták az első hajóhidat, mythusok is dicsőíték, hisz legnagyobb folyója vala az ismeretes világnak. A költő szerint Herkules a Duna forrásairul hozta azt az olajfát, a mellynek gályáival az olympiai győzőket kitüntetek; ott, a Duna forrásainál, Apolló tisztelőji lanknak vala.⁸⁾ A legrégibb görög költők az istenfélő, kegyes embereket éjszakra helyezek.

⁷⁾ »Die Sammlung ist wohl eine der reichsten in der Monarchie.« Dr. Mathaeus Much, a Mittheilungen der anthropologisch. Gesellschaft in Wien. Bnd. IV. Pag. 14.

⁸⁾ Pindarus (élt Kr. e. 522—442.) a III. Olympionike 10—20 v.

Herodoetus (élt Kr. e. 484—405) mintegy 60 évvel a Dárius európai hadjárata után, így írja le az Istert vagy Dunát, hogy forrása a kelteknél van, azután keresztül folyván Európán s a Skythaország oldalait mosván, öt torkolaton szakad a tengerbe. A mellékfolyók, mellyek a Dunába sietnek, a Fekete tengertől nyugat felé menve, Herodotus szerint, következők: *Porata* vagy *Pyretus* (a mai Prut), *Tiarantus*, *Ararus*, *Naparis*, *Ordessus* (talán *Szeret*, *Ardis*, *Olt*, *Szul*, *Sil?*).⁹⁾ Ezek, úgymond Herodotus, Skythaország, tehát a mai Moldova és Havasalföldnek, folyóji. Még tovább menvén nyugat felé, a *Maris-t* említi meg, melly az Agathyrsek földjeiül szakad a Dunába. Az *Agathyrsek*, mondja Herodotus, igen kényes emberek, s nagyon szeretik az aranyat; egyébiránt thrák szokásokat és törvényeket tartanak.¹⁰⁾ Ebből azt látjuk, hogy az Agathyrsek a mai Erdélyországban laktak, s hogy *Maris* (Maros) az alsó Tiszának is a neve volt. (Még későbbi írónál is, kik a Tiszát a Marostul megkülönböztetik, az alsó Tisza Maros nevű.) — Ennél tovább éjszak-nyugat felé nem ér Herodotus tudomása. De a mondottakból is észre vesszük, hogy a Feketetenger melléki görög városok lakosai, a kiktől Herodotus a híreit szedte, a Duna (Tisza) és Maros mentiben Erdélyországig terjeszték kereskedésüket, talán épen az arany végett is.

⁹⁾ *Gooss Károly*, a ki a folyók helyszíneit látszik ismerni, a *Tiarantus*-ban a mai *Teljormat*-t, az *Ararus*-ben, mellyet Ptolemaeus *Τεζαοος*-nak nevez, a *Szeretet*, a *Naparis*-ban a *Jalomnitza*-t az *Ordessus*-ban az *Ardjis*-ot találja fel. *Studien zur Geographie u. Geschichte des Trajanischen Daciens im Schässburger Gynasialprogramm vom Jahre 1874*)

¹⁰⁾ Herodotus, IV, 104.

Görögország felül, tehát délről, valamivel messzibbre ér nyugat felé Herodotus tudása. Szinte a tengernél kezdve így számlálja elő a délfelől a Dunába szegő folyókat: A Haemusbul erednek az *Atlas*, *Auras*, *Tibisis*; Thraciából: *Athrys*, *Noes*, *Arlanes*; Paeoniából *Skios*, most Isker; Illyriából: *Angros*, melly a *Brongosba* folyik s azután az Isterbe vagy Dunába, az tehát a rómaiak *Margus-a*, a mai *Morava*. Még feljebb, úgymond Herodotus, a *Karpis* és *Alpis* szakadnak az Isterbe. Ezek valamelyike a mai *Kulpa* lehet; mert valamint a kereskedés nyugatéjszak felé a Dunán (Tiszán) és Maroson folyt Erdélybe, úgy ment a Danán, Száván, Kulpán az Adriai tenger felé, a hol *Istria* nevű tartomány vala, mint a Fekete tengernél *Istria* nevű város. *Ion* (Ion) nevű tenger is mind nyugaton, mind keleten volt. A geographiai nevek így támadnak és költöznek. Példája a *Tibisis* folyó névis, mellyet Herodotus a Haemusbul (Balkánbul) ereszt a Dunába, azután a név általköltözvén a Dunán, *Tibiscus* a mai Temest jelenti, míg utoljára a *Tiszán* megállapodik.

A népségek, Herodotus napjaiban, a Tanais (Don)-on túl *Sauromaták* vagy *Sarmaták*, a Dontul a Dunáig *Skythák* a Dunántúl délfelé a mai bolgár parton *Geták*, a kik Herodotus szerint, thrákok; a nyugat-éjszaki belföldön *Agathys*-ek ezektül éjszak-keletre menve *Gelon*-ok, *Budin*-ok *Neur*-ok *Androphag*-ok, végre *Melanchlain*-ok. A legnyugaton, a Duna forrásai körül, *Kelt*-ek lanknak. Nemzetiségökre nézve annyit tudott meg Herodotus, hogy a sarmaták nyelve skyth, ámbár némileg különbözö; hogy Herkulesnek egy nőtül három fija lett *Agathysus*, *Gelonus*, *Skythes*, kiktül a hasonló nevű népek származtak. Íme szokott népszármaztatás nemcsak a régieknél, hanem a kö-

zépkorban is szinte az új korig. Herodotus meséje szerint tehát az előszámlált népek rokonok valának. Előttünk azomban legnevezetesebb az, hogy az Erdélyben lakó Agathyrseknél támadt a Maros folyó-név, s azoktól jutott a görögök tudomására. Azt is meg lehet jegyezni, hogy Herodotus, tehát az akkori pontusi görögök, mit sem tudtak még Magyarország földjéről s annak hegyeiről, tavairól. Az Ural hegységről való tudomásuk, de nem a Kárpátokról; a Kaspi tengert ismerték, de nem a Balatont, jóllehet azon időben alkalmasint sokkal terjedelmesebb való, mint most.¹¹⁾

A sarmaták (sauromaták), mint láttuk, Herodotus idejében, a Donon túl tanyásznak való; Kr. e. 360 tájban már innen rajta vannak, szorítván a skythákat. A sarmaták külön csapatai: a *roxolán*-ok, *jazyg*-ek, *alán*-ok elő kezdenek tűnni. Kr. e. 94-ben a roxolánokat a Deneper és Bug között, 60 után már a Deneper és Duna között találjuk. Ovidius, a ki Tomiba¹²⁾ való számúzve (Kr. u. 1 — 17),

¹¹⁾ Aeschylus (élt Kr. e. 525—456.) említi már a *Ripe* hegységet (*Ρίπαι* vagy *Ρίπαια ὄρη*). Fragm. 68. Godofr. Hermanni Edit. I. 327. A *Ripe* hegység a latin íróknál *Rhiphaei montes* = Ural. — Herodotus tudja való, hogy a Káspitenger nagy belföldi tó, a mit utána megint elfeledének.

¹²⁾ *Tomis*, Ovidius számúzetése által is híressé vált helység, mai napig *Tomis-várának* nevezik a moldovaiak, úgymond *Kutancsich* »De istro ejusque accolis« Buda 1798, pag. 25. (Hodie quoque nomen antiquum retinet. Moldavis *Tonus-uára* dictum, Turcis *Pagala*, Graecis *Puglicora*, ut notat Hasius) — *A Parvus Atlas in duas paries divisus, qarum prior pars repraesentat Regnum Hungariae stb. secunda pars refert Regna et provincias haereidiarias Caesareae.* Augustae Vindelic. Excudit Johann. Andreas Pfeffel (év nélkül), a IV. táblán Regnum Bulgariae-t adja, s azon ott van *Golfo de la Varna*, *Varna* városával

leginkább a sarmaták, geták és jazygek neveit hangoztatja verseiben; a skythák már eltűntek volt, s ha neveket említik is az írók, tág jelentésben valamennyi észak-keleti barbár népeket értenek rajta. A mint a sarmaták kelet felől nyugatra terjeszkednek, úgy a geták éjszak felé tolnak, s majd a Dunán innenre jutnak. Ezt a mozgalmat a kelt népségek okozák.

A *kelték* vagy *gallusok*, kiket Herodotus legnyugatibb népnek ismert, a mai Franciaországban hatalmasodának el, a honnan a Brit szigetekre és Spanyolországba is jutottak. Egyszer, mint Livius beszéli,¹³⁾ egyik csapatjók Italiába rontván, Kr. e. 388. tájban Rómát is szorongatá; másik csapatjok a Rajnán átjőve keletre indúla, s mint *boio*-k, *taurisk*-ok és *skordisk*-ok válnak híresekké. A *boio*-k a mai Csehországban ragadnak meg, róluk való a *Bohemia* (*boiohaim*) névaz utóbb rajok következő germánoknál. A boiok a nyugati Kárpátok vidékein is terjednek,

és *Golfo di Tomisarar*, *Tomiswar* városával. Ez atlas III. Károly idejében, tehát Mária Theresia ideje előtt, készült. »Accurate Landkarte der Konigreiche Ober- und Nieder-Hungarn, Slavonien, Croatien, Dalmatien, Bosnien, Servien, Bulgarien u. Romanien, das Gross-Fürstenthum Siebenburgen stb. vorstellend. Gestochen und verlegt durch Joh. Jacob Eidl zu Wien«, hasonlókép mutatja: *Golfo di Tomiswar* és *Tomiswar* városát. Látni való, hogy a régi *Tomi*-t csak ugyan Tomiswár-nak nevezték még a XVII. és XVIII. században. — A »*Generalkarte von der Europäischen Turkey*, gezeichnet von Heint. Kiepert, Berlin, 1870.« nem ismeri már a *Tomisvari* golfot, nem Tomiswár-ati de ott van *Mangalia*, a Katanchics említette *Pangala* helyén. — A *Tomisvár* név okozá azt a tévedést hogy Ovidius Tomi-ba volt száműzve, »in *Niedermoesien*, dem eutigen *Temesvaren Banat* (Brockhaus's Conversations-Lexicon II. K. Ovidius-cikkben.)

¹³⁾ Livius V, 34; Mommsen 11, 12. való fordítás szerint, Toldy Istvántul, Budapest, 1874.

tehát a mai Morva- és nyugati Magyarországon. A *taurisk*-ok a mai Stiriát, Karintiát és Salzburgot foglalják el, a *Tauern* hegység-név tőlök származik, vagy ők maguk a hegyekről (taur—hegy) kapták nevüket. — A *skordisk*-ok még keletiekre mennek s talán Kr. e. 350—336-ig a Száva, Dráva, Duna mellékeit borítják el a déli Moraváig,¹⁴⁾ tehát a Dráva és Duna közti földeket is elfoglalják, kiszorítván vagy magokba olvasztván az előbbi lakosokat. De a keltek még itt sem állapodtak meg, hanem Kr. e. 280—218-ig egész Thraciát, Macedóniát, Thessaliát pusztítják, sőt általuk Kis-Ázsiába, ott a *Galatia* nevű királyságot alapítják, a mely Kr. e. 189-ig áll fenn. A Galatia név azután is marad még; Pál apostolnak a Galatabeliekhez írt levelét, a ki nem olvasta is, hírbül ismeri.

Ez a kelt mozgalom tehát az egész Duna mentén nagy változást okozta a volt népségek közt. Az a gétákat is éjszakra, a Dunán inneni részekre, a régi skythák helyére, szorítja s ott a dák név kezde rájuk ragadni; s ha abban az időben az athénei vásáron és vígjátékokban egyszerre sok géta és dák (davus) rabszolga előfordul, azt a kelt hódításnak lehet tulajdonítani, úgy ítélt Schafarik.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Schafarik. Slawische Alterthümer, I, 387.

¹⁵⁾ U. o. I, 243 — 244. »Seit dieser Zeit (seit 338 v. Chr.) etwa erschienen plötzlich eine solche Menge Sklaven getischen Stammes in ganz Griechenland, die von den keltischen Skordisken und Bojern über Illyrien und Makedonien verkauft worden waren, dass die Namen *Geta-u. Davus* in dem neuern griechischen Lustspiel allgemein gang und gahe wurden, während sie in dem altern und mittlern (500 — 338 v. dir) noch nicht vorkommen.« — Ezt Schaf. Strabóbul vette, a ki (VII. cap. 3. § 12) mondja. Onnan van, hogy Attikában a rabszolgákat közönségesen *gétá*-ak és *davusok*-nak nevezték.

E szerint a géta vagy dák nép abba az országba jött, melly róla *Dák* országnak (Daciának) neveztetett. Az agathyrsek pedig eltűnnek, mint a skythák, tehát vagy az új népbé beleolvadnak, vagy elköltöznek. Később éjszakiabban találják meg őket az írók, mint a skythákat.

De más népek is mutatkoznak, jelesen a *Bastarnák* és *Peuke*-k a Tisza forrásaitul a Tyras (Danastris, Neszter) folyóig, a kik éjszak felől szorítják a géta-dákokat. Ott éjszak-keleten tehát ezentúl a *sarmata* (roxolán, jazyg, alán) és *bastarna* nevek hallatszanak, sőt a bastarnákrul az Erdélyi keleti Kárpátokat *Bastarnai alpok*-nak kezdik nevezni.

Mint valamenyi nép, úgy a géta-dák is törzsekre vala oszolva, mellyek gyengék, ha viszállkodnak egymással s hatalmasok, ha erős kéz fogja össze. A géta-dák törzsek, közt a *karp*-ok, *kostabok*-ok, *kaukoens*-ek nevezetesebbek. A karpok a mai Marmarosban és éjszaki Erdélyben tanyásztak, róluk származik a Kárpát név, mellyet azomban Július Caesar nem ismert még, a ki a latin írók közt először említi meg a Danuvius és Daci (Duna és dák) neveket. Mert idejében, Kr. e. 90—50-ben, Burvista dák király (a római íróknál Boerevista, Strabonál *Βυρεβίστης*) nagy hatalomra vergődött. Pusztító becsapásait a Feketetengertől a nyugati Kárpátokig és a Dunán túlig erezek a népek; 60—55 közt Olbiát, a híres görög várost a Deneper vagy Borysthenes torkolatján vére fel. A Duna-Tisza-közön a boiokkal hadakozék, s kiszorítá onnan. Így lőn ¹⁶⁾ az úgyneve-

¹⁶⁾ Plinius a Fertő tó és a Rába meg a Duna közzé helyezi, mondván: Noricis junguntur lacus Peiso, deserta Boiorum. Hist. Nat. III, 24. (27). Roesler, Romantischen Studien, 29. lapján 4. a Duna-Tisza közzé teszi, a hol szerinte a Nagy Károly hadjáratai által az úgyne-

zett *boiok pusztája* (deserta Boiorum). Egy lázadás véget vetvén Burvista uralkodásának, birodalma négy felé szakada, s legott más népek győznek az osztott géta-dákokon. Ekkor a sarmata jazygek, a Kárpátok mentiben húzódván nyugat felé, a Duna-Tisza közit foglalák el, mint ék úgy szorulván a nyugatra lakó boiok, s a keletre lakó dákok közzé.

Mikor Július Caesar (Kr. e. 58—51.) Galliát hódítgató s ez által a keltek főbb erejét megtöré, a Rajna jobb és Duna bal partjátul fogva az éjszaki tengerig germánok tanyáznak vala, kik a boiokat Csehországbul kinyomták volt már, s a kiknek keleti határosai gyanánt Caesar a dákokat nevezi, a jazygek annyira nem tűnven még ki, hogy híroket tudná, de megemlítvén az anartokat, a Tisza felsőbb mellékein.

Július Caesar idejében tehát a Magyar és Erdélyi földet következő népek lakták:

1.) a dákok, a kikhez az anartok is számíthatók, a mai Tiszán túli és erdélyi részeken kívül, még Bukovinában, Moldovában, Havaselföldön, hol kijebb terjedve, hol bejebb szorítva a sarmaták és bastarnák által; 2.) a jazygek, a költözésökrül úgynevezett *metanasta*, vagy *jövevény jazygek*, a Duna-Tisza közön, éjszakon és nyugaton ismeretlen határokig; 3, a boiok, Magyarország nyugati részein Dunán innen és túl; 4.) különböző nevű illyres keltek és sordiskok a Dráva és Száva mentiben.

vezett *avarok pusztája* lett. — Úgy látszik, a pusztaság képe is egyik néprül a másikra költözött. Strabo szerint a Pontus mellékein az Istertül fogva a Tyras-ig (Neszterig) a géták pusztája volt (ἡ τῶν Γεταῶν ἐρημία) egy víz nélkül szükölködő síkság, a mellyben Darius serege majd elveszett. (Lib. VII, cap. 3. §. 14.)

A mint már tudjuk, Caesar először említi meg a Dunát és a dákokat, de a Kárpátokat nem nevezi meg, azok előtte még a Hercynia erdősség folytatása.¹⁷⁾ Azt hiszik¹⁸⁾ Caesar felől, hogy Daciának hódítását tervezgeti vala, midőn Kr. e. 44-ben a gyilok véget vete életének. Az bizonyos, hogy Illyricumra czélozott volt, a honnan alkalmasint Pannoniába is eljutott volna, mint utódja Octavianus.¹⁹⁾ Caesar halálával, mondhatni, végződik Magyar és Erdélyországnak történelem előtti kora, valamint Octavianus vagy Augustussal a valóságos történelme kezdődik.

II. Római kor.

20. §. Oktavianus Kr. e. 35-ben először *Segestá*-t vagy *Segestiké*-t támadá meg Illyricumban, nielly a Kulpa és Száva összefolyásánál lévén, utat nyit majd további haladásra; mert a Száván a Dunára, errül pedig mindenfelé eljuthatni. A kereskedés is ezen az úton folyik vala; *Aqui-*

¹⁷⁾ Július Caesar B. G.. VI 25. Hujus Hercyniae silvae latitudo novem dierum iter expedite patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Kauracorum finibus, rectaque Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis a flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. — Caesar Galliában írván ezt, neki a mai Német- és Magyarorszáig keletre esett, bal kezére éjszak volt. A Hercynia erdő, Caesar szerint, a Duna forrásától Váczig egy irányú a folyóval, azután Dacia felé ismeretlenné válik, de távozik a folyótul.

¹⁸⁾ Kenner Fridr. »Noricum und Pannonia.« A »Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines in Wien.« Bnd. XI. 3. lap.

¹⁹⁾ Talán többet vélnek tudni az írók, mint maga Caesar, a kinél csak annyit találunk: His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, viotis in Alpibus Sedunis, atquo ita inita hieme in Illyricum

leja az Adriai tengernek északi partján már Kr. e. 183 óta volt római telepítvény. Ámbár erősen védelmezek Segestát a belföldiek, mégis győz a római sereg, s *Siscia* lön az új római város, a mai *Sziszek*. Hiába támadtak fel a következő évben a pannoniak, a rómaiak megtörik őket, sőt *Sirmium*-ot is elfoglalják (a mai Mitrovicz helyén) s Kr. e. 30-ban Moesiának (a mai Bosnyák és Szerb ország) urává lesznek. Kr. e. 16-ban Pannoniát, 15-ben pedig Raetiát, Vindeliciát, Noricumot (az Inn folyótul a Kábáig, s a Dunától a felső Száváig) hódíták meg.

Míg a rómaiak így az egész Dunán túlit elfoglalják, az előbbi boiok országában (mai Csehországban) a germán svévek, markománok és kvádok, Marbod (Marobuduus) király alatt lesznek hatalmasokká. Ott van a Hercynia erdő és a svévnép, melly az erdő által kerítve lakik, mint a kvádok is, úgymond Augustus kortársa a geographus Strabo; ott van Boviaemum (*Bovíαιμον*), Marbodnak székhelye (*βασλειον*) a hová az sok földieit telepített. Mert mint ifjú Rómában tartózkodván, s Augustus kegyében részesülvén, magán emberbül királylyá lön, s hatalmát kiterjeszté azokra is, kik az erdőségen túl lagnak, egész a getákig (dákokig).²⁰⁾ De Augustus barátsága mellett is veszedelmessé vált Marbod, s Tiberius Carnuntumbul (mai Petronell, Bécs mellett) készül vala ellene, midőn háta megett a pannoniak, sőt az illyrek és dalmaták is újra fegyverre kapnak. Tiberius hir-

profectus esset, quod eas quoque nationes adire et cognoscere vellet, subitum bellum in Gallia coortum est. B. G. II, 35 — Igaz, már Strabo úgy tudja, hogy Caesar a dák vagy geta Burevistes elleni hadakozásra készült volna, ἐπ' ὅν ἡδὴ παρεσκευάσατο Κᾶισαρ ὁ Θεός στρατεύειν. Strab. VII, cap 3, §. 5.

²⁰⁾ Strabo, VII, . cap 1. §. 3.

telen békét köt Marboddal, s a lázadók elnyomására siet, mit négy évig tartó kegyetlen véres háború által ér el Kr. u. 8-ban. Marbod vetélkedője a cherusk Arminius alá: ha ketten egy akarattal intézkedtek volna a rómaiak ellen, ezek hatalma nem erősödik meg olly hamar az Alpokon innen és Pannoniában. Arminius egy maga Kr. u. 9-ben, tehát a pannoniak leveretése után, támada meg a rómaiakat, s fija és neje fogságba esnek. Marbod pártja is mind inkább gyengül; Drusus pedig, Tiberius utódja, még szítja az egyenetlenséget. Catualda kikergeti várából Marbodot, ki a rómaiakhoz kénytelen folyamodni. De Catualdát ugyanaz a sors éri nem sokára. A két fejedelem embereit azután Kr. u. 19-ben a rómaiak a Marus és Cusus (Morava és Garam? Ipoly?) közzé telepítik, s királyokká a kvád nemzetbeli Vanniust teszik, így támada a Dunán innen, a Kárpátok nyugati részein, természetesen nem tudható határok között, a mai Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó, Turóc, Bars, Zólyom, Hont, Nógrád megyék területén, s a jazygek szomszédságában, egy a rómaiaknak lekötelezett királyság, a *kvádok királysága*.²¹⁾

Vannius jó egyetértést tartván a jazygekkel, harminczegy évig uralkodott volt, midőn kis öcscsei, Vangio és Sido, megbuktaták 51-ben. Tacitus elbeszélésében országunk akkori történeteinek egy részét találjuk. »Azon időben űzék el, úgymond, a Drusus által királylyá lett Vanniust, ki uralkodása elején kedves vala a nép előtt, de

²¹⁾ Tacitus Annal. II, 63. Maroboduo undique deserto non aliud subsidium, quam misericordia Caesaris fuit . . . idem Catualdae casus, neque aliud perfugium. ...Barbari utiumque comitati, ne quietas provincias immixti turbarent, Danubium ultra inter flumina Marum et Cusum locantur, dato rege Vannio gentis Quadorum.

azután gőgössé válván, őt mind a szomszéd lakosok gyűlölsége, mind házanépe háborgaták. A zendülést a hermundurok királya és Vangius meg Sido, saját hűgának fiai, támasztották; Claudius császár pedig ismételt kérésre sem akara fegyverrel dönteni a viszázkodó barbárok közt, mindazonáltal menedéket ígére Vanniusnak, ha szöknie kelle-ne. Ez értelemben hagyá meg P. Atellius Histernek, Pannónia kormányzójának, hogy egy légiót és magából a tartománybul szedett katonaságot táboroztasson a Duna hosszában, segítségére a vesztesnek s visszaijesztésére a nyertesnek, nehogy a jó szerencse által elkapatva, a római békét is megzavarják. Mert a zsákmány reménye a lygiusok és más népek nagy sokaságát csalogatá oda, minthogy Vannius harmincz évig tartó fosztogatás és adó-behajtás útján sok kincset gyűjtött volt össze. Saját serege gyalogság, a szövetséges sarmata jazygeké pedig lovasság vala; de nem mérkőzhetvén az ellenek számával, váraiban akará magát védelmezni, s húzni-vonni a háborút. Ámde a jazygek nem tűrhethvén a megszállást s a közel mezőkön kóborolván, megütközni kényszeríték, minthogy a lygiusok és hermundurok becsaptak volt. Vangius a váraibul kimenvén, csatát veszté, jóllehet magát kitüntette és sebeket is vett volt. Az elfogadására kész római hajókra meneküle a Dunán; az övéji is követék, s földeket nyervén, megtelepülének Pannóniában. Az országot Vangius és Sido oszták el magok közt, jó hűséget tartván a rómaiak iránt, alattvalójikra nézve is nagyon szívesek akár jó indulatbul, akár szolgálai lélokbül, míg a hatalomra törekedtek, de miután azt elér-ték volt, annál gyűlöletesebek.«²²⁾

²²⁾ Tacitus, Annal, XII, 29. 30.

Bár a Dunán inneni barbárok, germánok, jazygek, dákok közös akarattal nem jártak el a rómaiak ellen: ezek bajait még is megtudák. »A főemberek gyávasága, a légiók lázadása, a külső megtámadás és belső árulás majd tönkre juttaták a rómaiak birodalmát, mert akkor Germania zavarog és a dákok, ez a soha meg nem bízható nép, csak lesik vala, hogy mi történik Italiában: szerencsére, a germán és a dák mindig külön időben támadá,« így ír Tacitus.²³⁾ De bár azután Vespasianus erősen biztosította is a dunai vonalat, Domitianus még sem vala képes a közép és alsó Dunánál egyszerre védelmezni a birodalmat. Amott a kvádok, mint római védettek híjába kérnek tőle segítséget a lygiusok ellen, a kik őket és a markománokat szorongatják, s minthogy azt nem kaphattak, a jazygekkel és markománokkal egyesülve berontanak a Dunán túlra és széllyelszórják a római sereget.

Ennek hírére Domitianus pénzen veszi meg a békét Decebalustul 90-ben, s azon felül sok mívest és mesterembert ad neki a provinciábul.²⁴⁾

Mert Decebalus, mint hajdan Burvista, egész Daciának erejét egyesítvén kezében, s talán érezve, hogy ezentúl nagyobb lesz a veszedelem, miután Kr. u. 73-ban Thracia is római provinciává lett, s a déli géták elvesztették volt önállásukat, mind inkább megerősíté hatalmát. De az új római császár, Trajanus (98—117), nem tűrheté a terhes békekötést, annál kevesbbé Decebalus nagyravágyását. Azért 100-ban ellene indult. Decebalus a burok és más népek szövetsége által sem ijeszthete reája, s Tápénál (Ta-

²³⁾ Tacitus, *Histor.* III, 46.

²⁴⁾ Dio Cassius LXVII. 7.

paē, ταπαί, az Olt szorosán, a mai Verestorony táján) véres ütközetet veszte. Midőn pedig a másik római sereg, a mai Bánáton és Vaskapun betörve, az előbbivel egyesült: Decebalus már előkelő követek által könyörge békeért, de hiába mindaddig, míg mindenre reá nem állott 101-ben.²⁵⁾ De a békekötés föltételeit azután mégis meg-megszegé; a jazygektől földet foglala, s azt megintésre sem adá vissza, ezért Rómában 103-ban újra háborút határoznak ellene. Trajanus ismét személyesen intézkedvén, 104-ben a híres hidat építteté a Dunán, s 105-ben tökéletesen meggyőzé Decebalust, a ki kétségbe esve önmagát megölte. Trajanus római provinciává teszi Daciát, s a győzelem emlékét mind Rómában a Traján oszlop; mind Nicopolis (Nikápoly) városnév örökíti, mellyet Trajanus a Játra vagy Jantra mellett alapítván, azért nevezé győzelem városának.²⁶⁾ Dácia, különösen a mai Erdélyország, a római birodalom éjszakkéleti várának vala mondható.

Hadrianus (117—138) és Antoninus Pius (138—161) alatt legcsendesebb ideje van a római birodalomnak, jóllehet nem tudni, bizalom-é vagy irigység a Trajanus mívei-

²⁵⁾ Dio Cass. LXVIII. 9. Decebalus (ὁ Δεχέβαλος) nem többé az *üstökösökből* (τῶν χουητῶν) küldte követeket mint az előtt, hanem a *kalaposok* előkelőjiből (τῶ πλοφορον τοῦς ἀρίστους). A dákok tehát nem egy rendűek, rangúak; az előkelő rendűek kalapot viselnek vala, azért *kalaposok*, a többiek csak *üstökösök*, jóllehet talán nem jártak hajdon fővel. — Jordanis is, egy VI. századbeli író, tudja ezt a különbséget, meg is magyarázza: »Nomen illis *Pileatorum*, ut reor, quia opertis capitibus tiaries, quos pileos alio nomine nuncupamus, litabant, reliquam ver gentem *Capillatos* dicere jussit.« Geta- rum Origo. Edit. Closs, p. 52.

²⁶⁾ Ammianus Marcell. XXI, 5, 16. Nicopolis, quam indicium historiae contra Dacos Trajanus condidit imperator. — Jordanis, pag. 79. quam devictis Sarmatis (Dacis) Trajanus et fabricavit et appellavit *Victoriae Civitatem*.

re, rontatá el Hadrianussal a híres hidat. De már Marcus Aurelius Antoninus (161—180), mint Dio Cassius mondja, majdnem egész uralkodásában kénytelen vala a markomán-ok, kvád-ok, jazyg-ek ellen hadakozni.

Híressé vált leginkább két csatája, egyik a jazygek ellen, a kik Pannónia belsejében száguldoztak volt, s a római sereg által üzetve, a Duna jegén várták meg azt, de ott szerencsétlenül jártak 172-ben; másik a kvádok ellen 174-ben, mellyben egy véletlen eset menté meg az eltikkadt és fáradt római vitézeket. Már a 335 tájban írt Július Capitolinus így adja elő: Aurelius, imádsága által villámlást szoríta ki az égből az ellenség ellen, s nyere esőt a szomszult epekedő seregének. A keresztyén Xiphilinus, kinek a Dió Cassius munkájából tett kivonatot (epitome) köszönjük, úgy tudja, hogy a melitei vagy máltai mennydörgős (fulminatrix, *κεραυνοβόλος*) legio, keresztyén lévén, esőért imádkozék a keresztyén istennek, s íme felhő támada hirtelen, mellybül villámlás és mennydörgés közben záporosó szakadt, s a római sereget megenyhítette.²⁷⁾— Marcus az elmélkedéseinek (*εις ειντερον*) első könyvét a kvádok földjén a Garam mellett, második könyvét pedig Carnuntumban (mai Petronell) írta.²⁸⁾ Itt is halt meg a derék császár és nemes ember. Ő meg-megtörte, de nem hódította meg a Dunán inneni népeket, csak clientelába hajtotta, úgy hogy

²⁷⁾ Dio Cassius (190 tájban) LXXI, 7. a jazygek elleni, 8. a kvádok elleni csatát említi meg ekképen: »Marcus sok és nagy ütközetben meghajtá (ὑπέρταξεν) a markománokat és jazygeket; a kvádok ellen is nagy háborúja vala és véletlen győzelme (νίκη παράδοξα).« Julius Capitolinus: Fulmen de coelo precibus suis contra hostium machinamentum extorsit, suis pluvia impetrata, quum siti laborarent.

²⁸⁾ Marci Antonii imperatoris *των εις ειντερον* libri XII. Első könyvét így írta alá: *τα εν Κοινάδοις προς τῶ Γερμανού* (a miket a kv.i-dóknál a Granua mellett írtam). A másodikikat így; *τα εν Καρνονούρι*.

a jazygek földjén keresztül Pannoniából két római út járt Dáciába.

Marcus Aurelius után kis ideig csendesség vala a Duna mentében és Dáciában. De talán épen az ő hadakozása a német népek ellen mozgalmat okozza a távolabb lakók között is, mert a gótok éjszak felől a Neszter és Deneper folyókat követve, a Fekete tenger felé tódulának, a mellyet 215 tájban értek el, s ott magokat meg is fészkeltek. Már 228-ban felverik Ister városát. Ezentúl szakadatlan becsapásaik nyugtalanítják Dáciát és a Dunán túli részeket. Decius császár Moesiában (Forum Terebrii mellett) csatát és életét veszti a gótok ellen 251-ben, s Gallienus már alig védelmezhető tőlök Dáciát, sőt ez, Eutropius szerint, akkor veszett el²⁹⁾. A kemény Aurelianus (270—275), jóllehet mindenütt győz, szükségesnek találá végképen odahagyni Dáciát 274-ben s a városokból és falvakból kitelepítvén a rómaiakat, a Duna jobb partjára Moesiába helyezé által, azt nevezvén el Dáciának, holott a régi Dácia a Duna bal partján volt.³⁰⁾ Aurelianus utódja Probus (276—282) többi közt azért is nevezetes előttünk, hogy először ültetett szőlőt Pannóniában, az Almus hegyen Sirmium mellett;

²⁹⁾ Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adjecta, amissa est. Eutropii lib. IX. c. 8.

³⁰⁾ Eutropius IX. Cap. 15. Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri: abductosque Romanes ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocavit, appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit, et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum anto fuerit in laeva. — Két Dáciát kell tehát megkülönböztetni, a régit, vagy a *Trajanus*-ét, a Dunán innen, a mai Oláh- és Erdélyországban stb. s az újat, vagy az *Aurelianus*-et, a mai Szerbiában és Bulgáriában.

de mert az ültetés munkájára a katonájit kényszerítette, azért megölelék ott.³¹⁾

A trajanusi Dacia, mintegy 170 évig (107—274) lévén a rómaiak hatalmában, elveszett ugyan s azonnal a gótok és vandalok foglalták el: de Pannónia még azután is szinte kétszáz évig (440 tájáig) római provincia maradt, mint része az illyricumi praefecturának; a császárok is sokszor Sirmiumban tartózkodnak. Mindamellett folyvást szenved a kvádok és más germán népek, a jazygek és sarmaták pusztításaitul. Jelesen a kvádok, bár nem valának többé oly félelmesek, mint Marcus Antonius idejében nagy bajt okozának Valentinianus idejében, mire ugyan fel is voltak ingerelve. A császár t. i. mind több-több erősséget építtete a Duna bal partján, tehát a kvádok földjén. Ez ellen méltán panaszt tőnek ezek, s azért Equitius, az Illyricum magister-armorum-ja, meg is szünteté az építéseket, míg az allémánok ellen hadakozó császártul újabb rendelet nem érkezik. Ámde a császárt reá veszi Maximinus, hogy bízza mindenestül az ügyet fíjára, Marcellianusra, ez majd jobban végire jár mint Equitius. Marcellianus szeles ifjú lévén, a kvádok királyát, a ki az építések végett kérelmezik vala nála, vendégül tartóztatja s álnokul megöleti. A gyilkosság hírére felzúdúlnak a kvádok és sarmaták, azaz jazygek, általkelnek a Dunán, épen aratás ideje lévén, s kegyetlenül pusztítják a földeket, falvakat egész Sirmiumig. Valentinianus bosszúra gyúladván, mihelyt lehetett, Pannoniába siette, kiirtani a kvád nemzetet. A kvádok meg akarják kérlelni a császárt, s Bregetióban (Ó-Szöny) talál-

³¹⁾ Dio Cassius idejében a pannoniak csak kölesből és árpából készítenek vala szeszes italt. XLIX; 6.

koznak vele. De mentegetéseiken annyira fellobban a haragja, hogy szörnyet halt 375-ben.³²⁾ — Ez évben költözének által a hunok a Donon, mi a legnagyobb változásnak eleje a Duna melléki népeire nézve.

21. §. Ezen rövid történelmi előadás után lássuk Pannoniának és Dáciának képét a rómaiak alatt.

Pannóniá-rul Strabo, Augustus császár kortársa, azt tudja, hogy a dákok a kelt-boio-k és taurisk-ok ellen hadakoztak volt, mintha földjök övék volna, pedig azoktul el valának választva a Parisos (Tisza) által, melly a hegyek-rül le s a galatai skordisk-ok felé az Isterbe foly. A skordiskok vegyesen laktak illyr és thrák népek közt; vélek a dákok szövetséget tartanak, de a boiokat és tauriskokat meghódíták. A többi részeket Segestikéig és az Isterig éjszak meg kelet felé a pannoniak bírják. Ezeknek városa Segestike, több hajókázható folyó összeszakadásánál, az

³²⁾ Ammian. Marcellinus XXX, Cap. 5. és 6. így adja elő a dolgot: A császár Merobaudust előre küldvén egy csapattal, hogy pusztítsa, égesse a kvád falvakat, maga Sebastianus vezérrel Acincum (Ó-Buda) mellett táborba száll, s összegyűjtött hajókból hidat kötvén a Dunán általköltözik azon. Gyors becsapásával, a meddig ér, különbség nélkül vágat le ifjat öreget, gyűjtatja fel a házakat, s minden baj nélkül tér vissza Acincumba. Hirtelen állván be az ősz, alkalmasabb telelésre Sabariába (Nagy-Szombat) melyen, de azt is rosz állapotban találván (invalida eo tempore, assiduissime malis afflictata) Bregetióba vonul, holott Ammianus szerint sok bal előjel ijesztgeti, hogy meg fog halni. A kvád követek Equitius tanácsára belépven a császárhoz, s magokat azzal mentegetvén, hogy a mi történt, annak nem a nemzet előkelői, hanem holmi jött-ment emberek s a folyó mentiben lappangó zsványok az oka; egyébiránt az erősségek igazságtalan és helytelen építgetése csakugyan felindította a vad lelkeket: a császár fellobbana, szólni, kíván, hangja elakada, s vére kezde folyni. Nemsokára kínok közt meghala.

Alpok alján. Ezeken sok folyó ered, mellyeken Italiából s másunnan vitetnek a portékák, Aquileából Nauportusba ugyan szekéren a taurisk-ok által, valamint Tergestéből is (Triest) az Okra hegyen keresztül. Nauportushoz közel van a Korkoras (Grurk) folyó, mely általveszi a portékákat. A Korkoras pedig a Saus-ba (Σαυς, Száva) foly s ez a Dravosba (Δραβος), mely Segestike mellett a Noarosba és a Kolapist (Kulpa) fölvevén, a skordiskoknál a Danuviusba szakad. Ez az út Tergestéből a Danuviusig mintegy ezerkét-száz stádium (30 geogr. mélyföld); Segestikéhez közel van Siscia (Σίσχια, Sziszek) őrhely; azután van Sirmium, mindkettő az Italiába menő út mellett.³³⁾ — A Száva és Dráva viszonyát nem jól ismerte Strabo, ha úgy írta, mint ott van: de talán a másolók hibáját olvassuk. — A nevezett folyókon kívül még az Oeneust (Οἴνεος ma Unna), Urpanust vagy Urbast (Verbász) és a Valdasust (a Peutingeri térképen Basante, ma Boszna) említik, a mellyek jobb felül vagy délről sietnek a Szávába.³⁴⁾

Pannónia elfoglalása délről a Szávánál kezdődik, s lassanként halad éjszak felé; a Száva vidéke tehát előbb művelődik, mint a Dunáé. A szükséghez képest hadi szállások támadnak a markománok ellen. *Scarabantia* (Soprony), úgy látszik már Kr. u. 14-ben alapított meg, tehát még Augustus idejében. S midőn a rómaiak svéveket, markománokat, kvádokat a boiok pusztájába, a Duna jobb partján telepítenek, akkor *Sabaria*, *Savaria* is (Szombathely, Stein am Anger) keletkezett; valamint tovább nyugatiabba *Arelate* (Gross-Pechlarn), *Aguntum* (Innich), *Teurnia*, *Virunum*, *Celeja*, *Poetovio* (Pettau). Ha Plinius azt mondja,

³³⁾ Strabo, VII. cap. 5.

³⁴⁾ Forbiger, Handbuch der alten Geographie, III. 465.

hogy a Noricumhoz a Pelso tó és a boiok pusztája csatlódik, a mellyek mégis már Claudius coloniája, Sabaria és Scarabantia Julia által meg vannak szállva³⁵): mintegy azt fejezi ki, hogy a két római telepítvény a boiok pusztáját és új lakosait őrzi. E helybül azt is látjuk, hogy Plinius a lacus Pelso-n a Fertőt érti. Vespasianus és Trajanus azután a nyugati Dunát biztosíták a barbárok ellen. *Lentia*-t (Linz), *Lauriacum*-ot (Lorch az Ens mellett), *Vindobona*-t (Bécs), *Carnuntum*-ot (Petronell), *Bregetium*-ot vagy *Bregetiot* (Ó-Szőny), *Salva*-t (Esztergom), *Aquincum*-ot (Ó-Buda) alapítván, mely utóbbitul fogva hadi szállások őrzötték a keleti Dunát egész *Mursáig* (Eszék) és *Sirmium*-ig. Ilyen szállások lehettek, úgymond Kenner³⁶) *Salinum* (Adony), *Intercisa* (Duna-Pentele), *Annamantis* (Duna-Földvár), *Lussunium* (Komlód Paks mellett), *Teutiburgum* (Dálya), *Acumincum* vagy *Acimincum* (Szalánkemén), *Rittium* (Banovcze), *Taurinum* (Zimony), jóllehet Plinius nem említi meg. Ez a vonal tehát a jazygek és dákok ellen volt felállítva.

³⁵) Lásd: Noricum und Pannonien von Friedr. Kenner, — a Bericht und Mittheilungen des Alterthums. Vereines zu Wien, Bnd. XL Bécs, 1870. — Plinius helye így szól: A tergo Carnorum et Japydum, qua se fert magnus Hister, Raetis junguntur Norici, oppida eorum Viruntum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Vinniomina, Claudia, Flavium Solvense. Noricis junguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; jam tamen colonia divi Claudii Sabaria et oppido Scarabantia Julia habitantur. Hist. Nat. III. 24.

³⁶) Noricum und Pannonien, a 25. lapján. — Aquincumra nézve lásd Hampel József »Aquincum történetének vázolata kútfökbül.« Pest, 1872. Örvendetes kezdete egy derék fiatal tudósunknak, Hampel némelly részletben eltér Kennertül, nagyban megegyez vele, a mi természetes az adatoknál fogva.

Ha a mai Dunántúli résznek geographiai neveit keressük a rómaiak idejében, a Dráva mellékfolyójának *Murius* (Mura) és az *Arrabo* vagy *Arabo* nevein kívül alig találunk egyebet; így p. o. nem tudjuk, melyik teszi a Lajtát. Azonban Ptolomaeus a Dunától messze levő városok közt *Sala*-t említi meg, a Ravennai geographusnál is *Salla*.³⁷⁾ Ebből az tetszik ki, hogy a mai *Zala* folyó-név szintén a római korból való, mert a *Sala* város ily nevű folyó mellett volt. Azon lehet csudálkozni, hogy se Strabo, se Ptolemaeus nagyobb tavat nem ismernek Dunán túl: a latin írónál van *Pelso* vagy *Peiso*, így is: lacus Pelsois, lacus Pelsodis; de nem világos, a Balatont vagy Fertőt illeti-e a név, vagy monnót is? Pliniusnak idézett helyében a *lacus Peiso* nyilván a mai Fertő, másutt fogjuk látni, hogy a név okvetetlen a Balatont illeti. Dio Cassius a *Volcaeus* mocsárt is megnevezi (*Ὀβλκία ἐλη;*), melyet a Dráva-Száva közbe helyez.³⁸⁾

Dacia elfoglalása után a rómaiak a Duna balpartján is kezdenek várakat építeni, p. o. Aquincummal szemközt Contra-Aquincum-ot. Láttuk, hogy Marcus Aurelius akvádok földjén, a Garam (*Γρανοῦα*) mellékén időzött; Dio Cassius elbeszéléseiből pedig tudjuk, hogy a kvádok és jazygek kereskedését is a Dunán szabályozta vagy eltiltotta. A

³⁷⁾ Ptolomaeus (élt Kr. u. 170 tájban) II. c. 14. Ed. Nobbe. A geographus Ravennas (VIII. v. IX. századbeli író) pag. 216. Ed. Pinder et Parthey.

³⁸⁾ Dio Cassius a Kr. u. 7-dikben folyó háborúnak leírtában: »Midőn Pannoniában a római seregek sok hely felől elősiettek, a lázadók vezérei, a Batók, a Moesiából érkező Severusnak útját állván, hirtelen a Volcaeusi mocsár mellett (*πρὸς τῷ Ὀβλκίῳ ἐλησὶ*) táborozó Germanicusra csapának.« LV. 32.

rómaiak tehát urai voltak a folyó mindkét partjának, ez által a Dunán inneni lakókat nemcsak fékezvén, hanem túlságig is sértegetvén. Ezért ellenzék a kvádok és jazygek a várak építését a magok földjén, mi 375-ben Valentinianus császárt annyira megboszantá, hogy bele halt.

Pannoniának területében Austriának, Stiriának, Karentiának és Karantánnak keleti részei s Magyarország Dunántúlja a Száváig foglaltattak; határai pedig valának nyugatrul a *Cetius* hegy (*Κέτιων ορός*) és a *Juliai alpok*; délrül a *Száva*, de Bosnia táján a déli partnak részei is Pannoniához tartoztak; keletrül és éjszakrül a Duna, melly a római provinciát a jazygektül, kvádoktül és markománoktül (szóval svévektül) választotta el. — Már Tiberius idejében *Felső* (nyugati) és *Alsó* (keleti) *Pannoniá*-ra osztaték, melly felosztás szerint le is írta Ptolemaeus Kr. u. 170 tájban. A határt a két Pannónia közt egy képzelt vonal teszi az Arabo folyótul a Száváig, a hol az *Urbas* (Verbász) folyó szegik bele. — Utolsó éveiben Gralerius császár (Kr. u. 308—311) Alsó Pannoniának nagy részét az által tévé mívelhetővé, hogy a Pelső tónak áradó vizeit lecsapolta a Dunába, s a rengeteg erdőséget irtogatta. Egész egy új tartományt nyervén, azt nejjének tiszteletére *Valeria*-nak nevezé el (a mint Ammianus Marcellinus XIX, 11. mondja »ad honorem Valeriee, Diocletiani filiae et institutum et ita cognominatum). Ez az új tartomány tehát a mai Pilis, Veszprém, Székesfejérvár, Tolna, Baranya megyékbül állott.³⁹⁾

Nevezetesebb helyei valának; *Cimbriana* (Veszprém), *Herculia* (Székes-Fejérvár), *Tricciana* (Sió-Maros), *Valle*

³⁹⁾ Forbiger Handbuch der u. Geographie, III. 561.

Cariniana (Város-Hídvég), *Fortiana* (Simontornya) stb. Minthogy Valeriának elszakítása által Alsó Pannónia kicsinynyé lett, N. Constantinus a felső Dráva és Száva mellékeit is hozzávetette, s az új hivatalos czímek lettek: *Pannónia I.* *Pannónia II.* és *Valéria*; együtt többes számban és egyszóval: *Pannoniák* (Pannoniae). Ammianus Marcellinus a kvádok és jazygek (Jazyges Sarmatae) elleni 359-ben folytatott háborút bővebben leírván, különösen megemlíti, hogy Bregetio a kvádok ellenében van; általában pedig a hadviselés a második Pannoniával és Valériával szemközti ellenség ellen folyt. Ebből is a Valéria területének holléte világos.⁴⁰⁾

Dáciát, úgy mint a Danuviust (Dunát) is Julius Caesar nevezte meg először a latin írók közt; még Strabónak is kevés tudomása van Dáciáról — többet tud népéről —

⁴⁰⁾ Ammian. Marcell. XVII, 12. 13. Gerebantur haec in ea parte Germaniae, quae *Secundam* prospectat *Pannoniam*, parique fortuna circa *Valeriam* opes barbaras urendo rapiendoque occurrentia militaris turbó vastabat. — His in barbaris gestis *Bregentionem* castra commota sunt, ut et etiam ibi belli Quadorum reliquias circa illos agitantium tractus lacrimae vei sanguis extingueret. — A Valeria tartomány földjét igazán a *Balaton* vizeinek lecsapolásával s erdőségeinek irtásával nyerték volt. A *lacus Pelso* tehát mind a Balatont, mind a Fertőt jelenti vala, a rómaiaknál. — Gibbon (History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Baseli kiadás 1787, II. köt. 175. és 432. 11.) *Aurelius Victor* után (cap. 4.) beszélvén el *Galerius* intézkedését, azt gondolja, hogy *Aurelius Victor* tévedésből írta a Pelso-t, holott a *Volocaeusi* mocsárt kellett volna mondania, mert ez volna a mai Balaton, a Pelso pedig csak a mai Fertő. Azomban ez nem esik Valeriának területébe, a mint Ammianusbul is tanuljuk, a Pelso tehát itt szükségképen a Balaton, valamint Pliniusnál (1. a 64., 77. 1.) szükségképen a Fertő. A *Volocaeus*, *Ulcaeus*, sőt *Hiulca* palus is, *Cibal*is vagy *Cibalae* (mai Vinkovcze) mellett van, s a *Palacsa* tónak felel

csak annyit mond, hogy valaha, a jazygek beköltözése előtt, *Parisos* (Tisza) választotta el a boiokat és dákokat, s hogy ez a *Parisos* a Skordiskoknál szakad az Isterbe, valamint a *Marisos* (Maros) a Danubiusba; továbbá hogy ennek a neve a forrásaitul fogva a kataraktáig (Vaskapu) *Danuvius*, azontúl a tengerig *Ister*; végre hogy a meddig *Ister* nevű, addig *géták*, a kataraktáktul fogva pedig nyugatra *dákok* lakják mellékeit; egyébiránt, úgymond, a géta és dák egy nép, mert *egy nyelvűek*.⁴¹⁾— Idősb Plinius, ki Vespasianus alatt többféle hivatalt viselt, s Kr. u. 79-ben a Vesuv tűz-hányásában halt meg, következőkben foglalja össze a rómaiak tudását eme tartományoknál: A Fekete tengertül fogva nyugat felé, úgymond, csupa skytha népek laknak, kik hol *géták* — a rómaiaknál *dákok* — hol sarmaták, vagy sauromaták, hol alánok és roxolánok stb. A Duna és a Hercyniai erdőség közti felsőbb részeken, a pannoniai téli hadi szállásig Carnuntumban germánok laknak; ezek szomszédságában a mezőséget és síkságot (*campos et plana*) a jazyg sarmaták tartják, valamint az ezek által a *Pathissus* (Tiszaj folyón túlra szorított dákok a hegyeket és erdőséget (*montes vero et saltus pulsi ab his Daci ad Parthissum*).⁴²⁾ Hozzá teszi még, hogy idejé-

meg, a mellybül a *Vula* folyó származik a Dunába Vukovárnál. A *Vula* név még a régi Volok, Ulk, (U)lkz névhez is hasonlít. — Azomban úgy látom, mások is p. o. Bél Mátyás a Volcca palust tartottak Balatonnak, v. o. P. o. *Magyar Atlasának* második lapját, Pozsonyban 1701,

⁴¹⁾ Strabo VII, cap. 3, 19. 13.

⁴²⁾ Plinius Hist. Nett. IV, 12—15. Az idézett helyen még az is áll, hogy Ott van Vannus királysága »*a Maro sive Darius est.*« Ezt Schafarik S. Alterth. I, 507.) így akarja olvasni: »*a Marosio Dacia est*« Tacitusnak helyét, ahol a Vannius királyság keletke-

ben a skytha név mindenütt a sarmaták (dák, jazyg) és germánok nevébe vezetett, s csak a legtávolabb ismeretlen népekre ruháztatik vala. — A rómaiak hódítása után a Dácia hivatalos névvé válik, s Ptolemaeus nem is használja a géta nevet Dácia leírásában.

Ennek határai már, Ptolemaeus szerint, éjszakra a Kárpát hegységtől fogva (*ἀπὸ τοῦ Λαοπιάτου ὄρους*) a Tyras (Neszter) folyóig az európai Sarmatia, nyugatra a Tibiscus (*Τιβισχος*) mentiben a jazygek, délre a Duna, keletre a Hierasus (Ammianus Marcellinusnál Gerasus, mai Prut). A Duna pedig a Tibiscus beszakadásaiul Axiopolis-ig Danuvius (Danubius), innen a tengerig Ister. E körülírás szerint a Trajanusi Daciában foglaltatott a mai Tiszántúli Magyarország, Erdély, Galicziának déli csúcsa meg Bukovina, a Pruton inneni Moldovia, és Oláhország. — Ptolemaeus a *Tibiscus* vagy *Tiviscus* (*Τιβισχος*) folyón kívül még a *Rabo*-t (*Ράβων*) és *Aluta*-t (*Ἀλοντα*) említi, de nem nevezi meg a Marost; továbbá a Dácia városainak előszámlálásában a Zeugma és Dierna közt ott van a *Tibiscum* vagy *Tiviscum* város (*Ζευγμα, Τιβισχος, Λίεοτα, Ακμωνια*), a melly a Temes = Tibiscus mellett volt. Kérdés támadt tehát, vajjon a Ptolemaeus *Tibiscus*-a a Tiszát vagy a Temest illeti-e? A hol a geographus azt mondja, hogy nyugatra Dáciának határát a Metanasta jazygek, a Tibiscus folyó mellékein teszik: ott az a név csak a Tiszát

zését elbeszéli, lásd a 68. lapot, az »inter flumina Marum et Cusum« úgy érti, hogy *Cusus* helyett *Krisus*-t olvas. Nyilván helytelenül. Plinius és Tacitus idejében a rómaiak mit sem ludnak a Tiszán túli földekrül, az ő Marus-ok csak a nyugati Moravát teszi, soha sem a Maros-t. A Krisus-t (Kőröst, a nép Keres-nek ejti) tudtomra még az erdélyi római régiségek sem említik.

illemheti meg, annál is inkább, mert a Metanasta jazygek keleti határául ismét a Tibiscus-t mondván s ezt úgy írván le, hogy kelet felé fordultában a Kárpát hegység alá vész, a honnan származik, nyilván a Mármarosban eredő Tiszáról beszéli. A *Tibiscum* város nem volt a Tisza, hanem a Temes mellett, a mely sehoh sem érte a jazygek földjét.⁴³⁾ A Tisza nevei tehát Strabónál *Parisus*, Pliniusnál *Pathissus*, Ammianus Marcellinumnál *Parthissus*, Ptolemaeusnál *Tibiscus*, de úgy, hogy ennél mind a Tiszát, mind a Temest illeti, valamint Pannoniában a rómaiaknál a

⁴³⁾ Ptolem. III. c. 7. Olly világosan írja le a Tisza folyását a Dunába való szakadásától a Kárpát felé menve, a hol keletre fordulván megszűnik (λήγει) azaz ered, s egész folyásával a jazygek földjét Dáciától elválasztja, hogy méltán csudálkozhatunk, mint érthető azt Forbiger (Handbuch der a. Geogr. III, 1103, nota 54.) a *Temesre*. Ptolemaeus az erdélyi nyugat-déli hegységet nem nevezi ám Kárpátnak, csak nekünk az; de meg az innen eredő folyó nem is érthette a jazygek földjét. Lehet, hogy Forbigert Schafarik ejtette tévedésbe, a ki a magyarokrul néha nyersen ítélvén azt írta volt: Durch die Unwissenheit späterer ungarischer Schriftsteller ward der Käme Tibiscus, der dem Temesch gehört, auf diesen (Theiss) Fluss bezogen. Slavische Alterthümer I, 507. Mommsen az alább idézendő Corp. inscriptionum-ban Dáciának nyugati határának a *Tibiscus*-t, keleti határának a Hierasus-t tartja. Erre a szintén alább idézendő *Gooss Károly* azt jegyzi meg. hogy Mommsen a neveknél fogva egyez meg Ptolemaeus-sal, de nem a valóságnál fogva, mert Ptolemaeus *Tibiacqua*-a, nem a Temes, hanem a *Tiszát* jelenti, és a *Hierasus* nem a Szeret, hanem bizonyosan a mai *Prut*. (Studien zur Geogr. u. Geschichte des Praj. 32. jegyzet.) — A *Tibiscum* városának fekvésére nézve újabb bizonyosságot közlé *Ortva Tivadar* a M. Történelmi Társulat ülésében 1875. febr. 4-én, melly szerint Karan-Sebesen vala, egyébiránt csak egy órányi távolságban a Bisztra és Temes (Tibiscus) egyesülésétől, a hova azt némelyek helyezték volt. Forbiger Temesvár mellé gondolta.

»lacus *Peiso*« vagy *Pelso* mind a Fertőt mind a Balatont tette. (Legelőszőr Jordanisnál (a VI. században) találjuk meg külön-külön a *Tibisia* (Temes), *Maisia* (Maros), *Gre-sia* (Keres v. Körös) és *Tisia* (Tisza) folyóneveket.)

A már említett folyóneveken kívül ott van még a rómaiaknál: *Samus*, a »régio Samus« nevében, mi a Szamos vidékét jelenti; *Ampela* az Ampelum várossal, a mai Ompoly; *Sargetia* a mellyben Decebalus a kincseit elásta volna, a mai Zejkány-patak; továbbá az úgynevezett Bánátban, vagy a Maros, Tisza, Duna által kerített részben, *Bersova* és *Tierna*, *Zierna* vagy *Tsierna*, ma Berzova és Cserna.⁴⁴⁾

Dáciát Trajanus *Felső* és *Alsó Dáciára*, de Antoninus Pius három Dáciára osztá fel, mellyek:

1. *Provincia Porolissensis*, éjszakon,
2. *Provincia Apulensis*, dél-nyugaton,
3. *Provincia Malvensis*, délkeleten.⁴⁵⁾

A három provincia néha gyűléseket is tartott (concilium trium Daciarum) a fővárosban, *Sarmizegetusa*-ban, a mai Várhelyen Hunyadmegyében. A fővároson kívül a feliratos kövek után leginkább említhetők: *Tsierna*, *Malve* vagy *Malva*, *Tibiscum*, *Apulum* (Fejérvár), *Porolissum*

⁴⁴⁾ Az Attilához 447-ben menő görög követség által jő először az *Ister*-en, azután *Dreco*-n vagy *Drico*-n (*Δριζαων*), továbbá a *Tigas*-on (*Τιγας*) és *Tiphesas* vagy *Tiphisas*-on. Excerpta e Prisci historia. Ed Bonnae, p. 183. Itt a *Dreco* v. *Drico* alkalmasint a rómaiak *Tierna*-ja vagy *sTierna*-ja; a *Tigas* és *Tiphesus* már megkülönbözteti a Tiszát és a Temest.

⁴⁵⁾ Lásd: *Torma Károlynak*, Dacia felosztása a rómaiak alatt. Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei II. kötetből külön nyomat., Kolosvár 1863.

(Mojgrád), *Drobetae*, *Napoca* (Kolosvár), *Potaissa* (Torda), *Ad Mediam* (ma Meliadia), *Praetorium* N. Szeben mellett *Ampelum* (Zalatna) stb.

A rómaiak uralkodása Pannóniában (mintegy 450 évig) és Daciában (Kr. u. 107 — 274-ig) sok nyomot hagyott hátra, épületek, utak, vízvezetékek nyomait, művészeti tárgyakat, házi eszközöket, feliratos koporsó és más köveket, téglákat, stb. melyeket a *római régiségek tudománya* nagy kedvvel leirogat, gyűjtöget, rendezget, magyarázgat. Eme régiségek kedvellőji, becsülőji egy korban sem fogytak el egészen, már azért is, mert nálunk a latin nyelv szinte a legújabb időkig nemcsak a tudománynak, hanem az országgyűléseknek, az igazgatásnak, törvénykezésnek, sőt úgy szólván, a közmíveltségnek is nyelve vala; minden római maradvány tehát sok ember előtt ha nem is érthető, legalább érdekes lehetett. Másfelől azomban azt is meg kell vallani, hogy az egész latinos korban a közéletre való szükséggel beértük; tudományosságunk tehát *practicus* akarván lenni, rendesen nem nagyon aggódott avval, a mi a közgyakorlaton túl néz. Mind a mellett voltak mindig nálunk is, a kik a római maradványokat vizsgálták, gyűjtötték, csak Schoenwiesner, Engel, Katancsis neveit említem itt. A Nemzeti múzeum Pesten sok kincset őriz a római régiségekből. Az újabb időben élénkebb és sürgőbb szellem hatja által nemcsak az irodalmat hanem a társadalmat is. A *Tudományos Gyűjtemény* (1819—1841), a *Tudománytár* (1834—1842), az *Akadémiai Évkönyvek* (1833 óta) és *akad. Értesítő* (1840—1859-ig; új folyam 1850 óta) sok idevágó értekezést vagy tudósítást közöltek és közölnek; 1860-tul fogva pedig az *Archaeologiai Közleményeknek* és *Archaeologiai Értesítőnek* egyik feladatuk, a római régiségek leírása, ismertetése. Az »*Archives Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*« (1840 óta) s az *Erdélyi Magyar Egylet Évkönyve* (1861 óta) hasonlóképen sok becses közleményt adnak ki. A társadalomban Kubinyi Ferencz és Érdy elhunytja után, legmozgóbb Rómer Flóris, kit nagylelkű patronusa Főherczeg József, mint alcsuthi birtokos, hol a római és más leletek nem hiányoznak, sokszor lep meg egy-egy új hírrel; miután Ipolyi, Henszlmann, Paur Iván, B. Nyáry Jenő stb., az

ifjabbak közt Hampl, Ortway stb. Erdélyben Torma Károly tűnik ki. Felette sokat nyert e régiségi tudomány a Mommsen Tivadar roppant szorgalmú és tudománya kiadása által, a melyly az eddig talált Pannóniai és Dáciai feliratokat a lelő-helyek szerint elősorolja, és szükséges fejtegető magyarázatokkal közli, bevezetésül pedig a Pannóniai és Dáciai régiségek kutatójait és munkájikat ismerteti.⁴⁶⁾ A Mommsen nagy kiadásának egy részét, a melyly Dáciát illeti, Ortway Tivadar tárgyalá behatóan, ki-kitüntetvén azon hiányokat is, a melylyek Dácia térképén észrevehetők.⁴⁷⁾ Mommsen kiadása Gooss Károlyt is ösztönzé, hogy közelebbrül tekintse Dácia történeteit, és annak belső viszonyait földerítse.⁴⁸⁾

22. §. Most Magyarországnak azon részét is kell tekintenünk, a melyly nem vala római uralkodás alatt, tehát a görög és latin írók szerint barbár maradt.

A *jazygek földjét* a Kr. u. 150 tájban Ptolemaeus így írja le: A *metanasta jazygek*, úgymond, kelet-éjszakra az európai Sarmatiának egy részével, nyugat-éj szakra a sár - mat hegyekkel határosak a Kárpátig; nyugat-délre Ger-nianiának azon részével, melyly a sarmat hegyektül a Karpis mentében a Duna felé hajlik, azután a Dunával egész a Tisza beszakadásáig; keletre a Tisza melléki Dáciával, melyly Tisza a Kárpát hegy alá keletre fordul, a honnan származik.⁴⁹⁾ E szerint Ptolemaeus a kvádok földjét is

⁴⁶⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum. Consilio et Auctoritate Academiae Literarum Regiae Borussiae editit Theodorus Mommsen Voluminis Tertii Pars Prior et Pars Posterior. Berolin 1873. — A másik részhez a Pannóniai és dáciai térképek is csatolják.

⁴⁷⁾ Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában, Budapest, 1874-ben.

⁴⁸⁾ Studien zur Geographie u. Geschichte des Trajanischen Daciens, von Carl Gooss, Gymnasiallehrer. Schässburger Gymnasialprogramm, vom Jahre 187³/₄ Hermannstadt 1874. — Untersuchungen Über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens. Im Archives Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Band XII. der neuen Folge, Heft I. Hermannstadt, 1874.

⁴⁹⁾ Ptolemaeus, III, cap. 7.

befoglalja Jazygiába; tehát az általa megemlített nyolcz város részint a jazygek, részint a kvádok földjébe való. Hármat hozunk fel mink is: *Pessium*-ot (*Πέσσιον*) *Parka*-t (*Πάοκη*) és *Partiscum*-ot (*Παρτισκοτ*). Ez utóbbit a Tisza felé kellene gondolnunk, mert Ammianus Marcellinus, jól-lehet két századdal utóbb élt mint Ptolemaeus, *Parthissus*-nak nevezi a Tiszát. Pessiumban némelyek a mai Pestnek elődjét találják meg: de ha tudjuk, hogy se Pannóniában (az egy Sziszeket kivéve), se Dáciában római városnak még olytán nyoma sem maradt meg, melly nevestül egy újkori helységben felismerhető volna, nem bátorkodunk a jazyg Pessiumot a mostani Pestnek helyére tenni. Arra is emlékezünk, hogy *Contra-Aquincum*, mintegy Újpest helyén, nagyon közel esett volna a jazyg Pessiumhoz: úgy de a rómaiak, kivált M. Aurelius idejétül fogva, nem tűrének barbár helységet a Duna közelében. S a melly okbul Pest nem lehet a régi Pessium, ugyanabbul Párkány nem lehet a régi Parka. A rómaiak uralkodásának megszűnte után lehetséges volt ugyan a Duna partjának beépítése: de mikor történt legelőször az? nem tudom.

A kvádok külön területet foglaltak a Mórává és Ipoly között, lehet, hogy a Mátra is hozzá tartozott, ha igaz, mit Pliniusbul is következtetni lehet,⁵⁰) hogy a jazygek a síkságot szeretik vala. A kvádok és jazygek közti határt, azaz a kvádok keleti határát, biztossággal nem tudhatni. Éjszaki határokat sem ismerik a római írók, de lygius nevű népet emlegetnek ott; Ptolemaeus szerint a sarmat hegyek, tehát a mai éjszaknyugati Kárpátok válasz-

⁵⁰) Germanorum confinium campos et plana Jazyges Sarmatae (tenent). Plin. H. N. IV. 12. 25.

tották el a jazyg, (az az itt) kvad földet a szomszédoktól. Délre a Duna vont a határt Pannónia és a kvadok közt. A jazygeket Ptoleimaeus *metanasta*, azaz *jövevény* vagy *költöző* névvel nevezi, mert rokonaiktul, a sarmatáktul, jövének a Duna-Tisza közzé. Azért nevezik a római írók *jazyg-sarmatáknak* vagy csak *sarmatáknak*, mint Ammianus Marcellinus, a kinél legtöbb tudósítást találunk róluk. Úgy látszik, a dák Burvista hatalmának széteszlása korában, mintegy Kr. e. 50 tájban, történek beköltözésök, s itt a hunok idejéig maradnak; azután elenyészik nevök, mert összelegyedtek az új néppel. »Ők lovasok, fegyverök hosszú dárda, vértjök vászon öltő, mellybe simított szarv-héjakat, mint tallukat, úgy szőnek belé (pikkelyes vért). Többnyire herélt lovakon járnak, a mellyek sebesek, szófogadók; rendszeren egy vagy több vezeték lóval indulnak ki, hogy ha elfáradt az egyik, a másakra ülhessenek. Nagy tereket száguldoznak be, akár üldözve az ellenséget, akár hirtelen hátat fordítva neki.⁵¹⁾ Törzsekre valának oszolva, törzsfejedelmek alatt, kiket előkelők kifernek; a király meg a törzsfejedelmeket egyesíti. — Ez a király Trajanus ideje óta többnyire clientelai viszonyban állott a római császárokhöz. Egészen soha sem hódoltak meg a jazygek: de támadásaikért sokszor véresen lakoltak. — Láttuk a Marcus Aurelius hadakozásait ellenök, láttuk a 374-ben történte-

⁵¹⁾ Hastae sunt longiores et loricae ex cornibus rasis et laevigatis, plumarum specie linteis indumentis innexae: equorum plurimi ex usu castrati ... Et per spatia discursunt amplissima sequentes alios, vei ipsi terga vertentes, insidendo velocibus equis et morigeris, trabuntque singulos, interdum et binos, uti permutatio vires foveat jumentorum vigorque otio integretur alterno. Amm. Marcell. XVII, 4. 12.

ket is, a mellek III. Valentinianus halálát okozták. Itt még a 358. és 359-beli eseményeket említjük, mert ezek által tudjuk meg mind a kvádok, mind a jazygek belső viszonyait.

A kvádok és jazygek, a kik szomszédság és hasonló fegyver meg erkölcs által egyezők⁵²⁾ valának, soha sem ellenségeskedének egymással; a jazygek pedig kelet felől sem bántattak a rómaiaktul, a míg ezek urai valának Dárcziának; úgy látszik, a Tiszának áradásai okozta terjedelmes mocsárok akkor igen nagy határt tesznek vala a jazygek és a keleti provincia közt. Miután a rómaiak oda hagyták Dáciát, s azt, legalább déli részeiben, gót népek foglalták el, jelesen tajfalok, viktohalok, tervingek⁵³⁾, a jazygek ezekkel is jó egyetértésben éltek.

A 358-ki telet Constantius császár Sirmiumban töltvén, gyakori hírek érkezének hozzá, hogy a jazygek és kvádok együtt pusztítják a pannoniai tartományokat (Pannonias) és az egyik Moesiát (Moesianum alterutram).⁵⁴⁾ A császár tehát válogatott sereggel, a tavaszi aequinoctiumkor, midőn a Duna meg zajlik vala, s az ellenség nem is gyaníthatá, hogy ilyenkor a római sereg már támadhasson, hajóshídon által kél a Dunán, s mind Valéria, mind a második Pannónia irányában égeti, pusztítja előbb a jazygek,

⁵²⁾ Amin. Marcell, u. o. »vicinitate et similitudine morum armaturaque Concordes.«

⁵³⁾ Dacia provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taiphali habent, Victoali et Theruingi. Eutropius VIII. cap. 2.

⁵⁴⁾ Ammianus Marcellinus rendszeren a Moesia nevet használja, csak ritkán nevezi Dáciának, p. o. midőn a Konstantinápolyba siető Julianusrul beszél, hogy 361-ben Dáciában állapodván meg, »edixit iter in Thracias, notisque prope signis emensa declivitate Succorum Philippopolim petit« (XXII, 1, 2.); vagy midőn elmondja, hogy Equitius 365-ben elrekeszté a három utat, melly az éjszakai tartományokba viszen. az egyiket »per ripensem Daciam«, a másikat »per Succos notissimum«, a harmadikat »per Macedonas.« — A régi vagy a Trajanusi Dac iát soha sem nevezi így, bár alkalom volna is reá.

azután a kvadok lakásait, birtokait, s kegyetlenül öldöklő a meg-rémülteket. A sarmata királyi ivadék *Zisais*, valamint *Rumo*, *Zawaffer*, *Fragiledus* törzsfjedelmek (subreguli), azután a kvád *Avaharius* és a jazyg *Vsafer* kegyelemért könyörögnek és nyernek is. Ezután Constantius azokra a jazygekre fordítja a gondját, a kik szánakozásra valának méltók, mert előbb saját országuknak nemesei és hatalmasai lévén a titkon összeesküdt szolgálók által, kik vadságra egyenlők, de számra többen valának, legyőzettek és kihajtottak, úgy hogy a viktohalokhoz kellett menekülniök. Most ők is előjövén, a császár kegyelmét és oltalmát kerék. A sereg láttára és hallattára oltalmába fogadá, mert úgymond, csak nékie és tisztjeinek tartoznak engedelmességgel, sőt hogy helyreállított szabadságuk még méltósággal is növekedjék, Zisaist tévé királyokká. Ez meglévén, Bregetióba tévé által a tábornok, hogy ott is a kvadok elleni háborúnak utóját könyekben vagy vérben elfojtsa. Itt *Viduaris* királynak fija *Vitrodorus*, *Agilimundus* törzsfjedelem, és más előkelők és bírók, kik a népet igazgatják, hasonlóképen megadák magokat, s hűséget fogadának. Mind ennek szerencsés bevégeztével a császár már a Limigant sarmaták ellen fordula, kik uraikat legyőzték volt. Ezek a Tisza (Parthissus) határai között, a hol az a Dunába szakad, telepedtek volt meg, ott biztosságban érezvén magokat. De a római sereg felkérésé visköi-akat, s hogy még könnyebben győzhessen az Amicenses és Picenses ellen, mert így nevezik vala őket lakóhelyeikről, a császár a tajfalok és a szabad sarmaták segítségét is elfogadá. Megtörve, megfogyva hódolának, sőt kegyelemből lakó helyeiken is megmaradhattak, s azon felül királyokká is azt rendelé a császár, a kit magok választottak volt magoknak.

De nem nyughattak meg. A következő telet is (359-ben) Sirmiumban töltvén a császár, ez, mint tavál, első kikeletkor kiindula ellenök, s Valeriából intézé a támadást, általkelvén a Dunán. Ismét kérelemre fordulának a limigant sarmaták, vagy a jazyg szolgálók, midőn a komoly veszedelmet látták, s általkérdézének a Dunán, mindenre, adóra, katonaszolgálatra készek. A császár örült ezen, hogy ekkép majd lesz elég serege, az eltartásra szükséges pénzt meg a római tartománybeliek szívesen fogják fizetni, ha katonáskodniok nem kellend. Acimincum mellett

tehát egy magas helyről készül vala, mint előbb is szokott volt, a sereg láttára szónokolni és hűségbe fogadni új alattvalóit, midőn a tolongásban hirtelen egy jazyg a császári szék felé rúg, marha! marha! szót kiáltván (— ez, úgymond Amm. Marcellinus, nálók a csata-jel.) Erre a tömeg fegyverre kap, s majd a császárt is elnyomja, ki alig hogy lóháton menekülhet. A római sereg boszankodván az eseten, nagy dühhel esik a jazygeknek s összevagdálja, így lőn vége a limigant sarmaták lázadásának mind előbbi uraik, mind maga a római császár ellen.⁵⁵⁾

23. §. Herodotus tudomása szerint, az agathyrsek, sarinaták, skythák, geták rokon népek, s mindnyájan a thrákhhoz hasonlóak valának. Hogy a sarmaták és geták igazán rokon nyelvűek, azt Ovidius bizonyítja, ki Tomiban ezen nyelveken beszélni, sőt költeményeket is írni tanult.⁵⁶⁾ Ha feltetszően különbözött volna a sarmat a nyelvtől a géta, Ovidius alkalmasint észreveszi, meg is mondja.

⁵⁵⁾ Amm. Marcellinus XVII, 12. 13. — XIX, 11. — A szolgák megbüntetése tehát »prope Acimincum« történt. Gibbon (Baseli 1787-ki kiadás III, 153 —157) előadván azt, »in a large plain near the modern City of Buda« történetnek mondja. Erre Hampel József is támaszkodván (Aquincum történetének vázlata, 87. lapon) *Acimincum* helyett *Aquincum* akar olvasni. De Marcellinus világos előadása szerint a szolga jazygek a Tisza hajlatjai között, ott hol a Dunába szakad, fészkeltek be magokat. Ha Constantius a Valéria tartományból intézi ezt az utolsó támadást ellenök, úgy lehet gondolni, hogy hátukba akart kerülni. A szolga jazygek nyilván a mai Bácskában tanyáztak; *Acimincum* (a mai Szlankemen) vala az a hely, a hol a római császár hűségbe akarta fogadni új alattvalóit.

⁵⁶⁾ A sok közül egy-két versét teszek ide:

Ipsè mini videor jam dedidicisse Latine:

Iam dedici Getice Sarmaticeque loqui. (Trist, V, 12, v. 53.)

Ah pudet: et Getico scripsi sermone libellum:

Structaque sunt nostris barbara verba modis.

Et placui — gratare mihi — coepique poetæ

Inter mhumanos nomen habere Getas. (Ex Ponto, IV, epist. 13, v. 19 stb.)

A *dák* név nem igen fordul elő nála, mert azon időben az ottani görög lakosoknál még a *géta* név vala uralkodó: de Strabo ismételve a gétát egynek mondja a dákkal, mint Plinius is; a római hódítás után pedig elenyézik a régi géta nevezet, s a dák kezd uralkodni, mind a római igazgatásban, mind az irodalomban; Ptolemaeus geographiájában nem is említetik a géta. Nyelvjárási különbség bizonyosan volt az éjszaki és nyugati dák, meg a déli és keleti géta között: annál inkább különbözhetett géta és dák a többi thrák népektől. Mert nemcsak szójárási, hanem nyelvjárási különbség van meg annál több, mennél jobban oszlik a nép törzsekre, s mennél rövidebb ideig tartozik egy hatalom alá. ha irodalom nem egyesíti az oszlottakat. Az irodalom pedig nemcsak egyesítő, de megtartó is. Azért enyésznek el olly könnyen nép-nevek, mikor más nevek emelkednek és terjednek. Például a bastarnák a mai Erdélyország észak-keleti hegyein is a róluk úgynevezett *bastarnai alpokon* tartózkodtak volt, de Ptolemaeus (Kr. u. 150 tájban) nem említi őket Dácia leírásában, hanem csak az európai Sarmatiában. Nyilván az erdélyi bastarnák a közönségessé vált dák névben enyésztek el, mint már előbb ott a régi *agathys* név eltűnt volt. Ptolemaeus tizenöt népnevet számlál elő Dáciában és negyvenöt városnevet. A népnevek bajosan maradtak meg a rómaiak alatt, azok bizonyosan a rómaiak előtti korból valók. A városnevekről is azt kell mondani, hogy előtalálták a rómaiak. Köztük *Zarmizegetusa* (*Ζαρμιζέγεθουσα*) székhely (*βασίλειον*) tűnik ki, Dio Cassius szerint a *Sargetia* folyó mellett ⁵⁷⁾ A dák

⁵⁷⁾ Ha szoroson kell venni Dio tudósítását, úgymond Gooss, tehát a *Sargetia* nem lehet a mai *Sztrell*, melly legalább két mély-

város-nevek gyakran *dava* végűek mint Dokidava, Patri-dava, Ivarsidava, Petrodavsa, Sandina, Utidava, Markodava, Komidava, Ramidava, Zusidava, Argidava, Nentidava stb. stb. Gondolni lehet, hogy e *dava* várost vagy falut jelent. — A római városneveket megemlíttük már. Dácia, úgy látszik, a legmíveltebb vala az éjszaki tartományok közt. sokkal míveltebb Pannóniánál. A déli gétáknál már Herodotus ideje előtt. *Zamolxis* hős és hitalapító volt híres, s a géták a halhatatlanságba való hit által tűnnek vala fel a görögök előtt. Alkalmasint rokon volt a dákok hite is. Burevistes idejében *Decaenens* (*Δεχαίτεος*) vala híres pap, vagy, mint Strabo mondja, reáolvasó (*γόνης*), a ki Egyiptomban tanulta volt az előjelekbül való jóslást, s majdnem isten gyanánt tiszteltetek, mint hajdan *Zamolxis*. A népre olly nagy vala hatása, hogy a szőlőt kivágták és bor nélkül éltek.⁵⁸⁾ Külömben láttuk már, hogy a dák népnek két osztálya volt, az előkelők vagy *siivegesek* osztálya (papi osztály-e?) és a közemberek vagy *üstökösök* osztálya. A test-festés is szokásban volt nálok, sőt az osztályok külömbségét a külömböző festés mutatta ki.

A római hódítás után mindenfelül gyűltek római alattvalók Dáciába, s mindenféle hit-fogalmak terjedtek el. nemcsak rómaiak és görögök, hanem ázsiaik is; így a mithrahit. — A római alattvalók között, akármelly tartománybul származtak is, a latin nyelv vagy a kormányzás nyelve, uralkodék; ez tehát a hódolt dákok közt is terjedni kezdte: de a szokott és azután is daczoló földi, természet

földre folyik keletre Várhelytül, hanem a *Zaj ány*, a melly Hatszeg mellett szakad a Sztrellbe. Gooss, Studien stb. pag. 34.

⁵⁸⁾ Strabo VII, Cap. 3. §. 11.

szerint, nem igen hajlék nemzetiségét elhagyni. Száma ennek sem lehetett nagy; mert miután Aurelianus a rómaiakat kiköltöztette volt, nemcsak hogy ezeknek városnevei nem maradtak meg, hanem az eredeti dák városnevek sem éledtek újra fel. A latin nyelvhasználata végképen megszűnt, mi már abból az egy körülményből világossá lesz, hogy Dáciának eredeti népe, akár sűrű, akár gyér volt, nem tartotta meg a római írást.

Pannónia — Úgy hiszi Dio Cassius, a ki a tartományt és népét nem hírből vagy könyvből ismerte, hanem tapasztalásból, kormányzója lévén Kr. u. 190 tájban — a *pannon* népről, ez meg a hosszú ujjas ruháról neveztetett, melyet a lakosok posztóféleből külön szabással készítenek és viselnek vala. A görögök ezt nem tudva, a macedóniai Rhodope hegy mellékén volt régi *Paeon* tartomány-névtől származtatják, úgymond Dio.⁵⁸⁾ Íme két magyarázata a *pannon* névnek. A Dio-é már azért sem áll, mert a latin *pannus* (posztó) szóra támaszkodik, mely csak a rómaiak útján juthatott Pannoniába: e tartomány-név pedig már régen megvolt.

A görögök véleménye többet bizonyít, azt, hogy Pannoniának lakosai délről, a régi Thraciából, költöztek be, tehát hasonlóképpen a messzire terjedő thrák néphez tartoztak. — A Kr. e. IV. században kelta népek szoríták éjszakra a Duna felé a régi *pannonokat*, vagy elvegyülének közöttük. A római hódításkor e két nép-elem annyira össze vala már olvadva, hogy együtt harcolának a rómaiak ellen, s ezek nem találának politikai különbsé-

⁵⁸⁾ Dio Cassius (történeti előadását Kr. után 229-ig viszi) XLIX, 36.

get a kelta és az eredett pannon közt; a fegyverzet általában kelta volt.⁵⁹⁾

Strabo kietlennek mondja Pannóniát, a lakosság eledele többnyire tönköly vagy alakor-búza meg köles vala, egyébiránt testeiket festék, mint az illyrek és thrákok.⁶⁰⁾ Még szinte két század után is Dio Cassius nyersnek, vadnak találá mind a népet, mind az országot, mert úgymond, legrosszabbul élnek itt az emberek, se a föld se a levegő nem jó; olajfát, szőlőt igen keveset, azt is rosztat művelnek, mert többnyire nagyon kemény telők van; leginkább termesztenek árpát és kölest, azt esznek, abbul készült italt isznak. Egyébiránt legvitézebbek az ismert népek közt. bátrak és gyilkosságra készek.⁶¹⁾ — Pannónia belseje azután is igen lakatlan lehetett, hogy Galerius császár a Pelso tó (Balaton) vizeinek lecsapolásával s a környékező erdősségek irtogatásával mintegy új tartományt nyerhetett, melyet Valeriának nevezte el.

Ptolemaeus, kinek idejében (Kr. u. 150 tájban) csak Felső- és Alsó-Pannónia volt, annak népségei közt a *lato-bik*-ok, *varkian*-ok, *boio*-k, *koletian*-ok (a Kulpa mellékein), *iasso*-k és *oseriat*-ok neveit hozza fel, ennek népségeit *amantin*-ok, *herkuniát*-ok, *andiant*-ok, *breuk*-ok, *arabisk*-ok, *skordisk*-oknak nevezi. Az arabiskoktól származik alkalmasint az *Arabo* folyó név.⁶²⁾ A rómaiak idejében természetesen

⁵⁹⁾ Strabo VII, Cap. 4.

⁶⁰⁾ U. o.

⁶¹⁾ Cass. XLIX, 36.

⁶²⁾ A Bába, Rábca folyók nevei az Arabo nevet örökítik, meg a német *Raab* város-név; a *Győr* (Jaurinum) már más eredetű. A rómaiak idejében *Arabona* vár díszlett. Czech János: A győri vidék legrégebbi időben és a rómaiak alatt. A M. T. Társ. Évkönyv. I. köt.

a különböző népeknek semmi politikai jelenetőségük nőni vala, ha fen is maradtak volna. A római lakosok Pannóniában is mindenféle tartománybeliek valának, már a légiók által is, mellyek itt tanyáztak, s mellyeknek kiszolgált embelei megtelepedtek. Az eredeti lakosok hit-fogalmain kívül, a mellyekről nincsen tudomásunk, sokféle más került ide a római telepedők által: a mithra-tiszteletet a császárok is előmozdíták, de egyptombeli bálványok és szertartások sem valának szokatlanok, mint az egész római birodalomban szerte.⁶³⁾ A keresztyénség ha az eredeti nép között nem is talált volna helyet, de a római légiók csapatjaiban bizonyosan ismeretes volt már Aurelius császár idejében.

Ámbár Pannónia másfél századnál tovább maradt a római hatóság alatt mint Dácia, s ámbár a birodalom császárai Sirmiumban, s általában Illyricumban, szerettek is tartózkodni: mégis a római hatalom hanyatlása után a római rníveltségnek csak emlékei maradtak meg épületekben, köveken, mű-darabokban, stb., de magának a római életnek teljesen vége szakadt, tehát a latin nyelv is megszűnt a közéletben.

Dáciában az eredeti népesség a rómaiak hódításakor dák és géta vala, ha nemiben különbözött is egymástul: a mi talán egyéb népséghez tartozott, az is a dák és géta névbe és életbe olvadt bele. Pannoniában a rómaiak hódí-

⁶¹⁾ A mithra-tisztelet a természet istenítésébül folyván, a császárt mint isten személyét fogta fel, lásd: Kenner »Noricum u. Pannonia« 83. lapján. — A Soprony megyei Egyeden 1831-ben talált *áldozó ibrik* Isis tiszteletére vonatkoznék. Lásd: *Néhány az Egyeden, találtatott ékes ibrik*, a T. T. Évkönyv. I. 354. stb. lapjain. Ott az *ibrik* szó eredetéről is van kérdés; a szó a török nyelvből talán a kávéitallal együtt került hozzánk.

tásakor keltákkal elegyedett pannon népség vala. A kelták nemzetisége tudva lévén, a kérdés a pannon, dák és géta népek nemzetiségét illeti, s az arra való feleletet már a régieknél találjuk meg, a kik véleményét a legújabb nyomozások is helybenhagyják. Ezek eredménye a következőkben áll: *Illyr, thrak, géta, dák, skyth, sarmat, alán* ugyanazon egy nép-folyamnak hullámai, a melly keletrül, Iránnak éjszaki kapuin által, indult meg nyugat felé; a mellynek egyes hullámai tehát mendtül távolabbra esnek az eredettül, annál jobban különböznek emettül. Mind rokonságban áll egymással, közelebben a közelebb, távolabban a távolabb. Ennélfogva a skyth, sarmát, alán közelebb állhatott az árjához, különösen az ó baktriaihoz, mint a dák, thrák és illyr. Azért megfoghatóvá lesz, hogy sok van a thrákban, mi az árja nyelvekre mutat, s nem kevesebb van benne, mi a göröggel és latinnal megegyez; de az is megfoghatóvá lesz, hogy a dákot, melly nyilván a thrákkal igen rokon volt, szerencsésen világosítja fel az éjszaki litván meg a szláv.⁶⁴⁾

A *kvádok* a germán népekhez tartozván⁶⁵⁾, nemzeti-ségök úgy meg van határozva, mint a keltáké.

Mi volt a *jaz gek* nemzetisége? A görög és római írók, mint láttuk, mindig a sarmatákkal kapcsolják össze, vagy egyszerűen sarmatáknak nevezik. Ha tehát a legújabb nyomozások eredménye áll, melly szerint a sarmaták egyik hullámát teszik annak a nép-folyamnak, a mellyhez a sky-

⁶⁴⁾ Roesler E. Einiges über das Thrakische. A Zeitschrift für die öster. Gymnasien. 1873-ki évfolyam, 105. lapján.

⁶⁵⁾ Zeuss Kasp. Die Deutschen u. die Nachbarsstämme, p. 117. és 462.

thák, alánok, thrákok, illyrek tartoznak: úgy a jazygek is. mert sarmaták, abba a rokonságba valók.

Meg kell azonban említeni, hogy *Katanchics* a géták és sarmaták egynyelvűségét Ovidius tanúságából is gyanítván, mindkettőt szlávoknak mondja, s a sarmaták szlávtságát kétségtelennek mutatja fel.⁶⁶⁾ *Schafarik* is előbb a méd sarmatákat a vend szerbekkel, legalább névszerint, zavarván össze, akarhatja ellenére, úgymond, hozzátett azon vélemény megerősödéséhez, hogy a szerbek és sarmaták rokonok. De a *Szláv Régiségek* munkájában mindenképen azon van, hogy kiírta a véleményt, mely szerint a sarmaták a későbbi szlávok eleji volnának. Schafarik a sarmaták népeit (a jaxamatákat, roxolánokat, jazygeket és alánokat) a méd, vagy mint az újabbak nevezik, az irán törzshez számítja.⁶⁷⁾ Ámde a szlávok legeredetiebb, legősiebb székét mégis a közép és alsó Duna mellékein találja meg, — külön válva a sarmatáktul. — Mert, úgymond, az orosz történet-író Nestor (Kr. u. 1100-1114-ig írta meg krónikáját) azt írja, hogy a szlávok első széke a Duna mellékein volt, a hol most (Nestor idejében) Magyar- és Bolgárország van, s hogy innen terjeszkedének azután a Morava, Moldova, Viszló, Duna, Pripet, Deneper folyók mellékeire, különböző neveket kapván, úgymint Morva, Cseh, Lengyel, Pomorán, Dereviek, Poloczkiak stb. neveit. A Dunáruól érkezők közül némellyek az Ilmen tó körül telepedének s alapíták Novgorodot. (?) Eme kiköltözésnek oka pedig, Nestor szerint, a *volochok* támadása vala, mellyel ezek a Duna mellékeinek estek (Schlözer, Nestor II, 66. stb. lapjain.) — Schafarik azt bizonyítja már, hogy a Nestor voloch-jai a kelták, a kiknek becsapásairól a 62. 63. lapon volt szó; hogy Nestor azt a szláv népek szó-hagyományából tudta meg;

⁶⁶⁾ Katanchich, de Istro ejusdemque accolis. Pag. 111. stb. Id jam ex hactenus dictis elicias, Getis Sarmatarum, qui postea in Slavos abiere, idionia usurpatum fuisse, diversa tamen dialecto.

⁶⁷⁾ Schafarik, Slawische Alterthümer, Leipzig, 1843. I, 333 stb. A méd sarmatát a szerbbel az »Abkunft der Slaven«-ben zavarta össze (mint maga mondja, »verwirrt«). Buda, 1828.

hogy e hagyomány mellett geographiai nevek tanúskodnak; végre hogy igenes történeti bizonyosság is igazolja.⁶⁸⁾

Hihető-e, hogy a szláv népek szó-hagyománya a kelták berontásáru a Duna mellékeire, Nestor idejéig maradt volna fenn? tehát hogy a Deneper szlávjai valamit tudtak volna arról, mi másfél ezer és több évvel az előtt történt? Nestor kora és népe nem tud semmit a hunokrul, nem a gótokrul, a kik félannyi idővel későbbiek a kelták berontásánál, s a kik csakugyan érezhető és sokáig tartó hatást gyakoroltak a szláv népekre:⁶⁹⁾ hogyan lehet csak képzelné is, hogy tudott volna valamit olyan történet-ről, melly sokkal, sokkal régiebb! A mit Nestor beszéli, azt a bizantinosoktul, nem szó-hagyománybul tanulta volt, s az a bolgárokra vonatkozik, a kiktől az orosz írás is származik. Külömben is Schafarik fölvétele, mellynél fogva szlávok európai ősnép (autochthon) s nem beköltözött nép volnának, már azon általános ethnographiai képpel ellenkezik, a melly szerint a kelták után a germánok, ezek után a szlávok következnek, s a mellyben a szlávok soha és sehol nem előzték meg a germánokat nyugat- és délfelé. Magát a *voloch* nevet is, a melly a keltákat, s azután a latinos népeket jelenti a germánoknál, csak ezektől tanulták meg a szlávok.

Schafarik úgy vélekedik, hogy geographiai nevek támogatják a régi szláv-szó-hagyományt, mert p. o. a pannoniai *Pleso* tó-név szláv, minthogy a kárpáti és morvái szlávok a tavat *pleso*-nak híjják, nem *jezero-usik*, mi oroszul *ozero*; — a *Granua* eredetileg *bran*, miből *branice*, németül Gränze = határ; — *karpatus* talán a *chrbet*-bül lett; — a „*schajawa*« (Sajó) is szláv; — a *maris*, *marosius*, *marisia* (Maros) a latin *mare*, szláv *more*-tul szár-

⁶⁸⁾ Schafarik, Slawische Alterthümer, I, 223. stb. lapjain.

⁶⁹⁾ Jordanis, edit. Closs, pag. 92. a hol az író a gót Hermanarik győzelmeit a szlávokon (in Venetos, Antes, Sclavenos) beszéli a 375-dik évet megelőző időben. — Ein Theil derselben (Slaven) wurde den Ostgothen botmässig, aber davon von den Hunnen wieder befreit und dadurch ein ziemlich friedliches Nebeneinander eben dieser beiden Völker bewirkt, jedoch in der Weise, dass sich die Hunnen als den herrschenden Stamm betrachteten.— Einleit. in die slavische Literaturgeschichte, von Gregor Krek, Graz, 1874. A 64. lapon.

mázható; — a *Danubius*, *Damvius* hasonlóképen szláv, a *dan* és is wis-bül stb. stb. — A geographiai nevekben nagy tanúság rejlik, csakhogy nem mindenkor könnyű azt kivenni. A folyó-nevek, mint a Duna, Don, Duna, továbbá Dunajecz, Donecz, az az kis Duna, kis Don, a Morva (Marus), Mur (Murus), Maros (Maris, Marisia, Marosius), Morava (Margus stb. világos, hogy egy eredetűek, s eredetők *nem* szláv. A Don (Tanais) mellékein Herodotus előtt és után nem voltak szlávok, ezektől tehát nem származik a név; tehát a Dunáé sem; a *Duna-t* pedig már a massiliai Pytheas ismerte⁷¹⁾, mikor se Schafarik, se Nestor szerint szlávok nem lehettek ott, de talán litvánok, mert a Duna lettül *dongava*; livül is *dougan*; a rigai németek *Donau*-nak ejtik, az oroszok *drina*-nak, s ebből lett az észti *tieva*, a német *Duna*. Még a Fehér-tengerbe szakadó másik *Duna* is, mellyet hasonlóképen *Dviná*-nak neveznek az oroszok, onnan vette nevét, a honnan a Don és Duna, t. i, nem szláv népektől, hanem másoktól, kik megelőzték volt a szlávokat. Ugyanez áll a *Marus Murus*, *Mari*, *Margus* nevű folyókrul, bár különböző nevűek is most némileg (éjszaki és déli Morava, Mur, Maros). Schafarik, mint látjuk, a latin *mare*, szláv *more*, szóval magyarázza meg, mi lehetséges, de az, a szó nem csak a szláv nyelvben van meg. Még jobban csatlakozik a *Sajó* nevének magyarázatával, mellynek »schajawa« szlávhangot tulajdonít, holott azt a gömöri szlávok *Szlana*-nak, a dopsinai németek *Salzach*-nak, azaz sós folyónak nevezik, mi a

⁷¹⁾ Ha Strabonál olvassuk, hogy Pytheas (Nagy Sándor idejében) körülhajózta egész Európának partjait, Gadeiratul Tanais-ig ἀπὸ Γαδέροισιν ἕως Ταμίθου = Cadixtul a Donig, mit hazudságnak tart vala Polybius, és utána Strabo, lehetetlen úgy érteni azt, hogy a Földközi tengernek partjait Cadixrul a Donig hajózta körül, hisz ez az út Polybius idejében (Kr. e. 170 tájban), még inkább Strabo idejében (Augustus császár korában) nemcsak ismeretes, hanem nagyon is járatos volt, minélfogva lehetetlen vala hazudozónak mondani azt, a ki olyan lett utazásrul írt volna Pytheas tehát Cadixbul a Spanyol, Francia, Német-alföld, Jutland és a Balt tenger déli partjait a Dunáig hajózta körül s a Duná-t nevezte Tanais-nak, bizonyosan az ott hallott név után, azért nem akarta Polybius elhinni; mert Pytheas nyomait senki sem követte volt. Lásd: de Pythea Massiliensi dissertatio. Scripsit Dr. Maximilianus Fuhr. Darmstadtii, 1835. Pag. 73.

Sajó szónak is jelentése, a mint a maga helyén látni fogjuk. — A *Kárpát* szó a *Karp* nevű dák néptől való. A Garam folyó, úgy tudjuk, *Granua* volt, s mellékein germán kvádok laktak; egyéb-iránt nagyon hasonlít a *Garunnta* folyónévhez is, minélfogva e két folyó is más, nem szláv néptől, kapta meg a nevet. Azután a *pelso* tó-név sem lehet csak azért szláv, mert a kárpáti tótok most a tavat *pleso*-nak híjják: hisz a svéd lapoknál is *plesse* hegyi tó, mit az okbul emlétek meg, hogy lássuk, mennyire nem kell sietni a geographiai nevek magyarázásával. A régi *pelso* név alkalmasint azt jelentette vala, mit az újabb *balaton*, mi igazán szláv ezó, és mocsárt jelent, meg a *fertő*, mi már nem szláv szó, de hasonlóképen mocsárt jelent. Szóval a Magyar- és Erdély-orzági folyó- és tó-nevek, a mellyek már a rómaiak idejében megvoltak, nem szláv népektől származnak, hanem vagy a keltáktól, vagy ezeket is megelőzőt más népektől, hisz a kő kor embereit — s ilyenek voltak nálunk is — épenséggel nem ismerjük.

Az igenes történeti bizonytságot pedig, melly Nestor tudósításához és a geographiai nevekhez hozzájárulna, Schafarik a *jazygeknél* találja meg. Előadásunkbul tudjuk, hogy a jazygek közt a szolgák egyszer fellázadának uraik ellen, s hogy a római császár legyőzé azokat a szolgai jazygeket, a kiket Ammianus Marcellinus *limigant* jazygeknek nevez. Schafarik már azt állítja, hogy eme *limigant* jazygek a kelták által mintegy 800 évvel ezelőtt kiszorított szlávok maradékai valának, kik éjszakra futtokban a felső Magyarország hegyes vidékein akadtak volt meg, s a kiktől tehát a *Sajava*, *Hron* stb. folyónevek származnak. Ezek a szlávok, Schafarik szerint, földművelő jámbor egy nép, melly fa városokban és falvakban lakik vala, szinte magára csalogatá elnyomóit. Mert úgymond, »ha itt földművelő nép nincsen, egyfelül a finn- és sarmat, másfelül a német rabló seregek nem estek volna olly mohón ezen vidékekre, a, hol lehete idegen munkának izzadság szerezte gyümölcseit hosszabb ideig élvezniök, a kik magok földet nem műveltek, s a kik, ha kiélték a tartományt, odább költözének.«⁷¹⁾ Akárhogyan képzelje is Schafarik a szlávok ős álla-

⁷¹⁾ Schafarik, *Slaw. Alterth. I.*, 252. »Mit Sicherheit wissen wir, dass die Gothen, Burgunder, Wandalen, Quaden sich in jenen

potját, mi tudjuk, hogy a dákok ős pannoniak is földet műveltek: de a mi a limigant jazygeket illeti, azokat Ammianus Marcellinus, ki arra nézve egyetlen forrásunk, nem helyezi ám felső Magyarország hegyes vidékeire, hanem az alsó Tisza lapályaira, közel a Dunába való beszakadásáig, azok tehát már ennél fogva sem lehetnek a Schafarik szlávjai a Garam, Sajó stb. mellékein.

De az a fölvtét, hogy a középső és alsó Duna mellékeinek ős-ős népe szláv lett volna, még más, szinte súlyosabb nehézségbe ütközik. Tekintvén a kő- meg bronzkori régiségeket, az a kérdés támad: micsoda nép lehetett a kőkornak népe hazánkban? Ha Schafarik fölvtétele állana, biztos feleletet találnánk ama kérdésre; hazánkban a kőkornak népe szlávlett volna. De az mindennel ellenkezik, a mit a népek nyelveiről és költözéséről tudunk és sejtünk. A szlávok minden bizonnyal az úgynevezett árja nép-családhoz tartoznak; továbbá minden bizonnyal nem a szlávok kezdték meg az Európába való költözködést az árja családbéli tagok közül; ők tehát sehol Európában nem voltak,

Ländern eben so wenig um Ackerbau bekümmerten, als die Sarmaten, Hunnen, Awaren, Bulgaren, Kosaren, Plawzer u. s. w. sondern dass sie vielmehr von den Erpressungen u. der Arbeit der Untergebenen lebten. Hätte es hier kein ackerbaureibendes Volk gegeben, so würden die finnischen und sarmatischen auf der einen Seite, und die germanischen Räuberhaufen auf der ändern nicht so begierig über diese Gegend hergefallen sein; hier konnten sie, da sie in fremden Ländern den Acker nicht selbst zu bauen pflegten, längere Zeit den Schweiss fremder Arbeit verzehren und wenn nichts mehr zu zehren war, weiter ziehen.« — A melly nép, mint p. o. a kvádok, sokáig egy helyütt laktak, az földművelésre fordult, mint Tacitus germánjai is. így panaszkodának a kvádok és markomannok Marcus Aureliusnak (175-ben), hogy a római katonai szállások miatt se legeltetni, se szántani-vetni, se egyebet művelni nem mernek (ὅστε νέμειν ὅστε γεωργεῖν οὐτ' ἄλλο τι μετὰ ἀδείας ποιεῖν). Schafarik véleménye, mintha csak a szlávok lettek volna földművelők, nem áll. — A szlávok szelídségét és jámborságát sem magasztalják vala, mikor ők pusztították a római tartományokat; a szláv kegyetlenség felülmúlta a hunok és gótok vadságát.

nem is lehettek ős nép, vagyis a kőkornak népe. Annyit tehát bizonyosan felelhetünk ama kérdésre, hogy a magyarországi kő kornap népe nem volt szláv.

A Duna mentiben a kelták és thrákok előztek meg minden ismeretes népet. Azok is az árja népcsaládhoz tartozván, tehát ők sem lehettek Magyarországnak azon ős-népe, a melly itt először mutatkozott, s a palaeolith vagy régi kő kort megkezdte. De az új kő kornak végét csakugyan érthették a kelták és thrákok, s mehettek által a bronzkorba, a mellynek derekát is átélhették. A talán még fölfedezhető czölöpépítések is nékiek volnának tulajdoníthatók; a bronz régiségek pedig a Dunán túl és Erdélyben bizonyosan a dákok és pannoniak készítményei. A Mátra mentiben és a Kárpátokban találtató dús bronzfészkek is az előbbi keltáknak, vagy a helyökre jutott svév, markomán, kvád, lygius stb. nevű germánoknak, meg jazygeknek tulajdonai. A rómaiak által mind ezen népek a vassal is megösmérkedének. A krónika tehát, a melly nálunk a régiségekbül lesz olvasható, még sok tanulmányra szorul.

III. Germán-hun kor.

24. §. Miután a rómaiak Dáciát elhagyták, a Duna lőn ismét keleten is a római birodalomnak határa; a délre tolongó népek tehát idáig foglalták el a földeket. A gótok, mint (a **20. §-ban**) láttuk, a Balttenger felől⁷²⁾ a Neszter

⁷²⁾ Az összes történelmi és ethnographiai tudósítással ellenkezik, a mint *Kanitz* (*Die Dounaubulgaren und der Balkan. I. Bnd. Leipzig 1875, a 6. lapon*) leírja a gótok költözését: »Von den Hochebenen am Yaxartes strömte die Gothenfluth zunacht gegen die durch Trajan's dacische Kriege dem Römerreich neu gewonnene Provinz.«

és Deneper folyók mentiben húzódtak volt a Fekete tenger partjaira és a Dunára, innen nyugtalanítván a római tartományokat. Háznépek szerint oszolva lévén, szállásaikról *nyugati* (Wesegothae = Westgothen) és *keleti* (Ostrogothae = Ostgothen) nevek vált híressé;⁷³⁾ Ammianus Marcellinus ezeket, t. i. a keletieket, *greutung*-oknak nevezi, minthogy a Neszter folyótul fogva keletre a Donig erdőten homokon (*greut*) terjeszkedtek; amazokat pedig *terving*-eknek. mert a Nesztertül nyugatra az erdős hegyeket (*terv*= fa, angolul *tree*, szlávul *drevo* lévén) foglalták el. Utóbb nem hallik e nevezet, melly csak is a gótoknak első szállásaira illik; helyébe a *keleti* és *nyugati* külömböztetés lép. A keleti gótok közt az *Amalok*, a nyugatiak közt a *Baltok*, azaz bátrak (angolul *bold*) nemzetségei váltak ki; fejedelmeik tehát ezekből lesznek. A nyugati gótokhoz tartoznak a *tajfálok* és *viktohálok* is, a kiket már találtunk a mai Bánátban (a 22. §-ban.)

A nevezett gótokon kívül rokonaik a *gepidek* és *vandalok* is beköltözének. De valamint a gótok a Viszló keleti oldalán menvén délfelé, az éjszak-keleti Kárpátokat s az azokon még túl tanyázó sarmatákat kerülték meg: úgy a gepidek és vandalog a Viszló nyugati oldalán jöttek

⁷³⁾ Jordanis: Egyik részök, a melly a keleti tartományt (orientalem plagam) tartja, s a kiken *Ostrogotha* uralkodik vala, nem tudni ennek a nevéül-e, vagy a helynek keleti voltául? *ostrogót*-nak neveztetett (dicti sunt *Ostrogothae*); a másik meg a nyugati tartományban, *reségót*-nak (residui vero *Vesegothae* in parte occidua). Edit. Closs, pag. 62. 63. — Az *ostro-gót* név azért is nevezetes előttiünk, mert az *austria* hasonlóképen onnan való, hogy a németiség *keleti* határvidéke volt. Az *aestyus*-ok nevében nincsen r, de a szó ugyanazt, t. i. keletit, jelenti.

délfelé, s általkelvén az éjszaki meg nyugat-éjszaki Kárpátokon érték a mai Magyarországot. De mikor hogyan törtek a kvádokon és jazygeken keresztül, azt nem tudjuk.

A gepidek, így adja elő Jordanis, a Viszló torkolatjáról megindulván, Fastida király vezetése alatt a burgundiókat majdnem megsemmisíték, sőt a rokonságot nem tekintve — mely azonban sohasem akadályozta meg, sőt gyakran még tüzelte a rokonok közti versengést és háborút — a gótok ellen is feltámadának. Fastida ugyanis követek által több földeket kére Ostrogothtul, a ki akkor mind az ostrogótokon mind a vesegótokon uralkodik vala, minthogy kietlen hegyek és sűrű erdők közzé van szórítva, vagy pedig fegyverre szólíttá. Az Ostrogoth ez utóbbit választván, a Galtis helységnél az Auha folyó mellett összetűz Fastidával, s kemény ütközetben legyőzi.⁷⁴⁾ Mind a mellett a gepidek folytatják költözésüket dél felé, úgy hogy Probus császár is kénytelen ellenük hadakozni, s végre a nyugati gótok mellett vagy közöttök foglalnak helyet.

A vandalog, Jordanis szerint, ki Dexippus íróra hivatkozik, a Balttengertől szinte egy év alatt jutottak volna a régi Dáciába a Marisia (Maros), Miliare (Fejér Körös), Gilpit (Fekete Körös) és Garisia (Sebes Körös) mellékeire, úgyhogy keletre a gótok, nyugatra a markománok, éjszakra a hermundurok, délre a Duna által voltak bekerítve. Jordanis a vandalog költözését csak bizonytalan hírből, határaikat pedig azon kornak írójából vette, a mellyebeli a markomanok és hermundurok még ismeretesek valának. A vandalog sem jutottak egyszeribe Dáciába; Marcus Aurelius idejében, a markománok szövetségesei lévén, hamar megbékélének a rómaiakkal, úgy hogy Commodus a kvádokkal való szer-

⁷⁴⁾ Jordanis, pag. 76, 77. Homályos az egész előadás; maga az *Ostrogotha* király név is mondai. Schafarik az *Auha* folyón a *Vág*-ot (Vahá-t) érti, s ha ez állana, a gepidek a Viszlólól a Dunajeczre, erről pedig a Poprádra s így a Vágra, tehát a mai Szepes és Líptó megyékbe jutottak volna. (Schafarik: *Abkunft der Slawen*, Closs idézetében.) De honnan került elő *Ostrogotha*, hogy a *Vág* mellett megütközhessek? — Egyébiránt a gepidek emez útjához fűződik a mese, melly szerint a szepesi németek gepidek lehettek.

zödésben kiköté, hogy se a jazygeket, se a vandalokat ne háborítsák. Ekkor ezek a mai Cseh- és Sziléziaországok azon részeiben tanyáznak vala, hol az Elba folyó ered. Azután általjövén a Kárpátokon, Aurelianus és Probus hadakoznak ellenök. Mikor és hogyan jutottak a kvádokon és jazygeken keresztül a Maros és Körös mellékeire? nem tudni. Ott, mint ismét Jordánis tudósít, Geberik, a gótok hatalmas királya, izén nekik háborút és legyözi. A vandal király, Visimar, a menekült népének Nagy Konstántintul (335 tájban) lakhelyet kér Pannóniában, a hol aztán hatvan évnél tovább csendesesen maradnak, mint állandó lakosok szolgálván a császárnak, míg Stilico ösztönzésére Galliába költöznek, a honnan Spanyolországba s majdan Genzerik alatt Afrikába törnek.⁷⁵⁾ Úgy látszik, a vandalok helyét Dáciában a gepidek foglalák el.

A gót népeken kívül sarmatákat is találunk Erdélynek keleti részén, a melyet Ammianus Marcell. *Kaukaland*-nak nevez, a miben a *land* legelső germán szó Magyar- és Erdély-országban s csak a gótoktul származhatik.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ Jordanis, a 87—89. lapjain. — Dio Cassio 55, 1, lásd *Zeuss*, die Deutschen. 445. lapján. Dio Cassius azt mondja, hogy az Elba (*Αλβιος*) a Vandalicus hegyekben ered. — Ha a vandalok lakása Pannoniában való, ez az egy körülmény is mutatja, hogy eme költöződő gót és nem-gót csapatok nem valának nagy számúak, mert el tudtak lenni a nélkül, hogy felforgatták Pannoniát; valamint azt is. hogy e tartomány már ekkor igen néptelen lehetett. De az úgynevezett vandal dűhben nagy pusztításokat követhettek el mindannyiszor. — A Miliare = Fejér Körös, Gilpit = Fekete Körös magyarázatai Gooss Károlyéi, a többször idézett: »Studien zur Geografie u. Geschichte des Trajan. Daciens, s a mellékelt térképen.

⁷⁶⁾ »Caucalandsis locus, altitudine silvarum inaccessus et montium.« Amm. Marcell. XXXI. 4, 13. — A *Kaukaland*-ot így magyarazza *Zeuss* (Die Deutschen, pag. 410.). hogy gótul »hauhaland = hochland«, — »wohl Bezeichnung des siebenbürgisehen Gebirgslandes bei den Gothen.« *Roesler* meg (Romanische Studien, Leipzig 1871. pag. —) úgy vélekedik, hogy »Kaukaland; wahrscheinlich das alte Gebiet des dacischen Stammes der *Caucoensi* (lásd a 64. lap.) und vielleicht der Theil Siebenbürgens, in dem die *Kockel* fließt.« —

De habár még más népség is találkozott Dáciában: a gótok annyira túlnyomók valának, hogy az *Gothia* nevű lett.⁷⁷⁾

A gótok, mint valamennyi nép, a mellynek nem a földművelés első életmódja, s melly a földet művelő és ipart űző római tartományok mellé jutott, nem marada vesztég, hanem be-becsapa a szomszéd római földekre s pusztításai-
val mind Európát, mind Ázsiát rettetgeté. Azonképen egy-
más ellen hadakozának, valamikor megoszlottak; külön-
külön, vagy egyesülve más barbár népeket is megtámadá-
nak; mert illy állapotú nép hadakozik, győz vagy győzetik
folyvást, majd mint ellen, majd mind szövetséges. A római
tartományok ellen intézett hadjárataikat mellőzzük itt, a
gepidék és vandálok elleni csatájit megemlítettük már, most
még Hermanarikul kell beszélni, mert annak hadakozá-
sai bővítik ethnographiai tudásunkat.

Nekem is úgy látszik, hogy a *kauka* szó a régi dákoktól származik, mellyhez a gótok, mint tulajdonnevet fogadván el, hozzá tették a *land* szót, mint appositumot. A régi Kauka dák név annak is az oka, hogy egy római feliratos kővön a Kárpátok erdély-keleti része *Caucasus* nevű, lásd: Goos Károly, Beiträge zur Siebenbürgischen Alterthumskunde«, az Archiv für Siebenb. Landeskunde. Neue Folge. Bnd. XII. Heft I. pag. 123. — A Kárpátok Caucasus neve az orosz Nestor krónikájába is bejutott, lásd: »Die Hypatios Chronik als Quellenbeitrag zur öster. Geschichte, von Isidor Szaraniewicz, Lemberg, 1872, pag. 9. és a 48. jegyzetet. A német *Kockel* a magyar *Küküllő*-nek utánzása; a magyar névp edig *Kükül*-jő, mint maga helyén látni fogjuk. A *Kockel-fluss* a *Kühül*-jő-nek fordítása. A *kükül* szót bajos volna a *Kauka-land*-bul eredetnek gondolni.

⁷⁷⁾ Jordanis, a ki a géták és gótok történeteit összezavarja, azt mondja, hogy *Burvista* uralkodván a gótokon, Dicenaes jöve *Gothiaba*. Pag. 49. — Hanc Gothiam, quam Daciam appellavere majores.« Pag. 53.

A két osztályú gótok közt a keletiek rendszeresen hatalmasabbak, s az Amal nemzetségű fejedelmek az összes gótságán uralkodnak, úgy a mesés Ostrogotha, mint Geberik is. Ez után nem sokára Hermanarik igen sok éjszaki népet hajta hatalma alá, úgyhogy némelyek Nagy Sándorhoz hasonlítják, úgymond Jordanis. Elő is számlálja az író a legyőzött népeket: gótok, skythák, thuido-k, vasinabronkák, merens-ek, mordemsimnis-ek, s más még ismeretlenebbek. — Kik legyenek a skythák, thuidok? nem tudni; a neveket is más-másképen találjuk írva. De a *merens* és *mordemsimnis* nevű népek később világosabban előtűnnek mint *mérief* és *mordvinek*, a kikirül alkalmas helyen lesz szó. — Hermanarik, így folytatja Jordanis, a herulokat sem kímélte; a herulok után pedig a vendeket támadá meg, a kik ámbár nem vitézek, nagy számukban bízva eleinte védelmezek magokat, hanem mit ér a gyenge sokaság, okoskodik az író, kivált ha Isten is úgy akarja és egy fegyveres had? A vendek, folytatja, egy törzsből valók, de most három nevűek: *vendek*, *antok* és *sklavénok*. — A vendek után az *aest*-eket is igába hajtá, a kik a germán tenger hosszú partján ülnek. E szerint Hermanarik Skythiának és Germaniának összes népein, mint magáén uralkodék a Balt tengertől fogva a Fekete tengerig.

— Ezen előadásból látjuk, hogy a nagy gót fejedelem nemcsak gót és germán, hanem szláv és litván (mert az *aest*-ek talán litvánok valának), azután finn és ugor (mériek, mordvinek) népekre terjesztette ki birodalmát. Mind a mellett a nyugati gótok nem ismerik vala el uralkodását, mert bírójok, *Athanarik*, külön hadakozék és szerződék a rómaiakkal, miben Hermanariknek nem volt része. A gótok, mint valamennyi barbár nép, kegyetlenek valának. Hermanarik többi közt egy szökevénynek nejét, azért, hogy férjét nem büntethette meg, lovakkal széttépeté. A szerencsétlen nőnek bátyjai meg akarák boszulni a kegyetlenséget, s orozva meggyilkolni Hermanarikot. A 110 éves fejedelem sebesen ugyan, de életben marada. Míg a sebben beteg vala, a hunok támadák meg a keleti gótokat.⁷⁸⁾

⁷⁸⁾ Jordanis, pag. 89 stb. 98, 99. Melly betegségét Balamber, a hunok királya, felhasználván, az ostrogótok ellen indula, a kiknek szövetségétül a vesegótok valami egyenetlenség miatt elállottak volt

25. §. Megdöbentő nagy események, csudák és jövendölések emlékezetét költik fel a bámuló emberekben: Ammianus Marcellinus is csudák emlegetésével fog a hunok történeteire. Azután így folytatatja: A hun nép, mellyet a régiek alig ismertek volt, a Maeotis tengeren túl a Jegestenger mellett lakván túlságig vad, idomtalan, ijesztő stb. — Habár egykorú a leírt történetekkel, Ammianus mégis, úgy látszik, csak hírókból ismeri a hunokat, mert a mint most ezeket leírja, úgy írta volt le előbb a saracénokat, s fogja legott az alánokat is leírni, alkalmasint régibb írásokból vett képeket ruháztván mindnyájára. A melly nép vászon öltönyöket visel a bőrökön kívül, mint Ammianus szerint a hunok, az már nem túlságig vad; nem is képzelhetem, hogy *csont* nyilaikkal győzhettek volna az alánokon és gótokon.⁷⁹⁾ — A hunok tehát *Balamber* vagy

(a quorum societate iam Vesegothae quadam inter se contentione seiuncti habebantur.)«

⁷⁹⁾ Ammian. Marcell. XXXI, 2. — XIV, 4. XXXI, 2, 22—25. — Ammianus a IV. század végén, Priscus az V. század közepén, Jordanis a VI. század közepén a hunok történeteinek főbb forrásai. Priscus tanúsága Attila személyéről és a hunok lakásairól, szokásairól, sőt még külső alakikról is hitelesebb valamennyi prózai és verses declamatiónál. — Ismeretes Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába letelepedéséig, írta *Thierry Amadé*, fordította *Szabó Károly*. Pest, 1865. A hol alkalmunk lesz idézésre, Szabó fordítása szerint tesszük, nem követve azonban ennek nem helyeselhető módját, mellyel a hun tulajdon neveket magyarosítja. Például a *Rua*, *Roas*, *Ruya*, *Rugda* nevet *Rof*-nak írja, mert van ilyen nevű magyar helység; *Bleda*-t *Budá*-nak írja, ámbár a legrégebb forrásokban mind *Bleda*, a Nibelung-énekben is *Blödin*, mert a magyar mondában így találjuk e nevet; — *Scottas*-t *Csát*-nak, *Kuridach*-ot *Kordá*-nak írja, stb. stb. A mondából nem szabad a történelmet megigazítani; megfordítva, a

Balamir vezetése alatt az alánokra csapnak, a kik a Don bal partjátul keletre lagnak vala, s kik több ütközetben kifáradván, meghódolnak s a hunok seregét szaporítják. Ezután 375-ben a keleti gótokat éri a hun vész. A nyugati gótok el voltak tőlök válva; a hódított szláv népségek is, úgy látszik, szívesen csatlakozának a hunokhoz, így magára hagyva az öreg beteg Hermanarik kétségbül kardjába esik, népének egy része pedig futásban keres menedéket, másik, nagyobb, része a hunokhoz csatlakozik, azaz úgy hódol meg, hogy saját fejedelmei a hunok főhatósága alatt is vannak. Ezek az új jövevények tehát a Fekete tenger partjain a Dunáig terjeszkednek. Most a nyugati gótokra kerül a sor. Athanarik ellen akar állani, de hamar kénytelen Erdély hegyei közzé, *Kaukaland*-ba, vonulni, a honnan meg ő a sarmatákat kizavarja. De oda is követi a hun áradás. Athanarik még atyjának megesküdté volt, hogy soha lábát római földre nem teszi: most átkéredzik a Dunán, s örül, hogy beeresztik a rómaiak. Oda a nyugati gótok nagy része, a keresztyén gótok, megelőzték volt, sok méltatlanságot szenvedvén, míg új gót csapatokkal megerősödvé tüzzel vassal bosszút nem állanak a római vezérek gazságáért. Az Ázsiából elősiető Valens császár Drinápolyhoz közel nemcsak a csatát, hanem életét is veszté a gótok ellen 378-ban. A nyugati gótok íme benn vannak a római birodalomban, s az úgynevezett Nagy Theodosius

történelemből kell a mondának okát, alapját kiolvasni. A mondának színezete pedig neki magának sajátja, ehhez nincsen köze a történiának. — A hunok kiindulását *Kanitz* olly különösen tudja mint a gótokét, lásd a 72. jegyzetet. A gótokra, úgymond, a *Bessariáliából kitörő* hunok tódulnak, ezeket meg az Obi felől érkező avarok nyomták. (Die Donau-Bulgaren u. der Balkan, 6. lapján.)

meg fiait, hol hadakoznak ellenök, néha már a hunok segítségével⁸⁰⁾ is, hol szövetkeznek velök.

Pannónia még római tartomány, de csakis úgy, hogy a melly pannoniai városokat előbb a gót, hun, alán kipusztított volt, azokat most Theodosius bölcsesége folytán, mint a hízelkedők dícsérgeték, épen azon gót, hun, alán védelmezi. A nyugoti gót *Ataulf* Felső-Pannoniában szintén önálló uraságot gyakorla; a Balt nemzetségbeli *Alarik* pedig, mint *noricum* dux, Alsó-Pannoniába, melly gazdátlanak látszik vala, készül vonulni; azomban 400-ban egy más gót fejedelemmel Olaszországba tör; *Ataulf* is 409-ben követi, honnan ütközetet vesztve Galliába vezeti a maga gótjait és másokat, kik útban hozzá jók ragaszkodtak. Ezekből láthatjuk, millyen volt a római Pannoniának állapota 375—410-ig.

Ez alatt a hunok mind nyugatiabbra érnek a Duna bal partján; sőt *Uptar* vagy *Oktar* 408-ban már a Rajna melléki burgundok ellen is csatáz, a hol el is esik. Azt kérdezzük itt, mi lett a jazygekbül, mi a kvádokbul? s kérdésünkre a történelem nem felel. De gondolnunk lehet, hogy a kvádok a rokon nemzetiségű vandalok és gepidek közzé is vegyültek; a jazygek, habár nem is germán nép valának, hasonlót tehettek — mert a jelenkor nemzetiségi fogalmait nem szabad azon kornak népeire tukmálni, a mellyek rokon-

⁸⁰⁾ »405-ben bizonyos *Uldin* hun királyt Honorius szolgálatában látunk (a gót) Radagais csapatai ellen Olaszországban, ki könnyű lovasságának rohamával a firenzei győzelmet eldöntötte. *Uldin* már előbb is lekötelezte volt magának *Arcadius*t, midőn jól bepólyázva megküldé neki a császárra ellen fellázadt s a Dunán túlra (az az bal partjára) menekült gót *Gainas* császári tábornok fejét.« Thierry-Szabó, I, 38.

ságra és nemzetiségre való tekintet nélkül hol összefolytak, hol ismét szétváltak egymástul Még inkább azt lehet gondolnunk, hogy most a hunok terjedésével, a kikhez aláno, keleti gótok, s alkalmasint szlávok is, bár nem saját fejedelmeik alatt, mint amazok, csatlakoztak volt, mind jazygek mind kvádok belemerültek az általános népözönbe. Legalább nevök elenyészik; csak a jazyg név tűnik újra elő valami ezer esztendő múlva a magyar jázságban; tudákosságbul-e vagy természetes származásbul? azt itt nem kereshetjük.

Oktárnak három testvére volt: *Roas*, *Oibars* és *Mundzuk*, ezek tehát a legkiválóbb hun nemzetségbül való, melly mellett azomban más fejedelmi nemzetségek is valának. Ebbül érthető, hogy a Duna bal parti tartományokban terjeszkedő hunokon kívül, a jobb parton római szolgálatban is találunk fő hunokat, s hogy az uralkodó nemzetség folyvást szökevény fejedelmi hunok kiadását követeli a rómaiaktul.

Roas mint római hadvezér címet nyert és díjat húzott a konstantinápolyi udvartul, melly díjat, ha nem nagyobbítanak, háborúval, azaz pusztító becsapással, fenyegetődzik a Dunán túli tartományokba. Roas meghalta után 434- vagy 435-ben Mundzuk fiai *Attila* és *Bléda* uralkodnak együtt a hunokon. A Roas által megkezdett békekötést ők fejezik be Margus mellett, a Margusnak (szerb Moravának) beszakadásánál a Dunába. Nem tudni, mi okbul, de Attila megöleté Blédát, s egyedül kezde uralkodni. »A hunok erkölcssei olly vérengzők valának, hogy e vétek közfelindulást nem gerjesztett,« írja Thierry,⁸¹⁾ mintha nem ismerné a frank uralkodó nemzet-

⁸¹⁾ Thierry Szabó I. 51. lapján; II. 73. lapján.

ségben történt gyilkolásokat, vagy a Zénó császár eleven eltemetését, a melyet maga elbeszéli, vagy az újabb időből is a Moskvai és Sz.-Pétervári palota-csínokat. Jordanis így jellemezi Attilát: »Attila, Mundzuk fija, kinek testvérei Oktar és Roas ő előtte uralkodtak volt a hunokon, jóllehet nem mindnyájokon, mint ő, nagy bátyjok holta után testvérével, Bledával, kezde uralkodni. Hogy szándékát teljesíthesse, hatalmát testvér-gyilkolással nagyobbítá, ekképen minden rokona élete ellen törekedvén. Ő az irtóztató tett által növekedett ugyan, de azért gyalázatos véggel lakolt. Bledának álnok megölése után, a ki a hunok nagy részének ura volt, az egész hun népet magához voná, s más népek számával is, mellyeket hatalmában tart vala, megerősöd-
vén, a világnak első nemzeteit, a rómaiakat és vezegótokat, meg akará hajtani. Seregét ötszáz ezerre szokták becsülni. A népek megtörésére születvén a világra, minden országnak félelme, nem tudom, mint lett, hogy rémítő hírétül rettegés fog vala el mindent.«⁸²⁾ Jordanis inkább a köz rettegés emlékezetét írja le mint sem a tetteket. A görög követség, melly 448-ben járt Attilához, előkelő állapotban találá Bleda özvegyét.

A görög követség t. i., úgy írja egyik tagja Priscus, egyszer hálásra egy tó partján üté fel sátrait. Éjjel mennydörgős zivatar szakada rajok, melly mindenöket szétszórta. Sötétben a görögök a közel hun faluba menekülének. Kiabálásaikra a hun lakosok előjövén s nád tüzet gerjesztvén megtudák a bajt, s szívesen fogadák be magokhoz, sőt a falu asszonya (*ἡ ἐν τῇ κόμῃ ἀρχοῦσα γυνή*) Bledának egyik özvegye, nemcsak élelemmel tárta a görögöket, hanem szép nőkkel is meg akará vigasztalni, — mi

⁸²⁾ Jordanis, a 128. 129. lapján.

tisztesség-tétel a hunoknál, úgymond Priscus. Reggel a zivatar után szép napfény sütvén ki, a görögök holmijok szárítgatásával tölték az időt estig; elindulások előtt azonban tisztelkedni menének a királynénak (*βασιλίς*) viszont ajándékokkal köszönvén meg a szívességet. — Ebből legalább az nem tetszik ki, hogy Attila rokonai ellen kegyetlenkedett volna.⁸³⁾

Másfelől a gyanakodó félelmet is, melyet Attila a fajtabalieken gerjesztet, Priscus beszélt a következő történet mutatja. Attila első embere, kit a követség várt, oda vala az akacziroknál Attila idősbik fijával. Az akaczir nép több törzsre oszolva külön-külön fejedelem alatt élt. Azokhoz I. Theosodius császár ajándékokat küldte, hogy elvonja az Attilával való szövetségtől s a rómaiakhoz édesgesse. Az ajándékok vivője azonban elvételét a sort a kiosztásnál s Kuridaknak, a legöregebb fejedelemnek, nem az első, hanem a második ajándékot adá. Ez azt sértésnek tartván felhívá Attilát a fejedelmi társai ellen. Rögtön ott is terme Attilának nagy serege, s az akaczir fejedelmek hol elesnek az ütközetben, hol megadják magokat. Attila tehát magához híva Kuridakot, hogy vegye el részét a győzelemből. De az lest gyanítván azt felelé, hogy halandónak vajmi bajos isten előtt megjelennie, hisz még a napba sem nézhet mereven, hogyan tekinthetne a legnagyobb isten képibe! Meg is maradt Kuridak a maga fejedelemségében, a többi akaczir nép mind Attilának hódolván.

Attila a moesiai városokat pusztítván a Száva mellékeit szerződés által, Sirmiumot pedig erőszakkal veszi meg, s így Pannónia fő városát, a császárok több ízben székhelyét, a melyben a szent monda szerint Andronicus, Pál apostol barátja, lett az első püspök, — keríté hatalmába. De jóllehet, mint Priscus mondja, egész Pannónia övé vala, maga mégis, tehát hunjainak főbb része, a Dunán innen

⁸³⁾ Excerpta e Prisci historia. Bonni kiadás, a 184. 185. lapján.

maradt, s ide követé fa várához a görög követség.⁸⁴⁾ Azután különböző nemzetekből álló seregével 451-ben Galliában a rómaiak és vezigótok ellen. 452-ben Italiában táborozék, a hol Leó pápa téríté vissza, hogy Rómát kímélje; 453-ban ismét a keleti birodalom ellen készül vala, midőn hirtelen meghalt. Nagyságát azon csuda is bizonyítja, melly halálát jelenté. Híre vala ugyan is, hogy azon éjjel, mellyben Attila kimúlt, a konstantinápolyi császár azt álmodá, hogy Attila íjja eltört.

Valóban is egyenetlenkedő fiai nem bírtak atyjok íjával. Előbb a gepidek királya Ardarik, azután a gótok fejedelmei Valemir, Theodemir és Videmir támadtak fel a hunok ellen. Pannoniában az ismeretlen Netad vagy Netao folyó mellett vala a döntő ütközet, a mellyben Ellák, Attila legidősb fia elesett, s a hunok legyőzettek. Ezek tehát visszafutának a Fekete-tenger mellékeire, a honnan mintegy nyolczvan évvel azelőtt kiszorították volt a keleti gótokat. Innen még egyszer megtámadák a gótokat, de Valemir egy maga győzé le őket, úgy hogy Jordanis szerint Scythianak azon részeibe vonultak, mellyeket a Deneper ágai, a

⁸⁴⁾ Hol volt Attila fa vára? A görög követség Konstantinápolyból Naissusba (most Nizza, bolgárul Nis) ért, innen a Margus (szerb Morava) mentiben haladt a Dunához, a mellyen talán a mai Szendrő (Semendria) mellett kelt által. Nem messze a Dunától talál Attila sátraira, ki oly nagy kísérettel vadászgat vala, hogy akár becsapást is intézhetne a túlsó tartományra. Hosszasb időzés után Attila befelé vonul, utána a követség. A Dunán kívül a Dreko, Tigas és Tiphesas nagy folyókon kelnek által, a mellyeknél mindenütt kompokat találnak elő. A Tiphesas vagy Tiphisas nyilván a Tisza. Még néhány kisebb folyón általjutván, érnek Attila fa várához, a mellynek környékén se nagyobb fa se kő nincsen, afféle építő anyagot tehát, mint Priscus megjegyzi, Pannoniából kell ide hozatni. — Vilá-

hun nyelven úgynevezett *varok*, hasgatnak.⁸⁵⁾ Attila kisebbik fia *Ernák*, a kis Scythiának, a mai Dobrudsának végiben szállott meg csapatjával, míg bátyjai *Emnedzur* és *Ultzindur* nyugatabbra, az Utus, Hiscus és Almus folyók mellékein a mai Bödön, Artser, Lom bolgár városok környékén, maradtak meg egy ideig; még más hun csapatok a római birodalomban hadi szolgálatba szegődének, mint előbb a nyugati, s azután a keleti gótok. Emnedzur és Ultzindur csapatjai meg Ernák szállásai közt, tehát Alsó-Moesiában, a különböző nevű alánok sorozódtak Kandak fejedelem alatt,⁸⁶⁾ miből látjuk, hogy az alánok nem váltak el mindjárt a hunoktól.

gos ezekből, hogy a Duna-Tisza közti síkon volt a fa vár; de melly helyen, az bizonytalan. *Szabó Károly* Jász-Berény tájára gondolja. Kisebb munkái, I, 32. lapján.

⁸⁵⁾ Jordanis, Closs kiadás, 180. lapján: A kiket Valamir, bár kis sereggel, sokáig kifárasztván úgy megvere, hogy alig maradt meg életben kis csapatjok, melly futásnak eredvén, Scythiának azon, részeibe meneküle, mellyeken a Deneper ágai átfolyanak, a mellyeket a magok nyelvén *hunnivar*-oknak neveznek (eas partes Scythiae peteret, quas Danapri amnis fluente praetermeant, quae lingua sua *Hunnivar* appellat.)«

⁸⁶⁾ Jordanis, p. 176. 177. Ez alkalommal Jordanis a maga eredetét is elbeszéli, ekképen: »Ezen Kandaknak élete végéig nótáriusa volt nagy atyám, Paria, Kandak húga pedig az Amal nemzetségbeli Andagnak neje, s fia Gunthigis magister militum vala. Én is, Jordanis, ámbár tanulatlan (quamvis agrammatus), keresztyénné váltam előtt (ante conversionem meam) notarius voltam.« Jordanis atyja Alanovamuth.) Íme látjuk, az alán Kandak nemzetsége rokonságban áll a gót Amalok nemzetségével; amannál tehát ismeretesekek valának a gótok történetei. A mit Jordanis ezekről és a hunokról írt, azt atyai és nagy atyai szó-hagyományból tudhatta meg. De megtérvén és a latin és görög írókat olvasván a nemzetségi hagyományon kívül más források is nyíltak meg előtte. Már ezekből kritika

Ámde valamint magas hegynek az árnyéka, mennél lejjebb száll a nap, annál messzebbre nyúlik: úgy a hunok híre is, kiváltképen az Attiláé, mind nagyobbra nőtt, mennél hátrább estek idővel magyarországi történeteik. Azért általában is nagy érdekű a kérdés: mi a hunok nemzetiisége? a magyar olvasó előtt pedig, ki a hunokat a magyarok elődjének véli, még különösebb érdekű. A kérdést ugyan még nem tárgyalhatjuk itt teljesen, de nem is mellőzhetjük egészen.

Jordanis a hunok eredetéről azt meséli, a mit a babonás félelem költött volt. Egy régi gót király, Filimer, boszorkányokat — haliurunák — vevén észre a népe között, azokat a pusztába kergeté. Ott gonosz lelkekkel házasodván össze, a vad hun. nemzetet szülek. — Attila hatalmát is már a korabéliek csudával magyarázzák vala. Priscus t. i. Attila váránál a nyugati római követtel találkozván, a rendkívüli ember nagyravágyásáról beszélgetének. Híre vala, hogy Attila talán a médek és perzsák ellen készül. Bár így lenne, sóhajtanak fel Priscusék, úgy tőlünk elfordulna a háború veszedelme. — Tartok tőle, viszonya a római követ, könnyen talál győzni a perzsákon is, s azután nem mint barátunk, hanem mint urunk térne vissza. Máris egyenlő akar lenni a császárral, s ennek hadvezéreit maga szolgájinak nézi, pedig ő is mint olyan hűz fizetést. Nem sokára még növekedni fog hatalma, mit az istenség maga az által jelent ki, mert feltaláltatta a Mars kardját. Ez, úgymond Priscus, a had istenének lévén szentelve, sok század ölta el volt veszve, de most egy tehén által napfényre került. — Jordanis, ugyancsak Priscus után, mint

nélkül merítgete, mint kora úgy maga is kedvellője lévén a meséknek. Ez által lett az, hogy ő a régi géták és dákok történeteit a gótoknak tulajdonította, miszerint Burvista olyan gót volt előtte, mint Geberik vagy Hermanarik. Jordanis kezdi meg tehát országunkra nézve a meséket és kritikátlan ethnographiát, mellyek mai napig tet-szenek sokaknak. Ámde saját korára s az általa ismert világra nézve Jordanis becses történelmi és földrajzi forrás.

mondja, ezt bővebben így tudja. Egy csordás észrevette, hogy egy tehene sántikál, s a sebnak okát keresve a vér nyoma után egy kardra talál, melyet kiásott is Attilának vitt el. Ki örömmel elfogadá, mert általa, úgy hiszi vala, az egész világ urává lesz⁸⁷⁾ — Azt a felfogást, hogy Attila *Isten ostora* se Priscus, se Jordanis nem ismerték meg.

A hunok eredetét keresvén, tájékozásul azt a föld- és néprajzi képet bocsátjuk előre, a melyet Jordanis 550 tájban adott keleti Európáról, tehát száz évvel azután, hogy a hunok eltűntek Magyarországból.

»A Viszló (Vistula), úgymond, a sarmatiai hegyekből eredvén és a Balt tengerbe szakadván, határt teszen Germania és Scythia között. — Jordanis nem nevezi meg a Kárpátot; azután, mi Ptolemaeusnak Sarmatia volt, az neki Scythia. — Ennek, így folytatja, hossza széle igen nagy. Keletre a seregek (sinaiak) határolják, kik a Kásp tengerig érnek; éjszakra a (Jeges) tenger; nyugatra a Viszló; délre a Duna, Fekete tenger, Iberia, Albania, Persia. (Látjuk, itt a nyugati határ a Viszlótól a Dunáig nincs kitöltve, lejjebb a Tiszával tölti ki.) E nagy Scythiának közepében ott vannak a Rhiphaeus hegyek, a melyek Ázsiát Európától elválasztják, s a melyekből a Don ered. Scythiában nyugat felől az első nép a *gepid*, melyet nagy és sebes folyók környékeznek. Ejszaki részein a *Tisia* (Tisza) foly, (tehát a mai Marmaros, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs megyékben), — délről van a *Duna*, keletről a *Tausis*⁸⁸⁾ folyó, melly a Dunába rohan. Ezeket belül van. Dácia, melyet magas havasok mint egy korona kerítenék be. E

⁸⁷⁾ Jordanis, Closs ed. pag. 93, 94; 129, 130. Priscus. Ed. Bonnae, pag. 201. A kard isten képe vagy hatalma gyanánt, Herodotus szerint, IV, 52. a Scytháknál állott tisztelben; Ammianus Marcellinus szerint, XXX, 2. az alánoknál is. »Nálok nem látni egyházat vagy szent helyet, csak mesztelen kardot szúrnak barbár szertartással a földre, s azt tisztelik Mars gyanánt.« — így költöznek a szokások vagy mesék népről népre.

⁸⁸⁾ Fluvius *Tausis*, másutt *Flutausis*. Talán *Fluvius Aluta*, mert a XII. caputban szintén leírván Dáciát, Jordanis így szól: Ezt a Gothiát, melyet a régiek Dáciának, a mostaniak pedig Gepidiának neveznek, délről a Duna határolja, s az *Aluta* a jazygek és roxolánok közt folyt.

havasok bal részén, mely éjszakra néz, a Viszló eredetétől fogva a népes *vend* nemzet lakik véghetetlen téreken, sok törzsre oszolva; de leginkább *sklawenoknak*- és *antoknak* nevezik. A sklavenok a *Novietuna* várostul és a Mursianus tótul fogva a Neszterig terjednek, észak-nyugat felé pedig a Viszlóig; mocsárokból és erdőkben laknak, ezek nekik városaik. Az antok, kik amazoknál vitézebbek, a Fekete tenger felé a Nesztertől a Deneperig nyúlnak. A Viszló torkolatánál a *vidivariusok* laknak, ezek megett a tenger partján a békés *aestusok*. (nem a mai esztek, hanem litvánok). Azoktól délre az *akaczirok* vannak, szántást-vetést nem űző, csak marhatartásból és vadászatból élő nagyon vitéz nép. Az akaczirokon túl a Fekete tenger felett a *bolgárok* szállása van, a kiket a mi bűneink tettek nagyon ismeretessé. Azokon túl már a *hunok*, a legvitézebb népek mintegy bozótja szaporodik két felé, mert az egyik fél az *Utziagirok*, másik a *Sovirok*, külön-külön lakván; az utziagirok a Chersonnesus mellett, a merre a kereskedő Ázsiának termékeit behordja. Nyáron a térés mezőkön legelő nyájakat követik, télen meg a Fekete tengerhez húzódnak. A *hunugur*-ok pedig onnan ismeretesek, mivelhogy a becses bőrök kereskedése tőlük jó. Azoknak merészségét sok bátor ember rettegte. Azt olvassuk róluk, hogy első lakhelyük Scythiában volt a Maeotis tenger mellett, második Moesiában, Thraciában, Dáciában, harmadik megint Scythiában a Fekete tenger felett.◀

Jordanis a Germaniátul keletre a nagy Scythiát ismeri, mely a Rhipaeus vagy Ripe (Ural) hegyek által európai és ázsiai Scythiára oszlik, s a melybe még Dácia is tartozik, vagyis Grepidia az ő idejében. Ama Scythiában, a gepideken kívül, először is a nagy *vend* nemzetnek két csoportja a *sklavénok*-é és *öntöké* lakik, kik a Viszlótól a Deneperig, és a Novietuna várostul a Neszterig terjednek vala.

Kérdés itt: hol keresendő, s mi a *Novietuna* város? Ha elfogultság nélkül olvassuk Jordanist, a ki a Kárpáton innen Dáciát, azokon túl pedig a Viszló eredetétől fogva írja le a vendek vagy szlávok lakásait: annak lehetetlen a Duna mellékein, hanem éjszakra kell Novietunát

keresnie. S ez a *Novietuna* skandináv név, mint *Sigtuna* és hasonlók; jelentése pedig Új-város, szlávul *Novgorod*. A Mursian tó is ez szerint nem más, mint a mai *Ilmen* tó. A skandinávoktól származik tehát *Novietuna*, nekik az igazán új városuk lehetett: a szlávok azután csak lefordították a nevet. Ha ők építették volna Novgorodot, az bizonyosan nem új, hanem más szláv városokhoz képest ó város nevét kapja meg.⁸⁹⁾ Az orosz Nestor már nem tudta, hogy Novgorod skandináv alapítás, és régi neve *Novietuna*.

A vidivariusokon és aestusokon kívül, a kik vagy világosan a szlávokhoz tartoznak (vidivariusok, vagy távolabb rokonaik (aestusok=litvánok), Jordanis (550 tájban) olyan népeket számlál elő, mellyek nem szlávok. A mint (a 108. lapon) láttuk, a gót Hermanarik germán népeken kívül a vendeket, antokat, sklavénokat, s többiek közt a mériekeket és mordvineket is hatalma alá hajtotta volt. A négyszáz évvel azután (950) élt Constantinus Porphyrogenitus a *Mordia* tartományt ott tudja, hol ma is a mordvinek laknak; megint a száz hatvan évvel ezután

⁸⁹⁾ Schafarik a Dunánál keresi *Novietunát*, s azt írja: *Novietunum*, bei ändern *Noviodunum*, ist das heutige *Isaktschi* an der Donau. A lacus *Mursianus*-rul pedig azt hiszi, hogy vagy *Halmyris* »d. h. lacus Myris, jetzt Ramsin an dem südlichen Donauufer,« vagy »der Sumpf bei der Stadt Mursa (Eszek).« Egyébiránt megvallja, hogy ez a helyhetés ellenkezik Jordanis értelmével, a ki »in das Land der Theiss und nach Siebenbürgen nirgends Slawen, sondern Gepiden setzt.« *Slaw. Alterthum*. II, 661. Másfelül számos tényt hoz fel, melyekből a skandinávoknak igen korai, a hunok és gótok összecsapását megelőző hatása ki tetszik az éjszak-keleti tartományokra. *Slaw. Alterth.* I, 438. stb. II. 65. stb. Azt sem lehet tagadni, hogy Jordanisnek sok tudása volt Skandináviáról, ő ki *Bergio*, *Hallin* stbit megnevezi (a mai Bergen-t, Hallingdal-t?) Edit Closs, a 18. lapon.

(1110) élt orosz Nestor a *morjá*-kat és *mordva*-kat csudoknak nevezi, mert így híjják az orosz szlávok a finn-ugorokat, mióta ismerik. — Úgy látszik nekem, hogy a *Ripe* (Riphaeus, Ripaeus) hegynévben, melly már Aeschylusnál előfordul (1. a 61. lapot), legrégebb nyoma lappang a finn ugoroknak, mert az osztják nyelvben ma is *rip*, *rep* a hegy. Másik régi nyoma a *Rha* (Volga) folyó - névben lappang Mélánál, Ptolemaeusnál és Ammianusnál, mert a mordvin nyelvben *rav*, *ravo* a Volga és tenger.⁹⁰⁾ — Hermanarik igazán germán, szlávés finn-ugor népeken uralkodott, s ugyan ezt lehet Attilárul is mondani.

Jordanisnek nem-szláv népei, a mérieiken és mordvineken kívül, az *akaczir*, *bolgár*, *hun*, *hun-ugur*. Szövegébül, a mint ma olvassuk, nem világos, vajjon Jordanis egynek veszi-e a *hun*-t és *hunugur*-t? de hogy összetartozóknak hiszi, szinte világos, habár a *hun*-t délebbre teszi a Fekete és Maeotis tenger mellé, a hol azon időben a saját nevű

⁹⁰⁾ Az osztják nyelvben *rep* hegy, *pal rep* (= fel-rep) inagas hegy; *rep kut-pel mora nil* = a hegy a közepéig látszik. Osztják Nyelv, a Nyelvt. Közlemények XI. kötetében Hunfalvy Páltul. — A Volga *Rha* Mela geographusnál (Kr. u. 50 tájban), Pa Ptolemaeusnál, *Rá* Ammianus Marcellinusnál, a ki ezt mondja: »A Tanais folyóhoz közel van a *Rá*, mellynek partjain egy igen sok gyógyításra szolgáló gyökér (Rhabarbara) terem.« XXII. 8. — *Rav's šudi alganza* a Volga (= Rav— s') foly alatta. Ahlqvist Moksa-Mordvin Gramm. 129.1. Klaproth a Herodotus *Oarus*-át (Ὀροῦς), is a Volgára érti, mert *uar* a hun és mai alán nyelven folyót jelent. (Schafarik, Slav. Alterth. I. 499.) — Mi nem ismerjük a hun nyelvet, de azt tudjuk, hogy a Jordanis hunni-*var*-ja a Deneper ágait illeti (I a 115. lap. a 85 jegyzetet; továbbá, Herodotus világosan mondja (IV, 123), hogy a Lycus, Oarus, Tanais és Syrgis a Maeotis tengerbe szakadnak; az ő Oarus-a tehát nem lehet a Kásp tengerbe folyó Volga.

kutrigur-ok és *utrigur*-ok, két hun csapat is, lakik⁹¹) vala, a hunugurokat pedig éjszakiabbra helyezi, a honnan a becses bőrök jönnek, tehát az éjszaki Uralra. A ki már ezeket a népeket bár különbözthettek is egymástul, *Urali népek*-nek nevezi, mint Schafarik⁹²), az nem csalatkozik. Avval azomban nincs még az illető nemzetiség meghatározva.

Némelly író Sidonius Apollinaris (470) és mások leírására támaszkodva, Deguignes-t⁹³) követi, a ki a hunokat mongol eredetűeknek állítja: de a *hiungnu* névnél, a melyet a sinai évkönyvekben találni, s a hun nevek magyarázatánál megállapodván tévedésbe estek, úgy ítélt Schafarik. »A mongol származást igazolni akaró etymologiai bizonyítások olly semmisek, hogy illyenekkel a hunokat a világnak valamennyi népétül lehetne leszármaztatni,« úgymond⁹⁴); s ezt nekünk is alá kell írunk.

Müller Fridrik, a mint (35. lapon) láttuk, a régi népek közül a skythákat, hunokat, alánokat, roxolánokat, avarokat, bolgárokat, besenyőket és kumánokat vagy kúnokat az ural-altaji csoportnak *tatár*, azaz *torok* nyelvű ágához számítja. Ez is olly általános állítás, mellynek része-

⁹¹) A *kutrigurok*- és *utrigurok*-ról alább lesz szó Procopiusbul. Agathias is (szület. 536 tájban), ki Justinianus (553 — 58 évekbeli) történeteit leírta, tehát Procopiust folytatta némileg, azt írja: »A hunok hajdan a Maeotis mellett laktak külön-külön, úgymint; *kotigur*, *utrigur*, *ultzigur* (a kiket Jordanis is megnevez), *burugund* nemzetségek szerint *ἰθία κάρη γέφυ*.

⁹²) Slawisch. Alterthum. I. 318 stb. 1.

⁹³) Deguignes, Histoire Generale des Huns, des Turcs stb. 3. köt. Paris, 1756 — 58.

⁹⁴) Slaw. Alterthümer idézett helyén.

igaz lehet, része meg bizonyosan nem az. E helyen azonban nem kereshetjük meg, hogy melyik része milyen.

Egyébiránt a *hun* név nem volt épen olyan ismeretlen, mint Ammianus Marcellinus gondolta; előfordul az Ptolemaeusnál és Dionysius Periegetesnél (300 tájban); világosabban mutatnak reá az örmény történetek, mert Tiridates (259—312) az éjszaki népekkel hadakozván, az ellenséget a *hunk*-ok országáig üldözté.⁹⁵⁾

26. §. Se Priscus se Jordanis nem mondják meg nekünk, hogy Attila vezérsége alatt a sokféle nép hogyan lakott, külön-külön határok közzé szorítva-e vagy elegyedve? A következő tényekből azonban nemcsak azt lehet kisejteni, hogy külön területeken, de azt is, kik hol tanyáztak.

A Priscus követségi leírásából az tetszik ki, hogy a hunok leginkább a Duna-Tisza közön laktak, mert a követség hun falvakat ért; legalább a Bléda özvegyének falvát hunnak kell tartani. Attila fa vára is azon a közön vala. Végre a hun birodalomnak széthullása után a népek szállásai mintegy meghatározódnak. Ardarik ugyan is a gepidével a Tiszán túli részt és Erdélyt vagy inkább a régi Daciát foglalja el, mellynek új neve most *Gepidia*, mint tudjuk. — A gótok három atyafi fejedelme Pannoniában fészkelte be magát, még pedig, mint Jordanis mondja, Theodimir Felső Pannoniában a Pelso tó környékén; Valamir Alsó Pannoniában a Száváig; Vidimir a kettő között foglalta szállást.⁹⁶⁾ Azt lehet tehát gondolni, hogy a gepidek és gótok Attila vezérsége alatt is ugyan azon terü-

⁹⁵⁾ Slaw. Alterthümer u. o. — a Chorenei Mózes után.

⁹⁶⁾ Jordanis, a 180. lapon.

leteken laktak vala. Azt is meg lehet jegyezni, hogy Jordanis se a gepidek se a gótok földjén nem említ meg egyetlen egy város nevet azok közül, a melyek a rómaiak alatt keletkeztek volt. Theodimir Felső Pannoniában a Pelso tó környékét foglalván el, területébe a római Sabaria, Scarbantia, Carnuntum, Vindobona stb. városok jutottak: de hiröket se tudja Jordanis; a gótok tehát vagy megvetek azokat vagy romjaikat is kerülék. Az új Gepidiában sincsen szó se a dák Sarmizegetusa, vagy a helyét elfoglalt Ulpia Trajana, se más dák-római városul, — mintha mind már nevestül elenyészett volna. Ki is voltak bizonyosan pusztítva e hajdani provinciák, mert a gótok leginkább éhségből hagyták oda Pannoniát, mint legitt látni fogjuk. —

De mely népek szállottak meg a Duna-Tisza-közöt, a melyből a hunok kiszorultak volt? A *rugiak*, kik Attilával Galliában is jártak, most a kvádok helyeit foglalják el; ott lesz kis ideig a *Rugiland*. A *herulok* pedig a hunok tulajdonképi szállásain alapítanak rövid ideig tartó uralkodást. De a gepideken kívül minden nép csak jő-megy.

A három gót atyafi vezér közül Valamir ütközetben esett el; a legifjabb Vidimir Italiába és Galliába vezetett egy csapatot; az egész pannoniai gótság tehát Theodimirt ismére el királynak. Ennek fija, Theodorik, ki két évvel Attila halála után született, mint túszer Konstantinápolyban tölté első ifjúságát, visszatértevel hat ezer vitézzel a Dunán lefelé Singidunum-ig (mostani Nándorfejérvár-ig) szágolgoza, de egy agyonütött sarmat királynak zsákmánya nem elégítheté ki az éhező gótokat; mert Pannónia nem táplálhatja vala őket. Azért déliebbre, Moesiába, vonulnak 474, hol atyja után Theodorik lön gót király, s ré-

szint pusztítá, részint védelmezé a római földet; *) ő többi közt a bolgárok első támadását vére vissza 487-ben. Most a gepidek kelet felől, a rugiak nyugat-éjszak felől terjeszkednek Pannoniában is.

A rugiak hatalmát Odoaker töré meg 487-ben, (mert ez Itália, amazok Noricum felől érik vala egymást), s fejedelmöket és annak nejét fogva hurcolá el magával. A menekülő rugiak Theodorikhez szöknek, ki Zénó császárnak ajánlatot tesz Itália visszafoglalására, így állhatván boszút Odoakeren is. Theodorik 488-ban vezeté gójtait Itáliába, s több csatában legyőzvéen Odoakert, a császár nevében foglalá el az országot 489-ben, de független királyságot alapít s dicsőséggel uralkodik 493—526. A leánya Amalasunta által emelt sír-emlékét ma is csudálják Ravennában.

Míg a gótok Pannoniában és Moesiában tanyáztak, addig a gepidek a rómaiak szövetségesei valának, évi díjakat húzván a császároktul. De a gótok távozta után a gepidek a Száva mellékeit akarják elfoglalni, szóval a gótok helyébe jutni Pannoniában is. E közben Justinianus lesz. császárrá (527—565), ki a longobardokban talál alkalmas eszközt a gepidek zabolázására.

A longobardokat már Tacitus ismerte ⁹⁷⁾, talán a

*) Jordanis ezt a Theodorikot *Theodemir* fijának mondja, a byzantinus írók szerint *Valamir* fija volna.

⁹⁷⁾ Tacitus, *Germania*, 40. »A langobardokat kicsi számuk tünteti ki (nobilitat); sok és igen hadakozó népek által környékezve lévén nem megadás, hanem csatákkal biztosítják magokat.« A langobárdok történeteit *Paulus Diaconus* írta meg, a kinek dédatyja a langobárd költőzéssel jutott Itáliába, s a ki 799-ben halt meg. Procopius, ki Justinianus idejében élt és írt, két száz évvel közelebb áll az itt tárgyalt történetekhez, mint Paulus.

mai Brandenburgban. Úgy látszik, vadságuk idővel inkább nőtt. Csehországban tűnének imént elő, mintegy lesve várván, kinek melly helyére szálljanak. Ők tehát a rugiakvolt földjére telepednek. De már 509-ben beljebb jönnek a Tisza felé, s itt a herulok vezérsége alá kerülnek: ebből sejtethjük leginkább, hogy ezek a herulok a régi Jazygiat s az iménti hunok szállásait bírják vala. Még Theodorik is tisztelé a herul fejedelmet, azt fíjává fogadván. Ennek hatalma még sem tart sokáig, mert Tato, a longobard fejedelem legyőzi s népét is kiszorítja. A herulok előbb Rugilandban állapodnak meg, de azután ketté válván, egyik felekezetök visszaköltözik Skandinávia felé, másik felekezetök meg keletnek tartván, Dunántúl kap földet a császártól, s ott részt a római hadakban, részint a gepidek közt enyészik el.

Ezek ellen most Justiniausus a longobardokat Pannoniába híjjá 527-ben. Királyuk *Alduin*, a gepideké *Turisend*, vagy *Torisin* vala. Ez Sirmiumot foglalja el, míg a longobardok Pannoniában terjeszkednek; így a két nép haragja egymás ellen annál inkább gyúlad, mennél közelebb érnek egymáshoz.

Justinianus mind két félnek követeit elfogadja, színre mindeniket pártolja, de valósággal az ellenségeskedést szítja köztök. Már 548-ben döntő csatára bősülnék egymás ellen, de vak félelemből szétfutván két évre fegyverszünetet kötnek. Ez alatt Turisend a kutriguroktól 12,000 lovast szerez segítségül a longobardok ellen.

A Maeotis tenger mellékein t. i. két hun felekezet tanyáz vala, a *kutrigurok* vagy *kuturgurok* a nyugati, az *utigurok* vagy *uturgurok* keleti partjain.

Procopius a régi és új idöket össze zavarván, így adja elő eme hunoknak történeteit. »A Maeotis tenger mellékein, úgy-

mond, régtől fogva hunok laktak volt, még pedig egy király alatt. Valamenny királyuknak két fija vala. *Utungur* és *Katungur* nevű. Ezek atyjok halála után eloszták a birodalmat, miért is neveikről a népnek egyik része *uturgur*-nak, másika *kuturgur*-nak neveztetik máig. Közös szokásnak és törvényeknek és magokban éltek, nem is közlekedének a Maeotis innenső partjain lakó népekkel, nem tudván, hogy meggázolható a tenger. Idő folytával egyszer, ha igaz a hír, egynéhány hun (kimmer) ifjú vadászatgátván egy szarvas ünt, akár neki tüzesedve, akár isteni végzettül hajtva, üldöze. Az előlök futván a tengerbe ugrék, s az ifjak folyvást követek a tenger túlsó partjáig, a hol az ünt hirtelen eltűnt. Oda lőn ugyan a mire vadásztak, de annál több hadakozási alkalmat fedésének fel. Haza térvén elmondák, hogy a tenger meggázolható, s a hun nép azonnal fegyveresen általkelvén a túl lakó gótokra esék«⁹⁸⁾

Látni való, Procopius a hunok első rohanását a gótokra egy mesével fejt meg itt, nem tekintvén a tetemes időt, melly 375-től fogva elmúlt addiglan, mi g a kuturgurok és uturgurok szereplése előtűnik 540 tájban. Ezt a két népet is Justinianus az által veszteté össze, hogy az egyiktől megvont ajándékot a másiknak adatta. Az ebből kigyúlt háborúban a kuturgurok lőnek győztesek, s ezektől szerez Turisend segítséget a longobardok ellen. A gepidek tehát vagy a kuturgurok határáig terjedtek, vagy legalább közelebb lakó néphez nem folyamodhattak.

Azomban a kuturgur segítség már 549-ben jelenik meg, midőn a fegyverszünet még tart vala. Turisend tehát Moesiára indítja a kuturgurokat; Justinianus meg ellenök az uturgurokat buzdítja fel. A kuturgurok haza sietnek; hat évig folytatják a háborút testvéreik ellen, míg győztes fejedelmök Zabergan (talán Zaber Khan) a rómaiak ellen

⁹⁸⁾ Procopius: de bello Gotthico, IV. 4, 5.

is fordítja számot kérő fegyvereit. Az előjövő avarok azonban mind a két felekezetet legyőzvéen elnémítják.

Az alatt folyton folya a gepidek és longobardok hol kegyetlen hol lovagias ellenségeskedése.

A longobard királyfi Alboin, az ütközetben Turisend egyik fíját ejté el. A vitézségén örvendő longobardok azt óhajtják, hogy a győzelem áldomásán részt vegyen a királyfi is: de Auduin nem engedé meg, míg a régi lombárd szokás szerint idegen királyi kézből nem kapja meg fegyverét. Alboin tehát negyven válogatott társsal meglátogatja Turisend udvarát, s a gepid király vendégszeretettel fogadja, sőt minden sértés ellen biztosítja, s megölt fíjának fegyverével ruházza fel. Ez alkalommal láthatta meg Alboin Rosamundot, a Kunimund leányát, ki nem sokára atyja Turisend után lón a gepidek királyává.

Alboin, most szinte atyja kimúlta után király, szép szerrel nem boldogulván, ravasz erőszakkal ejté birtokába a megkívánt szépséget, de az ebből támadt háborúban legyőzeték a gepidek által, kiket ez úttal a rómaiak segítettek, s kénytelen vala elereszteni szerelme tárgyát. A kettős veszteségen mind inkább boszúra gyuladván, Bájánál, az avarok khagánjával szövetezik, a kinek a gepidek a római szövetség miatt hasonlóképen ellenségeivé lettek. A szerződés a longobardok összes marhájának egy tized részét ígéri oda az avaroknak, s győzelem esetére a zsákmánynak felét, meg a gepidek bírta tartományokat. A gepidek, a rómaiak által elhagyva tökéletesen vesztenek, Kunimund is elesik 566-ban, s koponyájából Alboin ivó serleget csináltat magának ⁹⁹⁾ Rosamund pedig kénytelenül vagy akarva

⁹⁹⁾ Ez a serleg még Paulus idejében megvolt, s maga látta is. »Én azt láttam egy ünnepen, mikor Ratchis fejedelem azt vendégeinek maga kezével mutogatá.« Muratoriusnál, I. 435.

felesége lesz. A zsákmányul esett gepideket két felé osztják a győzők, s Báján elfoglalja Gepidiát, azaz a mai Moldovát, Oláhországot, Erdélyt és Magyarország tiszántúli részét.

Alboin a gepidek megsemmisítésével híressé válván — még Nagy Károly idejében magasztalák a germán népek dalai az ő hős tetteit s Rosamund szépségét — mindenfelül összegyűlt kalandor vitézekkel szaporítja seregét s Olasz országra veti szemét, a melly nem vala ismeretlen előtte, mert ott tizenöt évvel az előtt longobard csapat szolgált volt Narses hadai között. Most pedig, mint Paulus Diaconus beszéli, Narses maga hívá meg hadastul, hogy hagyja oda Pannoniának szegény kiélt földjét (pauperima Pannoniae rura), s menjen Italiába, melly mindennel bővelkődik. Alboin 568-ban költözék el innen, s az avarok Pannoniát és a többi Magyarországot is elfoglalják.

Visszatekintvén Magyar- és Erdélyország állapotjára 375—568-ig, néptolongásnál egyebet nem látunk e két száz évalatt. A régi műveltség a volt római provinciákban teljesen elenyészik, az egymásra következő népségek még a szó-hagyományt sem őrzötték meg; legalább nincsen sehol egy nyoma is. Magok a népek sem hagytak semmit, a mit múzeumainkban mint világos gót, hun, gépid, longobard emléket mutathatnánk fel.¹⁰⁰⁾ A keleti gótok és a longobardok azután Italiában művelődnek ugyan: de míg a Duna-Tisza mellékein tanyáztak, a barbárságnak minden nyeresége és nyomorúsága veszi körül.

Oláhországban az Ardsis folyó melletti Petrossában 1837-ben egy csudálatra méltó kincset találának arany,

¹⁰⁰⁾ Legalább nem bizonyos még, tudtomra, mi gót, mi gepid stb.

ezüst edényekből és ékszerekből állót; egy gyűrűn rún írás is van, melyet különbözően olvasnak. Ez a kincs akár Athanariké volt, akár másé, nyilván gót maradvány. S ez az egyetlen biztos emlék a germán-hun korból.¹⁰¹⁾

III. Avar kor.

27. §. »A bolgárokat a mi bűneink tették nagyon ismeretesekké,« kiálta fel Jordanis, midőn keleti Európának föld- és néprajzi képét leírta. Ekkor (550 tájban) azok a Fekete tenger felett — supra mare Ponticum — tanyáznak vala. onnan intézvén becsapásaikat a római birodalomba, mellyeket Jordanis a bűnökért való isteni büntetésnek tartott. Úgy látszik, 407-ben kelének először át a Dunán, de a gót Theodorik visszaveré őket (1. a 125. lapot). A gótok elvonulása után 493-ban Thraciát verék fel; 499-ben ismét szerte dúlának a Dunán túli tartományokban. 535-ben a byzantinus írók *Vulger*-nek és *Drongo*-nak nevezik a pusztító bolgárok vezéreit, kiken többi közt a keresztyénné lett hun *Akum* római vezér győzelmeskedék. A bolgárok

¹⁰¹⁾ Sokan leírták a petrossai kincset, többi közt Armeth Jos. »Gold- und Silbermonumente« czímű munkájában, Bécs, 1850. A kopenhágai »Congres international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques«-en Odobesco közlé »Notice sur le tresor de Petrossa.« Lásd a Congressus Cointe-Rendu-jét, Kopenhága, 1875, a 361. stb. lapjain. A gyűrű rúnírását az egyik így olvassa: *gutani ocwy hailag*, mi annyi volna: »á Odin, la Scythie consacrée;« — másik meg így: *gut annom hailag*, mi annyi volna: »dédié au trésor des Gots.« Lásd az idézett könyvnek 371. 372. lapjait. — Az *ocwy* Scythia volna Jordanis szerint. — Odobesco úr a petrossai leletrül a magyar akadémiának is elküldte 13 fényképes táblát. Archaeologiai Értesítő II. köt. 99. lapján.

nemcsak magokban, hanem hunokkal és szlávokkal egyesülve is taposák a római földeket. Az uturgur és kuturgur népek egymást emésztő háborújának említésekor megnevezők a kuturgur Zabergán-t. Ez 559-ben hun, bolgár, szláv csapatokat egyesítvén olly erővel rohaná meg a rómaikat, hogy Konstantinápoly megszállásához is mert fogni; csak az ősz Belisarius mentheté meg a várost az ijedéstül s üzé vissza az ügyetlen vad ellenséget. Azon kor íróji általában egynek is tartják a bolgárokat a hunokkal, de a szlávokat (sklavinokat) megkülömböztetik azoktól.¹⁾

Egy évvel az előtt (558-ban) Justinianus kis öccse, Justinus, mint Lasicá-nak kormányzója, egy új népet jelent be, melly Sarosius vagy Sarodius²⁾ alán fejedelem ajánlatával is meg akarna ismerkedni a római császárral. Meglévén az engedelem, az *avar* követség, mellynek szónoka Kandik vala, bámulatra ragadá a konstantinápolyiak kíváncsiságát, hun viseletet mutatván feltűnő haj fonadékkal. Kandik fenhéjázó beszédben, pénzért és földért védelmet ígér a római birodalomnak minden ellensége ellen. Az agg Justinianus csakugyan követet küld az avarokhoz, ki szövetséget köt velők. Utóbb türk követségek által tudák meg a rómaiak, hogy honnan kerültek elő az avarok. Az Arany hegység (ὄρος χρυσοῦν³⁾) táján a türkök hatalma lett volt

*) Procopius p. o. az említett becsapások elbeszéléseiben nem is nevez bolgárokat csak hunokat.

²⁾ Szabó K. ezt a nevet Sáros-ra kereszteli. Thierry, Attila stb. II, 150.

³⁾ Az Arany hegység az Altai (altun = arany törökül): Menander, *Ektag*-nak nevezi (ἵνα ὁ χαράνος αὐτοῦς ἦν, ἐν ὅρει τοῦ λεγομένου Ἐκτάγ, ὡς ἂν εἴποι χρυσοῦν ὄρος "Ἐλλην ἀνίτη = a hol maga a Chagan vala, *Ektag* nevű hegyen, mit a görög úgy mondaná, hogy

naggyá, melly a vitéz avar népet is igába hajtotta. Ezután a türk khagan az *ogorok* ellen fordúla s azokat is mind legyőzé. »Ez a nép nagy száma és hadi gyakorlata által igen hatalmas volt. Lakik pedig kelét felé, a merre a *Til*^{*}) folyik, mellyet a türkök Feketének hínak. Eme népnek hajdani fejedelmei *Uar* és *Cheunni* nevűek lévén, azoktul némelly része Uar-(Var-)nak, másika Chun-nak nevezetik. Justinianus idejében egy csapat (*ὀλλυγη μοίρα*) mintegy húsz ezer, az ős néptől elszakadván Európába jöve, magát avar, és vezérét khagan névvel tüntetvén fel. A sarselt, unogur, sabir és más hun népek nagyon megijedének, mikor földjeikre ezen var-chunok menekültek, azt gondolván, hogy az igazi avarok jönnek rajok; azért fényes ajándékokkal, nagy tisztességgel fogadák. Látván a var-chunok, hogy csselfogásuk sikerül, az avar nevet megtarták, pedig bizony al-avarok (*ψευδαβαζοι* pseudavarok) ők.⁵⁾ Az avarok tehát, meg lévén fogadva Justinianus által, az *utigur*, vagy *uturgur*, *sabir* és *kuturgur* népeket, s ezekkel együtt vagy ezek után a *bolgárokat* magok alá vetik, meg-meg hagyván fejedelmeiket, mint a hunok tettek volt. Így jutván a szlávok (antok) szomszédságába, követjüket Meza-

Arany-hegy). Tulajdonképen *Ak-tag* = Fejér hegy. Az *Ektel*, mi szintén Menandernél van, csak hibás írás *Ekteg*, *Ektag* helyett.

⁴⁾ *Til*, *Etil*, *Itil* török neve egyaránt a Volgának mint a Kámának. Itt nem tudni, ez vagy az-e a *Fekete Til*. A török követség 568-beli útját leírván Menander, az *Oich*, *Daich*, *Ich* és *Attilas* folyókon vezetni keresztül, mellyek közt nyilván a *Jajk* (ma Ural) és *Volga* fölismérhetők. Ennél fogva a Volgának legrégebb (ugor?) neve *Rá*, *Rav*; török neve *Attil*, *Etel*, *Idil*, *Til*.

⁵⁾ Theophylactus, VII. 8. — Menander az *ogor* nevet *agur* *о̄г̄оӯг̄*-nak írja.

mir-t Kotrager tanácsa szerint, a ki alkalmasint kuturgur fejedelem vala, megölik, és pusztítják az antok földjét. — 562-ben új követség által kérnek földet a császártul, de híjába, sőt a visszatérő követeket kifosztatják a római vezérek, így vége lőn az avar-római szövetségnek. Justinianus halála után ifjabb vagy II. Justinust is megkísérték fenyegető követséggel 564-ban, de daczosan felelvén az új császár, megtartóztaták magokat a római tartományoktul annál is inkább, mert khagánjok, *Baján*, a Kárpátok megett a szlávok földjén keresztül a frankok ellen vezeté seregét, s győzvén Sigisberttel szövetséget köte 565. Alboin (első feleségénél fogva) sógora lévén Sigisbert-nek, talán ez úton is megismerkedett Bajánnal; mert követsége ugyan az évben (565-ben) kérésé meg az avar khagánt, a ki a maga népével már a gepidek keleti szomszédságába jutott volt. Tudjuk, milly föltételek mellett lett meg a szerződés az avarok és longobárdok közt a gepidek ellen (1. a 123. 1.). A szövetségeseik győzelme után az avarok a gepidek földjét foglalák el, ezek pedig a győzők zsákmányává lőnek, mert ezentúl nincs szó többé gépid királyrul.⁶⁾ Egészen más viszonyba estek tehát a gepidek az avarok irányában, mintsem a hunok vagy bolgárok, a kiknek megmaradtak fejedelmeik, s a kik részesek valának a győzelemben is. Alboin, hadastul, a mellyben nemcsak gepidek, hanem bolgárok, szlávok és mások is valának, elhagyván Pannóniát, azt is

⁶⁾ Paulus Diaconus, I, 27. »A gépid nép annyira alá szállott, hogy attul fogva nincsen királya, hanem mind, a kik életben maradtak, vagy a longobárdok alattvalóji, vagy mai napig (790 tájban) a hunok kemény szolgaságában nyögnek, a kik a gepidek hazáját bírják (usque hodie Hunis eorum patriam possidentibus, duro imperio subjecti gemant).«

eme kikötéssel engedé által az avaroknak, hogy visszavehessen tőlök ha nem szolgálna neki a szerencse.⁷⁾ De az szolgált neki, s az avarok uraivá lőnek az egész földnek, az Ens és Don között, meg az éjszaki bizonytalan határ a szláv népeknél és a déli római tartományok között. Azomban Baján székhelye nincsen úgy tudva, mint az Attiláé; mert bár sokszor járt is hozzá görög követség, de nem akadt ember, a ki, mint Priscus, tudósítást irt volna illy követség tapasztalásairul.⁸⁾ Íme Magyar és Erdély országnak új gazdáji 568-tul fogva az avarok, kiket mind a byzantinus mind a latin írók hunoknak is neveznek szerte.

Az avar birodalom virágzása Baján hosszú uralkodása végéig tart. Baján 582-ben Sirmiumot, 597-ben Singidunumot (Nándor Fejérvárat) veszi meg, s az alsó Dúnán túli városokat egyre pusztítja. Hadában bolgár vagy hun és szláv csapatok vannak, ezeket külön is zsákmányra vagy szövetséges fejedelmeknek segítségül küldi, mint p. o. Agilulf longobard királynak, a ki illyen szláv csapattal véné meg Cremonát.⁹⁾ Viszontag mesterembereket kap a

⁷⁾ »Bizonyos, hogy Alboin sokféle népet hozott magával Itáliába, s míg a falvakat, a mellyekben laknak, gépid, bolgár, sarmata, pannoniai, svév, noricum falvaknak nevezük.« Paulus Diac. II, 26.

⁸⁾ Gibbon azt írja, hogy Baján Attilának falusi palotájában lakott (the chagan occupied the rustic palace of Attila). Decline and Fall of the E. E. XLVI. pag. 160. De nem tudom, hol vette azt Gibbon.

⁹⁾ Paulus Diac. IV, 39. »Agilulfus rex obsedit civitatem Cremonensem, cum Sclavis, quos ei Cacan rex Avarorum in solatium miserat.«

longobardoktól hajók építésére;¹⁰⁾ néha avar, longobard, szláv együtt pusztítják a római, azaz konstantinápolyi császár birtokait. Nyugati szomszédjai a longobárdok és frankok, a kikkel többnyire jó viszonyban áll, de háborúskodik is.¹¹⁾ Déli szomszédja a római birodalom, attul azokat a pénzeket csikarván ki, mellyeket az előtt az uturgur és kurgur fejedelmek ajándékol vagy díjul húztak volt; valamint a gepidek jogán Sirmiumot követel. A független szlávok ellen néha a császár felszólítására indít háborút, néha azon ürgy alatt, hogy ellenök, mint a római birodalom ellenségei ellen készül, magára a birodalomra rohan.

597 tájban az uar- és chun-ok-hoz tartozó tarniak és koczager törzsök is, számszerűt tízezerén, szakadnak el a turkóktól, s Európába jöven az avar khagánhoz csatlakoznak.¹²⁾ De Baján nem folyvást szerencsés.

600-ban Mauricius császár vezére Priscus Viminaciumnál győz, s általtör a Dunán, mit a khagán négy fíja nem akadályozhat meg, a kikre atyjok az innenső part őrizetét bízta volt. A győztes Priscus a Tiszáig üldözi a visszavonuló khagánt, s ott több ízben kitűnő szerencsével ütközik: de a császár, reászedve a khagán követei által,

¹⁰⁾ U. a. IV, 21. »Azon időben Agilulf király mesterembereket küldte az avarok khagánjának hajók építésére, a mellyekkel valamely szigetet vívott ki Thraciában.«

¹¹⁾ U. a. IV, 25. »Akkor Agilulf király követi visszatérének a khagántul, azon izenettel, hogy meg van kötve az örök béke (pacem perpetuam factam). Eljőve velök a khagán követje is, s a frankok királyaihoz mene, hogy ezek is úgy tartsanak békét a longobardokkal mint az avarokkal. Akközben pedig a longobárdok az avarokkal és szlávokkal Istriába csapnak be, s tüzzel vassal pusztítanak mindent «

¹²⁾ Theophylactus VII. 8.

szabadon ereszti a nagy számú foglyokat.¹³⁾ (Visszatérünk még e tiszai hadjáratra). Nem sokára ismét Konstantinápoly közelében látjuk győzni Bajánt, de a seregében kiütött pestis hét fiját ragada el, úgy hogy a győzelem öröme nagy gyásszá változott.¹⁴⁾

Baján 602-ben halt meg. Utódjának nevét nem tudjuk, általában egészen a frank háborúig, mely (791—803) megtörte az avarok uralkodását, nem találjuk egyetlen egy khagán nevét. Az az khagán, ki 611-ben a velenceiek háttárába csapván Foriojuliumot Romilda fejedelem asszony árulásával tette meg, ifjú vala, tehát Baj annak fija vagy unokája lehetett.¹⁵⁾

Az avar hatalom Heraclius császár idejében éré el tetőpontját, azután némileg hanyatlani kezde. Heraclius előbb a perzsa háborúban, azután az imént feltűnt arabok által vala elfoglalva. A perzsa vezér, Sarbarus, így tudósít Theophanes, felszólítja a nyugati hunokat, az úgynevezett

¹³⁾ Theophylactus, VIII, 4. A görög író a Tiszát Tissusnak (Τισσός) nevezi.

¹⁴⁾ Theophylactus, VII, 15.

¹⁵⁾ »Királyuk, t. i. Cacanus, midőn fegyveresen nagy kísérettel a falak körül lovagolt, vizsgálván, mely oldalról vívhatná ki legkönnyebben a várost, a fajtalan asszony Romilda (meretrix nefaria) meglátván a fiatalon virágzott, úgy belészerete, hogy mindjárt követe által oda ígerte neki a várost mindenestül, ha feleségül veszi.« A mi meg is történt, de Romilda romlására. »Rex Avarum propter jusjurandum sicut ei sponderat nocte una quasi in matrimonio habuit, novissime vero duodecim Avaribus tradidit, qui earn per totam noctem vicibus sibi succedentes libidine vexarent. Postmodum quoque palum in medio campo configi praecipiens, eandem in ejus acumine inseri mandavit, inquiens, talem te dignam esse maritum habere.« Paulus Diac. IV, 38.

avarokat, szlávokat, gepideket. hogy egyesüljenek vele Konstantinápoly ellen. A szövetségesek meg is szállák a várost 626-ban, de szerencsétlenül jártak. Az ostromban igen sok szláv veszett el, a kik a tenger felől intézvén a támadást, nyomorult hajóikkal vízbe merülének.— Az még sem akadályozá meg az avarokat Dalmatia elfoglalásában 630-ban. Heraclius, valamint a perzsák ellen a keleti törökökkel, az úgynevezett kozarokkal, szövetségessé volt: úgy most az avarok ellen a horvátokat és szerbeket szólítja fel, hogy vegyék el Dalmatiát az avaroktól, s biztosítsák a birodalmat nyugat-éjszak felül. Itt találkozunk tehát először a kozarokkal egyfelül, másfelül pedig a horvátokkal és szerbekkel.¹⁶⁾ S minthogy ezentúl az avarok hadjáratai a keleti császárság ellen szünetedeznek, nagyon helyén lesz azon népekre vetni figyelmünket, a mellyek az avarokon kívül a mai Magyar- és Erdélyországban élnek, mozognak vala.

28. §. A Tisza melletti hadjáratnak (600-ban) elbeszélésével a görög író, Theophylactus, lehető világos képet ad nekünk az avar birodalombeli különböző lakosságáról, sőt némileg számarányáról is. A római hadvezér, Priscus, Singidunum és Viminacium városaiban intézkedik Baján ellen. Amaz a mai Nándorfejérvár helyén, ez keletiebben a Marguson, most szerb Moraván, túl volt a Duna mellett. Viminacium szemközt Bajánnak négy fija védi a

¹⁶⁾ Theophanes, Bonni kiadás, 485. lapján, a kozarokat így nevezi: »keletről való türkök, kiket khazaroknak neveznek.« — A horvátok megszállását Engel 610 — 620-ra, Schafarik pedig Dalmatiának elfoglalását »die avarische Eroberung Dalmatiens« 630-ra, a horvátok bevonulását 634, a szerbek költözését Macedóniába 636-ra teszi. Schafarik, Slawisch. Alterthüm. II, 240., 241.

bal partot, de a római sereg győzvéen általkél a Dunán, talán a mai Dubovác irányában, s üldözi az avar sereget a Tisza (Tissus) felé, a melly folyónévben talán nem a Temest, hanem a Tiszát találjuk meg. A hadjárat tehát a mai Temes és Torontál megyékben folyt. A Tiszánál ismét győzvéen Priscus, a két ellenséges sereg új csatára készül. A római vezér négy ezer katonát általküld a Tiszán, tehát ennek jobb partjára, hogy kitudja az ellenség mozdulatait. A kémlő csapat három gépid telepre akad, a mellyek népsege, mitsem tudván a másik parton történteokrül, nagy gyülekezettel valami hazai ünnepet ül vala, s éjtszakai idogálás után mély álomba merült. Ezt a sokaságot hajnalban lepi meg a római csapat s iszonyú mészárlást tevén közte, nagy zsákmánnyal tér vissza. Húsz nap múlva új csatában újra győz Priscus. Baján seregébül sokan, a szlávoknak legnagyobb része a Tiszába fül, a csata után pedig fogolylyá lesz 3000 avar,¹⁷⁾ 6200 másféle barbár, 8000 szláv. Itt hát az avarokon kívül gepideket találunk, azután más barbárokat, végre szlávokat, tulajdonképen szlovéneket (*Σχλαβηνοί*, Sclavini).

Egy másik története azt mutatja nekünk, hogy Baján meddig és milly szlávokra terjeszté ki hatalmát.

¹⁷⁾ Theophylactus VIII, 3. 4. a megölt gepideket 30,000-re mondja, *ἀναγοῦνται γὰρ βαρβάρων χιλιάδες τριάκοντα* mi bizonyosan nagyítás. Anasfasius, *Histor. Eccles.* (Bonni kiadás) 132. lapján így beszéli el: »triginta milia gipedorum barbarorumque aliorum occiderunt. Továbbá, Anastasius szerint, a khagan megint a Dunánál gyűjtött új sereget, s ott volt a döntő ütközet, a mellyben sokan a Dunába fültek, fogollyá pedig lett 3000 avar, 800 szláv, 3000 gépid és 2000 barbár. (*Vivos autem obtinuerunt Avarum quidem tria milia, Sclavinorum vero octingentos et gipedum tria milia, nec non et duo barbarorum.*)

Az 597 tájba eső thraciai hadjáratkor a római sereghez három ember vetődék, fegyver nélkül, csupán egy-egy koboz a vállán. Mauricius császár elibe vezetve azon kérdésre: kicsodák és mi járatban vannak? azt felelék, hogy szlovénok (*Σλοβεννοι*), a nyugati (Balt) tenger mellől valók; hogy a khagán követei odáig ménének ajándékokkal a nép fejedelmeihez (*ἑθνοαρχης*) hadakat szedni, hogy azok elfogadják ugyan az ajándékokat, de a nagy távolság miatt nem küldhetvén hadi legényeket, őket bocsáták a khagánhoz, hogy kimentsék a mulasztást; hogy az utón tizenöt hónapot töltöttek; hogy most a khagán nem akarja haza eresztetni. Ők tehát hírt vevén a császár hatalmának és nagylelkűségének, azért jöttek ide Thraciába. Kobozt viselnek, mert nem szoktak fegyvert forgatni. Náluk nincsen vas, ott békében élnek, s minthogy nem hadakoznak, azért zenével mulatnak. — A császár gyönyörködék a mesén és az emberek nagy természetén, jól tartatá őket, és Heracleába küldé.¹⁸⁾

Baján tehát egész a Balttengerig nem talált semmi hatalomra, melly korlátolhatta volna igényeit. Nagy birodalmában különböző népek laktak, mellyet viszonyait és viszontagságait, a mennyire lehet, meg kell ismernünk.

A *Gepidek*, mint tudjuk, a szövetkezett longobárdok és avarok zsákmányává lettek, s az avarok legott elfoglalták hazájokat, Grepidiát, vagyis a régi Daciát; magok a gepidek pedig, a kiket Alboin nem vitt magával, mai napig, úgymond Paulus Diaconus 790 tájban, a hunok, azaz avarok, kemény rabságában nyögnek (1. a 133. lapot). Miben állott e kemény rabság, a források nem mondják, a mit pedig általában a gepidekrül felhoznak, az nem mutat kemény rabságra. Láttuk imént a három gépid telepet. Ha úgy nyögtek volna az avar rabságban, mint Paulusnál olvassuk, azt alkalmasint a római vezér is tudhatta, s az ava-

¹⁸⁾ Theophylactus, VI. 2.

rok ellen fel is használta volna. Nem lemészárolni, hanem elnyomójik ellen fegyverre szólítani a gepideket, az lett volna kötelessége olly okos római vezérnek, minőnek Priscust a történet mutatja. Maga a gepid sokadalom, akár vásár, akár vallásos vala, nem mutat elnyomott, nyögő népet, hanem inkább ollyat, melly az avaroktól, a kik életre halálra verekednek vala, egész békében mulathata.¹⁹⁾ — Egy pap — errül másutt lesz még említés — szökni akarván Bajántul, alattvaló gepidjei közül hetet reá vészen, hogy kísérvék el az avarok ősi hazájába keletre, a perzsa határig.²⁰⁾ Ha a pap igen rosszul bánt volna gépid alattvalóival, életét talán nem bízta reájok. — Egyes gepidek kémül szolgálnak a római seregben a szlávok ellen, például Muzok szláv fejedelem ellen, kinek táborát Priscus felveri:²¹⁾ de azt nem igen találom, hogy valamelly gépid az avarok ellen kémeskedett volna. Ilyen tényekből tehát nem tetszik ki, hogy az avarok keményebben bántak volna a gepidekkel, mint az ottani és akkori erkölcsök helyeselték.

Érdekes volna tudnunk a viszonyt a gepidek és gazdáik között, vajjon földművelők vagy nyájörzők voltak-e? mit fizettek gazdáiknak? Ámde mind errül nem találok semmit az írónál. Hogy úgynevezett belső vagy házi cselédekül is szolgáltak, az bizonyos, mert mennél fejletlenebb a társadalmi viszony s míveletlenebb a gazda, annál több

¹⁹⁾ Theophylactus, VIII, 4. *συμποσίον τε καθίσαντες πανήγυριν ἐωρταζόν ἐπιχώριον τὰς τοῖνων φροντίδας ἀναθέντες τῆ μεθῆ κατεπαννυχιζόντο εὐωχοῦμενοι* = lakomát ülven valami hazai ünnepet tartanak vala, s félre tevén a gondot az egész éjszakát iddogolással tölték jóllakásig.

²⁰⁾ Theophylactus, I. 8.

²¹⁾ Theophylactus, I. 3.

belső cselédje szokott lenni. — A gepidek alattvalói viszonyából azt lehet következtetni, hogy a merre avar gazdáik vagy uraik laktak, ők is szerte el valának szóródva az egész avar birodalomban; hisz Alboin Italiába is vitt belőlök. A három gépid telep a mai Bács megyében, s a nagy mennyiség legyilkolt gépid, viszontag tömeges lakást is bizonyít. Azomban idővel elenyésznek a gepidek, azaz más népségekbe olvadnak. A kilenczedik század közepén utoljára szólnak róluk egy névtelen író, ezt mondván: A hunok kiverték a rómaiakat, gótokat, gepideket. Ezekből a gepidekből még most is némelyek ott laknak.²²⁾ A gepideket a gótokhoz számítja Zeuss,²³⁾ azokkal tehát a gót germánság múlt ki a mai Magyar- és Erdélyországban.

A *Bolgárok* 558-ban hódolának az avar khagánnak, mint a 132. 1. láttuk; egy csapat bolgár Alboinnal is elmene Italiába. Az uturgur és kuturgur név hamar elenyészik, de a hun és bolgár megmarad, még pedig úgy, hogy p. o. Procopius a bolgár becsapásokat elbeszélvén csak a hun nevet emlegeti.²⁴⁾ Azt lehet tehát gondolni, hogy ha elejétől fogva az uturgur és kuturgur hunok meg a bolgárok nem egyek voltak is, hamar elegyedének vagy összeolvadának. De más viszonyban találjuk a bolgárokat mintsem a gepideket az avarokhoz; azok szövetségesi ezeknek, azért vannak saját fejedelmeik, kik úgy állanak a khagánnak hegemóniája alatt, mint az előtt a gót és gépid fejedelmek Attila igazgatása alatt voltak. Ha a Tisza melletti csatában

²²⁾ *Conversio Bagoariorum* stb. mellyet másutt is látunk.

²³⁾ Zeuss, die Deutschen, 441. »Nur die Ost- u. Westgothen mit den Thañfalen und Gepiden könnten mit dem Gresammtnamen gothischer Völker bezeichnet werden.«

²⁴⁾ Zeuss, 710. lapján.

a 3000 avaron kívül 6200 másféle barbár esett fogságba (a szlávokat külön számlálja elő a görög író), eme *másféle barbár* csak bolgár-hun lehetett. Azt is kiolvassuk a történelekből, hogy a bolgárok két helyütt nagyobb tömegben laktak: a Don mellékén, tehát eredeti fészkekben, és a mai Magyarország Dunán túli részében, tehát a régi Pannóniában. A jó egyetértés az avarok és bolgárok között három évtizeddel Baján halála után megszűnt, mit egy nyugati vagy latin író, Fredegarius, így ad elő: Pannoniában az avarok, vagyis a hunok országában 630 tájban erős háború támadta a fő hatóság miatt, hogy ki következék a hatalomban, egy avar-é vagy egy bolgár? Végre az avarok győzének s kilencz ezer bolgárt hajtanak ki Pannoniából feleségestül gyermekestül. Ezek Dagobert frank királyhoz folyamodnak helyet kérvén magoknak a frank földön. Dagobert azt izené nekik, maradjanak télre a bajoroknál, addig gondoskodni fog, hová telepedjenek. A bajoroknak pedig meghagyá, hogy a nálok szétszóródott bolgárokat egy éjszaka öljék meg. Úgy is lett; csak *Alticeus* maradt meg hétszáz ember nejestül, gyermekestül, a kik a vendekhez menekülének.²⁵⁾ Talán ezek azon bolgárok, kik néhány évvel azután *Alzecus* vezér alatt (az *Altizeus* és *Alzecus* névegynek látszik) Grimoald longobárd királyhoz költözének, a ki őket déli Olaszországban telepíté, a hol mai napig laknak, úgymond Paulus Diaconus, s ámbár már latinul beszéllenek, saját nyelvöket sem felejtették még el.²⁶⁾ — A byzantinus írók szerint pedig *Kubrat*, az onogur bolgárok fejedelme (634 tájban) feltámadta az avarok khagánja ellen, annak népét

²⁵⁾ Zeus, die Deutschen, 716. 717.

²⁶⁾ Paulus Diacon. Muratorinál, I, 484.

(azaz az ottani avarokat) kiveté hazájából, s Heracliushoz követet küldvén, avval köte békét, mellyet élete végéig meg is tartott. Ezt a Kubratot Theophanes unogunduruk, bolgárok és kotragok fejedelmének mondja, s lakását a Fekete és Maeotis tenger felett az Atal (Volga) és Don közzé helyezi.²⁷⁾ E két tudósítás nyilván kétféle, pannoniai és Dón melléki, bolgárokrul beszél; amazok a frankokhoz, ezek a konstantinápolyi császárhoz folyamodnak; amazok vezére *Aliticeus*, vagy *Alzecus*, ezeké *Kubrat*; mind két felekezet a főhatóság miatt hasonlik meg az avarokkal, de ellenkező szerencsével, mert a keleti bolgárok az avarokat űzik ki hazájokbul, a nyugati bolgárokat pedig az avarok hajtják ki. Ebbül világos, hogy Pannoniában a bolgárok kisebb számmal, az avarok pedig nagyobbval válnak, a Dón mellékein megfordított számarány lévén. Azomban ez a szakadás nem fejlesztett elolthatatlan gyűlölséget a két nép között. Mert Theophanes így folytatja a keleti bolgárok történeteinek elbeszélését:

Kubrat a halála előtt meginté öt fíját, hogy békeségben együtt maradjanak, úgy lesznek hatalmasokká. De azok, atyjok halála után, szétválnak egymástul. A legidősb, *Batbajas*, az örökölt földön marad; a második, *Kotragus*, általköltözvén a Donon ennek jobb partján foglal helyet szemközt az elsővel; a harmadik, *Asparuch*, nyugatabbra jövé, a Deneperen és Neszteren általkél és az Olgus mellett száll meg, a Dunától éjszakra; a negyedik és ötödik még a harmadiknál is tovább költöznek a Duna mentében nyugat felé, úgy hogy a negyedik Pannoniában az avar khagán hatósága alatt marad, az ötödik

²⁷⁾ Theophanes, Chronographia, Bonni kiadás, 546.

pedig Ravenna mellett a Pentapolist (öt várost) foglalja el egy keresztyén király alatt. Ekképen meggyengülvén a bolgár hatalom, a kozarok nagy népe az első Sarmatiának, Berziliának belsejéből kijővén, Batbajast adófizetővé tette. Asparuch ellen Constantinus Pogonotus indult ki, de nem vala szerencsés, sőt Asparuch általkelvén a Dunaan, ott, Moesiában, az úgynevezett hét szláv nemzetséget veté hatalma alá.²⁸⁾ így támadt 678-ban Bolgárország, mellynek éjszaki határa a Duna, nyugati határa Avarország, déli határa a Haemus vagy Balkán.

Szlávok. A szlávok eredeti területe mintegy Kr. u. 450-ig (v. ö. Jordanis tudósítását a 118. lapon) a Viszló torkolatjánál kezdődik s ér a Balttenger keleti csúcsáig; éjszakfelé a mai Novgorodig terjed s a Volga meg Deneper forrásáig; keletre majdnem a Donig; innen a déli határt az alsó Deneperen és Neszteren által a Kárpátokig és a Viszló forrásáig kell húzni; a nyugati határ pedig a Viszló és Vidra vízválasztéka. A szlávok régiebb nevei *vend* és *szerb*; azután a *szlovén* (sklavin) és *ant* nevek kapnak fel, amaz a nyugatiabb, ez a keletiebb szlávokat illetvén; de az *ant* név csak 550—770 divatozik. A leírt eredeti területből a szlávok nyugat és dél felé kezdenek kifolyni, tehát az Elba és Duna felé. Előbb telepednek meg az Elba mintsem a Duna mellékein; mert arra a germán népek elvonulása után üresebb a tér, a Duna felé pedig a hunok, bolgárok, avarok jobban élrekesztik az utat. Az Elba mentiben és a Balttenger nyugati partján a szász és dán népekig haladánk. A VI. század elején Morva és Csehországot lepik be. Ugyan-

²⁸⁾ Theophanes, Chronographie, Bonni kiadás 546 — 549.

ezen század elején jutnak az alsó Dunára, s Moesiában, Thraciában, Macedóniában sőt a Peloponnesusban is terjednek. Ugyancsak e század másik felében, a longobardok elvonulása után, a szlovénok a Duna mentiben Pannonián által Noricurnba, Karmába, továbbá Felső Austriába, Stíriába, Karintiába, és Karánba érnek, talán 592 —595.²⁹⁾ A mint már láttuk, a VII. század első felében a Kárpátok megöli Fejér Kroatiából, a mai nyugati Galíciában, a horvátok; Fejér Serbiából pedig, a mai keleti Galíciában, a Szerbek költöznek a Szaván túlra az Adriai tengerig; később, kelet felől a bolgárok foglalják el Moe-ciát 678-ban, hatalmuk alá vetvén az előbb odaérkezett slávokat, a kik között magok is elszlávosodnak, kivált midőn keresztyénekké lesznek 850 tájban. — A szlávok költözése tehát megkerülni látszik a Kárpátokat, midőn nyugat és kelet felé halad, s azután délen ismét nyugat felé tart, a hol a keleti és nyugati folyó ág öszeér. Mintegy nagy szigetet, úgy folyja körül a mai Magyar- és Erdélyországot a nagy szlávterjedés; legalább annak illy látható hullámai, millyenek a morva, cseh, a horvát, szerb, s a karniai, karinthiai, stíriai, szlovén stb. nem csapnak át a Kárpátokon se éjszak se kelet felől. Mert Magyar- és Erdélyország a hunok feltűntétül fogva az avarok elenyészéséig folyvást hadakozó erős népek birtokában van, ez időnek pedig, de különösen az avarok idejének lefolytában tart a nagy szláv terjedés.

A kelet-délre kerülő szlávok egy része legelőbb a gótoknak járma alá jut; ebből kiszabadíták a hunok, s ezek

²⁹⁾ Krek Gregor, Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte, Erst. Theil, Graz 1874. A 63. stb. lapjain. Krek nagyban Schafarikot követi.

meg a szlávok lehető békésen laktak egymás mellett, úgy mindazonáltal, hogy a hunokat uralkodóknak tekintik.³⁰⁾ De az, úgy látszik, csak a Pontus, Deneper és Neszter mellékein volt így; Dáciában és Pannoniában a gótok, gepidék, herulok, longobárdok idejében még kevés szláv lehetett, bizonyosan sokkal kevesebb mint az avarok idejében.

De mert a hunok jól bántak a szlávokkal, úgy hiszi Schafarik, azért ezek *valószínűleg* a hunok társaságában jövének be Dáciába és Pannoniába, melly úgyis Sch. véleménye szerint, régi hazájok volt (lásd a 98.99. lapot). Bizonyítékul hozza fel Sch. Jordanis mondását, melly szerint a hunok mellett más hódolt népek is laktak mai Magyarországon; továbbá Priscus követségi tudósításából azt, hogy az itteni nép köleskásával és méhserral fogadta a követeket, azért is az a nép szláv volt; azután hogy Jordanis Attila torát »strava«-nak nevezi, mi szlávul tor; végre hogy Procopius szerint a szlávok olly durva és rosszul készített ételkkel élnek, mint a Massageták, s pizsokban is úgy fentrengenek mint ezek: de nem lévén hamisak és álnokok, mindenben a hun erkölcsöket őrzik meg; — természet szerint, teszi hozzá Sch. úgy kell Procopius szavait érteni, hogy nem a szlávok követték a hunok, hanem megfordítva, a míveletlenebb hunok a míveltebb szlávok erkölceit köve-

³⁰⁾ Krek, a 64. lapon. Schafarik is mondja, hogy a hunok soha illy baromi kegyetlenséget nem követtek el a szlávokon mint a gótok. »Es unterliegt keinen Zweifel, dass die Anten u. die übrigen Slaven sich lieber an die Hunnen, als an die unmenschlichen Gothen angeschlossen haben, zumal von den Hunnen niemals eine solche viehische Grausamkeit ohne Noth verübt wurde.« I, 327. — Mégis valamivel tovább »asiatische Unholde«-knek nevezi. I, 428.

tik vala.³¹⁾ Ámde mind ez nem bizonyítja a szlávok tömeges létét a mai Magyarországon Attila uralkodása alatt. Jordanis mondása igaz, csak hogy a hódolt népek gótok, gepidek stb. de nem szlávok. Priscus kölest és méhsert említ: de kölest a régi pannoniak is természettek vala, mint láttuk a 95. lapon; a *medos* (μεδος³²⁾ szó pedig, mi méhsert, nemcsak szláv, hanem régi gót is lehet. A *strava* semmi esetre nem úgy értelmezhető vagy visszaállítható, mint Szabó Károly gondolja³³⁾, mert az szláv szó: csak hogy nehéz tudni, vajjon igazán a hun időből való-e, vagy csak a későbbi hagyomány idejének szülöttje. Végre Procopius szavai a saját korabeli (nem is Magyarországi) szlávokat és hunokat illetik, azokból tehát nem lehet azt kiérteni, a mit Sch. bennök talált. — Baján seregében nagy szláv csapatok szolgáltak, mint láttuk; azomban ezen csapatok is inkább az alsó Duna mellékéről, mintsem a tulajdonképi Aváriából, azaz, a régi Daciából és Pannoniából valók lehettek. Az idevaló szlávok, kik csakugyan észrevét-

³¹⁾ Schafarik I. 327. 328.

³²⁾ Mert görögül μέδω, szanszkritul *madhu*, skandinávul *mjöd*, ó szlavul *medu*, oroszul *med*, tótul *medovec*, sőt tudván, hogy a finn *mehi-läise* magy. *n-éh*, a finn *mete* magy. *méz*, stb. azt kell állítani, hogy a *med* (*medos*) szó nem egyedül a szlávnyelvnek tulajdona.

³³⁾ »A *strava* szóra nézve, melyet Jornandes után Thierry is használ, s melyet én a *tor* szóval adtam vissza, meg kell jegyeznem, hogy Jornandesnél, ki Attila temetését a hagyomány szerint írta le, a magyar *tor*- szóval egyértelmű *strava* áll ugyan: de miután tudjuk, hogy az egy századdal utóbb élt gót Jornandes a hun nyelvet nem értette (hát mi értjük-é?) s a hagyományt nem hun kézből vette, szabadnak sőt kellőnek hittem fordításomban az idegen *strava* helyett a *tor* szót visszaállítani.« Thierry-Szabó I. 200.

lenül folytak az éjszaki és keleti Kárpátokon befelé, talán inkább földművelők, mintsem hadakozók valának.

Az írók sokat emlegetik az avarok kegyetlenségét a szlávok ellen, felhozván Fredegarius és az orosz Nestor tanúságát. Fredegarius azt beszéli, hogy a vendek (Vinidi, morva és csehországi szlávok) az avarok csatájában mindenkor az első sorban vívtak, hogy az avarok minden évben a vendekhez menének telelni, a hol feleségeikkel éltek s azonkívül még adót szedének tőlök, így származott a szláv asszonyoktól egy új nemzedék, melly nem akará tovább is eltérni az avarok garázdálkodását, s feltámadának ellenök. Míg így táboroznak, hozzájuk érkezek egy Samo nevű frank kereskedő ember, a kinek tanácsa nagyon segített a támadókon. Azért a szlávok királyokká tevék Samót, a ki 35 évig uralkodott rajtuk szerencsésen, sokszor győzván az avarokon.³⁴⁾

Nestor meg azt tudja, hogy az *obrik* — így nevezik a szlávok az avarokat — a duljebeket legyőzék, feleségeiken erőszakoskodának. Mert ha egy avar valahova menni akart, nem lovat vagy ökröt, hanem három, négy, öt duljeb asszonyt fogata be. Valóban, így folytatá Nestor, magas termetűek és büszkék is valának az obrik: de az Isten el is pusztította egészen, úgy hogy mai napig így szól a közmondás: Elvesztek mint az obrik, hírok hamvok sem maradt.³⁵⁾ — Az első tanúságra nézve Palacky így íté: Kétségtelen ugyan az, hogy az avarok a cseh szlávokon is uralkodtak: de mennyire terjedt az uralkodás? s milyen volt az? arrul nincs hiteles tanúságunk. Mert Fredegarius elő-

³⁴⁾ Pray, Annales, 241.

³⁵⁾ Schafarik II. 59.

adása ellenkezik a dolog természetével és önmagával is, azért szó szerint nem vehető.³⁶⁾ A másik tanúság még inkább mese, a melyet nyilván az *obor* szó keltett, mely a szláv nyelven óriást is jelent. A mesebeli óriások tehetnek olyasmit, hogy asszonyokon kocsikáznak: a történelmi avarok, mint híres lovasok, kik sebesen szeretnek haladni, bajosan választottak afféle kocsizást. Schafarik mégis azt véli, hogy az avarok bejövetelekor, *valószínűleg* egy részök Galíciában maradt meg a khagán engedelmébül, ott garázdálkodván a duljebek közt.³⁷⁾

Az avarok bizonyosan nem voltak emberségesebbek a longobárdoknál és másoknál: de azért kegyetlenek sem lehettek a szlávok iránt, kik olly nagy számmal és fegyveresen részt vevének a csatákban, kivált Baján idejében. Utóbb pedig az avarok is szelídültek, mert bárminőknek képzeljük is azokat a VI. század közepében és végén: a VIII. század végéig csak változtak. De mit tudunk róluk?

A sokféle népségek közt Avarországban az *avarok* végig uralkodó nép maradának. A mint velők megismerkedünk, *var*, *uar* és *chun* két águkat találjuk; utóbb (1. a 135. lapot) a *tarnaiak* és *koczager* törzsök is hozzájuk csatlakoznak, s ekkor Theophylactus³⁸⁾ még a *zabender* törzsöt is megemlíti, mely az ős hazában maradt. Bizonyos tehát, hogy az avarok is, mint valamennyi nép, több rokon törzsből állott össze. Hány ilyen törzsük volt nem tudjuk: azt azonban sejtenünk lehet, hogy országuk elfoglalása után is törzsök szerint szétosztva laktak abban, mit egyéb-

³⁶⁾ Palacky, Geschichte von Böhmen, I, 75.

³⁷⁾ Schafarik II, 60.

³⁸⁾ Theophylactus, VII, 8.

íránt a tudósítás is igazol, melly azt mondja, hogy nemzet-ségek és törzsök szerint telepedtek le.³⁹⁾ Számukat sejteti némileg Theophylactus, midőn a var és chun törzsöt 20000-re, a taraiak és koczager törzsöket pedig 10000-re teszi; kicsi szám annyi földnek, mennyit Baján elfoglalt. De az avar nép vagyona, legalább eleinte, nem a földbirtok vala, hanem a legelő nyájak; s ilyen gazdaságú volt a longobárd is, azért Baján úgy szövöttek avval, hogy lábas jószágának felét kikötötte magának. Ilyen nomád nép lovas; az avar lovas könnyen beszáguldhata nagy tereket. Vas vérttel vala biztosítva mind a köz lovas mind a vezér, de ennek a lova is vértezett. Gondolnunk lehet, hogy a bolgárok azonképen voltak felfegyverkezve, ők is lovasok lévén.⁴⁰⁾

Az avarok királya khagán, nyilván a török népektől vett méltóságnév. Hogy mellyik törzsnek feje s hogyan lett khagánná, örökösödés vagy választás útján? nem tudjuk, hisz Baján-on kívül más khagánnak nevét sem ismerjük. A fő méltóság miatt zavar lón nem sokára Baján után, s csakugyan lehet, hogy a bolgárok és avarok versengése okozta azt: de azt ismét nem tudjuk, a győztes avaroknál ki és mi oknál fogva lón khagánná. Ilyen zavarok siettették az avar birodalom hanyatlását is, s akkor a khagánon kívül *tudun* vagy *sodan* és *jugur* méltóságnevek tűnnek fel, mint látni fogjuk, mellyeket azomban nem értünk, mert nem tudjuk, mi volt az avar nyelv. Ezt a görög író nem szépnék talál-

³⁹⁾ κατὰ γένη καὶ φύλας Mauricii strategicon, Búdingernél (Österreichische Geschichte, 63. lap, 4. jegyzet.)

⁴⁰⁾ Búdingernél a 66. lap, 2. 3. jegyzetében. Menander is *vétes* *lovasokrul* (ἑπιπέτης ἰπποκράτορας) beszél, Bonni kiadás, 405. 1.

ja:⁴¹⁾ de melly barbár nyelv hangzott szépen a görög fülnek?

Az avarok hitvallásának némelly részét a Baján esküjébül olvashatni ki, a mellyel biztosítá a rómaiakat, hogy nem ellenök veret hidat a Száván. Kivont kardját fölemelé s átkozván úgymond: ha ellenséges szándékbul építené a hidat, kard veszítse el őt és az avar népet, az ég oda fenn, s az isten, ki az égben van, tüzet bocsássanak fejökre, a köröskörül levő hegyek és erdők boruljanak reájok és temessék el, a Száva vize csapjon ki és fulassza el.⁴²⁾ A kard fölemelése, s égre, tűzre, földre, vízre való átkozás teszi az esküt; ezek tehát a tiszteletnek tárgyai is. A tisztelet tárgyait bálványok is képviselik, mint látni fogjuk. — De a khagán a keresztyének módjára is tészten esküt, t. i. térdre borul a biblia előtt, és azon istenre esküszik, a ki a szent könyvek mondásait kijelentette. Sokan megbotránkoznak Bajánnak eme kéthitűségén: de feledik, hogy a pogánság általában kizárólagos, egyedül idvezítő, hitet nem ismert. Baján hamisan esküszik: de az akkori és későbbi keresztyének közt is, keleten, nyugaton, gyakori a hamis esküvés, meg esküszegés.⁴³⁾ Egyébiránt Baján erőszakos, dőlyfős ember, az ő jelleme nem a következő századokbeli avaroké.

⁴¹⁾ Búdingernél a 67. lap 2. jegyzetében, Georgius Pisida. Egyébiránt Búdinger csatlakozik ott, midőn a *retoria* szót avarnak állítja; ez byzantinus-római = »térj vissza.«

⁴²⁾ Excerpta e Menandri história, Bonni kiad. 335. lapj.

⁴³⁾ »Megérkezett Baján is a maga részéről s ekkor elkezdődött azon valóban retentő jelenet, melly kitüntette, milly borzasztó nagyban üzték Ázsia e barbárjai az istentelenséget, a legcsekélyebb érdekért az egész világ színe előtt minden isteni és emberi törvényt kigúnyolva « Thierry-Szabó, II, 185.

Halljuk csak Bertaridus longobard fejedelem, vallomását 640 utáni időből: »Ifjúkoromban menekülni kellvén hazámbul egy pogán hun királynál tartózkodám a ki halvány istenére (in deo suo idolo) megesküdt volt, hogy nem fog elárulni ellenségeimnek. Idő multával követjeik érkezének hozzám, a kik neki egy mérő aranyat ígértek (solidorum aureorum modium plenum,) ha engem kiad. Az pedig úgy felele nékiek: oltsák el éltemet az istenek, ha elkövetem azt a gonoszságot, hogy a nekik tett esküt megszegjem.«⁴⁴⁾ E helybül tudjuk meg, hogy az avaroknak bálványaik is voltak.

Papjaik is voltak, a kiknek avar nevök *bokolatra*. Ezt Theophylactus mondja meg, midőn annak a papnak megszökését beszéli, a melyet a gépid szolgák segítségével hajtott végre (1. a 140. lapot); azt is mondja, hogy a szó *bübájós papot* jelent.⁴⁵⁾ A Bajánnak imént leírt esküjénél Menander szerint, papnak nem volt dolga;⁴⁶⁾ egyebütt sem találok semmit is, mi a papok cselekvéseire vonatkoznék, nem tudom tehát, miben állott bübájós mesterségök.

Az avar ország kerítései, a melyeket a latin vagy nyugati írók *hring*, *ring*, azaz *kör* névvel jelölnek meg, talán leghíresebb sajtáságuk.

⁴⁴⁾ Muratori a Paulus Diaconius V, II. 3. -hoz tett jegyzetében Eddiusbul.

⁴⁵⁾ Theophylactus, I, 8. Ha szabad illően homályos dologban valamit vélni, a *bokolabra* szót összetételnek mondanám: *boko* és *labra*, s az elsőt a török *bogu* = báj szóval magyaráznám. Így is a *labra* a mérő ismeretlennek marad.

⁴⁶⁾ Thierry ugyan így kezdi meg az eskütételnek előadását: »Baján nemes avarokból s hihetőleg *táltosokból* is álló kísérete jelenlétében előlépett« stb. de azt csak Thierry-Szabó mondja: Menandernél nincsen meg.

Egy Adalbert nevű szemtanúnak tudósítását, ki a Nagy Károly seregeiben szolgált volt az avarok ellen, így közli a Szent Gallusi szerzetes: »Adalbert nem egyszer elmondod nekem, hogy a hunok országa (terra hunnorum) — így nevezi az avarokat — kilencz kerítés által volt megerősítve. S ha én, ki csak sövény-kerítést láttam, azt kérdem: Ugyan, uram, micsoda kerítések azok? azt felelé: hát olyan gyepük (hegin, hagen). S minthogy én más gyepüt nem tudok vala, mint a mellyel a vetéseket szokták biztosítani, így magyarázd meg: Egy-egy kerítés akkora vala, mekkora távolság van Turicum (Zurich) és Constantia között. Tölgy, bükk vagy fenyű czölöpök közt húsz láb széles és húsz láb magas toltés, köbül és agyagbul, s tartós gyepvel beburkolva. A kerítésen belül a falvak és lakások úgy el valának helyezve, hogy egyiktől a másikig elhallott az emberi szó. A kivihatatlan kőfalakon pedig, szemközt az épületekkel, kapuk valának, a mellyeken kívülről befelé s belülről kifelé járhattak. A második kerítéstől, melly egyébiránt úgy volt építve mint az első, tíz német, vagy negyven olasz mélyföldnyire vala a harmadik, s így tovább egész a kilenczedikig, ámbár mind nem egyenlő nagyságúak. A kerítések között is a birtokok és lakások (possessiones et habitacula) mindenféle úgy el valának rendezve, hogy trombita szóval adhattak jelentést egymásnak. Ezekbe a kerítésekbe gyűjtötték volt két száz éven által a nyugati népek elrablott kincseit az avarok.«⁴⁷⁾

Ezen tudósításbul az tetszik ki, hogy az avar kerítések nem annyira földvárak mint inkább kerületek, talán a törzsök határ-kerítései voltak; jöllehet más író *regia*-nak nevezi, azaz székhelynek és tábornak.⁴⁸⁾ De a dolog természetéből foly, hogy váraik is valának. Kitetszik továbbá, hogy a kerítések kívül belül lakások, falvak, birtokok

⁴⁷⁾ Zeuss, die Deutschen, a 737. lapon; Pray Annales Hunnorum, Avarorum etc. Vindobonae, 1761. a 282. lapon.

⁴⁸⁾ »Eorumque regia, quae ut dictum est Hringus, a Longobardis autem Campus vocatur.« Pertz, I, 183.

voltak, mi a nomád életnek megszűntét mutatja.⁴⁹⁾ Ebből ismét azt lehet következtetnünk, hogy a hitese kerítések nem mindjárt az avar birodalom első idejében támadtak, mint Schafarik gondolja,⁵⁰⁾ hanem utóbb, talán valami esemény-nél fogva, mellyet nem ismerünk. Hogy csak Baján ideje után épültek azok, bizonyítja már a byzantinus írók egyező hallgatása felőlök; egyik sem ismeri, holott Baján életében a római sereg a Tiszánál is hadakozék, mint tudjuk. Úgy látszik tehát, hogy nem a külső ellenség ellen való táborok voltak, mint inkább körülkerített nagy szállások. Végre még az is kitetszik ezeknek leírásából, hogy akkor külömb-ség nem vala többé a külömböző nemzetségű lakosok, hanem csak úr és nem-úr között. Ezt még világosabban mutatja a nagy háború, melly véget vete az avar birodalomnak.

Az avar kerítő erősségeknek, mint látjuk, nagy hírók vala, s nyomaikat keresik a régészek. Ámde egyebet mit hagytak magok után az avarok? harmadfél száz évig tartó uralkodásuk alatt semmit sem dolgoztak, míveltek volna, mi megmaradván tanúságul szolgálna nekünk szokásaik-
 ról, erkölceikről, házi életökről vagy épen ízlésökről, szel-
 lemi tehetségeikről?

⁴⁹⁾ Búdinger azt mondja, hogy az avarok nem emelkedének a szántó-vető életre, minthogy a Constantinus Porphyrogenetus szavait az avarokra veszi, holott a turkokra érti a császári író. Österr. Geschichte, a 71. lapnak 4. jegyzete.

⁵⁰⁾ Dort warfen sie ihre neun grossen, mit Wall und Graben umzogenen, die sogenannten Awaren-Ringe (567—568) auf, u. unternahmen von da aus 240 Jahre lang unerhörte Verheerungszüge in die benachbarten Lander.« Slavisch. Alterth. II, 59. — Az avar kerítések helyei, nem tudom, hol és mennyire láthatók még. Bél Mátyás lejegyzi ugyan az általa készült térképén, de merő hozzávetésből Atlas Hungaricus Belianus, Posonii 1750 és 1751.

A magyar nemzeti Múzeumban három lelet van, melyek korát s avval együtt azoknak eredetét is a velök talált pénzdarabok engedik meghatározni, úgymint: a *kunágotai*, Csanádmegyéből, I. Justinianus (527—565) aranyával; a *sz. endrei*, Pilismedgyéből, két arany pénzzel, I. Justinus-ével (518 — 527) és Phocas-éval (602—610); az *ozorai*, Fejér megyéből, Constantinus Pogonatus aranyával (668). — »A három lelet közt, mellyek az avar időkbe esnek, első tekintetre is legrégiebbnek látszik a *kunágotai* jóllehet Justinianus aranya későbbi kincsbe is kerülhetett. Abban érdekes a nemtelenebb keverékű néhány ezüst edény s karperecz, mellynek egyike mind két végén tölcser alakú. Ilyen tölcser alakú karperecz van a *sz. endrei* leletben is. Ennek legnagyobb nevezetessége a két *kengyel-vas*, melly a VI. vagy VII. századig vihető vissza. A görögök és rómaiak nem ismerték azt a szerszámot; a sassanid dombor műveken sincsen nyoma; a *sz. endrei kengyel-vas* tehát eddigelé legrégiebb. — Az *ozorai* kincsben sok ékszer van, melly egy külön technikával ismertet meg bennünket: arany boglárók, gyűrűk, hajtúk, csatok, mellyeken arany rekeszekbe hol gránátok, hol sötét veres üveg darabok be vannak csiszolva. Byzanczban nem ismerték a technikát, de egész nyugoti Európában el van terjedve, s a népköltözés korának másik felét jellemzi. A *kengyel-vas* azomban kiváltképen avar eredetűnek látszik; ez és a patkó kezdi meg a lovagkort, valamint a puskaágy és a szurony az új kort.« *)

Nem tudom, ha ennyi hatást lehet-e a kengyelvasnak és patkónak tulajdonítani, kivált minthogy a nyájaikkal költözőkődő népek hadai leginkább lovasságbul állottak, tehát már a hunokéi és gótokéi is: de a kovács- és szücs mesterségek minden lovas népnél honosak voltak, s alig lehetne gondolni, hogy ez a két mesterség nem divatozott volna az avaroknál is.

1820-ban Grafenegg mellett, nem messze a Kamp folyónak belésezgésétül a Dunába, egy nagyon feltetsző idomú agyat találának, mellyet avarnak vélnek, mert ott egy fő avar erősség volt (lásd a 153. lapot). — 1846-ban $1\frac{1}{4}$ mélyföldnyire Bécs-

*) Magyarországi avar leletekrül. Pulszky Ferencz: Akad. Értekezés, 1874.

túl, Atzgersdorfban egy tökéletesen a graffenegeihez hasonló agy került elő. Krimeában, Keresben is találtak ilyeneket Ezek mind avar agyak volnának s a brachykephal-orthognathokhoz tartoznak.

A feltetsző idomot azt teszi, hogy az agy csúcsba, van szorítva. Ebből tehát az sülne ki, hogy az avarok ép olly mesterségesen szokták volna kisdedeik agyait idomítani, mint más népek is a régi korban, s némellyek máig is Amerikában.

Legtöbb gyűjteményben van egy érem, melly Aquileja elpusztításának emlékezetére készült, úgy látszik, nem egy ízben, mert hol 441, hol 451 évszám van rajta. A durva mű a XVI. század közepéből való lehet, s vannak arany, ezüst, bronz, vas lenyomatja! Az érem háta Aquileja romjait, arcza pedig Attila mellképét mutatja. Az Attila feje olly idomú, millyen az avar agyak. A művész tehát nem képzelődéséből, hanem egy avar agy szerint készítette a metszést. *)

29. §. Midőn az avarok az Enstül fogva a Dónig elfoglalták a földet, délfelé a Száván és Dunán túl a keleti római birodalom nem állhat a ellent; éjszak felé egész a Balttengerig nem vala semmi hatalom; nyugat felé a közelebbi longobárdok és a távolabbi frankok többnyire jó viszonyban állának velök. Idő folytában változának ugyan e külső viszonyok; dél felé a horvátok és szerbek, s azután 678 oltá az új Bolgárország vétenek némelly gátat; dél nyugat felé a krajnai és karinthiai vendek, a hátuk megett alakuló Bajor német tartománnyal együtt: éjszak-nyugat felé pedig Samo uralkodása 627—662 ideiglen, nem állandóan, szoríták az avarokat: egészben hatalmuk kifelé csonkítatlan marada; az Ens folyvást határ köztök és a bajorok

*) Über die Schädel der Avaren. Von L. J. Fitzinger. A »Denkschriften der Kais. Akad. d. Wissenschaft. Mathemat. Naturwissenschaftl. Classe, Fünfter Band. Wien, 1853. — Ethnologische Schriften von And. Retzius, pag. 25. és 125.

között. S a mint a kereszténység itt lábra kezd kapni, onnan Avarába is jönnek a hithirdetők s bántatlan működnek, jól-lehet látható eredmény nélkül. De az avarok belső történetét nem ismerjük, mióta 670-ben megint egy bolgár csapat köztök megtelepedett (1. a 143. lapot), a melly egészen beleolvadt az avarságba, mert azután semmi nyomát nem vesszük annak észre.⁵¹⁾

A VIII. század közepén nevezetes változás történt a frankoknál. *Kis Pippin* t. i. az utolsó frank királyt, III. Childeriket, kolostorba küldvén magát királlyá tévé, mit István pápa 754 megerősített, a ki fiait is, Károlyt és Karl-mánt, felkente, egyszersmind az új királytul segítséget kért a longobárdok ellen. Akkor a Bajor tartomány is a frank főhatóság alatt vala. S ez az új birodalom a keresztény hitet és frank uralkodást minden felé győzelmesen terjeszté a szászok és a szlávok között. Pippin már 755. legyőzé a longobárdokat, s Thassilo bajor fejedelem 757. hódola neki. A frank hatalom tehát mind közelebb-közelebb éré az avar határhoz. Pippin fija Nagy Károly 768-ban lön frank király. Ez 774-ben Páviát foglalván el véget vete a longobárd királyságnak, utolsó királyát, Desideriust, kolostorba zárván. Desiderius leánya, Luitberga, a bajor Thassilónak neje lévén, azt a változó, erőtlen fejedelmet, ki az avarokkal is szövetkezett, mindenképen Nagy Károly ellen buzdítá. Pedig, úgy látszik, az avarok megéreztek volt a keletkező hatalmat, mert már 782-ben követeket küldenek a Lippe fejenél táborozó Nagy Károlyhoz békekötés végett. Ez alkalommal tudjuk meg, hogy a *khagan-on* kívül *jugur* is

⁵¹⁾ A Tiszai bolgárságrul, melyet Engel fölfedezett, de mellyről a források nem tudnak semmit, másutt lesz szó.

volt az avaroknál. ⁵¹⁾ Mi indítá meg őket, hogy a 782-ki követség után 788-ban mégis Thassilóval szövetkeztek N. Károly ellen, nem tudjuk. Két sereget bocsátanak ki, egyet a Foro-Juliumi bánságba (marca), mást a Bajor tartományba, de mindenütt rosszul járnak, mert a bajorok magok is elhagyták Thassilót. N. Károly Regensburgba jő, hogy a véghelyeket az avarok ellen biztosítsa. 790-ben avar követek járnak Wormsba N. Károlyhoz s ennek követjei az avar fejedelmekhez a határ kijelölése végett, de nem jutnak egyességre. Ez a határkérdés lőn oka a következő háborúnak. ⁵³⁾ Nagy Károly 791-ben két sereget indít az avarok ellen, az egyiket, a Duna jobb partján, maga vezeti, a másik a bal parton halad előre, a bajorok pedig hajókon szállítják az élelmet. Az Ensnél táborba száll Károly, s három napig való böjtöléssel, imádkozással készül a vállalatra; az Ens (Anesus, Anisa) t. i. határfolyó vala a bajorok és avarok országai között. ⁵⁴⁾ Innen izen háborút az avaroknak. Az első avar erősség a Kamp folyó mellett (melly Csehország felől Krems alatt esik a Dunába), a másik a Comagen városnál (Königsstädten), tehát amaz a Duna bal, ez jobb partján, könnyű szerrel hatalmába kerül. A győztes sereg előbbre halad egész a Rába folyóig, a hol ez a Dunába szakad; itt megfordul és Sabarián által tér vissza,

⁵²⁾ »Ott többi közt Sigifrid dán királynak követjeit és azokat hallgatá ki, a kiket a hun ok fejedelmei, a *khagán* és *jugur*, küldtek volt hozzá békekötés végett.« Einhardi Annales ad 782. Pertz I.

⁵³⁾ Einhard, ad 790.

⁵⁴⁾ »Nam is fluvius inter Baioariorum et Hunorum terminus medius currens, certus duorum regnorum limes habebatur.« Einhard, ad 791.

valamint a bal parti sereg is Csehországon által, a merre jött volt, fordult haza felé. Ötvenkét napig járta a hadjárat Aváriának nyugati részében. Az avaroknál, úgy látszik, belső meghasonlás akadályozza minden erős védelmet.

Károly a következő három évben nem folytatá az avar háborút, más ügyekkel lévén elfoglalva. 795-ben az Elbamelléki szlávok ellen táborozván, egy avar fő embernek, kit *Tudun*-nak neveztek otthon, követjei jövének hozzá, e Tudun érkezését és szándékát bejelenteni, hogy kerebztýénné akar lenni. A tudun méltóság, nem személyi név. Ugyan ez évben Károly ismét két sereget indíta az avarok ellen, egyiket *Erik*, Forojuliumi bán (dux) vezetése alatt, kihez a vend Voinimir a maga szlávjaival is csatlakozott, másikat saját fíja *Pippin* alatt. A khagán és jugur belső meghasonlásban életökét vesztvén, az új khagán sem tartóztatja fel az ellenséget, a ki az erősséget, a kerítést, kivíjja, tömérdek kincset zsákmányol, s a Rábán túl alsó Pannoniát a Balaton körül,⁵⁵⁾ egész a Dráva beszakadásáig a Dunába elfoglalja, az avar fejedelmek mind alávétvén magokat. Pippin, úgy látszik, két hadjáratot tett az avarok ellen, ezt, a mellyben Pannoniát elfoglalja, s egy másikat, a mellyben általkél a Dunán, az avarokat a Tiszán túlra hajtja, s az ottani erősségöket is hatalmába ejti.

Az avar háborút egy kortárs, Eginhart, így írja le általában: »A szász káború után legnagyobb háborúja vala Nagy Károlynak az, mellyet az avarok vagy hunok ellen viselt tüzesebben és nagyobb készülettel. Személyesen csak egy hadjáratot vezetete, a

⁵⁵⁾ Innen visszatérve a Rábán túli Alsó Pannoniának részeit a *Pelissa* tó körül, és a Dráváig, a hol a Dunába szakad.« Zeuss, die Deutschen, a 738. lapon. Itt a *Pelissa*, a régi *Pleiso*, nyilván a Balatont teszi.

többieket fija Pippin, és a tartományok kormányója által viselteté. Ezek lehető nagy vitézséggel hadakozván nyolczad évben befejezték a háborút. Hány ütközetet vívtak, mennyi vért ontottak ki? azt mutatja a minden lakostul üres Pannónia és azon helynek, a hol a kagán széke volt, oly pusztulása, hogy még nyoma sincs emberi laknak. Abban a háborúban a hunoknak összes nemessége, s minden dicsősége elveszett; az annyi idő alatt összegyűjtött kincsek mind zsákmánynya lettek. Nem is emlékezhetni egy háborúra is, mellybül annyira meggazdagodtak volna a frankok, mint ebbül: addig ők szegények voltak, de most meggazdagodának. Méltán lehet gondolni, hogy a frankok igazsággal ragadák magokhoz, a mit a hunok az előtt igazságtalanul kapdostak volt össze más népektül.⁵⁶⁾ Károly az avar kincseket széosztogató egyházi és világi nagyjai között, kolostorokat és egyházakat gazdagítja meg, egy nagy ajándékot küldé Rómába is a pápának. Úgy látszik, Hogy Pannónia vesztett legtöbb lakosságot, tehát onnan pusztult ki legtöbb avarság is: másutt inkább maradt meg.

Míg a pannoniai, s mondjuk, a daciai megtört avarok hódolnak 796-ban, addig a Tudun a Dunán inneni avarság egy tetemes részével Nagy Károlyhoz megyén a tett ígéret szerint megkeresztelkedni, s onnan tisztességes ajándékokkal tér vissza. Az avarok ellen is az vala Nagy Károlynak eljárása, hogy keresztyénekké tevén főhatóságának elismerésére bírja. A hódítás és térítés azonban nem mehe visszahatás nélkül, a megkeresztelt fejedelmek és avarjaik vagy elhagyni kénytelenek a hitet, vagy életüket veszítik. Mégis hamar megszűnik minden el-lentállás, az avarok keresztelkednek és hódolnak.

⁵⁶⁾ Eginhartus, Vita Caroli Magni. Caput XIII.

IV. A frank-német uralkodás kora.

30. §. Nagy Károly 803-ban Avarországnak ura lön. Még az avar háború folytában, 797-ben, a liburniai és dalmatai szláv lakosokat meg a horvátságot hódíttatá Erik friauli (forojuliumi) kormányzó által, s midőn ez két év múlva egy Tersat nevű liburniai város ostrománál (a mai Fiume környékén) elesett, utódja Kodolak is folytatá a frank hódítást A Száva és Dráva közti földet, különösen a régi Sirmiumot, a görögök azután *frank vidéknek* (Franco-chorium) nevezek. Mintha Károly a római imperatorok politikáját követné, birodalmának keleti határát ő sem terjeszté tovább a Dunánál, tehát a régi Pannoniánál. — A nyugati Duna bal partján, a hajdani markománok és kvádok földjén, régen, mint tudjuk (1. a 144. lapot) cseh és morva szlávok terjedtek volt el, kik most N. Károly győzelmei által szintén kiszabadulának az avar uralkodásbul. Viszonyukat N. Károlyhoz nem lehet tudnunk, midőn ez az avarok ellen készült; csak azt látjuk, hogy seregének azon része, melly a Duna bal partján vonult az ellenségre, a csehség és morvaság földjén jó és megyen vissza.¹⁾ Nyilván tehát kész vala e lakosság segíteni N. Károlyt az avarok ellen. Ekkor csak is *Beehaim*-ot említi meg a forrás: a *morva* név legelőször 822-ben hallik a nyugati íróknál,²⁾

¹⁾ Per Beehaimos, via qua venerant, reverti praecepit (Carolus), mond Eginhart, ad ann. 791.

²⁾ Dudik, Maehrens Allgem. Geschichte, Brunn, 1860. I. 82. Vor allem muss ich bemerken, dass der Name Mähren nicht früher als 822 n. Chr. als solcher in der Geschichte erscheint.

mi legvilágosabb tanúság arra, hogy azon időben a mai Cseh- és Morva ország még nagyon kis helyet foglalt el az események sorában, talán éppen az avar uralkodás miatt. De az avarok legyőzése után ez a lakosság is N. Károly fő hatóságát tisztelte. Nem tudni, meddig terjeszkedék keletre e lakosság; a mai Kárpáti népség csak Szepességig szlovák, s még kérdés, utódja-e a régi morvainak?

A császár a birodalma új részeit biztosítandó, márkákat, azaz véghelyi területeket vagyis bánságokat állíta fel, még pedig kettőt: a *keletit* és *délit*. A keleti (im Ostlande) alá tartoztak a Drávától éjszakra fekvő Alsó Pannónia, egész Felső Pannónia és a tulajdonképi Keleti tartomány, mellynek neve sokkal utóbb Austria lesz. Fő helye, N. Károly idejében, Lauriacum (Lorch). A déli bánóság a Friauli volt, melly alá Friaul (Forojulium) ír aga, Liburnia, Istria, Dalmatiának frank része, a Száva-Dráva közti Alsó Pannónia és Karintia tartoztak, ez utolsó pedig Stiriának nyugati részébül, Krajnábul, és Tirolisnak keleti részébül áll vala. Fő helye Aguileja. Mindenik bánóság több megyére és almegyére oszlott. A bánásznak hadi és igazgatási kormányzója a *bán*, vagy márka gróf volt, kit latinul dux-nak neveznek vala; a báni megye (Gau, és Untergau) kormányzója az ispán (Gaugraf)³⁾. Egyébiránt a Frank birodalom Károlynak legközelebbi utódjai alatt mindjárt folytonos osztozkodásnak lévén kitéve, a márkaságo-

³⁾ Marggrafschaft a magyar politikai nyelven *bánóság*, azaz véghely = márka, *die Mark*, *Marke*. A markgraf tehát *bán*, latinul dux, németül *herzog*. Ez a magyarban *herczeg* ugyan, de nálunk csak méltóság-név, mint a *gróf* (gráf) is, latinul *comes*, a minnek az *ispán* felel meg.

kát vagy bánságokat is és alosztályaikat örökös változásban találjuk.

N. Károly az igazgatást és védelmet a bánokra bízván meghagyá eleinte az alávetett népek saját fejedelmeit, tehát a dunamelléki avarok khagánjait is, természetesen az illető bánnak felügyelete alatt. Ez által könnyebben simulának az új rendhez a szokatlanok. A morva nép főemberének neveit nem halljuk ugyan még: de azt olvassuk, hogy a szlávok a Dunán inneni avarokat bántogatják. Mert már 805-ben panasszal járul a khagán a császárhoz s kéri, engedné meg, hogy népével együtt Savaria és Carnuntum közt foglaljon lakást, mivelhogy régi lakhelyeiken nem maradhatnak a szlávok miatt. A panaszló khagán keresztyén, és Theodor nevű. A császár kegyelmesen fogadja, kérését teljesíti és megajándékozva ereszti vissza. Haza térte után mindjárt meghalván Theodor, mást tesznek khagánná, ki főbb emberei közül egy követet küld a császárhoz azon kéreással, hogy adja meg neki a régi méltóságot, melyet a khagán a hunoknál (avaroknál) bírt volt. Károly ezt is megteszi, parancsolván, hogy a khagán az egész méltóságot az avarok régi szokása szerint bírja. 4) Úgy látszik, ez új khagán keresztközdött meg a Fische folyóban 805-ben, Ábrahám nevet kapván a keresztségben. 5) Figyelemre méltó körülmény, hogy ezek az avarok a Duna bal partjáról költöztek a Duna jobb partjára. E földrészt tehát N. Károly-

⁴⁾ Einhard ad ann. 805. »Cujus precibus Imperator assensum praebuit, et summam totius regni juxta priscum eorum ritum Caganum habere praecepit.«

⁵⁾ 805. Abraham Caganus baptizatus est super Fiskaha. Dümmlernél, Pilgrim von Passau, a 154. lapon.

nak 796-ki táborozása által pusztává lett, azért telepíthetének most más avarokat oda. Nemcsak N. Károly idejében, hanem azután is a táborozás vagy hadakozás iszonyú pusztítással jára, mit a német nyelv is világosan azzal bizonyít, hogy a hadjárást és pusztítást egy szóval fejezi ki: *heer* (had, sereg) és *Verheerung* (pusztítás). Egyébiránt emlékezünk, hogy a Sabaria és Carnuntum közti vidék már egyszer boio-k pusztája volt (1. a 65. lapot).

Az áttelepítés, úgy látszik, nem szüntette meg az avarok és szlávok közti viszálykodásokat, mert a császár 811-ben azok lecsendesítésére hadsereget vala kénytelen oda küldeni.⁶⁾ A sereg vezérei mit tőnek, nem tudjuk, talán a végeldöntést a császárra hagyták, mert ugyanezen évről azt olvassuk, hogy a khagán és tudun meg más előkelők (primores) s a szlávok főnökei, kiket a Pannoniába küldött sereg vezérei oda rendelték volt, Aachenben (Aquis) várak meg a császár eljövetelét. Ez alkalommal találjuk utoljára a *tudun* nevet. Az avarok némi önállása még ezután is tart egy darabig, mert a 822-ben Frankfurtban tartott országgyűlésen avar követek is jelennek meg Jámbor Lajos (X. Károly fija) előtt ajándékokkal, mint az adózó népek részéről szokás vala.⁷⁾ Ez az utolsó avar követség, mellyet az évkönyvek említenek. Hihető, hogy ez idő után nem vala többé avar khagán, talán mert a megtérített avarok igazgatására nem kellett már. Akkor bizonyosan mind kereszténynek és földművelők valának az avarok, s fizeték a tizedet

⁶⁾ Alterum (exercitum) in Pannonios (misit) ad controversias Hunorum et Sclavorum sopiendas. Einhard ad ann. 811.

⁷⁾ In quo conventu omnium orientalium Sclavorum et in Pannonia residentium Avarum legationes cum muneribus ad directos audivit. Ad ann. 822.

is úgy mint mások, tehát okvetetlenül egyházaik is voltak, úgy mint másoknak: de a kétséges *Vetváron* kívül, mellyről utóbb lesz szó, semmi avar helység-nevet nem tudunk; pedig területöket a híres Verduni oszttály-szerződésben is 844-ban *Avar*, azaz *Hun* országnak nevezik, s e név szinte a IX. század végéig marad meg.⁸⁾

Alsó Pannónia még jobban elpusztult az avar háborúban. Ott az avar nemesség mind elveszett; a mi kevés avar köznép megmaradt, az természetesen a királynak fizetendő adóért mívelé földjét, még 870 tájon is.⁹⁾ A bajor németek és karantán szlávok tetszés szerint foglalatának földeket; legserényebbek valának a bajor kolostorok. A

⁸⁾ A Verduni szerződést Jámbor Lajosnak három fija: Lothar, (Német) Lajos és Károly köték. Lajosnak juta Noricum, Almannia, Thoringia, Austrasia, Saxonia és az *avarok és hunok országa*. (Engel, Geschichte des alten Pannoniens, a 269. lapj.) Itt tehát ezen nevezet alá a keleti bántóság (Ostmark) és Pannónia van foglalva, »wie denn diese Gegenden nach ihren ehemaligen Beherrschern noch bis gegen das Ende des neunten Jahrhunderts häufig Hunnen oder Avarien genannt wurden.« Dümmler, Geschichte d. Ostfrank. Reichs, I, 30. Az oklevelekben, mellyek »in terra Avarorum« tesznek adományokat, ilyen helynevek fordulnak elő: *Litaha, Vuahova, Bohbach, Ahornic, Kirchbach* stb. »in terra Hunnorum«: *Zeizzinmur, Tresma, Vuachova, Pelagum, Nardium, Asbahe, Vuolesauanch, Erlafa* stb. Fejér, Codex Diplom. Jámbor Lajos, 823 — 830—336-dik évbéli oklevelekben. Ezen nevek közt világosak a németek, s a mellyek nem világosak (legalább előttem), mint: *Vnahova*, vagy *Vuachova, Pelagum, Vuolesvuanch* stb. vajjon avar nevek-e?

⁹⁾ Eos autem qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributaries fecerunt regum, et terram quam possident residui, adhuc pro tributo regis retinent usque in hodiernum diem. Conversio Hungoeriorum et Carantanorum, 3.

császár azután meg-megerősíteteté a foglalásokat. »Nagy apánk, Károly úr, megengedé, hogy az egyházi tulajdonok nevelésére földeket foglaljanak Pannoniában és bírjanak; mi tudomásunk szerint sok helyütt meg is történt,« így szól Német Lajosnak egy adománylevele.¹⁰⁾ A lakosok tehát akár németek akár szlávok, többnyire újonnan beköltözöttek valának, mert az avarok közt élt szlávok csakúgy elpusztultak a háborúban mint magok az avarok. Az új lakosoknál hamar különbség tűnek fel; a németek, különösen az urak és egyházak, szolgálknak kezdek nézni a szlávokat, ezek *skláv* nemzeti nevek németül *szolgát* jelentvén. Már Jámbor Lajos egyik adománylevelében 828-bul, melly Kremsmünsternek szól, a *skláv*(szláv) egyenesen szolgát teszen.¹¹⁾

A déli bánszágban Erik után Kadolák parancsola (799—819), Kodolák után Baldrik, kit a keleti bánnal, Gerolddal, együtt az évkönyv az avar véghely őrzőjének nevez.¹²⁾ Kodolák bizonyosan kellenél erősebben bánt a Száva-Dráva közti szlávokkal, kiknek főnöke Liudevít Szi-szeken (Siscia) lakik vala, mert ez fellázada. Jámbor Lajos, N. Károly utódja, tehát 820-ban hadat indíta ellene. A dalmatai horvát Borna hű lévén a frankokhoz, Liudevít lázadása sikertelen marada, sőt magát is Bornának egyik rokona megölé 823-ban. Liudevít utódja Ratimir vagy Ratimar lön, kivel utóbb találkozunk. Sőt nemcsak a horvát-

¹⁰⁾ Búdingér, Österr. Geschicht, a 140. lapon.

¹¹⁾ Territorium — quod usque modo *servi*-vel *Sklavi* ejusdem Monasterii ad census tenuerunt. Búdingér, Österr. Geschichte, 162. lapon, 2. jegyz.

¹²⁾ Avarici liritis Custodes (Baldrich és Gerold). Einhard a 826-dik évre.

lök hanem a Timok mellékiek (timocsánok) és más szláv népségek is az alsó Dunánál a frank uralkodás alá vágynának, mi háborút támasztott a frank és bolgárok között. — Ekkor tudniillik a Dráva és Száva közti csúcs Singidunumig, a bolgár-szlávok által úgynevezett Belgrádig, határpont vala a frank birodalom és a bolgárság közt.

31. §. Tudjuk (1. a 143. lapon), hogy a bolgár Kubrat negyedik fija hadastul Pannoniába vonult s itt maradt az avar khagán alatt. Theophanes, kitül ezt a történetet megtudjuk, így beszéli el: Ketten a Kubrat fiai közzül az Ister vagy Danuvis folyón általkelvén, egyike Avariának Pannoniájában az avar khagán alá rendelé magát, másika Italiába költözék stb.¹³⁾ Ezt Engel így érti, hogy a negyedik Kubratfi Pannoniában maradt mint avar alattvaló, de a *Tisza és Maros mellékei* lettek fő tanyája, hol is az ott lakó szlávokon uralkodék, sőt hátát biztosítandó, azokat a Dunáruel s Felső Magyarország hegyei közzé telepíté.¹⁴⁾ Íme, mond Engel, Magyarország történelmének új fejezetét találtam meg, t. i. a *Tiszai Bolgárságot* (das Theiss-Bulgarien).¹⁵⁾ Ámde mind ebbül egy szó sincs Theophanesben. Minthogy ez író († 817.) Avariának Pannoniáját illy világosan kitünteti,¹⁶⁾ nem szabad azt Avariának Daciájára érteni. Hogy akkor a Tisza és Maros mellékein szlávok is lehettek már, azt Theophanes helyébül se

¹³⁾ Theophanes, Bonni kiadás 546 — 549. lapjain.

¹⁴⁾ Engel, Geschichte des alten Pannoniens u. der Bulgarei. 40 Halle, 1767, a 263. lapon.

¹⁵⁾ U. o. a 314. lapon.

¹⁶⁾ Ὁ μὲν εἰς Παννονίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγείς χαράσων τῶν Ἀβάρων ἔργων ἐκεῖ μετὰ τῆς δουλεύσεως αὐτοῦ.

állítani se tagadni nem lehet; de hogy a Kubratfi azokat a Kárpátok közzé telepítette, azt világosan Engel toldja hozzá. Mind a mellett az ő fölfedezését megtartják az írók. Schafarik eleinte ugyan még gyengíti némileg, azt mondván, hogy a negyedik Kubratfi Pannoniában az avar khán alá adta magát, s *úgy látszik*, a Tisza és Maros mellékem telepedett le¹⁷⁾; de utóbb határozottabban állít, és nagyon kikerekíti Bolgárországot, mint legitt látni fogjuk. Duciik már bizonyosnak véli, hogy a bolgároknak egy csapatja (horde) a Tiszán túlra jutott s az ott lakó avarok alá vette magát.¹⁸⁾

Az avar birodalom felbomolván a legyőzött avarok közzül bizonyosan sokan a bolgárokhoz menekülének, a kiken akkor *Krumus* vagy *Kremus* (803 — 815) uralkodik vala, mert ennek utolsó hadjáratában Konstantinápoly ellen (814-ben) a serege bolgárok-, avarok- és mindenféle szlávokbul álla.¹⁹⁾ Engel felfogása szerint a frank győzelem 798-ban az avar birodalomra nézve utolsó halálos döfés, a Tiszai Bolgár birodalomra nézve pedig életre szólítás vala. Mert azt hiszi, hogy Kremus a tiszai bolgárokon uralkodék, ki azután Krumus néven a thraciai bolgárságnak is ura lön²⁰⁾. Kremus tehát a frank győzelemig alattvalója, azután pedig ura a tiszai avaroknak — így látja Engel a dolgot. De hol vette azt, nem tudom, maga pedig

¹⁷⁾ Der Vierte zog mit seinem Volke nach Pannonien, unterwarf sich dem Avaren-Chan, und siedelte sich, *wie es scheint*, in der Nähe der Theiss u. Marosch an. Slavische Alterth. II, 163.

¹⁸⁾ Dudik, Maehrens Allg. Geschichte. Brunn, 1860. I, 98.

¹⁹⁾ Stritter, II, 561, Crumus igentem exercitum coegit, Avaresque et ex Sclaviniis cunctis ingentes copias collegit.

²⁰⁾ Engel, Geschichte des alt. Pannoniens. A 324. 1.

nem mondja meg. A byzantinus forrásokból csak annyit tudunk, hogy Czerigos után Kardamus bolgár fejedelem tizenöt évig (785—800) hadakozék a konstantinápolyi császárokkal; s Kardamus után Krumus vagy Kremus következék. Mind ezek pedig folyvást a Dunán túli Bolgárországbul intézik a hadakozást. Schafarik az Engel megtalálta Tiszai Bolgárországot elfogadván, tehát forrásra nem hivatkozván, írja: »Krumus uralkodása keleti Magyarországra és Oláhországra is kiterjedt. Oláhország *valószínűleg* elejétől fogva tartozott a bolgár birodalomhoz: a keleti és déli Magyarország pedig csak az avar khánság megsemmisítése után (798-ban) került a bolgárokhoz. *Valószínű*, hogy az avar birodalom megbuktával a tiszai bolgárok is testvéreikhez, a Dunán túli bolgárokhoz, csatlakoztak, s ez által a bolgár birodalom Pestig, a Mátra és Kárpát hegyekig bővült ki.²¹⁾ — Ezen alaptalan föltevéshez képest magyarázza Schafarik azután a következő tényeket is. Krumus a Fekete tenger melletti Debelos várost kivíván 811-ben, annak lakosságát és püspökjét *más vidékre* (in aliam regionem) telepíté, azaz, úgymond Schafarik, Magyarországba.²²⁾ Pedig a Fekete tenger melletti városul lévén szó arra, hogy *a más vidék* miért legyen Magyarország, nincsen ok.— 813-ban Krumus Drinápolyt (Adrianopolis) megvevén temérdek foglyot szállíta az Isteren túli Bulgáriába,²³⁾ tehát, úgymond Sch. Magyarországba: pedig Drinápoly fekvéséhez képest az Isteren túli Bulgária a

²¹⁾ Schafarik, Slav. II. 173,

²²⁾ Slav. Alterth. II. 174.

²³⁾ Ἡμεῖς Βουλγαρίαν ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ = az Isteren túl Bulgáriába, mi a mai Oláhország, nem a Tiszamelléki Magyarország.

mai Oláhország. Hozzáteszi még Sch. »Annyi keresztyének betelepítése, kik közül bizonyosan papok is valának, nagyon előmozdítja a keresztyénséget Bolgárországban,«²⁴⁾ nem vévén észre, hogy ezt maga is a Dunán túli, azaz valóságos Bolgárországra érti, a melly nem sokára keresztyénné lesz, holott a képzelt Tiszai Bolgárország keresztyénségéről senki sem tud valamit. Errül a Tiszai Bolgárságrul Dümmler is imígy szól: Egybül-másbul következtetni lehet, hogy a bolgárok, saját országukon kívül, melly róluk nevezetik, a Duna bal partján a régi Daciát is elfoglalták, tehát az avar örökségnek legnagyobb részét eltulajdonították magoknak.²⁵⁾ Láttuk pedig, hogy mibül nem lehet azt következtetni.

Legújabbban is egy író megemlíti a tiszai bolgárokat, a magyarok félelmességét avval tüntetvén ki, hogy a *tiszai hatalmas bolgárok is kénytelenek valának* nekik mint uraiknak engedelmelkedni, — s támogatásul Constantinus Porphyrogenitus munkájára (De administrando imperio 13. 38. 40.) hivatkozik.²⁶⁾ De az író vagy nagyon csalatkozik, vagy nem is olvasta az idézett forrást, a mellyben a *Fekete Bidgariárul* (*μαῦρα Βουλγαρία*), a Volga mellékirül van szó, a mellybe a roszok be szoktak vala csapni. A tiszai bolgárságot Constantinus sehol egy szóval sem említi meg.

Valóban érdemes utána járnunk, Engellel mi magyaráztatta meg így Theophanes idézett helyét? — mert a

²⁴⁾ Sch. u. o. II. 174.

²⁵⁾ Dümmler, Ostfraenkisclies Keich. Berlin, 1862. I. 35.

²⁶⁾ Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Land jetzt belohnenden. Nationen. Von Friedr. Müller. Landau, 1875. A 16. lapon és a 111. lapnak 13. jegyzetében.

többi valamennyi író csak Engel és Schafarik után jár. Az *oláhok mai létét a Tiszán túli részeken*. »A byzantinusok, úgymond ő, az új telepítési helyeket az Isteren túli Bolgárországba, azaz a *Tisza mellékre* teszik. Azt hiszem, nem csalatkozom, ha azt tartom, hogy ekképen számos román-dák ember — a kik Drinápoly körül és egyebütt Thráciában laktak — Magyarországra és Erdélybe jutott, s hogy ezektől a gyarmatoktól származnak a mai oláhok mind Magyar- mind Erdélyországban.«²⁷⁾ Ámde ezt maga az oláh nyelv megczáfoja, melly csak a Dunán túli bolgárok elszávosodása és megtérítése után alakult meg ott, s azért azoktól a cyrill írást is elfogadta. Ha a Krumus által idetelepített román-dákok volnának oláhaink elődjei, ezek nem csak a latin írást megtartják, hanem kivált Erdélyben, a római hagyományokat is megújítják és folytatják — minek pedig sehol egy szikrányi nyoma sincs.

Minek van tehát történelmi bizonyítéka a byzántinus évkönyvekben? — mert a nyugati írók odáig nem érnek még —. Annak, hogy a VII. század közepén Pannoniában, azaz (nekünk) a Dunán túli Magyarországon telepedtek le bolgárok az avar hatóság alatt és az avarok között, a kikkel azután tökéletesen összeolvadtak; mert a Nagy Károly hódítása idejében sehol sem tűnnek elő. Annak is van történelmi bizonyítéka, hogy a bolgárok nem a Tisza mellékeire, hanem a mai Oláhországba hurczolták görög-római foglyaikat. »Theophilus napjaiban Kordyles vala kormányzó Macedóniában. Ez fíját Vardast hagyván a macedón folyók közt a Dunán túlon (a mai Oláhországban), maga Konstantinápolyba méne szándékát közölni a császárral a

²⁷⁾ Engel, Geschichte des alten Pannoniens stb. 279. lapon.

foglyok kiszabadítására. Akkor Krumus fia, Valdimer, vala bolgár fejedelem. A bolgárok meg akarván akadályozni a foglyok hazavitelét, az *ungrok*-hoz folyamodának segítségért. Azon közben Konstantinápolybul elérkezének a hajók a *foglyokért* (tehát a tengerrül a Dunába a mai Oláhország keleti részéhez jöttek a hajók). De a *hunok* hirtelen ott termének nagy számmal, s kijelenték, hogy a merre tetszik, elmehetnek a macedónok, ha ott hagyják, a mi jök van. Erre rá nem állhatván a macedónok, fegyverre kapnak s elűzik a *turkokat*.²⁸⁾ Ez 836-ban történt. Ebbül látjuk, hogy a macedón foglyok csakugyan a mai Oláhországba voltak elhurczolva, a honnan hajókon a Dunán és tengeren akartak haza menekülni. Bátran feltehetjük tehát, hogy a bolgárok másszor is oda vitték foglyaikat, mi közelebb esett hozzájuk, s a hova mindég szabad vala a közlekedés: holott a Tisza felé útjokat a szerbek is állhatták egyszer-másszor mint nyugati határosaik. Egyébiránt az idézett helyet azért is hoztam elő szorul szóra, mert abban először fordulnak elő a magyarok mind a három: *unger*, *hun*, és *türk* néven, a mellyeken a byzantinusok nevezgetik. Valóban történelmi bizonyossággal nem tudunk semmit arról, mi a Tiszán túl és Erdélyben a frank-német uralkodás korában történt. A helynevekbül azonban világossá lesz, hogy azokat a részeket szláv lakosság lepte be lassankint és észrevétlenül. Legnagyobb figyelemre méltó, hogy a római helynevekbül egyetlen egy sem maradt meg egész Daciában, mi döntő bizonyítéka a római hagyomány teljes megszakadtának. Ez továbbá azt is bizonyítja, hogy

²⁸⁾ Leo Grammaticus, Bonni kiadás 233. 234-dik lapján. Leó Grammaticus történetírása 1013-ig ír, ő tehát Szent Istvánunk kortársa.

a római vagy latinul beszéllő lakosság, melyet Aurelianus-el nem takarított volna (lásd a 73. lapot), a következő gótok, hunok, gepidek, avarok idejében egészen megváltozott, legkisebb emlékezetét sem őrizvén meg a római kornak, s ennek számos emlékeit némán bámulván meg és némáknak hagyván. A római kort megelőzőtt dák nevek sem éledtek föl többé, a mi hasonlókép döntő bizonyíték arra, hogy a dákságnak is minden gondolható következése megszűnt a római kor után. A gyönyörű Retyezat alján a dák *Sarmizegetusának* és római *Ulpia Trajanának* romjain lévő mai Gredistye szláv és Várhely magyar nevű falunak oláh lakossága, melly kertjeit a római kő- és téglá darabokkal rakogatja körül, s disznainak római mozaikbul csinál vályút, mellynek fiatalsága a római amphitheatrum begyepesedett falain játszadozik, felette sokat mondó és bizonyító ethnographiai tanúság, mennyire megváltoztak Daciának eredeti lakosai. A dák lakosság a *Sarmizegetusa* nevet, a római az *Ulpia Trajana* nevet folytatta volna: a *Gredistye* névcsak szlávoktul eredhet, a kik sem a dákrul, sem a rómairul nem tudnak vala semmit; a mai oláh lakosság pedig a szlávoktul vette a Gredistyt. — Ezen kitérés után, melyet a képzelt tiszai bolgárság miatt tettünk, ott kezdjük megint az előadást, a hol elhagytuk.

Láttuk (a 167. lapon), hogy nemcsak a horvátok, hanem a Timok (Serbia és Bulgária közti határ)folyó mellékiek, a bodriczek és kucsánok is a bolgároktul elszakadván, a frankokhoz csatlakozának 818-ban.²⁹⁾ Az ott említett Borna is a bolgároktul költözött volt kucsánjaival együtt a horvátok közé a frankok közelébe.³⁰⁾ A bolgárok fejedelme, Mor-

²⁹⁾ Schafarik, II. 175. — ³⁰⁾ u. o. II. 2. 11.

tagon vagy Omortag, vissza akará szereni az elpártoltakat; ezek tehát 822-ben és 824-ben Jámbor Lajos császárhoz folyamodának segítségért. Követek is járának a császár és a bolgárok közt 824. meg 826-ban, de nem sikerülvén az egyezés, 827-ben általcsapnak a Dráván Pannoniába a bolgárok, s elűzik a frank tiszteket. Ezért Balderiket, Kodolak utódját, kitéteti ugyan hivatalából a császár 828-ban, de a bolgárok nem tágítanak néhány évig. Mégis *Ratimir* vagy *Ratimar*. Liudevit utódja, függetlenné lesz a bolgároktul 836 tájon, s mind a szlávok, mind a bolgárok jó viszonyban vannak Német Lajossal (Jámbor Lajos fíjával) 842- és 852-ben. Mortagonnak második utódja Bogoris vagy Boris keresztyénné válván 859-ben — ezentúl Mihály a neve — új viszony fejlődik a bolgárok és franknémetek között. Az eddigi történetek a Száva-Dráva mentében, tehát Pannóniában, nem pedig Daciában, estek meg.

32. §. A hódító rómaiak a magok állami és társadalmi rendjét vitték meg a hódolt népeknek, a mellyek azután többé-kevésbé el is rómaiásodának. A hódító franknak nem vala saját civilisatiója; utánozá a rómaid, a mennyire képes volt, de terjeszté a keresztyén hitet. Hódítása tehát hiterjesztéssel együtt jára mind a szlávok mind az avarok ellen. Ezek régi határosai a bajorok — bagoaro-k, bavarok — valának, mint tudjuk; a bajorokhoz pedig a keresztyénség a frank hódítás előtt érkezett volt. Theoto fejedelem idejében, 696 tájon, Szent Hruodbert (Rupert), vormatiai püspök, kezdé nálak a keresztyén hitet terjeszteni, s hallván, hogy az Ivar (most Salzach) folyó mellett Juvavumban igen szép régi épületek volnának, (Noricumban is tökéletesen megszakadt a római hagyomány) s a helyet személye-

sen megvizsgálván, azt magának a fejedelem által megadatá. Ott építé Szent Péter nevére egyházat s alapítá a juvavumi, vagy salzburgi püspökséget. Midőn 796-ban Nagy Károly fija Pippin, a Dunán túli Avariát a Rábától fogva a Drávaig meghódította, »a neki adott hatalom szerint a hun és szláv népet Arno juvavumi püspök gondja és tanítása alá bizá, míg atyja maga fogna intézkedni«, így szól a forrás.³¹⁾ Károly 803-ban Bajorországba jövéen, Salzburgban megerősíté fíjának adományát s megmásíthatlanná téve.³²⁾ A salzburgi Arno tehát Paulinussal, az aquilejai püspökkel, vetekedve térítgeté az avarokat és szlávokat. A salzburgi és aquilejai egyházi megyék közti határ a Dráva lett;³³⁾ kelet felé mind a két püspökség a frank birodalom határáig terjede, t. i. a Dunáig, a hol beléje a Dráva és Száva szakadnak. De az úgynevezett frank vidéken Sirmium, Pannóniának régi fővárosa, nem éledé fel, jöllehet a IV. században püspöki, s mint tudjuk, gyakran császári szék is volt, miért is a sirmiumi püspök illyricumi metropolitáságra törekedek. Azon időben jelentősége annál nagyobb lón, mert sz. Andronicust, Pál apostol társát, hiszik vala Sirmium első püspökjének. De miután a hunok elfoglalták a várost Attila alatt, s némi újulás után ismét a gepidek s végre 582. Baján hatalmába került — a mikor a lakosok,

³¹⁾ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* Pertznél *Scriptores XI.*

³²⁾ *Conversio Bagoar.* 6.

³³⁾ *Provinciam Carantanam ita inter eos dividere jussimus, ut Dravus fluvius, qui per mediam illam provinciam currit, terminus ambarum dioecesium esset; et a ripa australi ad Aquilegiensis ecclesiae rectorem, ab aquilonari vero ripa ad Juvavensis ecclesiae Praesulem ipsius provinciae pertineret, — mondja K. Károly a 812-diki oklevelében. Fejér, Codex Diplom. I. 154.*

tehát a püspök is, elhagyák a várost — ez nem bírt többé feltámadni.³⁴⁾

A salzburgi püspökség Nagy Károly idejében érsek-séggé lön; közte és a passai püspökség között a Rába folyót tevék határrá 829-ben.³⁵⁾ A salzburgi egyházmegye tehát Avariában vagy Alsó-Pannoniában a Rábától a Drávaig terjede: a passai pedig magába foglalá a Rába nyugat-északi partjátul kezdve a Dunán túli Magyarország azon nyugati részét, mellyel az avarok bírnak vala, a többi mai Austriát, meg némileg a Dunán inneni Morvaországot, mert ott bizonytalan vala a passai egyháznak a joga.

Itt egyszerre 830 tájon két fő ember tűnik elő, Privina Nyitrán (Nitra) és Mojmir vagy Mojmar túl a Morván, de lakhelye nincsen tudva. Első morva főnökök, kiknek neveit a történelem ismeri.³⁶⁾ De legott ellenségeskedésben találjuk őket. Privina szökik s a keleti bánhoz, Radbodhoz, menekül. Ez bemutatja Lajos királynak, megoktatja a keresztyén hitben s megkeresztelteti: Adalram salzburgi érsek pedig, kinek suffraganeusa a passai püspök vala, egyházat szentel fel Nyitrán,³⁷⁾ melly első keresz-

³⁴⁾ A sirmiumi püspökségre nézve lásd: Die Pannonische Legende vom heiligen Methodius. Dümmler Ernstül. Az Archiv für Kunde Österr. Geschichtsquellen. XIII. köt. 185 —187, lapjain.

³⁵⁾ Ut regio quae ultra Comagenos montes est inter utrumque antistitem dividatur; ut aquilonarem et occidentalem oram, qua Spiraza amnis exoritur et cum altera Spiraza et Arabone confluit, Patavensis antistes haberet; reliqua orientem et austrum spectantia, procurarentur a Salisburgeni. Fejér, Codex Diplom. I. 162.

³⁶⁾ Dudik, Mährens Allg. Geschichte, I.

³⁷⁾ Ultra Danubium in sua (Privinae) proprietate, loco vocato Nitra; ... mondja a Salzburgban 871 tájon írt *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 11.

tyén egyház az összes éjszak-nyugati szlávoknál, tehát a Dunán inneni Magyarországon is. Nem tudni miért, de Radbodtul is menekül Privina, Koczel nevű fíjával együtt, előbb a bolgárokhoz, s ezektől *Ratimir-* vagy *Ratimar-*hoz. Ez ellen, mert talán függetlenségre vágyódik vala, a bajor Lajos 838-ban sereget indíta: Privina tehát fíjastul újra menekülni kénytelen, még pedig a karintiai ispánhoz, Salachozoz. Ez azután kibékíti mind Radboddal mind a királylyal. Az eddig hányt-vetett Privina kedves emberre válik, s Lajos király neki használatra (in beneficium) Alsó-Pannoniának egy részét engedi által, ³⁴⁾ a Zala vagy Szála folyó mentiben. Ott kezde lakni, egy várat (munimen) építeni a Zala folyó valamely berkes mocsárjában, s abba mindenfelől lakosságot gyűjteni. A vár körül lassankint város lőn, mellynek neve előbb *Privina varosa* (civitas Privinae), azután *Mosapurk*. Buzgó keresztyén lévén Privina, városában három egyházat épített, egyiket a salzburgi érsek küldötte mesteremberek által; épített egyházakat *Salapiug* (Sababug), *Dudleipi*, *Ussiti*, *Businica*, *Pettau* (ad Bettoviam), *Stepilberg*, *Lindolfskirch*, *Keis*, *AViederhers-* vagy *Weiters-herrs-kirch*, *Isangrims-kirch*, *Beatus-kirch*, *Ottakars-kirch*, *Paldmunts-kirch*, és »ad *Quinque Basilicas*,« másutt »*Quinque Ecclesiae*« tehát Pécs nevű helységekben. ³⁵⁾ Lajos király annyira meg van elégedve Privina magaviseletével, hogy 848-ban tulajdonul adományozza neki, a mit használatra adott volt, kivéve a salzburgi püspöknek ott található birtokait.

Mojmir nem vala olly hű, mint Privina, azért Lajos

³⁴⁾ Rex praestavit Privinae aliquam inferioris Pannoniae in partem, circa fluvium, qui dicitur Sala. Conversio. 11.

³⁵⁾ Conversio Bagoariorum, 11.

846-ban sereget vezetett ellene, Mojmárt hatalmába ejtette s helyébe kis öccsét Rastiz-et vagy Rastizslavot téve, a ki nagy bátyját elárulta volt. De Lajos nem sokára 855-ben Rastiz ellen is hadakozik, bár kevés sikerrel. 856-ban a király a keleti bániságot fíjára, Karlmannra, bízta, ki hamar lázadni kezdte atyja ellen, s Rastizzal szövetségbe. Talán akadálynak nézék a hú Privinát, mert 859-ben megölék a morvaiak. Fija Koczel a királyhoz menekülván, 861-ben lón utódja atyjának, de nem egész birtokában, minthogy attól a Dudleipi ispánmegye elszakított. ³⁶⁾ Koczelnél Mosapurkban még 865-ben töltte a karácsonyt a salzburgi érsek, Adalvin, ki azon évben egy egyházat is szentelt föl ott. Ez az Adalvin mondható, hogy »a salzburgi egyház már 75 éve igazgatja a pannoniai egyházakat, a mikor valami Methodius nevű görög feltalálván a szláv írást, a latin nyelvet, a római egyház tudományát s a pápai latinleveleket meg azok tekintélyét, a kik a misét, az evangéliumot és az isteni tiszteletet latin nyelven olvassák és tanítják vala, fenhéjázó bölcséletével alá nem nyomta a népnek szláv része előtt.« ³⁷⁾

A Privina és Koczel hercegsége (ducatus), mert így nevezték, ³⁸⁾ nyomós ethnographiai adat Magyarországgra nézve. Területének nagyságát az mutatja, hogy benne volt Pettau (Bettovia) a Dráva mellett a mai Stíriában meg Pécs (ad Quinque Basilicas, vagy Quinque Ecclesiae) a mai Baranya megyében. A Szála vagy Zala

³⁶⁾ Dudik, Maehrens alig. Gesch I. 142.

³⁷⁾ Conversio Bagoariorum, 12.

³⁸⁾ Donatio quam Privinus fecerat de sua proprietate in suo Ducatu apud Salpiugin. Privilegium Ludovici II. d. 860, febr. 20. A Conversio Bagoariorum 12.-hez való jegyzetben Pertznel.

folyó melléke szíve vala ezen herczegségnek. Az ott lakott avarokat Erik bán győzé le 796-ban; s Pippin N. Károly írja, visszatérvén a tiszai hadjáratbul, ugyanazon évben a Rába és Dráva közti területnek, tehát a Pelissa (Balaton) tó környékének megmaradt avarait és szlávjait a salzburgi egyház gondjai alá bízta, mint láttuk. Egyenlő állapotba jutottak tehát az avarok közt lakó szlávok is, sőt azokat, úgy látszik, vagy az egyenlő külső viseletök miatt, vagy mert ők is pogányok valának, egynek is tarták az avarokkal. Sok nem volt a megmaradt nép, mert azt olvassuk, hogy a kivert hunok, az az avarok, után beköltöző szlávok kezdenek imitt amott lakni.³⁹⁾ A salzburgi püspökök papjai és kolostorai eszközlésével bajor németek is költözének be és szaporodának, sőt az egyházas helységek nevei után menve, majdan többségre is jutának. Azon nevek ugyanis: Salapiug, azaz *Salabug*, magyarul Szála-hajlat. A rómaiak idejében is *Flexum*, vagy *ad Flexum* nevű város volt a Lajtánál, nyilván a folyónak alakjárul így nevezve. Afféle szülé azután a bajor németeknél a *Salabug*-ot, mint még sokkal utóbb a magyaroknál p. o. a *Tiszahajlatot* Alsó Vársány és Martfű között Szolnok megye Tiszántúli részében. — A Szála folyó Szalafejnél kezdve Zalalovő és Zala-Egerszeg mellett Zalabérig kelet-éjszakra tart; itt hajlatot képezvén éjszakra dél felé fordul Sz. Grótra, Zala Sz. Lászlóra, Zala-apátira, Szalavárig, míg a Balaton mocsarába vész. A régi *Salabug* (Szála-hajlat) tehát nyilván Szalabér helyén volt. A Privina városa

³⁹⁾ Tunc vero Sclavi post Hunnos inde expulsos venientes coeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare. Conversio Bagoarior. 6.

utóbb *Mosaburk*, azaz ó felnémet méhen *Moorburg*⁴⁰⁾nevű lett. Ezt is a helyi viszony t. i. mocsár szülte; régi és új magyar nyelven *Sár*. Innen nálunk a *Sár-vár*, *Sár-vásár*, *Sár-szeg*, *Sár-sziget*, *Sár-rút*, *Sár-vize* stb. számos helynevek. Mosapurk, Moorburg tehát Sárvár; közönségesen Szalavár helyére gondolják. A vidéknek akkori szláv lakóhaitul származik a *balaton*, azaz *Balaton*, a szláv *blato-sár*-tól. A *Conversio Bagoariorum* írója (871. tájon) még a latin *Pelissa* nevet használja, a *blaton* paraszt név nem vált volt még irodalmivá a latin nyelvben.)* A *Moorburg* és *blato* nevek azt is bizonyítják, hogy a városnak lakossága bajor-német, a vidéké pedig szláv vala. Egyébiránt megemlékezünk itt, hogy Galerius császár lecsapolta a Pelso sarait és vizeit (1. a 95. lapot), mellyek maradványait a Fejérmegyei Sár-rétben és Sárvízben találjuk meg. — A többi német helységnevek, mint: Stepilberg, Lindolfskirch, Wiederhers- vagy Weitersherrs-kirch, Isangrimskirch, Beatus-kirch Paldmunts-kirch nagyobb számmal vannak, mint a nem-németek: Dudleipi, Ussiti, Businica. Nevezetes még »ad Quinque Basilicas« vagy Quinque Ecclesiae. Mosapurkban is csak három egyház volt: ebben meg öt egyházzal tanúsít a név, de nem tudjuk miért? Azt tudjuk, hogy a Pécs névben is megvan az öt, hogy tehát ez is szláv lakosságra mutat.

A Balaton-név a Privina-Koczel idejéből (840—870)

⁴⁰⁾ Lásd Sanders német szótárában a *Moos* cikket.

*) Valami hetven év múlva már a görög nyelvben is találjuk Constantinus Porphyrogenitusnál, a ki Velenczéről mondja, hogy régenten a helye üres, lakatlan és sáros (= baltodes *βαλτώδης*) vala De Admin. Imperio, a Bonni kiadás 123. lapján. Több szlávsvó fordul elő ez írónál, p. p. *voevod*, *zakon*, *kral*, *zupán* (*Župán*) stb.

való s így jutott a magyarokra: csudálatos tehát a *Fertő* név, mely se nem szláv, se nem német, hanem magyar. Környékén legtovább fentartották magokat az avarok, úgy hogy itt közvetlenül utánok következhetek a magyarok. Vajjon hát az avarok nem nevezték volna el a szép tavat, s névtelen maradt-e a magyarok letelepedéséig? Tagy a *fertő* szó az avaroknál is megvolt-e? A *Vetvár* hasonló kérdéseket fog támasztani a maga helyén.

33. §. A kilencedik századnak hetedik tizede sajátos mozgalmat mutat a hit és egyház terén. Az Azovi tenger mellékein lakó kozarok, a morvaiak és a Dunántúli bolgárok fejedelmei papokért küldenek, hogy népeiket a keresztyén hitre tanítsák; de avval egyszersmind politikai célra is törekszenek a morvaiak és bolgárok, mit a kozarokrul nem igen lehet állítani. Ezek ugyanis azon időben hatalmukat nem féltik vala senkitül is.

A kozarok közt zsidó, mohamedán és keresztyén hit-tanítók forgának; a khagan most egyenesen konstantinápolyban III. Mihály császártul kér megbízható tanítókat. Ez időben híres vala Thessalonik születésű két testvér, Constantinus és bátyja Methodius. A császár tehát Constantinust küldé a kozarokhoz bátyja kíséretében. Constantinus 860-ban Cherson városában mulata a kozar nyelv megtanulása végett, hogy annál sikeresebben működhessék. Nagy dicsérettel bocsátá vissza a khagan Konstantinápolyba 862-ben, jóllehet az idő tájon a zsidó hitre tért.

Ugyan ekkor érkezének Konstantinápolyba Rastizlav és Svatopluk követei, a legenda szerint így szólván a császárhoz: »Isten kegyelmébül jól vagyunk. Német-, Olasz- és Görögországbul jönnek hozzánk keresztyén tanítók s külömb-

féleképen tanítanak bennünket. Mi együgyű szlovén emberek vagyunk; nincsen senki, aki az igazságra oktasson s a szent írás értelmét magyarázza. Kérünk tehát, uram, küldj nekünk olyan férfit, aki minket felvilágosítson.«⁴¹⁾ A császár Constantint szólítja fel, menjen a morvaiakhoz is. Ennél alkalmas embert nem lehet vala találni. Thesalonik vidéke szlávlevén a város görög népe megtanulhatá a szláv nyelvet; hozzá járul, hogy Methodius szláv tisztviselő is volt,⁴²⁾ mielőtt öccsét az egyházi szerzetbe követte. Constantin, a kozaroknál tett tapasztalás által is okulva, írás nélkül nem gondolván boldogulni, még Konstantinápolyban állítá össze a szláv betűket, s kezdé János evangéliumát szláv nyelvre fordítani, így felkészülve méné Methodiussal Rastizlavhoz 863-ban. Ez ugyan és kis öccse Svatopluk Rómába is küldtek volt tanítókért, de onnan nem jöttek. Azon valának ugyanis a morva fejedelmek, hogy akár a pápátul, akár Konstantinápolybul szerezenek tanítókat, mi által a német püspökség befolyásátul, melly a német királytul való függest előmozdítani látszott, menekülhessenek. Constantin és Methodius szlávul is beszéllvén, épen az óhajtott férfiak valának. Mindjárt is tanítványokat gyűjtvé szerte tanítgatának. De felhatalmazás nélkül szűkölködvén még, azért Rómába ménének 867-ben. Útjukban Koczelnél is mulatá-

⁴¹⁾ Die Pannonische Legende vom heilig. Methodius. Dümmler Ernesttül. Az Archiv, für Kunde Öster. Geschichtsquellen. XIII. 158. — Vita S. Methodii Russico-Slovenice et Latine. Fr. Miklosich. Vindobonae 1870. pag. 13.

⁴²⁾ »Azután a görögök ötet kis korátul fogva megszeretvén annyira becsülek, hogy a császár, megismervén éles eszt, szlovén, tisztségbe helyezte (principatum Slovenicum eum teure juberet) Ugyanott.

nak, ötven tanítványt oktattván szlovén nyelven. I. Miklós pápa kimúlta (867. Nov. 13.) után érkezének Rómába.

Akközben 866-ban a bolgár fejedelem Bogoris, ki 859-ben a keresztségben, talán III. Mihály konstantinápolyi császár után, Mihály nevet kapta, mind I. Miklós pápához, mind Német Lajoshoz küldte követeket tanítókért. Miklós sietve két püspököt indíta Bolgárországba szóbeli utasítással, de írásbeli felelettel is azon kérdésekre, mellyeket a bolgár fejedelem a pápa elibe terjesztett volt.⁴³⁾ Lajos király Ermenrik passauai püspököt küldé Bolgárországba — mert egy új tartomány megszerzése mindig befolyást és jövedelmet hajtott — de ott találván a pápa embereit, visszatére. Ámde a pápa sem nyerhette meg a bolgárokat. Nem akarván nekik mindjárt patriárchát adni — pedig ezt óhajt vala a bolgár fejedelem, hogy független lehessen Konstantinápolytul — sem azt nem hagyni meg püspöknek, a kit ott szerettek volna, Mihály fejedelem, ugyanazt a Pétert, a ki Rómába járt volt tanítókért, a Konstantinápolyi zsinatra küldé s már 870. márczius 16-án egyesült a keleti egyházzal, mellyet a 855-ben lett patriarcha Photius a római egyháztul elszakasztá (schisma). — Napjainkban, tehát ezer év múlva, volt és van Bolgárországban izgalom és hajlandóság visszatérni a római egyházhoz, legalább függetlenné válni a konstantinápolyi patriarchátul.

⁴³⁾ Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum. — Acta Conciliorum et Epistolae Decretales ac Constitutiones Summorum Pontificum. Parisiis. V. kötetében. A 105 feleletből a kérdések mivoltát olvassuk ki, a mellyekben sok adat van a bolgárságra nézve, mellyeket másutt nem találunk. Maga helyén alkalmunk lesz felhasználni.

I. Miklós után II. Adorján lón pápa. Ez Constantin és Methodius tanítását sőt a szláv fordítást is helyeslé, s 869. jan. 6-kán püspökké szentelé őket, a mikor Constantin a Cyrillus nevet vette föl; azért híjják a feltalálta írást *Cyryll írásnak*. De Cyrillus nem sokára meghalván a pápa Methodius számára egy új egyház-megyét, a Pannóniait, teremte, melly a Sirmiumi püspökséget megújítsa, s annak első érsekévé Methodiust nevezé ki, felhatalmazván őt, hogy szláv nyelven olvashassa a misét, csak előbb latinul kell olvasni az evangéliumot és epistolát. Most Koczel magához hívatja Methodiust Rómából, ki is 870-ben kezde Pannoniában, azaz Koczel herczegségében, működni. Talán nem ismerjük az ottani egyházakat mind, de a hánynak nevét láttuk, annak többsége német. Érthető tehát, hogy a német papok részéről, kik a salzburgi érsektől függvén, Methodius érsekségét, de kivált szláv liturgiáját elismerni vonakodnak vala, ellenkezés támada; érthető az is, hogy a bajor püspökök azt gyámolíták. Zsinatot is tartának a király jelenlétében Adalvin salzburgi érsek, Ermenrik passauai, Hanno freisingeni püspökök és mások, a mellyre Methodius is meghívaték, kit azután harmadfél évig visszatartóztatának. Akközben vádlevelet küldenek ellene Rómába VIII. János pápához, s 873-ban átadák a királynak azt az iratot, mellyet a bajorok és karantának megtérítéséről íratott volt Adalvin.⁴⁴⁾ Ez 973. máj. 14. s Ermenrik 874. jan. 2. meghalván,⁴⁵⁾ Methodiusnak két legna-

⁴⁴⁾ Az itt sokszor idézett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Pertznel. *Script.* XI.

⁴⁵⁾ A Pannóniai egyházmegye és Methodius történeit Dudik Maehrens *alig. Geschichte I.* kötetéből veszem.

gyobb ellenzője megszűnt; az alatt a politikai viszonyok is nagyot változának.

Svatopluk Lajos idősbik fijával, Karlmannal, szövetségzén 876-ban elárulá nagybátyját, Rastizlavot, kit béklyóban küldé Ratisbonába. A császár kegyetlenül kitolatá szemét és kolostorba zára; Karlmann pedig Morvaországot pusztítá elvivén onnan a királyi kincset. Svato­pluk adózó fejedelem lón. De gyanúba esvén, őt is fogva vivék Ratisbonába, a honnan német sereggel küldék vissza, mert lázadás tört ki a morvaiak között a németek ellen, a melylyet elfojtani ígért. De a ravasz Svato­pluk a lázadókkal egyesülvén oroszva öleté meg a sereg német vezéreit, s azt magát összeaprítottá. E miatt kigyúlt a háború, de Svato­pluk felülmarad; a 874-ben kötött Forchheimi egyesség meghagyá őt hatalmában. Azon időtájon meghala Koczel is. Herczegsége Karlmannra esvén vissza, ez Arnulf újának adá által, ki még 884-ben is annak csendes birtokában vala. A szláv uralkodók alatt volt Zalai herczegség tehát ismét német uralkodás alá került.

A Forchheimi egyesség után Svato­pluk kihajtá a német papokat s Methodiusra, kit Németország­ból kibocsátottak volt, bízá minden egyházait. Methodius 874—885-dig tanítgata, s folytatá a szent könyvek szlávfordítását, miben szláv tanítványai segíték. Azomban a német püspökök 878-ban eretnecsé­grül vádolák Rómában, mert nem éneklé a »filioque«⁴⁶⁾ A pápa tehát magához idézi 879-

⁴⁶⁾ A nyugati egyházban, különösen a spanyolban, azután a frankban is felkapa a hit, hogy a *szent lélek az atyától és fiútul származik*; azelőtt csak annyi volt: »az atyától származik.« Most tehát hozzátevék »és a fiútul = filioque.« Nagy Károly alatt az aacheni zsinat tárgyalá 809-ben először a kérdést, III. Leo pápa odadöntvén

ben, hová Svatopluk, kedves emberével Vichinggel, el is mene, s ügyét megnyervén 889-ben visszajöve mint meg-erősített érsek. Viching pedig, titkos ellensége, mint nyit-rai püspök. A misét ezentúl is szlávul énekelheté: de ha a fejedelem vagy más valaki nem szeretné, latinul tartozik nekik énekelni; Svatopluk t. i. úgy látszik, inkább ked-velte a latin misét. VIII. János pápa, Methodius jó aka-rója, 882-ben megöleték; utódja V. János lön. Methodius halálának évében Viching megint Kómában jára, s onnan állítólag hamis brevét hozza, melly a szláv misét eltiltja, mert azt csak görög vagy latin nyelven lehet, de barbár nyelven nem szabad énekelni; prédikálni ugyan azon is lehet. S a változó elméjű Svatopluk 886-ban a szláv papo-kat kergeté ki, jelesen Gorazd-ot, Kelemen-t stb. kik ma-gokkal vivén a szent szláv könyveket, Dunántúlra a bolgár fejedelemhez menekülének, kinek országában a keletkező szláv irodalmat folytatók. Így lön vége a föllesztett Pan-nonniai püspökségnek és a szláv misemondásnak itt ná-lunk és Morvaországban. A szent könyvekbül egy sem ma-radt meg itt; sőt Methodius létének és működésének híre is annyira kiveszett, hogy csak a XIV. században kezde iro-dalmi úton a feledékenységébül kitámadni.⁴⁷⁾

34. §. A frank-német birodalom az uralkodó nem-zetség, azaz Nagy Károly utódainak folytonos viszázkodása

a dolgot, hogy elfogadta a hitet, de nem kívánta betéetni a hitsym-bolumba. Methodius nem éneklé a »filioque«, a frank püspökök már énekeltek, innen a vád ellene. De a pápa még ekkor sem találta eret-nekséget anuak elhagyásában. Utóbb elfogadá a »filioque« az egész. nyugati egyház; a keleti meg nem, s azért ez a hozzátétel egyik választék a nyugati és keleti egyház között.

⁴⁷⁾ Dudik, Maehrens allg. Geschichte, I. 283 — 386. s egyebütt.

miatt egyre hanyatlik. Arnulf, Karlmann törvénytelen fija, a Koczel halála óta Pannoniának ura, nagy bátyja, Vastag Károly, ellen fondorkodik. Svatopluk, ki hol ide, hol oda hajlongott volt a viszálykodók között, most a császár részén van Arnulf ellen és kegyetlenül pusztítja Pannóniát 883-ban, mit azután Braslávval együtt, ki a Dráva-Száva közti szlávok főnöke vala, 884-ben ismét. Ekkor a Rábától az Ensig »mint farkasok« úgy garázdálkodának. Vastag Károly annyira meggyén Arnulf elleni haragjában, hogy ugyanez évben, 884-ben, Svatoplukot hűségbe fogadja, s néki bérül Pannoniának legnagyobb részét adja; Brasláv pedig a császár testőrző seregébe lép. Svatopluk ezennel Pannonián is uralkodván, legalább mint hűbéres, hatalma egész Sirmiumig éré.⁴⁸⁾ Azonban bármint gyűlölte is Vastag Károly Arnulfot, ez amannak halála után mégis királyivá és császárrá lón 888-ban. Eleinte jó egyetértés látszik közte és Svatopluk között, mert Pannónia egyik ösmeretlen helységében, Omunsterbergben, 890-ben találkoznak, mint hiszik, a végett is, hogy a terjeszkedő magyarok ellen intézkedjenek. De már 892-ben Svatopluk ellen táborozik Arnulf, Braslávval együtt, ki birtokát méltán félti vala a hatalmas morva fejedelemtül, ha ez megerősödik Pannoniában. Ez alkalommal fogadák be társaságukba a magyarokat is Svatopluk ellen. Ez 894 ben meghalván, három írja, — II. Wojmir, Svatopluk — a harmadiknak neve bizonytalan — legott viszálykodának egymással. Arnulf

⁴⁸⁾ Constantinus Porphyrogenetus (950 tájon) két *Moraviát* különböztet meg, az *alsót*, a szerb Morava (régii Margus) mellékein, melly *Kis-Moravia* is s a *felsőt*, a nyugati Morva (régii Marus) mellékein, melly *Nagy-Moravia* vala. A Kis-Moravia csak a Pannóniai hűbér által érintkezett a Nagy Moraviával.

895-ben Pannóniát, Mosaburggal együtt, Brasláv védelmére bízta,⁴⁹⁾ valamint már 888-ban a salzburgi érseknek birtokait megerősítette volt abban. Ez egyike lévén a legutolsó frank-német császárok adományainak, terjedelmesebben közöljük tartalmát: Arnulf király átadja tehát (tradimus) a mit Sabariában, Panwchabe-ban, Mosapurch-ban bírt volt, s itt jelesen Sz. Adorján mártír apátságát, Salapiugban egy udvart (curtem) háromszáz lakóhelylyel és ugyanannyi szőlővel, s mindent a mi a Quartana egyháznál, a Grensi (Grüns? Kőszeg), a Pécsi (ad V. Ecclesias) egyháznál övé volt, minden szőlővel, erdővel együtt.⁵⁰⁾ Arnulf már 899-ben meghalálózván, hat éves fija, Gyermek Lajos, nevében foly a kormányzás.

Mojmir meg akarja újítani országának egyházi függetlenségét, annál is inkább, hogy a nyitrai püspök Viching 893-ban Arnulf kancellárja lón, s mint ilyen a Passau

⁴⁹⁾ Imperator (Arnulphus) Pannoniam cum urbe Paludarum (sic!) tuendam Braslavoni, duci suo, in tempus commendavit. Dudik Maehrens Allg. Geschichte I. 261. 50.

⁵⁰⁾ Arnulfus divina favente gratia rex... . Comperiat omnium nostrorum fidelium solertia, qualiter Venerabilis archiepiscopus noster Dietmarus postulavit Serenitatem nostram, ut quasdam res ... ad sanctam Ecclesiam Juvavensem . . . concederemus . . . Tradimus itaque ... ad Sabariam, ad Panwchabe, ad Mosepurch, abbatiam, ubi S. Adrianis martyr Christi requiescit. . . . Ad Salapiugen curtem cum CCC mansis et totidem vineis, vei quidquid ibidem habuimus, ecclesiam ad Quartana, ecclesiam ad Gensi (Güns? Kőszeg), ad V. Ecclesias cum teloneis et vineis et forestibus et cum omnibus, quae ab antecessoribus nostris antea beneficiata fuissent, firmamus in proprium. Data XII. Kalend. Decembris anno Christi incarnationis 888. Anno domini Arnolfi sacrissimi regis II. in orientali Francia regnante, iudictione IX. Fejér, Codex dipl. I. 220. Codex dipl. Moraviae I. 61.

püspökséget is elfoglalá 899-ben, mellybül azonban a salzburgi érsek Dietmar mindjárt kitéteté, a beteg Arnulf ellenére. A morva egyház tehát elárvult volt. Mojmir azért IX. János pápához folyamodék, a ki csakugyan Morvaországot úgy nézte, mintha egy német püspökség alá sem tartoznék, mert egy érseket és két püspököt indíta oda, hogy rendezzék az egyházi ügyet.⁵¹⁾ A küldöttek egy érsekségre és három püspökségre osztják az országot. Ez ellen Theodmar vagy Dietmar salzburgi érsek, Valdo freisingeni, Erchenbald eichstädti, Zacharias sebeni (Saeben azután Brixen), Tuto regensburgi és Richar passauai püspökök, a noricum papság és nép nevében is keserves panasza levelet küldenek a pápához, mellyben a morvaiak ragaszkodását a szláv isteni tisztelethez a keresztyénségtől való elszakadásnak tekintik, azokat a passauai püspök alá tartozóknak állítják, mi ha kell, vérontással is érvényesítendő. »Lajos királyunk a legkeresztyénebb frankoktól származik: ellenben Mojmir szlávjai pogányoktul valók; amazok a császárság helyre állításával a római egyházat

⁵¹⁾ Talán nem felel meg se az ethnographiai se a történelmi valóságnak az, hogy a pápa ez által egy erős szláv birodalmat akart volna megalapítani Pannoniában, mint Dudik vél (I. 322.), így szólván: »Seit dem die Magyarán Italiens üppige Fluren verwüstet hatten, ward der alte Gedanke längst der Donau in Pannoniën ein mächtiges Slavenreich unter dem Schütze des heiligen Petrus zu begründen, wo möglich noch lebendiger geworden«, mert a szlávfejedelmek háborgása, egymást megrontása nem nyújhatta erre legkisebb okot, kivált abban a pillanatban, midőn szélvesszel jégesővel terhes felhő gyanánt úgy fenyegetek Pannónia egét a magyarok. Azután e pillanatban nem is lehetett többé szó a sirmiumi püspökség felelevenítéséről; Pannónia tehát nem jutott a pápa jelen intézkedése alá.

dicsőítették: ezek azt csak gyengíteni törekedtek.« — »Ha, így folytatják, arrul vádolnak bennünket a szlávok, hogy a katolikus hit mellőzésével a magyarokkal szerződünk, egy kutyára, farkasra s egyéb átkos» pogány dologra esküdvén nekik: semmit sem óhajtunk inkább mint ártatlanságunkat Isten és szentséged előtt bebizonyítani. Ajándékokat adtunk ugyan a magyaroknak, hogy ne üldözzék a keresztyéneket; holmi olcsó vásznakat is adtunk nekik, hogy tegyék le vadságukat. Ámde a szlávok bérbe fogadtak egy csapat magyart, s magok embereit, kik csak álkeresztyének (pseudochristiani), megnyírván közzéjük keverék, s azt a vegyes sereget azután a keresztyénekre uszították, úgy hogy egész Pannoniánkban, melly legnagyobb tartományunk, alig találhatik már egy egyház is.« — Végre így fenyegetőznek: »A morvaiak, tetszik nem tetszik, mégis birodalmunk szolgáji lesznek.«⁵²⁾

Mi foganatja lőn a panasznak, nem tudjuk, mert végveszély éré mindnyájokat. A bajorok 904-ben néhány magyart vendégségen ölének meg álnokul⁵³⁾ (mintha a bolgárokon elkövetett hitetlenséget akarták volna ismetelni): azt meg kellett boszúlni. Azomban előbb a morvai birodalom enyészék el a magyarok csapása alatt 905-ben vagy 906-ban — az évet senki sem jegyezte föl, csak annyit tudunk, hogy a daleminzi szlávok 906-ban hívák segéddül a magyarokat, kik ekkor először termettek Szászországban az Elba mellékein; ide pedig az út a morvaságon vezet keresztül. Annyira vége lőn a morvai birodalomnak, hogy a morva név nem is említettik száz évig. 907-dik

⁵²⁾ Codex Diplom. Moraliae. I. 60 — 64.

⁵³⁾ Annal. Alamann. Pertznél, lásd Dudik I. 352.

nyárban az egyesült bajor sereget semmisíték meg a magyarok. A csatahelyen halva maradtak Liutbold, talán 895 ólta Felső-Pannoniának bánja, Theodorus salzburgi érsek, Uto freisingeni, Zachariás sebeni püspökök s a bajor nemesség széne. A magyarok az Ens folyóig foglalák el a régi Avarországot.

35. §. N. Károly és utódjai alatt némelly régi név megújul, mint *Alsó*, — *Felső-Pannonia*, *Siscia* (Sziszek), *Sala*, *Sabaria*, *Carnuntum*: de Bregetio, Aquincum s a többi nevek a Duna mentiben nem újulnak meg, valamint Sirmium sem. Erre tehát igen gyengék valának az új telepedések, vagy nem is értek idáig. A Szálai herczegségben — legyen szabad így neveznünk a Privina, Koczel és Arnulf birtokát — legnagyobb lehete a míveltség, mert abban nem csak Mosaburg vagy Moorburg várost, Sz. Adorján apátságot találjuk, hanem legtöbb helységet is, köztök *Quinque Ecclesiae*-t (Pécs); ott szőlő-*rmívelést* mutatnak az adomány levelek, annál inkább földmívelést tehetünk föl. Meglátjuk, marad-e valami a magyar özön után, mit Sz. Istvánunk folytathata.

Dunán innen Nyitra mint püspöki szék tűnik ki. Nyitra itt az első új név a rómaiak kora után; azt mint tudjuk, Sz. István feleleveníté. Svatopluk uralkodása igen rövid időre (alig 6—8 évig) terjed a Dunán-tulra is; *Pannoniai Morvaország*-rul tehát alig lehet szó, jóllehet a szláv írók (Schafarik, Palaczky, Dudik) igen sokra teszik. De Dunán innen állandóbb Svatopluk hatalma. Meddig nyúlt azonban kelet felé az uralkodása, a Hernád-Sajóig-e, vagy a Tiszáig? nem tudjuk. A Duna-Tisza köze meg a mai Erdély a frank-német uralkodás idejében olly ismeret-

len, mint Herodotus korában. Mi lehet oka ezen ismeretlenségnek? Bizonyosan az, a miért a Kárpátok megettől szlávokruul egész a Balttengerig és az imént, 862 óta, kezdődő Rosz (oroszl) birodalomig nem tudnak vala semmit. Az avarok után nem támadt a régi Daciában valami hatalom, rnelly a létét a határos népekkel megérezttette volna.

A keresztyénség sem bátorkodék még általkelni a Dunán és Tiszán, legkisebb nyoma sincs annak, hogy Pannoniából mentek volna hittérítők az ismeretlen földre és ismeretlen népek közzé. Midőn Svatopluk a szláv papokat Morvaországból kikergette, ezek nem a tiszai vagy Tiszántúli bolgárokhöz — kiket, mint láttuk, sokan ott gyanítanak — mennek, bizonyosan azért nem, mert se bolgárok, se keresztyének nem valának ott, hanem a Moesia-i bolgárokhöz menekülnek, a hol Simeon alatt (uralkodék 893—927) Kelemen veliczai püspök lőn, s Achridában temetették el, társa Naum vele működék, Gorazd teteimei pedig Albániában a Berat melletti kolostorban vannak eltemetve.⁵⁴⁾ Tehát se frank se morva papok nem látogaták a régi Daciát, a mellynek természetes kincse, a só is, rejtve vala a szomszéd népek előtt.

Arnulf 892-ben követeket indítá Vladimír bolgár királyhoz, Simeon bátyjához, hogy megújítsa a régi békét, egyszersmind arra bírja őt, hogy ne engedné meg a só-vételt a morvaiaknak.⁵⁵⁾ Erdélyben a rómaiak a sóaknákat

⁵⁴⁾ Dudik, Maehrens Allgem. Gesell. I. 284.

⁵⁵⁾ Arnulfus rex missos etiam suos ad Bulgarios et regem eorum Laodomur ad renovandam pristinam pacem cum muneribus mense Septembri transmisit, et ne coemtio salis inde Moravanis darentur, exposcit. Annal. Fuldenses, ad ami. 892.

is műveltették; Salinae nevű városuk a mai Torda helyén vala; természetes következése annak, a só-kereskedés is folyt a rómaiak idejében. Az utánok következő gótok, hunok, gepidek, avarok bizonyosan használák a sós tavakat és a földszínre kiemelkedő só darabokat: de a só bányászatot, mint más bányászatot nem művelék, a kereskedést pedig ha idegeneknek meg is engedték, de magok azt nem űzék. Az erdélyi sókincset tehát a kilenczedik század folytatában senki sem isméri: mert ha ismerték volna, a Svatopluk morváji rövidebb úton, az Aranyos, Maros, Tisza, Sajó folyókon, vehetik azt Erdélyből, mint sem a tengeri sót Bolgárországbul. Az északi Kárpátok sókincse sem vala még ismeretes, csak 1136-ban és 1145-ben tűnik elő Krakó közelében a »magnum sal« vagy Vielicska; ⁵⁶⁾ — a sóvári sónak szinte későbbi fölfedezését már a magyar név (Sóvár) bizonyítja. Nem csuda tehát, hogy a morvaiak a kárpáti sót nem ismervén másunnan szereztek sót.

Hehnek tanuságos könyvecskéjéből, »a sórul« mindenki megtudja, hogy a régi görögök és rómaiak csak tengeri sóval éltek, s hogy a keltek művelék először Európában a só-aknászatot, kiket azután a hódító rómaiak is meghagytak abban, mint p. o. Halstadtban. A kelt só-nyerést mind azon városok tanúsítják, a mellyek nevében *hal* van, mint Halstadt, Hallein, Halle stb. jóllehet az illető folyók nevei azután német nevet kaptak, mint a *Salza*, hajdan Ivarus, melly Salzburg mellett, a *Saale*, melly Halle mellett foly. A frank-német uralkodás idejében a bajor só nagy jelentőségű vala, s lehet, hogy a salzburgi egyház befolyá-

⁵⁶⁾ Das Salz, von Victor Helm, Berlin, 1874. a 32. lapon.

sát a só-kereskedés nem kevésbé előmozdította. A morvaiak is rendszeren bajor sót vevének: most háborúban lévén velők Arnulf, ez talán eltiltotta a bajor só-vételtül, s hogy még jobban szorítsa őket, a tengeri só-vételt is el akará tolok fogni Bolgárországban. Nagy érdekű tény, mert azt bizonyítja, hogy az erdélyi só, mellyet a rómaiak bányaszatilag is míveltettek volt, a frank-német uralkodás korában ismeretlen vala a külföldiek előtt, mint az éjszaki Kárpátok só-kincse.

Csak az árpádi királyok idejében nyílnak megint a só-aknák. Tudtomra az erdélyi sónak legelső említése a Sz. Gellért legendájában fordul elő, a hol Sz. István hadakozását 1007-ben a Maros várban székelő hatalmas Achutum ellen olvassuk, a ki többi közt a Maroson leszállított királyi sótul is vámot mert volt szedni.⁵⁷⁾ Azután Gejza királynak a Garam melléki Sz. Benedek apátság (Abbatia S. Benedicti de juxta Gron) részére 1075-ben kiadott adománylevelében, ezt olvassuk: »Átengedtem a Turda nevű várnál a királyi só adónak felét azon a helyen, mellynek neve magyarul *Aranyos*, latinul *Aureus*«. ⁵⁸⁾ Ethnographiai tekintetben vajmi nyomós volna tudnunk, miféle lakosok mívelik vala már 1007. és 1075-ben a Tordai só-aknát? Az *Aranyos*, melly nyilván az ottani folyónak a neve, magyar birtoklást bizonyít; feltehetünk-e vajjon magyar só-aknászokat is? Bizonyos az, hogy ha még 1007-ben vagy 1075-ben nem, de azután német aknászok telepedének oda, mit a *Salzburg* (Vízakna), *Thorenburg* (Torda) nevek is kétségtelenné tesznek.

⁵⁷⁾ Vita S. Gerardi. Endlicher, Rerum Hung. Monumenta Arpadiana. A 214. lapon.

⁵⁸⁾ Fejér, Codex Dipl. I. 337; II. 78.

Csudálatos mégis, N. Károly seregei legfeljebb a Tiszáig, sohasem a Tiszántúlig hatván, az ő és utódjai műveltető foglalásai pedig a Dunán túlra sem terjedvén, hogy miért nem alakult az érintetlen maradt avarok vezérkedése alatt új hatalom-féle a régi Dáciában? Úgy látszik, ott a nyolczadik század vége felé nagyon kevés avar volt; mintha az avarságnak fő ereje nyugat felé Pannoniában székelte volna. Ama kevés avar pedig, ha el nem szlávosodott is, látatlanul élt a szlávok közt. Ezeknek ott létét pedig a szláv folyó-nevek bizonyítják, a melyek hozzájárultak a római világban ismert nevekhez, mint *Kraszna*, *Bisztric*, *Bisztra*, *Csernavoda*, stb. stb. Hogy az ottani szlávok sem alkothattak valami önálló hatalmat, nem tetszhetik föl, mikor a VIII. és IX. században a Kárpátokon túli szlávok sem valának arra képesek.

A magyar és erdélyi föld a magyarok bejövetele után.

36. §. Se a rómaiak idejében se azután, egész az avar korig, Magyar- és Erdélyország nem vala soha egy uralkodó népnek keze alatt, úgy hogy annak nevéül nevezhette volna el az egykorú történelem. Az avarok 250 évig tartó uralkodása először egybefoglalá, mint összetartó egészet, Magyar- és Erdélyországot, s azért *Avar-ország* is vala egybefoglaló neve. Azon kornak írójai *Hunniának* szereték nevezni; mert Attila emlékezete újult volt meg a német nemzet mondájiban; azért az avarok is szerte hunok az írónál. A frank-német uralkodás idejében a volt Avarország vagy Hunnia ismét darabokra szakad, mellyekből Pannónia, s a Dunán inneniekül csak az esik a történelem világosságába, a mellyet Morvának neveztek,

A magyarok bejövetele és megtelepedése véget vet az ingadozó állapotnak; *Magyarország* keletkezik a hozzá csatlódó *Erdélyországgal* együtt, s magva és széke lesz egy politikai hatalomnak, melly terjeszkedni bír, s melly máig fenáll, habár vissza is szorítva szűkebb határai közzé.

De miólta a történelem a magyar- és erdélyi földet ismeri, soha nem *egy*, hanem mindenkor *több* nép lakta azt,

jóllehet egy nép foglalta is egybe mindnyáját. A magyarok letelepedése után is többféle népet találunk a vezérkedő magyar nemzet mellett. Ezeknek leírása teszi a mostani Magyar- és Erdélyország ethnographiáját.

Eme leírás azonban nem lesz egyenlő. Ha a magyarok eredetét meg ősi történeteit okvetetlenül kutatnunk kell: nincsen szükség ugyan azt a németek, szlávok és mások leírásában is tennünk; azt nem követeli senki Magyarország ethnographiájátul, abban kiki mint tudva levőt fölt teszi. A rumének vagy oláhok leírásában mégis vissza kell eredetökre is tekinteni, mert azt mind az ethnographiai mint a történelmi érdek megkívánja.

A Magyarok.

I. A magyarok ősi történetei a történelmi források tanúsága szerint.

37. §. Míg a frank-német birodalom a N. Károly nemzetsége osztozkodásai és viszályai, meg az egyébiránt magok közt is folyvást meghasonló morva főeknek a német uralkodás ellen való törekvései által napról napra gyengébbé válik: addig két külső ellensége előbb a széleit kapkodja, utóbb belsejében is pusztítgat, úgymint éjszakon a normannak (dánok, norvégiek), keleten a magyarok. Azok előadásunk terén kívül maradnak: ezek fő helyet foglalnak el ethnographiánkban.

Az első biztos tudósítást a magyarokrul már a 171. lapon olvastuk, midőn 836 tájon, tehát Theophilus császár

idejében (829 — 842) a bolgárok segítségül hívák őket a szökni akaró macedón foglyok ellen, a kik a Dunáruól a tengerre s így haza is menekültek. A görög író, Leó Grammaticus, mint láttuk, *unger*, *türk* és *hun* névvel nevezé a magyarokat; tehát legott mind a három nevéket halljuk, a mellyek azután is rajtok maradnak a byzantinusoknál. Akkor a magyarok nyilván már közel a Dunához tanyáznak vala, külömben a bolgárok nem folyamodtak volna hozzájuk.

A térítö Constantinus a kozarokhoz mentiben (1. a 181. lapot), a legenda szerint, a magyarokhoz is került, a kik nagy üvöltéssel és fenyegetödzéssel fogadák: de a szentnek imádkozása megszelídíté őket. ¹⁾ Késöbör Constantinus öccse, Methodius, talán midön a Koczél herczegségében tanítgat vala, jobb fogadást tapasztala nálök, mit a legenda így ad elő: A magyar király (ungricus rex, korolju ungrskomu) a Duna mellékeire jutván látni öhajtá Methodiust, ki, habár sokan le akarták beszélteni, mert onnan sértetlenül nem térne vissza, mégis elméne hozzája. Ez pedig tisztességgel fogadá, nyájasan beszélgete vele, megajándékozá, s búcsúra megcsökolván Methodiust azt monda neki: emlékezzél mindig rólam imádságaidban. ²⁾ — Nemcsak e

¹⁾ Vita Constantini, az Archiv f. Österreich. Geschichtsquellen, X. 53. a Dümmler »Südöstliche Marken«-jében.

²⁾ Die Pannonische Legende v. Heilig. Methodius. Von Ernst Dümmler. Archiv f. östr. Gr. XIII, 162. A latin fordítás Miklosichtül való, a ki külön is kiadta az eredetivel együtt: Vita Sancti Methodii, Russico-Slovenice et Latine edidit Fr. Miklosich. Vindobonae 1870. A hely így szöl: »XVI. Cum vero in partes Danubii venisset rex Ungrorum (korolju ugrskomu), videre eum (Methodium) voluit, et quibusdam dicentibus et putantibus, Methodium non sine malo dis-

legenda, hanem a nyugati írók is néha királynak nevezék az egyes magyar főnököket. — A két testvér látogatásainak közti idejébe való a frank Hincmar tudósítása, mely szerint Német Lajosnak birodalmát 862-ben egyszerre a dánok, azaz normannok, dúlák s egy új ellenség, melyről az előtt nem igen hallottak volt, az úgynevezett ungro-k.³⁾ A század vége felé egy arab író, Ibn Dasta, a legelső bővebb tudósítást adja nekünk a magyarok mind akkori lakásáról mind belső viszonyairól, melyet jobban megértünk, ha az írónak föld- és néprajzával együtt olvassuk. Ibn Dasta t. i. a kozarok, burtas-ok, bolgárok, magyarok, szlávok és rosok (svéd oroszok) földjeit és szokásait írja le, miből azonban elég lesz a kozarok, bolgárok és magyarok leírását közölnünk.⁴⁾

A kozarok földje tíz nap járásnyira van a besenyők földjétől; a két nép közti tér pedig hol erdős hol sivatag mocsáros. nagy területű a kozar föld; egyik oldala a (kaukas) hegyeknek fordul. A kozar király (melik) -nak neve *Isa*, de fő urakodó a khakan.

cessurum esse, tamen ad eum accessit. Bex vero, ut dominum decet, excepit eum honorifice et sollempniter et cum gaudio, et, ut talibus viris colloqui convenit, cum eo collocutus et adamatum deosculatus dimibit cum magnis muneribus, dicens ei: memento mei, Venerande pater, semper in sanctis precibus tuis.«

³⁾ Dani magnam regni ejus (Hludovici) partem caede et igne praedantur: sed et hostes antea illis populis inexperti, qui *Ungri* vocantur, regnum ejus populantur. Hincmari Bemensis Annales ad 862. Pertz, Vol. I. Script. I. p. 453.

⁴⁾ Извѣстія о хозарахъ, бургасахъ, болгарахъ, ма-
дьярахъ, славянахъ и руссахъ. Tudósítása a kozarok-, burtasok-,
bolgárok-, magyarok-, szlávok- és ruszokról Abu-Ali Achmed ben
Omar ibn Dastá-nak; kiadja Chvolson D. A. Sz. Petersburg, 1869.

Ez azonban csak névre uralkodó, a hatalom az Iśá-nál van; az igazgat és parancsol a haddal mint sajátjával; nem is, számol senkinek, ki nálánál följebb való volna. — A kozarok legnagyobb része a zsidó hitet vallja, ez az Iśa, a hadi tisztok s általában az előkelők vallása; azelőtt a kozarok hite hasonló vala a törökök hitéhez.

Fő városuk Szara-Sen, de van egy más városuk is, Hab-Nela. Télen e két városban laknak, de tavasz közeledtével a pusztára költöznek s ott maradnak a hideg beálltáig. Mind a két városban muszlim-ek (mohamedán-ok) is laknak, kiknek mecsetjeik, imám-jaik, müedzin-jeik vannak.

Az adót és hadi legények számát az Iśa veti ki a tehetősékre olly mennyiségben, a mint szükségesnek tartja; mert a kozarok évenként hadakoznak a besenyőkkel. Lovas hadjok 10,000-re megyen. A zsákmány elosztásakor az Iśa kiszedi magának a mi neki tetszik, a többit a vitézek osztják el magok között.

A bolgárok földje a burtas-ok földjével határos. A bolgárok az *Itil* nevű folyónak partjain laknak, a melly a Kozar (Kasp) tengerbe szakad, s a szlávok és kozarok földje közt foly el. A királynak neve *Almuš* (tulajdonképen *Elmüšen*, vagy Ibn Fozlan szerint *Almš*, *Almš*) ki az Iszlám hitet vallja. A bolgárok földjén mocsárok és sűrű erdők terülnek, ezekben laknak ők. Három törzsre oszlanak: berzul, eszegel és bolgár törzsre. A kozarok kereskednek velök; valamint azon roszok is, a kik a nevezett folyó mellékein laknak, hozzájok viszik áruikat, úgymint: nyuszt, nyest, menyét bőröket és egyebet. A bolgár nép földművelő; természet mindenféle szemes életet, búzát, árpát, kölest és mást. Legnagyobb része az iszlámot vallja, s falvaikban mecsetek, iskolák stb. vannak. A kik pogányok, azok sokféle jelek előtt meghajtják magokat, mellyeket előtálnak.

A bolgárok és burtas-ok közt három nap járásnyi távolság van; ők ezeket meg szokták rohanni és feldúlni. Lovasok a bolgárok. Királyuk lovakat és egyebet szed adó fejében; minden házasulótul egy háts lovát veszen; a muszlim kereskedőktül pe-

dig áruik tized részét. Egyébiránt a bolgárok külsejükben nagyon hasonlítanak a muszlim-okhoz; muszlim pénzek is forognak nálók.

A besenyők és eszeget bolgárok földje közt fekszik a magyarok első vidéke. A magyarok türk fajbeliek. Fejedelmök 20,000 lovassal indul ki hadjáratra, s *Kende*-nek nevezi magát; ez méltóságnév, tulajdonneve *dsile*. Minden magyar szavát fogadja a dsilé-nek, akár támadó, akár védelmező hadakozásra szólítja fel őket. Sátrakban laknak, helyről helyre költözvén a legelőnek bőisége után. Földjük terjedelmes; egyik oldala a Római (Fekete) tengerhez ér, a melybe két nagy folyója omlik; a nagyobbiknak neve Dsejhun. E két folyó mellékein laknak és költözködnek a magyarok. A hideg időszak beálltával, ki hol közlebb éri a folyót, oda költözik s ott halászgat, míg a tél tart. A magyarok területe erdők és vizek bőviben van · talaja zizenyős; de van sok gabona termő földje is.

Vallásuk szerint bálványimádók.⁵⁾

Ők minden szomszéd szlávokon uralkodnak, nehéz adót vetnek rájuk, s úgy bánnak velök mint hadi foglyokkal. Meg-meg-rohanják őket s a kézre ejtett foglyokat a Római tengernek egyik kikötőjébe, Karch-ba viszik, a hol a görög vevők eleikbe jönnek, így foly köztök a kereskedés, hogy a magyarok görög árukat, úgymint bársonyt, tarka szőnyegetek s egyebet vesznek cserébe foglyaikért.

Azt mondják, hogy hajdan a kozarok vetett árkok segítségével biztosították magokat a magyarok és más szomszédjaik ellen, a kiktől félnek vala.

⁵⁾ Chvolson azt mondja nekünk, hogy Ibn Dasta-nak ezen szava: nírán = tüzek helyett El-Bekri-nél autsan = bálványok áll, s maga is azt véli, hogy helyesebb az utóbbi, melyet a leírók változtathattak el nírán-ra. Én is Chvolson véleményén vagyok, s bátorodom avval támogatni, hogy az arab író a tűzimádó hitet alkalmasint a medsüs = mágus szóval jelezte volna, melly mindenkor s mintegy szemet szűrva tűzimádót teszen az araboknál.

Ibn Dasta tudósítása az ő korabeli állapotjába helyez bennünket az általa leírt országoknak és népeknek. Akkor, mint utóbb is, a kozarok az alsó Volga vagy Itil mellékein laktak; róluk nevezik vala a Kásp tengert is *Ko-zar tengernek* az arab írók. Minthogy a bolgárokat a Volga két partján találjuk, ezeket a közép Volga mellékeire kell helyezniük, a hol az a Kámával egyesül, s a nyugat-keletre irányzó folyása délfelé hajlik; ott találjuk azután is Nagy Bolgárországot. Emlékezzünk, hogy a bolgárokat az előtt a Maeotis tenger felett és a Dón mellékein láttuk, tehát a kuturgurok és uturgurok földjén; hogy meghódolván az avaroknak s utóbb Kubrat alatt felszabadulván, ennek halála után öt részre oszlottak, s két részök ott maradt a Don mellékein, három részök pedig elköltözött onnan, melyeknek egyike a moesiai Bolgárországot alapította (1. a 143. és 167. lapot), A Dón mellett bolgárokat azután a kozarok éjszakabra tolák a Volga mellékeire, s adófizetőkkel tevék. Ibn Dasta ezeket a volgai bolgárokat írja le, a kik az iszlámot vallják vala — a moesiai vagy Dunántúli bolgárok keresztyének lévén.

A bolgárok a kozarok éjszaki határosai, a besenyők tehát kelet-éjszakra vannak még Ibn Dasta idejében. Úgy látszik, akkor a bolgárok nem adózának a kozaroknak, a két nép közt békés viszony mutatkozik: de a besenyők ellen minden évben hadakoznak a kozarok. Ezek hatalmas éjszak-nyugat felé messzire terjedt, mert a Deneper melléki kievi szlávok adozójik valának.

A magyarok földje Ibn Dasta szerint a kozaroktól nyugatra terjedt, még pedig úgy, hogy egyik éjszaki vidék a besenyők és eszegel bolgárok határai közzé szorult, déli vidék pedig a Római, azaz Fekete tengert érte. A

szlávok adóznak nekik, kik szláv foglyaikat áru gyanánt cserélik el a görög kereskedőknek. Úgy látszik tehát, hogy a magyarok inkább a dél nyugati mintsem az éjszak-nyugati szlávokat szorítják vala. Ibn Dasta szerint két nagy folyója volt a magyarok földjének, a mellyek a (Római) Fekete tengerbe folynak. Egyike, a nagyobbik, mellyet az arab író *Dsihun*-nak nevez (az Aral tóba ömlő Amu-Derjának is a neve), nyilván a Deneper; másika, a kisebbik tehát a régiek Hypanisa, vagy az újabbak *Bug*-ja. A kikötő város pedig, a hová vásárra viszik szláv foglyaikat a magyarok, hihető a régi Carcina, mert ez lehet az arab írónak *Karch* nevű városa. A magyarok adózóji tehát a Bug és Neszter, sőt talán még nyugatabbra, a Prut és Szeret mellékein, vagy épen az Erdélyben lakó szlávok lehettek; tudjuk ugyan is, hogy nyugat felé egészen a Rastizlav és Svatoptluk birtokáig nem vala semmi államféle hatalom. Hogy innen a Fekete tenger meg a Deneper és Búg mellékeirül a magyarok az alsó Dunára, sőt a Kárpátok háta megett még nyugatabbra, a frank birodalomba is, száguldoztak bizonyítják az eddig közlött tudósítások. Figyelemre méltó, Ibn Dasta mit sem látszik tudni, hogy a magyarok valami függésben volnának a kozaroktul, ellenkezőleg, hajdan a kozarok biztosították volt magokat a magyarok ellen, a kiktül félnék vala; s ha az író nem csalatkozik, a magyarok lovas hada 20,000, a kazároké pedig csak 10,000 volt. Ibn Dasta a leírt népek kormányárul is közöl valamit. A kozaroknál nem a *khakán*, hanem az *Isa*, a magyaroknál is nem a király, a *Kende*, hanem a *dsile* gyakorolja a hatalmat, csupán a bolgároknál van egy kézben a méltóság és hatalom. Ezt itt csak megjegyezzük, a lehető megfejtést utóbb adjuk meg.

A vallásra nézve nagyon nevezetes az, hogy a kozaroknál Mózes, a bolgároknál Muhammed vallása volt mintegy uralkodó, de más hitek is, a zsidós kozaroknál az iszlám és keresztyén, a muhammedan bolgároknál a pogány is elvalának; a magyarok, úgy mint a határos szlávok és a távolabbi roszok vagy svéd oroszok, még pogányok Ibn Dasta idejében. De határosaiknál a zsidó, mohammedán, keresztyén hitek mintegy nyilvánosság jogával bírván, lehetetlen, hogy épen ismeretlenek maradtak volna a magyarok előtt.

Láttuk, hogy 860 tájon a kozar fejedelem III. Mihály császártul keresztyén tanítókat kért; de a zsidó tanítók győzének a keresztyéneken. Ezt József kozar fejedelemnek 957—961 tájon írt zsidó levele mondja meg nekünk elég részletességgel. ⁶⁾ — Ámbár a bolgárok már Ibn Dasta napjaiban muszlim-ek, azaz mohammedánok, mégis Almus király 920-ban is követséget indít a khalifához Bagdadba tanítókért, a kik az iszlám intézkedéseit tökéletesebben alkalmazzák a bolgár népnél. A khalifátul 921-ben indított megfelelő követségben *Ibn Fozlan* vala, ki, mint Priscus hajdan a hunokrul és Attilárul, ép olly becses tudósítást írt a volgai bolgárokrul. ⁷⁾

A hit és vallás szerint fokozódik a míveltség. A kozarok és bolgárok félig nomádok, félig szántó-vetők: de az utóbbiaknál fejlettebb a földművelés. A kereskedés is nálók

⁶⁾ Lásd Cassel Selig »Magyarische Alterthümer« Berlin, 1848. a 182—219. lapjain.

⁷⁾ Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren aus Ibn Foslan's Reiseberichten: V. Ch. M. Fraehn A. Petersburg; 1832. — Az Ibn Dasta tudósítása idő szerint megelőzi az Ibn Fozlan-et.

virágzik legjobban, mi azt mutatja, hogy társadalmuk is rendezettebb vala más népekénél. A műveltség tekintetében a magyarok kevesebbre haladtak volt, mint akár a kozarok, akár a bolgárok; ők még leginkább nyájőrző vagy nomád életet folytatnak vala, melly nagyon összefér a száguldó becsapásokkal, sőt messze földeken való hadakozással is. Innen van, hogy nálok télen a halászat, s bizonyosan nyáron a vadászat — ámbár ezt Ibn Dasta nem említi meg — túl teszen vala a földművelésen, mellyet ha magok nem is, de szlávjaik bizonyosan gyakorlának már. — Figyelemre méltó, hogy Ibn Dasta a turk fajhoz számítja ugyan a magyarokat, de nem nevezi turkoknak, hanem magyaroknak. E név tehát a IX. század vége felé már ismeretes vala a Pontus népeinél.

VI. (úgynevezett Bölcs) Leó császár (886 — 911), Ibn Dasta kortársa, a magyarok hadakozása módját írja le, miből hasonlóképen valamit tudunk meg életükről. — A skytha népek közt, úgymond Leó, csak a bolgárok és túrkok (magyarok) ügyelnek erősebb hadszerkezetre; s a két népnek módja keveset vagy mitsem különbözik egymástul.

»A turkok népes és szabad nemzet; legfőbb iparkodásuk a vitézkedés. Hideget, meleget, fáradságot, inséget egyaránt elbírnak. Egy fejedelem alatt élnek, ki kemény fegyelemben tartja; inkább is félelem mintsem szeretet fékezzi. A turkok óvatosak, titoktartók, de pénzvágók s nem sokat törődnek a szerződéssel. A kedvező alkalmat ügyesen kilesik s meglepik az ellenséget. Karddal, vérttel, íjjal és láncsával fegyverkeznek; az előkelők lovai is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva. Nagy szorgalmat fordítanak a lóhátrul való nyilazásra.... Nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve. Lovaikat nyáron télen folytonosan

legeltetik. Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyókba téve turk sátraik közelében őrzik a had rendezéséig. — Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve kíméletlenül nyomulnak utánok mind addig, míg teljesen szét nem verik stb.«⁸⁾

38. §. Mintegy ötven-hatvan évvel azután a Bíborban született (Porphyrogenitus) Constantinus császár, 950 tájon, a konstantinápolyi politika számára igen tanuságos föld- és néprajzot írt, mellyben legtöbb tudósítást találunk a magyarokrul. Minden történelmi forrás közt ez vezet vissza legrégebb időre; csak a szó-hagyománybeli Dentumoger mutat még annál is hátrább; ez továbbá Ibn Dasta tudósítását is felvilágosítja. Ibn Dasta és Constantinus ideje közt roppant változás történt a Duna mellékein, úgy hogy Regino, Pruni apát, a 889-dik évre azt írhatja: »Az ismeretlen és hihetetlenül vad unger (magyar) nép kijött Scythiából, szorítva a besenyők által, előbb a pannoniak és avarok pusztaságain barangolván, s vadászattal, halászattal tengetvén életét, azután pedig a karantánok, morvaiak és bolgárok határaiba be-bechapván.« — Azt is tudja Regino, hogy a magyarok a haját bőrig leberetválták.⁹⁾ De miképen lett a nagy változás, Constantinusbul tudjuk meg.

Ekkor (950 tájon) a besenyők valának az előtérben, kik Ibn Dasta tudósításában még nagyon hátra, a kozarok és magyarok megett, lappanganak. Most a velők való

⁸⁾ Szabó Károly kisebb munkáji. I. A magyarok hadszerkezete. — Leó a Dunán túli bolgárokat érti, nem a Volga mellékieket, a kiket Ibn Dasta leírt.

⁹⁾ Reginonis Chronicon, ad an. 889, Pertznel, Script. I.

bánás teszi fő gondját a császári politikának az éjszaki népek irányában.

»A besenyő néppel békében kell lennünk, úgymond a császár; hozzája követet és illendő ajándékokat kell küldözni, s viszontag tőle is követet és túszokat elfogadni s jól tartani Konstantinápolyban. Mert az a nép határos Cherson városával, a mellyet megtámadhat; határos a roszokkal is, kik tőle lovakat, szarvas marhát és juhokat vesznek, minek szűkiben vannak; a roszok csak a besenyők miatt nem csaphatnak be a szomszéd tartományokba és Konstantinápoly vidékébe.¹⁰⁾ A türkök (magyarok) is félnék a besenyőktől, a kik többször legyőzték őket s majdnem semmivé tették. Ha tehát a császár a besenyőkkel békét tart, se a roszok se a türkök nem bánthatják a birodalmat; sőt akkor a császár a (moesiai) bolgároknak is félelmissé válik, mint-hogy egy intésére a besenyők rögtön becsaphatnak a bolgár földre.

A besenyők azon része, melly közel lakik Cherson városhoz, fizetésért a császár szolgálatját mind Rosziában. mind Kozárországban teszi meg. Másik része a Deneper, Neszter és több ottani folyók mellékein tanyázik, közel Bolgárországhoz. Arra menvén hamarabb ér a császár követje a besenyőkhöz, a kik szokásuk szerint esküvén meg jutalomért teljesítik a császár kívánását mind a roszok mind a bolgárok mind a türkök ellen. Az is mutatja a besenyők hatalmát, hogy midőn egyszer a császár Gabriel szerzetest a turkokhoz (magyarokhoz) avval a felszólítással küldötte, hogy támadják meg a besenyőket s hajtsák ki tanyáikból, hisz ez a föld övék volt az előtt: a turkok fejedelmei egy hangon felkiálták: Mi nem avatkozunk abba, nem hadakozunk a besenyőkkel, gonosz legények azok, nagy a földjük és számos a népök! Egy szót sem akarunk többé hallani!

Az uzok nemcsak a besenyőkkel, hanem a kozarokkal is hadakozhatnak; szintúgy az Alania fejedelme megtámadhatja a kozarokat. Ha tehát avval az Alania fejedelmével békében van a

¹⁰⁾ Kompokon vagyis kivájt fákon mehetnek vala a Deneperen lefelé a tengerre, ha újtokat nem állottak a besenyők.

császár, neki a kozarok is békét kénytelenek hagyni; mert az alánok megtámadhatják éjszak-felé) Sarkel-ig (dél fele) Cherson városáig.

A Fekete Bolgárország is megtámadhatja a kozarokat.«¹¹⁾

Azután elmondja a császári író, hogy milyen ajándékokat lehet a kozaroknak, turkoknak, roszoeknak és más éjszaki barbároknak, s milyeneket nem szabad adni. Ha mégis ollyasmit kívánnának — a minthogy mindent megkívánnak a barbárok — azt kell nekik válaszolni, hogy ezt vagy azt az Isten tiltja adni. Házassági szövetségbe sem illik velők lépni. Egyszer ugyan Leo császár vakmerőségül (*ἀβοῦλλη τολμη*) a kozar khagan leányát vévé feleségül, ámde lakolt is érte.¹²⁾ Ha talán azt vetnék ellene, hogy íme a római császár a (moesiai) bolgárokkal rokonsági viszonyban van, mert saját leányát Péter bolgár királyhoz adta férjhez: már erre az a mentség, hogy a bolgárok keresztyének, tehát egy hitűek velünk.

Ez általánosak után azon külön tudósítások érdekelnek leginkább, a mellyeket Constantinusnál a kozarokrul, besenyőkrül és magyarokrul találunk.

¹¹⁾ ἡ μαύρη λεγομένη Βουλγαρία. Ez a Volga melléki bolgárság, mellyet Ibn Dasta leírt. Constantinus talán azért nevezi *feketének*, hogy megkülönböztesse a *keresztyén* vagyis moesiai Bolgárországtul.

¹²⁾ Constantinus csalatkozik; V. Constantinus (Kopronymus, 741 — 775) vón kozar feleséget, kitül írja, IV. Leó (775 — 785) született. Leó tehát a kozar nőnek fiaja, nem férje vala. Így tévedvén a császári író, kevesbbé fogunk csudálkozni, hogy egy helyütt *Attilát az avarok irályának* mondja.

A kozarokrul.

»A besenyő föld az alsó Dunánál Distrátul fogva *Sarkel*-ig a kozarok váráig ér, mely *Fejér szállást* jelent (ἄσπιρον ὄσπιτιον). Ezt a várat Petronas építette volt. Mert a kozar khagan, valamint a Kozarországnak beg-je¹³⁾ követeket indítanak Theophilus császárhoz, (829 — 845), hogy építőt küldjön nekik; s a császár Petronas-t küldé el. Ez Chersonban találván a kozar szállító hajókat, reájok téteté a népét s felfelé hajózik a Donon adig, a hol az építés lesz. Ott köveket nem találván, téglá- és mész-kemenczékét rakata, s elkészíté a szükséges anyagot, így épült meg Sarkel.«

Ennyit közlünk a kozarokrul, a mit Ibn Dasta tudósításával, és József királynak némelly értesítésével kiegészítünk. Ibn Dasta szerint (lásd a 199. lapot) a kozar fő uralkodó a khagan ugyan, de csak névre; a valóságos hatalom a királynál van, kinek neve *isa*. Constantinus a khagan-t a pech (πέχ) azaz beg-tül megkülömbözteti, mind a két szó török; nálunk is a török időből ismeretes a *beg*, vagy mint most ejtik, *tej*, azaz úr. A Constantinus beg-je tehát Ibn Dasta *isa*-ja. — A kozar *József* (957—961 tájon) királynak nevezi magát, de megemlíti a »nagy fejedelmet« is,¹⁴⁾ a ki nyilván a khagánnak felel meg; József e szerint a Constantinus pech-je volt. Ezt a szót és méltóság-

¹³⁾ ὁ γὰρ χαγάνος ἐκεῖνος, ὁ καὶ περὶ χαζαρίαις szó szerint volna: az a khagan, a ki Chazariának beg-je is. De e két méltóságot külön-külön személy bírván, azért fordítom úgy, mint oda fen áll.

¹⁴⁾ Der Brief Josefs des Chazarenkönigs. A Cassel Selig »Magyarische Alterthümer«-jében, Berlin, 1848. — A nagy fejedelem שר הגדול = sar hagadol-nak van nevezve.

got *bak*-nak is írták, ¹⁵⁾ mi nagyon közel vág a régi magyar *bágy*-hoz (jó-bág)), a mrül szó lesz a maga helyén.

Ibn Dasta szerint a kozarok fő városa *Szira-Sen*; Constantinus a Don mellett épült kozar várat *Sar-kel*-nek nevezi, úgy magyarázván, hogy *Fejér* szállást jelent. Mint látni fogjuk, igazán *fejér házat* tesz a szó. A *sara* (Ibn Dasta) és *sar* (Const.) nyilván azonos = fejér.

Ibn Dasta nagy területűnek mondja a kozar földet. — József avval dicsekszik, hogy a nyugat felé, a konstantinápolyi tenger partjain, lakó népek neki adóznak; hogy országá éjszak felé a nagy Jajk folyóig ér, hol a lakosok kőfal nélküli falvakban laknak, s a kietlenben költözködnek a jugra-ok¹⁶⁾ határáig. De én, úgymond, a Volga torkolatján lakom, s nem engedem meg, hogy a roszok hajóji a folyón lemenjenek, mert Bagdadig pusztítanak Izmael földjeit. A folyónál három székvárosom van; az egyikben a királyné lakik, s ahhoz sok falu és major tartozik; vannak abban zsidók, izmaeliták (muhamedánok), keresztyének s különböző nyelvű más népek. A második város nyolcz □ parasangnyi; a harmadikban én lakom az előkelőkkel és szolgálkkal. A Volga keresztül foly azon; télen át abban lakunk, de Nisan (április) havában kimegyünk, kiki a maga földjere és kertjébe, hogy azt művelje.« Ez mind meg-egyez Ibn Dasta tudósításával.

¹⁵⁾ D'Ohsson ugyanott Casselnél, a 206. lapon

¹⁶⁾ Cassel, a 215. lapján **הַיְגְרָאִים** = ha-jigra-im. Ez hát Theoplylactus tudósítása után következő régibb nyoma a *jugr*, *jugor* országnak, melyet a szírjének mai napig *jogra*-nak neveznek, s melly a vogulok és osztjakok földje.

A besenyőkről.

»A besenyők eleinte az Atel (Volga) és Geich (Jajk, Ural) folyók mellékein tanyáztak volt, határosaik lévén a mazarok és uzök.¹⁷⁾ Ötven évvel azelőtt az uzök és kozarok összeszövetkezvén megtámadák a besenyőket s kihajták lakó helyeikről, a melyeket az uzök foglalák el és tartják mai napig. A besenyők földet keresvén, a hol megszállhassanak, a turkokra esnek, s összetűzvén azokkal győznek s elhajtják, magok pedig elfoglalják földjeiket, s bírják mai napig, mint mondám, ötven öt éve.

»Tudni kell, hogy az egész besenyőség nyolcz törzsre oszlik, ugyan annyi nagy fejedelem alatt (*μὲγας ἄρχων*). A törzsök nevei következők: Ertem, Tzur, Gyla, Kulpei, Charoboi, Talmat, Chopon, Tzopon. Azon időben, midőn a besenyők volt helyeikről kihajtattak, az Ertem törzsnek fejedelme vala Martza, a Tzuré Kuel, a Gylae Kurkuta, a Kulpei-é Ipaos, a Charoboi-é Kaidum, a Talmat-é Kosta, a Chopon-é Giaze, a Tzopon-é Vata (Bata). Haláluk után nagy bátyjaik következének · mert nálók törvény és szokás szerint a méltóságok nem szállanak a fiákra vagy öcsekre, hanem a nagybátyákra. De idegen nemzetségből senki sem lesz fejedelemmé. A nyolcz törzs továbbá negyven részre oszlik, s mindeniknek van kisebb fejedelme.

»Tudni kell, hogy négy besenyő törzs, t. i. a Kuartzi-Tzur, a Syru-Kulpei, a Boro-Talmat és a Bulat-Tzopon a Deneperen túl van kelet és éjszak felé, az uzök, kozarok, alánok országainak és Cherson városának nézvéen. A többi négy törzs innen van a Deneperen, nyugat és éjszak felé. Tehát a Giaze-Chopon közel van Bulgáriához, az alsó Gylae a türkökhöz, a Charoboi-é Rosziához, az

¹⁷⁾ De Administr. imperio, cap. 37. A szövegben *μὲγας* áll. Ha helyes volna az olvasás, Constantmusnál is találnók a magyar szót, s lehetne annyiban helyes, mert Ibi Dasta szerint is a magyarok első vidéke a besenyőket érte; s talán eleinte a türkök egyik része viselte csak e nevet. Azomban csak egyszer fordulván elő a szó, biztosabb helyette *χέρσροι*-t olvasni.

labdi-Ertemé Rosziának adózó vidékeihez, úgymint a viltin-ek, derblenin-ek, lenzenin-ek és a többi szlávokhoz.

»Besenyő ország az uzokhoz és kozarokhoz öt nap, az alánokhoz hat nap, Mordíához tíz nap, a roszoekhoz egy nap, a túrkokhoz négy nap, a bolgárokhoz félnap járásnyira van. Közelebb esik Chersonhoz, meg közelebb a Bosporushoz.

»Tudni kell, hogy midőn a besenyők lakóhelycikrül elhajtattak, egy részök ott maradt, s együtt lakik az uzokkal mai napig, de meg lehet őket ismerni ruhájoknál fogva, melly csak térdig ér és ujjatlan.

»Azt is tudni kell, hogy a Deneperen inneni részen, melly Bulgária felé néz, a folyó gázlóinál üres várak vannak. Az elsőt, a fejáró kövekrül, Fejár-várnak nevezik a besenyők; a másodíknak neve Tung-gata, a harmadíké Krakna-kata, a negyedíké Salma-kata, az ötödíké Saka-kata, a hatodíké Giau-kata. E régi várak épületeiben egyházak romjai, darázs kőből faragott keresztetek találkoznak, miért is azt hiszik sokan, hogy ott valaha rómaiak laktak.

»Végre tudni kell, hogy a besenyők neve *Kangar*, de nem mindnyájoké, hanem csak bárom törzsé: az labdi-Ertem-é, a Kurtzi-Szur-é, és a Chabuxin-Grylá-é, melyek vitézebbek és neme-sebbek a többieknel; mert azt jelenti a kangar név.«

Látni fogjuk, hogy a besenyők politikai szervezete nagyon hasonlít a magyarokéhoz, kivéve hogy nem vala egyesítő főhatalmuk, mint emezeknek. A besenyő törzsek szállásait jobban ismeri Constantinus, mint a magyarokéit; mint szinte látni fogjuk. A várakrül azt mondja Constantinus, hogy üresek vagy elhagyottak, s azokban régi épületek romjai valának, mellyeket ő a rómaiaknak tulajdonít. Mínthogy a várak nevei nem rómaiak, hanem nyilván besenyő nyelvűek: azt lehet gondolnunk, hogy a besenyők a magok várait régiebbek helyére építették, mit más népek is tenni szoktak. A tulajdon nevek közt három tetszik fel, a *Gyla*, *Gilaze* és *Vata* vagy *Bata*, mellyek azonosak a

megfelelő magyar nevekkal; mert a görög írók a *Géza* vagy *Gejza* nevet *Giaze*-nak is szokták írni. S minthogy a Gyla törzs négy nap járásnyira vala a turkok földjéhez, ez a távolság Erdélyre jutna, ha Constantinus egész Erdélyt nem számította volna Magyarországhoz.

A magyarokrul

»A turk (magyar) nép az előtt közel lakott a kozarokhoz, a Lebedias első vojvodájokrul úgynevezett Lebediában, a hal Chidmas vagy Chingylus folyó van. Akkor valami okbul *sabart-asphal* nevet viselt a turk nép. Hét törzsbül állván ugyanannyi vojvoda alatt élt, kik között, mint mondva van, Lebedias vala az első. Három évig laktak együtt a kozarokkal, társaik lévén minden hadakozásukban. A kozar khagán egy nemes kozar nőt adott volt Lebediasnak, de nem lett fija tőle. Háború törvén ki a kozarok és besenyők közt, ezek legyőzve hazai földjüket elhagyni és mást kelle keresniök. A türkök földjére rohanván, ezek tábora ketté szakada, egyik része kelet felé Persisbe költözött, megtartván máig a régi *sabart-asphal* nevet, s követeket meg izeneteket is küldözvén a nyugati türkökhöz, s viszontag azoktul illyeneket elfogalván. A másik rész (a nyugati türkök) pedig Lebedias-szal együtt az Atelkuzu nevű vidékre ment lakni.

»Nem sokára azután a kozar khagán magához hívatá Lebedias-t, ezt mondván neki: Én téged, mert előkelő, okos, derék és első vagy a turkok közt, néped fejedelmévé akarlak tenni, ha szavamat és parancsomat fogadod. Lebedias megköszöné a khagán szívességét, de annak elfoglalására képtelennek mondá magát. Tehát a második vojvodát, Salmutz-ot, vagy fiját, Árpád-ot, ajánlá, kik hasonlóképen engedelmeskedni fognának. Tetszvé az ajánlat a khagánnak, Lebedias-szal együtt követeket küldé a turkokhoz, a kik tanácskozáván inkább Árpád-ot választák, mintsem Salmutz-ot. Azután a kozarok szokása és törvénye szerint pajzson

emelék fel Árpádot, s így fejedelmükké tevék; az előtt soha sem valla fejedelmük.

»Némi idő multával a besenyők ismét megrohanák a turkokat Atelkuzuban, s elhajták onnan Árpáddal együtt.¹²⁾ Az elűzött turkok tehát másutt keresnek szállást, s Nagy Moráviát foglalák el, a mellyben mai napig laknak. Azon időtül fogva nem volt háború a besenyők és turkok közt.«

Mielőtt a magyarok itt Magyarországban megtelepedtek, a császári írónak tudósítása szerint előbb Lebediában, azután Atelkuzuban laktak volt, mind a két vidékrül pedig a besenyők hajták ki. Ibn Dasta szerint a magyarok első vidéke a besenyők meg az éjszaki vagy volgai bolgárok egyik (az eszegel) törzse közt fekütt — mi a Constantinus szerinti Lebediának felelne meg. Az Atelkuzu meg, mellyet az író *Etel-* és *Kuzu-*nak is nevez,¹⁹⁾ úgymond ez, az ottani öt folyóruul vette nevét, mellyek közt a *Brutus* és *Seretus*, világos, hogy a mai *Prut* és *Szeret*. Az Atelkuzu-t a magyar történetírók *Etelköz*-nek tartják: pedig Constantinus a Fekete tengerbe omló folyók közül egyiket sem nevez *Etel*-nek vagy *Atel*-nek, e név nála is a Volgát illeti meg. Bizonyosnak látszik nekem, hogy az *Atél*, *Etel* és *Kuzu* a magyaroknak azon lakhelyére vonatkozik, a mely a Volga mellékén volt, *) mielőtt dél felé a Fekete tenger folyók mellékeire jutottak. Itt találta őket Ibn Dasta is, a

¹⁸⁾ A besenyőkrül beszéllvén Constantinus bővebben előadja e történetet, mint láttuk.

¹⁹⁾ Ἐτελ. και. κζυζοῦ de administr. imperio, cap. 40.

*) Cassel (Magyarische Alterthümer, 202. lapján) ugyan ezt sejtí, s a szót *Atel-Guz*-nak, azaz *Uzok* (*Guzok*) *Atel-jének* érti. Ha *Guz-Atel* volna, el lehetne fogadni e magyarázatot.

Deneper, mellyent Dsihun-nak nevez, és más, nyugatiabb folyók mellékein.

Constantinus szerint a magyarok igen rövid ideig tanýáztak volna mind Lebediában, mind Atelkuzuban mindannyszer sarkukon lévén a besenyők. Ibn Dasta előadásából az ellenkező tűnik ki; mert egykét év nem lett volna elég a Prut és Szeret melléki szlávok leigázására, s arra, hogy a görögökkel rabszolga-kereskedést űzzenek. — Constantinus a magyarok clientelái viszonyáról tudósít a kozarokhoz: erről sem tud semmit Iba Dasta. Föl is tetszetik, hogy ha igazán felhatóságot gyakoroltak a kozarok a magyarokon, miért nem védelmezték hát a besenyők, mint közös ellenségeik, ellen? A történelmi való tehát ennyi: hogy a magyarok a Volga felől jöttek délfelé, a Fekete tenger felé, s hogy a besenyők utánok következtek ugyanazon irányban — melly a hunok és avarok iránya is volt — mit a kozarok nem gátoltak vagy nem is gátolhattak meg; hogy a magyarok egy része a régi lakhelyen maradt, mit az avarokról is olvastunk; végre hogy a magyarok hét törzsei Árpádot fejedelmökké tették, mi legnagyobb szerencsájök vala, még mielőtt a Kárpáti hazájökba jutottak. Egyébiránt magának Constantinusnak következő előadásából is világos, hogy a kozarok felhatósága nem nagy lehetett a magyarokon. Mert a császári író imígy folytatja tudósítását:

»Tudni kell, hogy az úgynevezett *kabarok* a kozar nemzetből valók. Lázadás történvén egyszer az uralkodás miatt, eme belháborúban a régi hatalom győze; a lázadók egy része levágott, másik része a turkokhoz meneküle s azokkal egyesült. Azért a kozar nyelvre taníták a turkokat s mai napig megtartják a magok nyelvét, de tudják a másik, a turkok, nyelvét is. Minthogy a

kabarok erőre és vitézségre kitűnnek, a csatákban elől vívznak mint első törzs. A kabarok három nemzetségből állanak, a melyeknek egy a főnöke mai napig.«

Ha a kozarok olytán viszonyban lettek volna a magyarokhoz, minőt Constantinus tudósításából ki lehet érteni: talán meg sem engedik, hogy a szökevény kabarok azokkal egyesüljenek. Egyébiránt ethnographiánkra nézve sokkal nyomosabb az, hogy a magyarokkal, még ide jöttök előtt, egy idegen törzs egyesült és összeolvadt velök. Ily példát többet fogunk találni. — Folytatjuk Constantinus előadását.

»Most tehát a turkok első törzse a *kabar*, másodiknak a neve *Neke*, harmadiké *Megere*, negyediké *Kurtygermatu*, ötödike *Tarjanu*, hatodiké *Genach*, hetediké *Kase*. — (VI. vagy Bölc) Leó (886 — 911) által meghívatra általkelének a Dunán s legyőzék Simeon bolgár királyt, Presthlagiv száguldozván s őt magát a Mundraga várba szorítván. Simeon békét kötván a rómaiakkal a besenyőkkel szövetkeztek a turkok ellen, s midőn ezek egy hadjáraton távol valának, a szövetségesek rajtok ütenek a hon maradtakra s megsemmisíték. Hazatérvén a turkok s földjök pusztítását látván, abba az országba költözének, a melyet máig bírnak. A turkok tehát Belgrádtul fogva túl a Dunán laknak, de innen a Dunán is, a Duna és Száva között. Továbbá laknak a *Timeses* (Temes), *Tutes* (?), *Moreses* (Maros), *Krisus* (Körös) és *Titza* folyók mellékein, meg *Nagy Moráviában*, a melyen az előtt Svatopluk (Sphendopluk) uralkodott volt. turkok határosai: kelet felé, a hol a Duna foly, Bolgárország; éjszak felé a besenyők; nyugat felé a frankok: délfelé a horvátok.²⁰⁾ Minden törzsnek külön, külön fejedelme van, de annak nem alattvalóji; a melyik törzsöt az ellenség megtámadja, annak mindnyájan egész erővel segíteni tartoznak. A nagy fejedelem, örökség útján, Árpád nem-

²⁰⁾ Constantinusnak a besenyők éjszak felé vannak, s úgy gondolja, hogy ezek az egész éjszaki határt kitöltik.

zetségéből való. Ezen kívül van meg a *Gylas* és a *Karchas* (karchan). Ezek nem tulajdonnevek, hanem méltóságok, melyek bírói tisztet viselnek; de a *Gylas* előbb való a *Karchasnál*.«

A nyugati írók, kik az avar háboruról értesítenek, megemlítik ugyan a Tiszát, de túl rajta nem ért tudomásuk. A frank-német uralkodás egész idejében mit sem hallunk a Tiszán túli földről. A görög császár, talán magoktól a magyaroktól tudta meg,²¹⁾ hogy ők a volt Morávián, a Dunán túli és Duna-Száva közti vidékeken kívül, a *Temes*, *Maros*, *Körös* és *Tisza* mellékein is laknak. A Maros mellékei Erdélybe visznek; nem valószínűtlen tehát, hogy ők 950 tájon Erdélybe is terjeszkedtek volt már.

Még nagyobb érdekű az, mit Constantinus a magyarok politikai állapotjáról tud, Minden törzsnek vala egyegy főnöke, a kinek azomban nem alattvalóji a törzsbeliek; ezek tehát beleszólhattak a község dolgába. A főnökök, kiket Constantinus ἄρχων - azaz fejedelmeknek vagy inkább igazgatóknak nevez — talán örökösök valának, mint az összes nemzetnek három nagy méltósága. Ezek elseje a nagy fejedelem (μέγας ἄρχων) kirül az író világosan mondja, hogy Árpád nemzetségéből való, tehát örökség útján bírja a legfőbb tisztet. Hatalmát vagy jogát nem tudhatni Constantinusul, se a méltóság magyar nevét nem; mert a *vojvoda* szó, mellyel többször nevezi a nagy fejedelmet, szláv; hihető pedig, hogy eredeti neve volt, mint a többi két méltóságnak. Ibn Dasta (a 201. lapon) azt mondja nekünk,

²¹⁾ P. o. Árpád kis unokájánál, Termatzus-ról azt mondja, »hogy imént mint barát jött Konstantinápolyba Bultzu-val, ki a harmadik méltóságot, t. i. a *Karchas*-tiszteket viseli vala, s Kale *karchas* fia. De Adm. Imper. 40.

hogy *kende* lett volna a neve. Vajjon a mi *kend* szónk, melly most csak a földművelő osztálynál cím-név, olly magasrul esett volna alá? Nincs benne lehetetlenség, tudván, hogy a *jó-bágg* szó eleinte az ország nagyjait, tehát a királyhoz, legközebb állókat illette meg, most pedig, legalább 1848-ig, a földesurak adózó gazdáját jelentette.

A második méltóság, Constantinus szerint a *gylas*, vagy *gyla*. E nevet Ibn Dasta igazolja, ki arabul *dsile*-nek írja, jóllehet abban csalatkozik, hogy a *kende* tulajdon nevenek mondja. Egyébiránt a *gyla*, Ibn Dasta szerint, a hadak vezére volt, mi nagyon valószínű. A név, úgy látszik, *gyula*-nak hangzott magyarul, s az erdélyi Gyuláknál maradt meg legtovább, kik al-királyi tisztet viseltek; *Gyula-Fejérvár* is attul származik. Utóbb tulajdonnévvé vált, (*Gyula*, *Gyulai*) mint más méltóság-név is, p. o. *Király*, *Kenéz* stb. Örökös volt-e a *gyula*-méltóság? nem mondja meg semmi tudósítás: hihető mégis, hogy az volt, mint a nagy fejedelmi és a *karchas*-i.

Ez a *Karchas*-i a harmadik méltóság, mellyet azért állítunk örökösnek, mert Bulcsurul azt mondja Constantinus, hogy *karchas* s fija *Kalé*-nak, a ki hasonloképen *karchas* volt (lásd a 21. jegyzetet). Ibn Dasta tudósításában nincsen arrul említés: de hogy meg volt, s millyen tisztű, Sz. László 1092-dik évi törvényébül (Decretum III, 2.) tudjuk meg, melly így szól: »Meghagyjuk, hogy a királyi poroszló hirdesse ki mindenkinek, nemesnek, nem-nemesnek, de kivált a püspököknek, apátoknak, ispányoknak s alsóbb tiszteknek is, hogy a kinél a *Carchas* bírónak András király meg Béla herczeg idejében történt odaítélésébül valamelly városbeli vagy falubeli találtatik azok közül, a kiket *őrek*-nek vagyis rabszolgáknak neveznek,

az a Nagybaldognsszony-napra a királynál mutassa be; a ki az illyet letartóztatja, kétszeresen fizeti meg bírságát; a ki pedig hozzá való jogát be akarja bizonyítani, a mondott napra jelenjen meg s bizonyítsa.«²²⁾

Ennek megértésére tudnunk kell, hogy Sz. István a keresztyén rabszolgákat felszabadította volt, mi bizony nagy tulajdonjog-sértés vala a pogány urak előtt, s olly terhes, mint a parancsolt tized-adás. András és Béla visszatérte 1046-ban, mint tudjuk, ürügyet szolgáltatva a pogányság feltámadására, melly természetesen a régi rendet vissza kívánta, tehát többi közt a tized eltörlését s a volt rabszolgák visszaadását. Feltámadta tehát a régi pogány »Cachas« bírói tiszt is (mert a törvénybeli *Sarchas* nem lehet más, mint a Constantinus *Karchas*-a mellyet latin

²²⁾ Precipimus eciam, ut idem regis nuncius palám faciat omnibus tam nobilibus quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus:

quod a tempore regis Andree et ducis Bele. et a descriptione judicis Sarchas nomine, apud quemcunque aliqui civium vei villarum, qui dicuntur Evr-rek, vei servi, detinentur, ín assumptione S. Marie omnes regi presententur. Quodsi quis forte detinuerit, dupliciter reddat; vei is, qui defendere voluerit, in predicta festivitate veniat ad Curiam et defendat. — Endlicher. Rer. Hungaricarum Monument a Arpadiana. Sangalli, 1849. pag. 342.

E nagy nyomosságú emlékből találjuk meg a szolgának (mi szláv sz. ó) magyar nevét, melly ör volt, osztyák-vogul nyelvben *ort*, finnben *orza*, észtből *ori*, magyarban *őr*. Rendesen ör-nek = custos, értették: de van sok azonos hangú szó, mellynek különböző jelentése van, mert különböző eredetű, p. o. *hó* nix- és *hó* luna; vero verberans és *vero* urens, assans, innen *verő*-fény, *verő* malacz; így *őr* custos és *őr* szolga, osztyákban *ur* (custos) ör-iz, és *ort* szolga. A szláv *szolga* szó azután kiszorította a magyar ör = szolga szót, minek sok más példája van.

betűkkel Carhas-nak kellett írni, s mellynek C-jét a leírók S-nek olvasták), feltámadá, mint mondom, a régi pogány bírói tiszt is, melly nyilván Sz. István által el vala törölve, s melly a keresztyénség helyreállítása után sem említették többé. A karchas e szerint a tulajdon-jog dolgában ítél, tehát igazán bíró volt. Sz. László megsemmisíté a karchas intézkedését, de megengedé, hogy ha kinek másképen joga volna rabszolgájához, bebizonyíthassa.

Lássuk még, mit tudott Constantinus a magyarok új hazájának elfoglalásáról.

»Tudni kell, úgymond, hogy Sphendopluk, Moraviának fejedelme, bátor vala és félelmes a határos népek előtt. Három fija lévén kimúlta előtt három részre osztá országát, mindegyik fijának egyet-egyét adván, de úgy, hogy az idősbik nagy fejedelem legyen, a többi kettő pedig tisztelje fő hatóságát, a vessző-csomórul vett példával egységére intvén őket. De azok, atyjok halála után kis ideig éltek békében egymással, azután meghasonlás esvén köztök egymás ellen hadakozának. A turkok tehát reájok törvén egészen elveszték őket s elfoglalák országukat, a mellyet máig bírnak. A megmaradt morvaiak pedig a bolgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és más szomszéd népekhez menekülének.«

Ha valaki a X. század írói között, úgy bizonyosan Constantinus tudhatta volna, hogy miféle hatalmakat kellett a magyaroknak megtörniek, hogy országukat elfoglalhassák. De ő csak Svatopluk fiairul tud, másféle hatalmat nem ismer, pedig Magyarország keleti részei, a mellyek folyóit előszámlálja, közelebb estek hozzá, mint a nyugatiak. S íme ezek urait ismerte, mert voltak: amazokéit nem ismerte, mert nem is voltak.

Magának az elfoglalásnak történeteit, részleteit Constantinus épen úgy nem tudja, mint nem a nyugati írók.

Csak azt olvassuk a bajor püspökök panasz-levelében (a 189. lapon), hogy akkor Pannóniában alig vala már egyház, s hogy a morvaiak, megnyírván fejeiket, a pogány magyarok közzé állnak s velök együtt hadakoznak. Hihető, sőt bizonyos, hogy a keresztyén papok lehetőleg menekültek a magyarok előtt; hihető, hogy a keresztyén német és szláv lakosok is lehetőleg papjaik példáját követték. Egyébiránt a lakosság nem igen vala sűrű a frank-német uralkodás alatt: Svatopluk is, mint láttuk, ismételve pusztítá a Dunán túli részt, azaz Pannoniát. A magyar elfoglalás után a megmaradt lakosságbul alkalmasint sokan, a megvolt avarok bizonyosan követték a morvaiak példáját, jobbnak találván pusztítani, mintsem pusztulni. A Dunán innen, a mi a morvasághoz tartozott volt, az is könnyű szerrel a magyarok hatalmába került; a tiszai rész pedig, mint ha gazdátlan volna, azé lett, a ki el akarta foglalni, s a magyarok el is foglalták.

Az avarok fő ereje Pannónia nyugati részén vala: úgy látszik, a magyarok is ebben az avarok példáját követték, az Ensig foglalván el a földet. S ámbár vissza is szorítottak a mai határok felé, a magyarok fősúlya a nyugati lészen marada; ott fejlődék mind Gejza nagyfejedelem, mind fija Sz. István alatt, a magyar királyság magva.

II. A magyarok ős történetei a magyar nyelvtanúsága szerint.

39. §. A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által, s bár változzék azután a két utóbbi, a nemzet mégis az marad, ha nyelve megmarad. A nyelv tehát a nem-

zetnek lelke; a nyelv történetei a nemzet lelkének története. A nyelv egyszersmind a nemzet hovatarozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalahatalanul. A testi tulajdonságok csak az egyes embert jellemezhetik mint állatot; de már a nemzetet mint állati falkát sem jellemezhetik jól, mert testre nagyon különböző emberek tartózkodhatnak egy nemzethez, mivelhogy annak lelke, a nyelv, az ő lelkök is, s annak erkölcsi és társadalmi sajátosságai — mellyek a nyelvvel járnak, s mellyek a nemzetet az állati falkáktul megkülömböztetik — az ő tulajdonaik is. Az ethnographiában a nyelv tanúsága az egyedül biztosan világotó kalauz.

De magában *egy nyelv* sem adhat érthető tanúságot, hanem csak rokonainak segítségével. A rokon nyelvek t. i. egymást értelmezik, felvilágosítják; egyszersmind az illető nemzetnek eredetét és nevelődését mutatják ki. A rokon nyelvek ismerete nélkül tehát egy nemzetnek őstörténeteit sem lehet világosságra hozni. Pedig a nemzetnek azon őstörténetei, a mellyeket a nyelv a maga rokonainak segítségével tüntethet fel, nagyon megelőzik a históriai történeteket. Azok igazán a nemzet bölcsőjét és fejlődő ifjúságát mutatják meg; azok a szónak legszigorúbb jelentésében *őstörténetek*. A mikor a nemzet a históriai színre lép, akkor már elhagyta nevelődő ifjúságát; a nemzet életének legtanúságosabb és legérdekesebb része a históriai szín megett lappang.

A mire a nyelv a maga rokonaival együtt taníthat, azt közös szótárunkbul és közös nyelvtanunkbul merítjük. De nálunk még sokak előtt kérdés: mellyek a magyar nyelvnek rokonai? A kérdést a felmutatandó tényekkel döntjük el; a ki látván e tényeket még azután is abba a kérdésbe

fogódnak: az kénytelen lesz más nyelvekből hasonló tényleket felhozni. Egyébiránt a kérdést, hogy melyek a magyar nyelvnek rokonai? csak azok hajtogatják még, a kik egyáltalában nem értenek az eszköz forgatásához, a mellyel működni akarnak, sőt magát az eszköz természetét sem ismerik.

A rokon nyelvek a szó-hangok bizonyos változásait tüntetik fel, a mellyek szabály szerint megesnek.

A felhozandó példák megmutatják majd a hang változásokat. A példák pedig előbb a természetes dolgokat, mint: a test részeit, a természeti és erkölcsi életet, a külső természet tárgyait, a számneveket, a családot és a társadalmi élet első elemeit, végre az eredeti hitet fogják illetni. A szókon kívül a nyelvtan közös vonásait mutatjuk fel. így látjuk meg az alakuló magyar nyelvet és nemzetet.

Az imígy alakult nemzet nem maradhatott veszteg, hanem útnak indult; útjában pedig tanult és tapasztalt. Látni fogjuk, hogy az eredeti nyelvet előbb török, azután, még pedig nagyobb mértékben, szláv hatás érte (az újabb latin és legújabb német vagy inkább európai hatást nem tekintjük). A magyar nyelv és nemzet e szerint három időszakot tüntet fel: az *eredetit* vagy *származását*, melly amivoltát, jellemét alkotta, s két utóbbit, mellyek külső viszonyosságait, tehát vándorlásának különböző idejét és szerzeményét mutatják. Az eredeti vagy származási időszak a rokonok között; a többi kettő idegeneknél, törököknél és szlávoknál, folyt le.

A magyar nyelv és nemzet származási időszaka.

40. §. Az eredeti vagy származási időszak a rokonok között folyván el, megmondjuk itt, mellyek a rokonok? Azok a *finnek*, úgymint: a tulajdonképi finnek vagy *szuomelánok*, az *esztek*, *karjalalak*, *vatja-k*, *vepsze-k* és *livek*, mellyek egy szoros egységet, a finnséget, teszik; továbbá az *ugorok*, úgymint: a *permiek*, *szirjének*, *vojjakok*; a *vogulok*, *osztjások*; a *cseremiszek*, *mordvinek*. Ezek nem tesznek olyan szoros egységet, mint a finnek; emezekéinél tehát nagyobbak voltak külső viszontagságaik. Végre a *lappok*, kik nyelve mintegy közepett van a finnek és ugorok közt, s némelly alakjánál legközelebb vág a magyarhoz.

A felhozandó példákat és mutatványokat nem fogom valamennyi rokon nyelvből szedni, hanem leginkább csak a vogul, osztják és a tulajdonképi finnül; egyes kiváló tények másokból is kerülnek elő.

	<i>A test részei.</i>		
<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztják.</i>	<i>Finn.</i>
fej, fő, főv	pong	—	pää
agy			aju
szem	sem	sem	silm ¹⁾
fül	pal	pal	—
fog	pónk	penk	pii

¹⁾ A hangokra nézve meg kell jegyezni, hogy a magyar *sz* a rokon nyelvekben *s*, továbbá *s* = *š*, *cs* = *č*, *ny* = *ñ*, *ly* = *l*, *ty* = *t* — a magyar *u* finnben *y*; a magyar hosszú *á*, *ó*, *u* finnben *aa*, *ue*, *ua*.

<i>Magyar</i>	<i>Vogul</i>	<i>Osztyják</i>	<i>Finn</i>
száj	sop	—	suu
nyelv	ńelm	ńalim	—
tor-ok	tur	tor	tur-kku
íny	egn	angen	—
kéz (<i>kez</i>)	kat	—	kät
öl	täl	tel	syl
arasz	tarasz	—	—
ujj	tule	luj	—
melly	majl	mejł	—
máj	majt	mugol	maksa
velő	valem	velim	—
vér	ver	vir	ver
szű, szív	sim	sam	syöm, sy- däm stb.

Minden nyelv és nemzet külső viszontagságokon ménvén keresztül, azokban némi sajátot veszít, mást felejt, s helyébe idegent vészen föl. Például a 1464-dik évi magyar biblia-könyvekben *tügy* szó fordul elő, melly orczát jelent: annak megfelelője a finn *tyk(ö)*, mi oldalt, mellett-et teszen. Most nem él már a *tügy* szó.

Már a felhozott példákön látunk hangváltozásokat. A magyar *z*-nek *p* felel meg a rokon nyelvekben, a min nem csudálkozik az, a ki tudja, hogy a német *fuss* szó a latin *ped*-nek s a görög *pod-nak* felel meg, mellyek a pesnek (*ped-is*) pus-nak (*pod-os*) töji. A magyar *fej, fül, fog, fan* a rokon nyelvekben: pong, pää, päl, pal, ponk, penk, pii, pun. — A magyar utóhangu *z* a rokon nyelvekben *t(d)*, mint: *kéz, kéz* s *kat, kät*. Ezen sem fogunk csudálkoznı, látván, hogy a német *fuss* is a latinban, görögben *ped, pod*,

az angolban is *foot*. — Tehát más hangváltozáson se akad-
jon fel a nem-nyelvész olvasó, ha hasonló példákat nem
hozok is fel a német, latin, görög stb. rokon nyelvekből.
De jegyezze meg, hogy a magyar utóhangú *u*-nek, akár
lappangjon, mint a *szű*, *velő* (velev, velej) szókban, akár
világosan ki van téve, mint *szív*, *nyelv* szókban, a rokon
nyelvekben *m* felel meg, mint *nyelv*= *nelm*, *szív*= *sím*,
velő = *velim*.

Föltetszhetőbb ugyan, de nagyon gyakori tünetény,
hogy a megfelelő rokon szó elő- vagy utóhangjában *t*, *l*,
vagy *s* van, miből egyszersmind az is kitetszik, hogy *t* nem-
csak *s*-szé (*z-zé*) változik — mint már láttuk — hanem *l*-lé
is. Tehát *öl*, *ujj*, *máj* a rokon nyelvekben *täl* vagy *syl*, *tul'e*
vagy *tul*, *majt* vagy *mugol*.

Természeti és erkölcsi élet.

Magyar.	Vogul.	Osztják.	Finn.
lél-ek	lil	lil	—
ész	us	us'	ais-t
él (-ni)	ol	vol	el
val (lenni)	ol	ul	ol
hal (-ni)	kal	kal, hal,	kuol
hall (-ani)	kul, hül	kul, hal,	kuul
hál (-ni)	kul'	hal	—
men (-ni)	men	man	men
ikt (jut), ikt-at	joht	jogod	—
áll (-ani)	ful	lol	—
ül (-ni)	unl	unl	—
lát	uont	vant	vaat (eszt)
néz	—	ni	näh

Magyar.	Vogul.	Osztyják.	Finn.
te' te (tenni)	—	—	teli
e' ev(enni)	te	li	syö
í' ív(inni)	aj	ja	juo
vi' viv(vinni)	vi	vi	vie
ve' vev(venni)	vi	vi	ot
le' lev(lenni)	jejm-t	ji	lie
hi' hiv(hinni)	aü-t, ag-t	ev-1	—
ú-sz(ni)	uj	uj	uj
hiv(hivok)	vau	vog	—
szül(-et)	tel	ti, til	synt
nyel(-ni)	—	nel	niel
nyal-ni	—	nol-id	nuol
fú-ni	—	pu	puh
fáz-ni	—	pot	—
kel-ni	—	kil	käy
öl-ni	äl	vel	—
lő	li	jou-t	luo
vesz-ni	uos	uŝ	—
veszt-eni	uos-t	uŝ-t	—
nev-et	mau-int	noch	—
nev-et			
álom	ulem	ulim, olin	—
hág-ni	kang	hang	—

Érdekes hang változások itt ezek: a magyar élőhangú *h* a megfelelő szókban *k*, mint a hal-ni, halla-ni, hál-ni példákban látható. A szabály azt mutatja, hogy az alhangzó szók *k*-ja lesz *h* a magyarban; a felhangu szók *k*-ja megmarad a magyarban is, azért kéz, finn kat, vogul kat; kel osztyják kil, finn, käy.

Az előbbi sorban tor-ok s ebben lél-ek azt mutatják,

Hogy a *k* képző, mert a megfelelő szók *túr, lil*. — A *lát* és a megfelelő *uont, vant, vaat* meg azt mutatják, hogy *l* és *v* változik, minek példája magában a magyarban is van: a régi *vép* és az újabb *lép*. Továbbá a *lat, vaut* példából azt is látjuk, hogy a rokon szóban *n* van. Ez a hangbővülés igen gyakori, mint az *ül* és *unl*, a *mev-et* és *mau-int*, a *hág* és *kang* szókon kitetszik. Alább találjuk még a *jég* s a megfelelő *jang, jong* szót. Vesd ide a régi magyar *urdung* és a mai *ördög* szót is. Az ajak-hangok előtt *m* szokott lenni, p. o. *eb* vogul *amp*; ilyen lesz a *hab* és vogul *kump* stb.

A *tenni, enni* s társaik azzal tűnnek ki, hogy a jelenben *te-sz-ek, e-sz-em, de* a múltban *tev-ék, ev-ém*. Ezeknek töje tehát az, a mit kitettünk. Az *u-sz-ni* szónak megfelelőji azt bizonyítják, hogy annak is csak *u'* volt a töje, de a jelen időbeli *sz* lassankint becsúszott a többi időkbe. Ennek más példája is vannak, mit a *ját-ék, és ját-sz-om., ját-sz-ám* bizonyít; a régi magyar grammaticusok tanúsága szerint ilyen a *von-ni* szó is, melly csak a jelen időben volt *von-z*, de múltban *von-ék*. A *met-sz* is ide tartozik, mert *metetni, metetlen* alakok divatoztak; ma is még *metélni* mondjuk.

A külső természet tárgyai és tüneményei.

Magyar.	Vogul.	Osztyák.	Finn
Név	nim	nem	nimi
Víz	vit	—	vete
Tűz	tut, taut	tűt, tuget	tuli
kő, köv	kav	kev	kivi
hegy	aut, aht	aut	—
felhő, felleg	—	pali-ng	pilvi

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztják.</i>	<i>Finn.</i>
ég (levegő ég)	leang	—	—
szél	—	—	tuuli
füst	posim	puzing	—
hugy (csillag)	kus	kus, hus	—
tél	tál	tel	talvi
ősz	täkus	sús, sugus	syys, syksy
tav-asz	toja, tuoja	tovi	suvi
jég	jang	jong	jää
fagy	—	pot-im	—
lom (zúz)	—	luñ-z	lumi
tó, tav	tur	tu	—
láp	—	—	lampi
jó (folyó)	ja	jog-an	joki
hab	kump	hump	—
hol-val (reggel)	hol-ejt	hol-ejt	—
est	iet	jet-n	ehtoo
hó, hold	(jongep)	—	kuu
arany	sarni	sorne	—
ezüst	ezis (sirjän)	—	—
ón	aln	uln	—
ólom, ólm	—	lolpi	—
fa	—	—	puu
fű, fűv	pum	pom	—
ló	lu	lovi	—
eb	amp	amp	—
nyuszt	ńoghs	ńogos	—
nyest	—	—	näätä
vaj	voj	voj	voi
egér	tänger	tenger	hiiri

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztyák.</i>	<i>Finn.</i>
lúd	hint	lunt	lintu
hattyú	kateng	hading	—
daru	tari	tor	—
varju, varnyu	—	voringa	varekse
fecske	—	—	pääski
fész-ek	piti	—	pesä
mony	mau	—	muna
nyú	ning	—	ning
tetű	tahm	tevdim	täi
hal	kul	hül	kala
só, sav	čah, čeh	—	—

A hangváltozások törvényeit a figyelmes olvasó maga veszi észre. Itt csak egy szóra, a *jó* (folyó)-ra kell észrevételt tenni, melly összetétekben fordul elő, mint: *sajó* (sav-jó) = só folyó, azért szlávul Slaná, a dobsinai németeknél Salz-ach, a kiknél *Felső Sajó*, *Alsó Sajó* helységek: Ober-Salz-ach, Unter-Salz-ach. Így *Hé-jő*, hé-jó hévjó helyett = meleg folyó, a Miskolcz melletti *Tapolcza* lejjebb *Héjő*; továbbá *Berek-jó*, most *Berettyó*, *Kükül-jó* most *Kükiüllő*, a székely krónikában: *aqua Kükiül*; végre *Sí-jó*, *Sió*, *Táp-ió*.

	<i>Háznép és társadalmi élet</i>		
<i>Magyar</i>	<i>Vogul</i>	<i>Osztyák</i>	<i>Finn</i>
atya	aže	azi, aže	—
is	jis	is	isä
anya	angve	anki	—
em	—	imi	emä
him	kum	hoj, hó	—
nő	ne	ne	nai

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztyák.</i>	<i>Finn.</i>
gyer-ek	kär-kve ²⁾	—	—
gyerm-ek	kärem-kve	—	—
fi, fiú	pi	pog	pojka
lány, leány	aj	evi	—
ipa	up	up	appi
napa	anip	—	anoppi
ángy	uh	—	—
nén	nin	—	—
öcs	apši	—	—
vő	vap-s	veng	vävy
meny	mäi	meá	miniä
fél	pal	pal	puoli
feleség	—	—	puoliso
ház	kvol	kat, kot	koti
úr	jor	jor és uort	uroh, uros
őr(szolga)	ort	ort	orja
tolvaj	tulmah	lolmah	—
tolvaj-lani	túl	lol-imt	—
falu	paul	pogol	—
(vár-)os	uos	uš	—
kert	kart	kart	kartano

²⁾ Az éjszaki vogulban *kar*, *kar* és *karem* ember, p. o. *poaj kär* gazdag ember, *kalem kar* holt ember, = halott. Kicsinyítő alakje *kär-kve* és *kärem-kve* kis ember; a megfelelő magyar *gyer-ek* és *gyerm-ek*. A kondai vogulban *char* vagy *har* az, mi az éjszakiban *kär*, de szélesebb jelentésű, úgy hogy ki-t és mi-t is teszen, p. o. *ton har* az. ember = az, *aku-har* egy ember-valaki, *elol har* első, *tene har* enni való, *vim har* vivő, *wet har* napszámos, *holem har* holt, halott. — A magyarban most csak a kicsinyítő alak van meg magában: de összetétben, t. i. *mo-gyer* = ma-gy ar-ban, az eredeti szó is megvan.

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztyák.</i>	<i>Finn.</i>
fed-ni	pänt	—	—
fedél	päntil	—	—
aj-t-ó	auí	ovi	ovi
	jaj-t		
íjj, ív	jau-t	jug-ol	jou-t se
nyíl	ńal	nol	nuoli
had	kant	kant	kunta
nyél	ńál	nal	—
lő-ni	li	jou-t	luo
tegez	täget, täut	—	—
vág-ni	vuong	vong	—
kés	kés- äj	keži	—
él	el'm	—	—
két élű kés (ol- ló)	kit elmip kesej	—	—
háló (halász)	ku'p	holup	—
vész(háló)	uosem	vožim	—
poné(halászó)	pon	pon	—
fon-ni	pan	—	pun
fonó csalány	puln	puln	—
len	rus pulu	rus puln ³⁾	—
szó-ni	säg, säu	sevi	—
öl-t-ó	ulem	ulam	—
mez	mäs	—	—
óv	—	—	vyö
szer (törvény)	ser	sir	—
sör, ser	sar	sur	—

³⁾ Érdekes, hogy a vogulok és osztjások a lent orosz csalány-nak nevezik. A csalány nálok az eredeti fonási növevény.

A ház szót a német *haus*-zal vetették össze, nem gondolván meg, hogy a magyar szónak eredeti alakja *haz* (*haz-a*, *haz-ul*), a minék megfelel a *kat*, *kot* rokon nyelvbéli szó; hogy a német *au* hangbul *ó* lesz a magyar nyelvben, p. o. *bauer*, *bauer*-bul lett *pór*. A *Pál* névsem lett a német *paul*-bul, hanem a szláv *pavel*-bul. — Az *ajtó* szó nyitót jelent, s tője *aj*. — Nevezetes míveltségi szó a *sör*-, ser, vogulul *sar*, osztjákul *sur*. Tehát a magyarok már eredeti hazájokban készítettek afféle italt, akár bogyókbul, akár szemes életből, ámbár ennek nyoma nem fordul elő a közös nyelvkincsben. A *bort* csak később ismerték meg, mint maga helyén látni fogjuk.

Szám-nevek.

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Ostják.</i>	<i>Finn.</i>
egy	äkve, aük	i, it	yht (yksi)
két, kettő	kit, kiti	kad, kadn	kaht (kaksi)
három	kórom, horom	kolom, holim	kolm
négy	nile	nel, nil	nelj
öt	āt	vet, vuet	viit (viisi)
hat	kat	hot, hut	kuut (kuusi)
hét	sât	labit	seitse-män
nyol-tz	ńol-lu	ńiil	kahde-ksan
kilen-tz	antel-lu	jert-jang	yhde-ksän
tíz	lau, lu	jang	kymmenen
húsz	kus	hus	kaksi kymmen-tä
harmin-tz	vát	nolim-jang	kolme kymmentä
negy-ven	neli-men	nel-jang	neljä kymmentä

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztyák.</i>	<i>Finn.</i>
öt-ven	ät-pen	vet-jang	viisi-kymmentä
hat-ven	kat-pen	hot-jang	Kuusi kymmen Tä
het-ven	sât-lau	labid-jang	seitsemän kym- Mentä
nyoltz-ven	ňol-sat	niil-sot	kahdeksan kymmentä
kilentz-ven	antel-sat	jert-sot	yhdeksän kym- mentä
ezer	sater	sôr-is, tôr-es	— tuhannen

Nagy tanúság rejlik a számnevekben. Egytől hétig egyszerűek s azonosak. A rokon népek tehát legeleinte hetes rendszert vallottak (mint a török és más nemzetek is); s a hetes rendszer korában együtt élnek vala, innen azonosak az 1—7-ig való számnevek. De amaz együttlakás idejében is elváltak már a magyarok, vogulok, osztyákok a finnektől, mert amazoknál van *két*, *kit*, *kád* alak, melly csak jelzőül állhat, mint *két nő*, *kit ne*, *kád imi*, s van *ket-tő*, *kiti*, *kadn*, melly dualisi alak s azért magában áll. A kérdésre: hány nő van? így felelnek e nyelvek: *kettő*, *kiti*, *kadn*. A finn nyelvben nincs meg ez a különbség. — Valami esemény, mellyet nem ismerünk, a rokonokat a tizes rendszer elfogadására bírta: s akkor már nem valának együtt. Külön külön gondoskodtak tehát a 8-as, 9-es 10-es számnevek választásául, de az új számnevek is az érintkezőknel jobban vágnak össze, mintsem a távolabbaknál azomban egy törvény szerint jártak el, a 8-ast és 9-est subtractio útján (2—10 nyol-tíz, nyol-lu; 1—10 kilen-tíz, antel-lu), a többszörös 10-eseket természetesen multiplíca-

tio útján teremtették magoknak. A 80-at és 90-et a vogul és osztják a 8-nak és 9-nek analógiája szerint alkották, nem gondolván vele, hogy *nol-sat*, *antel-sat* tulajdonképen = 2—100, 1—100, nem pedig 20—100, 10—100. Szinte csuda, hogy a 100-ra nézve megegyeznek a nyelvek. Sokan a *száz*, *sat*, *sot* az orosz *sto*-tul akarják származtatni: de a szó megvolt már, mielőtt a szláv hatás az ugorokat érthette. Az ezer, *sater*, *sor-is*, *t'ór-es* szót meg mások a perzsa nyelvből átvettnek hiszik, mi szinte lehetetlen, mert a perzsa *hezár*-bul válhatott volna ugyan *ezer*, de nem *safer*, *sôr-is*, *t'ór-es*, mellyek törvényes hangváltozást mutatnak az *ezerre* nézve.

A sorszám-nevek valamit mutatnak a nyelvtanbul is, azért teszem ide a magyar és vogul-féleket.

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>
elől, elől-ső (első)	elől	hatod	katit
ketted	kítit	heted	sätit
harmad	kormit	nyolczad	ňolluit
negyed	nelit	kilenczed	antelluit
ötöd	ätit	tized	lauit, luit.

Folytatni akarván a nyelvtani mutatóványt, a név-viszonyítókból (post-positio) és az ige-szóból hozok fel egy-egyét.

Név-viszonyítók.

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztják.</i>	<i>Finn.</i>
<i>alj</i>	<i>jol</i>	<i>il</i>	<i>ali</i>
alá	jole	illi	alle
alatt	joln	illi	alla
alól	jolel	ilta	alta

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztyák.</i>	<i>Finn.</i>
<i>el</i>	<i>el</i>	<i>jel</i>	<i>et</i>
elé	ele	jelli	etehe
előtt	eln	jelli	edellä
elől	elol	jelta	edeltä
<i>ki, kü</i>	<i>kvon</i>	<i>kam</i>	—
kive	kvone	kamne	—
kin	kvonn	kamen	—
kivöl	kvonel	kamelta	—
<i>köz</i>	<i>kvot'</i>	<i>kut</i>	<i>keski</i>
közzé	—	kuda	keskelle
között	—	kutna	keskellä
közöl	—	kudelta	keskeltä
<i>hoz</i>	—	<i>hoz'</i>	—
hozzá		hoza	
<i>hosz</i>	<i>kosä</i>	<i>hû</i>	<i>kau(-ka)</i>
hosszára	kozäi	huva	kauas
hoszan	kosän	huna	kaukana
	kosänl	hulta	
<i>fél</i>	<i>pal</i>	<i>pel</i>	<i>puol</i>
felé	pali	pel	puolle
felett	paln	pelna	puolla
felől	palel	pelta	puolta
stb.	stb.	stb.	stb.

A birtokos ragu névszók így mennek p. o. a magyarban és vogulban:

szemem	semem	szemünk	semu, semov
szemed	semen	szemetek	semän
szeme	semä	szemök	semänl

szemeim	semanen	szemeink	semänu
szemeid	seman	szemeitek	semän
szemei	semänl	szemeik	semänl

Legyen még egy mutatvány a lapp nyelvből is.

kezem	getta-m	kezünk	gietta-mek
kezed	gietta-d	kezetek	gietta-dek
keze	gied'as	kezők	Gied'asek
kezeim	gied'aidam	kezeink	gied'aidamek
kezeid	gied'aidat	kezeitek	gied'aidadek
kezei	gied'aides	kezeik	gied'aidasek

A *kezünk* alak, a régi *vagy-muk* (most vagyunk)-rul ítélve, hajdan, azaz eredetileg, *kezmük* vagy *kezemiük* volt: ennek felel meg a lapp *giettamek*. — A legtöbb finn-ugor nyelvek többes képzője *f*, p. o. *szem-ek* vogulban *sem-et*, déli vogulban *Šam-et*, osztyákban *sem-et*, finnben *silma-t*: de a lappnak többes képzője *t h* és *k*, p. o. *szem* = *čalbme*, többesben: *čalmet*, *čalmeli* és *čalmek*. Ez utolsó alak a norvég lappban uralkodik.

A magyar igező a kettős: *tárgyatlan* és *tárgyas*, igeragozás által tűnik ki. Ez a sajátosság nincsen meg a finn nyelv-csoportban, de megvan ám az ugor csoportban, jelesen a vogul, osztyák és mordvin nyelvekben, még pedig teljesebben mintsem a magyarban. Ez a tárgy a második és harmadik személybe tevén, annak egyes és többes számát nem különböztetheti meg: a vogul és mordvin megkülönbözteti. A magyar *követem* annyit jelent, hogy: követem azt, és követem azokat; *követlek* annyit teszen, hogy: követlek téged, és követlek titeket. Lássuk azt is egy magyar és vogul példán.

követek	kietem	követem	kieti- <i>l</i> -em
követsz	kieten	követed	kieti- <i>l</i> -en
követ	kieti	követi	kieti- <i>tä</i>
követünk	kieteu	követ- <i>j</i> -ük	kieti- <i>l</i> -u
követtek	kieteen	követ- <i>i</i> -tek	kieti- <i>l</i> -en
követnek	kietet	követik	kietiän <i>l</i>
követtem	kietsem	követtem	kietis- <i>l</i> -em
köveltél	kietsen	követted	kietis- <i>l</i> -en
követett	kietes	követte	kitis- <i>tä</i>
köveltünk	kietsu	köveltük	kietis- <i>l</i> -u
köveltetek	kietsen	köveltétek	kietis- <i>l</i> -än

A vogul azután mondhatja még:

kietiäum	Követem a kettőt	kietiänem	követem a sokat
kietiän	követed » »	kietiän	követed » »
Kietiäga	követi » »	kietiänä	követi » »
Kietiäu	Követjük » »	kietiänu	követjük » »
kietiäen	követitek » »	kietiän	követiek » »
kietiäel	követik » »	kietiänl	követik » »

Nem akarom a tárgyas igealakot elemezni: az olvasó érje be avval, hogy a vogul a magyarnál bővebben és világossabban fejezheti ki.

Eredeti hit.

A nemzetek eredete azonos az illető nyelvek eredetével. A mikor a nyelvvel együtt a nemzet alakul, akkor ennek ismeretei is támadnak nemcsak a külső világrul, hanem az emberi elme óhajtásairul, sejtelmeirül, szóval eszméjérül. Bízvást feltehetjük, hogy minden nemzetnek saját mythológiája a nyelv képződése korában keletkezett, a mikor a társadalom fejlődése elején áll vala. A finnek mythológiája a Kalevalából s ennek körébe és korába tartozó hitregékbül ismeretes egész Európában. A vogulok és osztjákok mythológiája is a Reguly becses hagyományaibul már annyira ismertetve van, hogy össze lehet hasonlítani a finn mythológiával.⁴⁾ Minthogy a magyar nemzetnek származási időszaka okvetetlenül rokonainak közelében, hogy ne mondjuk, társaságában, folyt le: föl kell tennünk, hogy neki is azon időben némelly fogalmai, képzeletei voltak a hite tárgyairul, ha nem lehet gondolni — a mint nemis lehet — hogy minden hit nélkül szükölködött volna. S ha volt hite, ha ennek tárgyairul képzeletei, fogalmai voltak: azok bizonyosan szókbán valának kifejezve, s talán reánk is maradt legalább némellyé.

⁴⁾ A Vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaibul kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864. — Az éjszaki osztják nyelv, Vologodszki fordításainak és orosz-osztják szótárának alapján, tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára mind a Reguly-hozta szójegyzékre s eredeti osztják énekekre. Írta Hunfalvy Pál, Budapest, 1875. — Egyéb mythologiai tárgyakra való értekezéseket, mellyek mind a Magyar Tudom. Akadémia által kiadott *Nyelvtudományi Közleményekben* vannak, meg-meg fogok idézni.

1) A voguloknál *Tarom* az eget vagy mennyet, az időt meg időjárást, s végre személyesítve az istent jelenti, s akkor *numi* = felső, a jelzője. Neve: *Numi Tarom aže, numi Tarom jäg*, azaz felső tarom atya. Az atyát két szó teszi, *aže* és *jäg*; s hogy legitt megmondjuk, nemcsak a finnek, hanem az ugorok is (vogulok, osztjások stb.) regéikben, énekeikben a *viszáló kifejezést*, az úgy nevezett parallelismust, meg az *elő-rímet* vagy alliterációt alkalmazzák. A *viszálás és az elő-rím* a finn-ugor költemények külső ruhája. — Az osztjásoknál *torem* az isten, és *turum* az ég, időjárás; de a két szó nyilván egy. Ők is az énekeikben így szólítják meg az istent: *Num Torem aže, num Jelem jig*, mi azonos jelentésű a vogul megszólítással, mert az osztják *jelem* ugyanazt teszi, mit a *torem*.

A magyar *terem* szó megfelel a vogul és osztják *tarom*, *torem*-nek, ámbár jelentése annyiban különböző, hogy a vogulban *tar*-et teszi azt, mit a magyar *terem*-t. Ámde ebből látjuk, hogy a fő *tar*, *tér*, s *tarom*, *torem*, *terem* az *m* által képzett szók. Vogulban *terem-l* = terem,, de *tar-et* = terem-t. A *terem-tő* tehát azt teszi, mit a vogul *tarom*, a kirül mondják: *tarom ma taretestä* a tarom a földet teremtette; jóllehet a vogul *teremtés mondája* szerint az Elmpi = égfi, meríté fel a földet a tengerbül, de a Tarom utasításánál fogva. A magyar *terem*-nek származéka *természet* olly szó, melly becsületére válik a magyar nyelvnek. — A *terem*, *természet*, *teremtő* szókban első maradványát találjuk meg a régi magyar mythológiának.

2) Az osztják énekekben a *torem*-et így szólítják meg, mint láttuk: *Num Torem aže, num Jelem jig*. A *jelem* tehát azt teszi, mit a *torem*. A híres »Temetési« beszédben (Allocutio super sepulchre) e latin szók: »quanta gratia

dominus Deus gratificaverat primum Adam patrem nostrum « így vannak fordítva: *Menyi milostben terumteve Eleve miv isemacut Adamut*. Ebben az *eleve* a dominus deus-t, az *isemucut* = isünk (finn *isä*) a primum patrem-et fejezi ki. *Elev*, vagy *eleve* tehát deus-t jelent vala a beszéd írása korában, azonos jelentésű lévén az isten szóval.

A magyar viszonyító *el* (lásd a 236. lapot) az osztjákban *jel*; a vogul-osztják *m* utóhang pedig, mint láttuk (a 226. lapon), a magyar *v*-nek felel meg: *elev* tehát tökéletesen megfelel az osztják *jelem* szóval, melly *jielem* alakú is. Ezen osztják szó továbbá a finn *ilm*-nek felel meg, melly eget, levegő eget, személyesítve istent jelent, mint a tarom szó. A finn *ilm* a szirjénben *in*, s ez is istent teszen. Világos tehát, hogy az osztják *jelem*, *jielem* azonos jelentésű a *torem*-mel, s hogy annál fogva a megfelelő magyar *eleve* a Temetési beszédben hasonlóképen azonos jelentésű az istennel. Utóbb látni fogjuk, hogy ez az *isten* szó nem tartozik a származási időszakba, s alkalmasint a török nyelvek hatásának tulajdonítható. Talán ennek a körülménynek köszönhetjük az »*öreg isten*«, a »*magyarok istene*« féle szólásokat, minél fogva *Elev*, vagy *Eleve* volna az *öreg isten*, vagy a *magyarok istene* az újabb időszakbeli *isten* irányában, melly lassankint amazt az *Elevet*, kiszorította a nyelv-szókásbul.⁵⁾

3) A Temetési beszédben olvassuk: *vimádjuk*, *vimádjamuk*, *vimádjonok* imádjuk stb. helyett. Összetétnek tart-

⁵⁾ Sokan hajlandók az *eleve* szót a Temetési beszédben *élő*-nak olvasni és érteni, s azt fogni a beszéd írójára, hogy *élő isten-t* akart volna írni, de kifelejté az *isten* szót. Az igen gondos írás mellett afféle kifelejtés nem hihető. Lásd: Mythologiai adatok. Hunf. P. A Nyelvt. Közlemények. XII. köt. 70—86. lapjain.

ván az *imádni* szót, azt *vim* és *áldani* szókra taglaltam, úgy értelmezvén: deum benedicere, deo sacrificare, ad deum preces facere. Találgatásomat a cseremiszi nyelv igazolta, a melyben *jumo* isten, *jum-uldem*, *jum-oltem* imádkozni, *jum-uldomás* imádság, mi a magyarban *vim-áldomás* volna, melly szokatlan. Ámde nem szokatlan az *áldomás* szó, melly azonos a cseremiszi *ultimaš*-sal. ⁶⁾ *Jumo* a finn *jumala*-nak rövidebb alakja; a *Jumo*-nak vagy *jum*-nak továbbá a magyar *vim* felel meg, mi most csak *im* az imádni szóban. Az ersza-mordvinben *in-aldom* kérni; ebben *jum* (*jumala*) *in*-, melly már szinte megfelel a magyar *im*-nek. Íme a magyar *elev*, *eleve* az osztják *jelem*, *jielem* közbevetésével a finn *ilma*-val; a magyar *im*, *vim* pedig a cseremiszi *jum* és mordvin *in* közbevetésével a finn *jumala* (isten) szóval azonos.

4) A finn *ukko* a ház gazdáját, urát jelenti most; hajdan *yli-jumala* = fő isten vala, még pedig az időjárásnak és a termékenységnek istene. Azért Väinämöinen hozzá imádkozik, mikor az első vetést teszi (Kalevala, II. runo, 317--330.). A pogány finnek a tavaszi vetés után *Ukko poharából* (Ukon malja) áldozának. ⁷⁾ Grimm Jakab a Thor kupájához hasonlítja az *Ukko* poharát. ⁸⁾

⁶⁾ Lásd Budenz József; Erdei és Hegyi Cseremiszi szótár. (Vocabularium ceremissicum utriusque dialecti.) Pest, 1866.

⁷⁾ A finn reformátor, Agricola Mihály, az 1551-ben kiadott finn szoltárhoz készített előbeszédében a régi finnek bálványait és bálványozását versekbe foglalván, különösen a karjalaiakról mondja:

»Egres nekik borsót, babot és répát, káposztát, lent és kenderet terem, *Köndös* az irtoványokra és szántóföldekre ügyel, mint babona-hitőkben gondolják vala; s *ha elvégezték a tavaszi vetést, akkor Ukko poharát itták*=

kuin kevä-kylvö kylvettiin,
silloin Ukon malja juotiin.«

⁸⁾ Wie Thor's Minne trunk man Ukko zu ehren volle Schale.

Talán 1866-ban jutott a Magyar Akadémia birtokába Egy csomó magyar oklevél, mellyék Hegyaljai szőlők adás-vevéséről szólnak. Az egyiket ide írják:

Én Rátkai fő bíró Ivó Tamás, eskütt bíró társam Beni Pál, az több eskütt polgárok Sörtés János stb. (következik még nyolcz név), közönséges személyek Benkő Antal stb. (következik tizenöt név, köztök Bornemissza Mihály) adjuk minden rendbeli embereknek tudtára, az kiknek illik, az kik az mi pöcsétös levelünket látják, olvassák és hallgatják. Jövének mi előnkben *áldomás-innia* egy szőlő örökség felől, az mi polgártársunk Pócsay András és Ballay Veres András. Ez Pócsay András senki sem készerétvén mű előttünk az ő élő nyelvével, szabad akaratja szerint ilyen vállást tön: »Adtam én egy szőlő örökséget Vörös Andrásnak örök áron, úgymint kétszáz hetven öt magyar forinton. Adott ismég hozzá Vörös András cserében egy vasas szekeret, három lovat, két ökröt, egy szalonnát. Melly szőlő vagyon az rátkai földön helyezettvén, azon az hegyen, az mellyet Rátkai hegynek hínak. Szomszédja délről Mészáros Márton szöleje; fel szélről melletto az szerék-út az Kállay szőlőhöz; az föliben az Kállay szőlő. Én Pócsay András adtam ezt Vörös Andrásnak örök áron, hogy bírja fiúról fiára meghíthatatlanképen; én felelek mind magam, feleségem, gyermekim és minden atyámfiai felől, hogy ebben az örökségben Vörös András sem ő magát, sem feleségét, sem gyermekit, és ő neki semmi maradékát nekem semmi maradékom meg nem háborgatja. Énnkem mind egy fillérig megadta az árát Vörös András.

Mű eskütt bírák és polgárok ez két félnek igyenlő akaratját megértöttük volna ez szőlőnek eladásából és megvételéből, mű ennek áldomását ivók. *Ukkon poharat mutatta föl Kis András*; ennek ellenzője senki nem volt. Adtak áldomásban just 275 pd. 9. Két részét Vörös András adta meg, harmatját Pócsay András. Az mű Hegyalja-törvényünk és szokásunk ezt tartja; hogy ha valaki ez szőlő örökségben meg akarnája Vörös András avagy az ő

Mythol. Vorr. XXVIII. — Svédországban a pohár-köszöntésnél csak e szót: *skål* = skool = Schale ejtik ki; sovány emlékezés a Thor skål-jára.

maradékát háborgatni: addig az szőlőhöz ne felelhessen az fölpörös, míg az szőlőt meg nem becsólik. Annak az böcsit tegye le az fölpörös mind egy pénzig: melly pénzt vegyen föl az alpörös és oltalmazza az ő igazságát vele, az fölpörös költsön az ő maga erszényéből.

Adjuk mi ennek nagyobb bizonyására Vörös Andrásnak és ő neki minden maradékának az mi falunknak pöcsétivel megpöcsétöltött levelünket. Actum Ratka 17. Martij. Anno 1596,

Tállyán 1612, martius 12-én költ levélben ezt olvasuk: »Melly cserélt ültetés szőlőnek mi is felül megnevezett bírák és polgárok, eleinknek régi élő szokásunk szerint áldomását is ittuk, mellynek áldomását éppen István Deák ő kegyelme adta meg, úgymint tizenkilencz itcze bort, i. e. vini jus 19. Ukkon pohárt jus vini 2. Ételért adott vini jus 10, itczéje per 7 p. *Ukkon pohár-felmutató* volt ő maga István Deák.«

A Tállyán 1623. dec. 28-án kiadott levélben azt mondják: Melly vallás-tételeknek nagyobb bizonyására mi is felül megnevezett bírák és esküttek, eleinknek régi élő törvényök szerint, áldomását is ittuk stb. Az *Ukkon-pohár-felmutató volt* Liszikai Kantuk János.«

1624, máj. 23-kán ugyan illyen alkalommal »*az Ukkon-pohár-felmutató volt* Liszikai Kantuk János.«

S Tállyán e szokás még 1660-ban is megvolt, mert azon év dec. 13-kán költ levélben ezt találjuk: »Ennek nagyobb bizonyására áldomását is ittuk, mellyet magára vállalván Puttonbergi Jánosné. Mihálycho Judith asszony adott ételre fl. 1. bor-just 20. *Ukon pohár-just* 2; volt a bornak itczéje den. 12. *Ukkon pohár-mutató* volt Pávaj Tamás.«

A finn Agricola 1551-ben, többi közt, az *Ukko-pohár-ivást* mint babonát kárhóztatá a régi finneknél: a Hegyal-

ján az *Ukkon* ⁹⁾ *pohár-felmutatás* még 1596—1660-ig »régí törvény és élő szokás szerinti« cselekvés vala, melly az adás-vevés bizonyosságához tartozott!

A ki netalán hajlandó a finn-ugor mythologiai tényeket a skandináv germánságtul származtatni, az előtt az *Ukon malja* (Ukko kupája) is a skandináv Thor utánozása. De a mythologiában az elnevezés a fő: Ukko nem germán szó, azt nem a germán szellem találta ki. A magyar Ukkon (Ukon) tehát az eredeti vagy származási időszakba való. Nem tudjuk ugyan, mellyik században váltak el finn-ugor rokonaiktul a magyarok: de minthogy már 836 — 840 tájon a Fekete tenger közelében találjuk: bízvást a VII. legalább a VIII. századba kell az elválás idejét tennünk. Hány század alatt képeződött a finn-ugor nyelv s vele együtt a finn ugorok mythológiája, ki mondhatja meg? de a mi a közös mythológiából a magyar nyelvben máig is megvan; az mind abba az időbe való, a mellyben a finn-ugorság még együtt vala, — tehát a hetes szám-rendszer korába (lásd a 234. lapot): mert midőn a tizes szám-rendszert elfogadták, akkor az ugorok, s így a magyarok is, elváltak volt a finnektül. A történelem tanúsága szerint a gótok érintkeztek először a finnséggel (vajjon az ugor-sággal is?): ámde a gót mythológiát nem ismerjük, mint nem a hunokét, nem tudhatni tehát, ha a Thor gót mythologiai alak-e? Az Ukko pedig alkalmasint már a IV. században volt meg, mert a VII. századtul vissza felé számít-

⁹⁾ A finn szó *ukko*, genitivusban *ukon*, innen *ukon malja*.. Föl-tetsző a magyar *ukkon* (egyszer *ukon*)-*pohár*. Ebben az *n* nem lehet genitivus; vagy hajdan az volt-e? s a nem értett szóidom, mint kovesült alak, maradt meg a Hegyalján? Faludinál gyakrabban előfordul ez: *erőn erejével*, e helyett: *erőnek erejével*.

van legalább három századot kell a finn-ugor nyelv és mythologia képződésére adni.

5. A mit a német nyelv *opfern* (offerre) és *segnen* (signare sc. cruce) két idegen szóval fejez ki, azt jelenti a magyar *áldani* szó. Az előbbiben az *Ukkon-pohár-felmutatóról* beszéllénk, itt látjuk majd, mit tett az a fölemelés, vagy felmutatás. Miskolczon 1573-ban, »Varga Demeter bíróságában« egy szőlő-vétel hitelesített Bornemissza Estván deák és Uszaszy Lászlóné között. Az oklevél vége így szól: »Estván deák, az szőlő kit adott Uszászynénak, azt megmettette, megnyittatta, megkapáltatta, de az Uszászyné szőlője parlag volt, fedve, metetlen. Ha penig Uszászy Lászlóné az szőlőt, kit Bornemissza Estván neki adott pénzen, valakinek eladná, hát Bornemissza Estván pénzével hozzátérhessen mindenek ellen. Ezeknek *áldomás italán voltának első fő bíró Varga Demeter, bor-áldó Tomda Péter, Bakos András* (meg hat más név). — A mi a hegyaljai oklevelekben az *Ukkon-pohár* felmutatója, *felemelője* az a miskolcziban a *bor-áldó* volt.

Az *áldani* szónak származéka *áldomás* (sacrificium és benedictio, sőt preces is, a cseremisiz *ultimaš* tanúsága szerint). Ez a régi mythológiának legismeretesebb maradványa, nemcsak az összes magyar népnél, hanem a magyar és erdély-oroszági németeknél, oláhoknál, szlávoknál is, sőt túl terjedt a szomszéd tartományokra is. A közönséges vásárokon történt adás-vevést *áldomással* fejezik be. Morvaországnak hradisti kerületében is divatozik az »oldomaš pit« = áldomás ital, ¹⁰⁾ melly szokás nyilván a magyaror-

¹⁰⁾ A Morvaországbeli Magyar Hradisti (Ungrisch Hradisde születésű Dr. Grünwald Móricz, ki a magyar nyelv tanulása végett van Budapesten, értesített arról.

szági szlávok által jutott oda. Most ez pusztai ivás: de hajdan törvényes bizonyosság valá, mit Verbőczy 1514-ben országul elfogadott Tripartituma (P. III. Tit. 34. S. 2 és 3. az 1566-ki debreczeni magyar fordítása szerint) így ad elő: »Hol kedig valamely ló avagy ökör vagy egyéb lölkös állat az, sereg kívül orozva ki-el vittetett, ha az, a kinél meglölik, az ő megvétéléről nyilván való bizonytságot nem ad, hát a felperes mindenkor annak megnyerésére magához hasonlókkal, harmad magával, eskszik. De az orv azt mondandja, hogy szabad vásáron vagy közhelyen avagy valahol vette, és szavatosát nem adhatja, vagy *gazdáját*, vagy pedig mást, ki *az vételnek áldomását szokás szerint megáldotta*, elő nem hozhatja és nem állathatja, akasztófára leszen méltó.« — Itt »szokás szerint«, a Hegyaljai oklevelekben »*eleinknek régi élő szokások szerint*« áll. ¹¹⁾

6. A *bű-bájosság* nagy szerepű a természeti vallásban; az *elragadtathatás* a bűvös-bájosnak ismertető jelleme. A lappok mai napig nagy hírében állanak a bűvészetnek, s elveszett vagy titkos dolgok kitudása végett hozzájuk folyamodnak messze földről mind finnek mind oroszok. Lönnröt ¹²⁾ ott jártában 1836-ban Akkala falu vala híres tudós

¹¹⁾ Verbőczy latin szövege így szól: »Ubi autem in causa equi vel bo vis aut alterius animalis furtim alienati extra exercithim inventi in causam attractus non poterit super ejusdem emptione evidens producere testimonium, semper actor tertio se, sibi similibus, ad ejus recuperationem suum debet deponere juramentum. — Verum fur ille si dixerit in foro libero et communi vei alibi se emisse, et evictorein (quem nos expeditorem appellamus) non poterit statuere, neque hospitem vel alium quempiam, qui mercipotum, hoc est victimam emptionis et venditionis more solito benedixisset, producere, patibulo reus erit.« V. ö. Nyelvt. Közlemények. XII. 70. stb. lapjait.

¹²⁾ Lönnrot Illyés, a Kalevala énekeinek gyűjtője és kiadója, sokat jár-kelt a távolabbi finnek és lappok közt; Ő legjobban ismeri a népszokásokat. Az élő finn írók közt szinte leghíresebb ember.

vagy bűbájos lappokrul. Így beszéli el Lönnrot az ott tapasztaltakat: »Akkalába érkezvén az ügyes-bajos ember, a bűvész, mihelyt megtudta, hogy amaz mi végett jött el, énekelni kezd s addig folytatja, míg belefáradva elalszik. Az álmában, úgy hiszik, a bűvös lappnak lelke kiszabadul testébül s azokra a helyekre megyén, a mellyekre a bűvös éneklés közben elméjét irányozta volt. Fölebredvén — néha egész éjtszaka tart az álom — mindenfélét beszélt, s hihetővé teszi, hogy álmában tudást volt keresni. Ezt az elalvást elragadtatásnak (in extasim abripi) nevezik. Az elragadtató lappról mondják, hogy soha sem eszik sót, mert a sós étel megfosztaná bűvös erejétül.« Ebben az az értesítés rejlik, hogy a lappoknál régibb a bűbájosság, mint a sóval való élés. Másutt is úgy volt. Homérosban az áldozatoknál nem említetik meg a só; most is, úgymond egy régi író, a hajdani kor emlékezetére, a mellyben még ismeretlen vala a sónak használata, az istenek számára só nélkül égetjük el az áldozatok beleit. ¹³⁾ Visszatérvén az elragadtatott lapphoz, látjuk, hogy alvás közben — úgy hiszik—lelke útra kél keresni, a mit tudni óhajtanak. — A Sz.-István-Társulat által kiadott Szentek legendájában ezt találjuk egy helyütt: »Felile az koporsóban és akkik ott valának mind kifutának, megijedvén az nagy csuda dolgon. Monda az szegény jámbor, *mintha hoszju útról jött volna, nagy fohászzkodással: Oh szent atyám, hidd be azokat is, kik kive futának, mert réjülés (rélülés) nem vagyok.*« ¹⁴⁾ Nemde na-

¹³⁾ Helm Victor. Das Salz, Berlin, 1873. a 25. lapon.

¹⁴⁾ Nyelvtudom. Közlemények V. kötete. »Régi magyar szók.« Hunfalvy Páltul.

gyön hasonlít ez az elragadtatott lapp lelkének utazásához!
De mit jelent a réjülés szó?

A vogul bűbájos addig veri a bűvös üst-dobot (kvojp), míg elragadtatásba esik, mi a test megrázkódásával jelenkezik; s akkor azt mondják róla: *Tarom rejtäuen johtes* = az isten réje (melege) jutott reá, vagy: *tarom jäni rej täuen johtes, latıng täuen ti pini* isten nagy melege reá jutott, szólni készti most. A vogulok az elragadtatást *isten melegének* híjják; hisz elájuláskor meleg futja át a testet. Mert mi egyéb az elragadtatás, mint elájulás? Vogulban isten melege = *tarom rej*: ez a *rej* pedig a magyar *réjülésnek* vagy *révülésnek* is a töje. A magyar szó tehát meleg érzéssel való elájulást jelent, s az elájulás vagy elragadtatás közben vélt látást, *rem-nek* nevezi a nyelv.

Mátyás Flóriáné az érdem, hogy a következő szók értelmére figyelmeztetett a régi magyar írókban: *réüttetik* valamivé = transformatur, p. o. Istenasszonnyá *réüttetött*; *elréüttetik*, *elrüttetik* = in extasim rapitur, p. o. mikoron ajojatos imádságának idejın ő elmėje szerint *elréüttetik* és *elragadtatik* vala; íme legottan *elrütteték* lélokben és látatik vala neki, hogy egy szép egyházba volna; — *elritte-tik*, *elröjjetik*, *elrévöltetik* ugyan azon jelentéssel, p. o. egy napi napon, mikoron imádkoznék, *elrévültetek*, és nagy sok szent atyák azon szerzetből neki jelenének. — *Réület* phantasma, species.¹⁵⁾

Mind ezen különböző alakú szóknak töje: *rej* vagy *rév*, s ez megfelel a vogul *rej* szónak, tehát szintén isteni meleget jelent, mint a *buz*, a mellytül lett *buzog*, *buzgó*

¹⁵⁾ A Nyelvt. Közlemények idézett V. kötetében: »Régi magyar szók.«

(buzgó imádság) stb. A *rěj*-nek, *rév*-nek első származéka *rěj-em* vagy *révem* összehúzva *rém*, visio, látomány, most ennek okozatját, az *ijedést* jelenti, legalább közelebb származéka: *rémül*, *rémít*; eredetileg azt tette: képzelt látástul *rémül*, illyennel *rémít*. De hogy *rém* valóban = visio, bizonyítja a *rémlik*, p. o. úgy *rémlik* előttem. — A *rěj*-_r *rév*-nek további származékai: *rějül* v. *révül*, *rějült* vagy *révült*, összehúzva *rějt*, *rét*, mitül a **rittetik**; *révez*, *révedez*; *révezet* a székelyeknél ijesztő váz; *révezetes*. Még további származéka: *rejtezik*, vagy *rejtőzik*, mi máig elájul jelentésű. Fogarasi János, a Nagy Szótárban a *rejtezik* szó alatt ezt írja: »A székelyeknél *rejte-és*, *elrejtezés* alatt színhalált is értenek, innen mondják: nem holt meg, csak *elrejtezett*.« Tovább olvassuk ott: »A székelyeknél *rejtőzik* azt is jelenti: elméjében elragadtatik, a midőn *rittetik* vagy *ritte-tik* szóval egy eredetű.« — Nem ártana megőrizni a *rejtezik* szónak eredeti jelentését, s megkülömböztetni a *rőjt*, *rőjtez*-*zik*-tül = abscondit, absconditur.

7. Az *Egy-ház* szót, melly »ecclesia«, »Kirche« jelentésű, nem lehet a keresztyén felfogásból megérteni; az okvetetlenül a magyar ősz hit nyelvéből származik. — A soprony« megyei *Hegy-kő*-nek német neve *Heiligen-Stein*; a *heilig* tehát itt a *hegy*-nek fordítása, mit képtelennek találunk. Ámde Konth nádor 1366. évben kiadott oklevelében *Eg-ki*-nek, a Csornai prépostságban létező egy kéziratban *Eg-kü*, *Ig-kü*-nek van nevezve; a Hegykő vidékén *Ik-va* nevű folydogáló patak is van. Nyilván való, hogy *hegy-kő*-nek eredeti neve *egy-igy-kő*, s ez az *egy*, *igy* (*eg*, *ig*) szent jelentésű vala, minélfogva a helység neve azt tette, hogy: *Szent-kő* = *Heiligen-Stein*, s a patak neve: *szent patak* (a *va* szorul a geographiai nevek közt lesz szó). Ezek szerint

az *egy-ház* is szent ház, s megértjük, miért alkalmazták e szót a keresztyén magyarok az *ecclesia*, *kirche* elnevezésére. *)

Lehet több mythologiai maradvány is a magyar nyelvben, millyenek a *táltos*, *tátos*, a *manó* szók, mellyeket nem értünk, minthogy a megfejtő kulcsra nem találtunk még; lehet olyan, mellyet nem is vettünk még észre, vagy közmondásokban rejlik, millyen ez: *se híre se hamva*, mi halottak égetésére látszik vonatkozni, melly szokás a rokon népeknél divatozott, például a mérieknél (lásd: Le Comte A. Ouvaroff. Les Meriens, a 32. s más lapokon) s mellyet a magyarok is tartottak, nevezetesen a san-galli kolostornál két halottat égetének el (lásd: Szalay L. Magyarország története, Lipcse, 1852. I. az 58. lapján).

Legnépszerűbb mythologiai alak a mesékben a *Hinder*, mellynek szó-származása nem világos még, vajjon *tündér* vagy *tünd-ér-e?* jóllehet a *tün-ik*, *tün-d-ik* igegyökre mutat. Lehet, hogy *dér* a képző, mint a finn *tar*, *tar* számtalan mythologiai alakban, p. o. *luonno-tar* a természet tündére, *päivätär* a nap tündére stb. Ha az *ukko* szó eljöhett ide, meg is maradhatott: a *tar*, *tar* se volna hihetetlen nálunk. »Tündérnek az olyan személyt és állatot szoktuk nevezni, a melly látható formában előttünk megjelentén vagy más ábrázatra magát hirtelen általváltoztatja, vagy előttünk egészen elmúlik, hogy azután azt semmi éles nézésünkkel meg ne láthassuk.«

»Tündéres vagy, mert nem látlak,
ha látnálak, megfognálak.« —

»Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és

*) Nyelvt. Közlem. VII. k. 120. lapján. Fábián István tudósítása.

szó-fia beszéd a tündéországról, mint a magyarok között. Erről beszélnek a leányok a fonóban és a kalákában.« — »A közönséges példa-beszéd szerint Erdélyország tündérország.« (Tséri Verestói Györgynek 1733_f marc. 1-sőjén mondott halottas Oratiójából. Lásd: Holtakkal való barátság, I. Darab, Kolosvár 1783: a 90 és 125. lapjain.)

A hit tárgyaival kapcsolatban van az időszámlálás meg az énekes vagy nem-énekes mondák külső idoma. Ezeket sem szabad itt mellőzni.

8. A vogul *sât* hetet jelent, mint láttuk a számneveknél, de jelent, úgy mint a magyar *hét* szó, hebdomas-t vagy septimana-t is. Azonképen az osztják *labid* hét és septimana. Tehát a *hét* szónak eme két jelentése az eredeti hazából, vagyis a származási időszakból való. A pogány vogul népnél *sât* = hét és septimana; a pogány osztjankánál *labid* (a déli osztják nyelven *tahit*) hét és septimana: tehát a magyar nem a keresztyénséggel kapta meg a *hetet* mint septimana-t, hanem magával hozta ide.

Emlékezzünk, hogy vogulban *pong* = fő, s lássuk, mint olvassa a vogul a hét = *sât*-nak napjait, melléje tevén a magyar neveket.

Sât pong hét-fő,
 kitit (katel) kedd, azaz ketted nap.
 kormit (») szerda,
 nelit (») csütörtök,
 ätit (») péntek,
 katit (») szombat,
 jani vagy jeming (katel) vasárnap.

A vogul szók azt teszik: hét-fő, kedd, harmad, negyed, ötöd, hatod (t. i. nap), nagy vagy szent nap. A vogul nyelv a hétnek mindegyik napját saját szóval nevezi meg.

A magyar hétnek napnevei nyelvünknek származását és viszontagságait tüntetik föl. *Hét-fő* és *kedd* eredeti nevek; *szereda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* szláv nevek; *vasárnap* a török *bazar-güni*) a mi vásár-napot teszen. Az észti nyelv ekképen számlálja a hét napjait: első, ketted, harmad, negyed; a péntek, szombat idegen nevek: rëde = frei-tag, lau-(paev), finn. lauvantai, szombat; a vasárnap: *päha paev*= szent nap, megint észti szó.

Bizonyosan minden rokon nyelvű nép eleinte ekképen számlálta és nevezte meg a hét napjait, habár most az eredeti nevek helyett idegeneket alkalmaz is, mint a magyar.

Vogulban *kit sät* = két hét, annyi mint fél hónap; *nile sät* = négy hét, annyi mint egész hónap. A vogulban tehát 28 napja van a hónapnak, s 13 hónapja az évnek. S ez az idő-felosztás megvan az osztjákoknál, ¹⁶⁾ s megvolt valamennyi rokon népnél. Ha kétség lehetett az iránt, a következők oszlatják el. Hupelnek Liv- és Észtország leírásában (1782-ben) ezt olvassuk: »Jóllehet az észti parasztok számára minden évben olcsó naptárakat adnak ki észti nyelven: az Oesel sziget észti parasztjai mégis magok ké-

¹⁶⁾ Castrén, Ostjakische Sprachlehre. Zweite verbesserte Auflage herausgegeben von Anton Schiefner. St. Petersburg, 1858. A 116. 1. a hónapok: 1. *hujem tilis* = hal-ívás-hó, 2. *unž-ele-tilis* = fenyü síkhéj-hó, 3. *sümet ele-tilis* = nyír síkhéj-hó, 4. *var-tilis* = geréb-hó a halászatra, 5. *pum verda tilis* = fű csináló hó, széna-hó, 6. *tunt-vasa-menda tilis* = lúdkacsa-menő hó, 7. *velek-juh-tilis* = levél hullajtottá fa-hó, 8. *kurang huj tilis* = gyalog ember-hó (jégen gyalog mehetni), 9. *tavang huj tilis* = lovas ember-hó (jégen lóval mehetni), 10. *ene tet čenč tilis* = nagy öl hát-hó, 11. *aj tet čenč tilis* = kis öl hát-hó (e két hónap neve homályos), 12. *vôt tilis* szél-hó, 13. *varngai tilis* = varjú-hó.

szítenek magoknak naptárt, a mihez, mert írni nem tudnak, meghatározott jegyeket választottak, mellyeket egy sinórra fűzött hét kis fa lapnak tizenhárom oldalára amúgy durván festenek. Mindenik oldalon egy-egy hónap van 28 nappal. Ebben a naptárban rögtön minden hét-köznapot, innepet s a babonájok által minden nevezetes napot feltalálnak, mert minden napnak saját jegye van. Az évet mindenkor egy-egy nappal később kezdik számlálni.»¹⁷⁾ Hupelnek sejtelve sem vala a finn-ugor tizenhárom hónapos évrül; mint valami curiosumot, mi csak paraszt fejben támadhat, úgy közlé az Oeseliek naptárát: de az nekünk becsesnél becsesebb tanúság. Ebbül látjuk, a 28 napos tizenhárom hónapbul hogyan egészíthették ki az évet a tanulatlan emberek. A tizenhárom hónap csak 364 napot teszen: ha minden évet egy nappal később kezdenek el, azaz egy napot átszöknek, úgy kiegészítik a 365 napot. E módon, ha kell, két napot is szökhetnek át. S hogyan nevezték azt az egy (vagy két) napot az észtek? *ülle-astja* = átlépőnek. S a finnek? A finnek *karkaus-vuosi*-nak nevezik a szökő évet s azt jegyzi meg hozzá Renval: »vox male fieta = rosszul csinált szó.«¹⁸⁾ S hogyan nevezzük mi? *Szökő* napnak, *szökő* évnak, s nekünk is hozzá kellene tenünk: Vox male ficta. Tudniillik a Julianusi és Gregoriánusi évre nézve csak ugyan az *átlépő*, *szökő* rosszul csinált szó: ámde nem az eredeti finn-ugor évre nézve, a mint az

¹⁷⁾ Topographische Nachrichten von Lief- u. Ehstland. Gesammelt u. herausgegeben durch Aug. Wilhelm Hupel. Riga, 1774—1782. Három kötet: A III. kötet 366. lapján.

¹⁸⁾ Lexicon Linguae Finmeae, Aboae, 1826. Pag. 164. a *Larkaus* szó alatt.

oeseli kalendáriumábul látjuk. Amott *intercalaris*, azaz *belé toldó* évrül, naprul lehet csak szó, mit a német *Schaltjahr*, *Schalttag* (einschalten) ki is fejez. Mikor a finn-ugor népek keresztyén hitre tértek s a keresztyén évet el kellett fogadniok, a régi eredeti »átlépő, szökő« szókat emerre is alkalmazák, habár jelentésüknél fogva nem illenek oda.

De mit tanulhatunk a sokat emlegetett finn és magyar szókbul? Hogy az eredeti tizenhárom hónapos esztendő okvetetlenül megvolt a régi finneknél és magyaroknál is, ámbár e szókon kívül minden más nyoma el is veszett.

Végre az egészbul azt tanuljuk, hogy a finn-ugorok a hold változásai és járása szerint alkották a hetet, hónapot és esztendőt; sőt az eredeti hetes számrendszert is. A finn-ugor hold-esztendő szerencsésebben volt alkotva, mint a görögök és rómaiak régi esztendeje.¹⁹⁾

9. Szegény ember szándokát,

Boldog isten bírja. —

Hátán a háza, kelében kenyere. —

Ki mindennek barátja, mindennek bolondja stb.

Azután hamar vigyed kapranczi kakasnak,
kopornyaki kappannak, bihari bagolynak,
rakamazi rókának, az szegszárdi szarkának,
szikszói szajkónak stb.²⁰⁾

¹⁹⁾ Mivelhogy valamennyi nép a hold járása szerint osztotta fel az időt, alkalmasint másutt is nyoma van a tizenhárom hónapos évnek, csak nem vették észre. Az angol *over-leaping* = át-lépő, .szökő szó, melly az *intercalaris*t jelentette, világosan arra mutat.

²⁰⁾ Régi magyar vitézi énekek. Összegyűjté Thaly Kálmán. Pesten, 1864. Az I. kötet 346. lapján.

Ezek az allitraciónak vagy elő-rímnek példái.

Tizenöt komijes esszetanakodék,
 magos Déva v árát hogy fölépítenék;
 hogy fölépítenék fél véka ezüstért,
 félvéka ezüstért, fél véka aranyért.

Déva várossához mégis megjelentek,
 magos Déva várhoz hezzá is kezdettek:
 a mit raktak délig, leomlott estére,
 a mit raktak estig, leomlott röggelre.²¹⁾

Ez meg a parallelismusnak egy példája. Hol vehette a magyar az alliteratiót és parallelismust. Nem a szlávoktól, mert azoknál, tudtomra, nincs; a németektől sem, mert azoknál régen volt ugyan alliteratio, de akkor már nem divatozik vala, mikor a magyarok közelebbül megösmerekedének velők; parallelismus pedig soha sem volt nálok. Ellenben a finn Kalevala végig alliteratióval és parallelismussal foly; a finn közmondások is rendesen avval ékeskednek. A Kalevala p. o. így kezdődik, mit Barna fordítása szerint kiteszünk:

<i>Mieleni minun tekevi</i>	Hajt a lélek, nagy a kedvem,
<i>aivoni ajattelevi</i>	gondolatom unszol engem,
<i>lähteäni laulamahan</i>	fognom dalhoz, énekléshez,
<i>saa'ani sanelemahan.</i>	kezdenem a regéléshez.

E példából látjuk, hogy finnben az alliteratio és parallelismus egyesült.

Vogulban és osztjákban az istennek megszólítása is parallelismus, mint a 240. lapon olvastuk. De hogy ott is

²¹⁾ Kriza Vadrózsái, a Kőműves Kelemenné szép balladából.

az alliteratio a parallelismussal egyesül, egy-két osztják idézettel mutatom meg:

iški turpi turing vuat == hideg torkú torkos szél,
meleh turpi turing vuat = meleg torkú torkos szél.

Ōom pahlep pahling entep enteptelä = zelnicze gombu gom-
bos öv öveztetik,
anzi ²²⁾ pahlep pahling entep jersetelä = tüske ²²⁾ gombu
gombos öv felkötetik.

vuah nirpi niring kät lipelnä = réz szintű színes ház bel-
sejében,
sarni ulpi ulung kät lipelnä = arany festékű festékes ház
belsejében. ²³⁾

A magyarban eddigelé, legalább tudtomra, nem került elő régi maradvány, melyben ez alliteratio és parallelismus együtt megvan: mind a mellett állíthatjuk, hogy az eredeti finn-ugor énekeket az alliteratio és parallelismus jellemzi.

Az előrebocsátottaknak az a bizonyosnál bizonyosabb eredménye, hogy a magyar nemzet és nyelve finn-ugorokhoz tartozik, tehát legelső ifjúságát s fejlődése legelső korát, a hetes számrendszer korát, a finn-ugorok társaságában

²²⁾ Tegumen omnibus sagum fibula, aut si desit, *spina* colser-tum = mindnyájan köpönyeget vetnek magokra, melyet csat, vagy ha az nincsen, *tüske* fog össze — mondja Tacitus a germanokrul Germania. XVII.

²³⁾ Osztják nyelvtanomban közlött példák

töltötte, osztozván közös sajátságaikban, és szellemökben nevedekvén; hogy az ugorok legnagyobb része valamikor elvált a finnekül, mert midőn a tízes számrendszert elfogadták, már nem valának együtt; hogy emez elválás után a finnek inkább együtt maradtak, mert szoros egységet tesznek máig; az ugorok jobban elszéledtek, mert nem tesznek oly szoros egységet, mint a finnek; hogy végre a nyelvek tanúsága szerint a magyarok legtovább maradtak az osztják-vogulok, szírjének, permiek és votjákok közelségében, minélfogva onnan lehet költözésöket dél felé gyanítani. — A magyar nemzet és nyelv vszármazási korában is két szakaszt különböztetünk meg, a legelsőt, a finn-ugor idő-szakaszt, s az utána következő ugor idő-szakaszt. A két idő-szakasz lefolytában, mellynek századait meg nem számálhatjuk, képeződött ki a nemzetnek és nyelvnek azon egyedisége, a melly neki lelke volt és marad minden következő időben. A nemzetnek akkori élet-módja még leginkább vadászat, halászat vala, mert az illető eszközök nevei közösek, mint *íjj nyíl, tegez, ló, háló, vészhaló, póné-háló*. Mind a mellett a társadalom némi fejlődésére eljutott már azon korban is, mit a háznép és rokonság mint *ipa, napa, vő, meny, úr, őr* (szolga) nevei, továbbá a *ház, falu* sőt *város*, azaz *kerített lakóhely*, végre némelly ipari foglalatosság, mint a *fonás, szövés, kötés* nevei bizonyítanak. A házi állatok közt ismeretesek valának az *eb*, a vadászat fő segédje, meg a *ló*, a költözködés fő eszköze; a szarvas marhának nincsen nyoma a közös nyelvkincsben. Általában, azt mondhatjuk, hogy a magyar nemzet ama eredeti vagy származási korban olyan társadalmi fejlettségre és műveltségre jutott, a millyenre a germánok Tacitus idejében jutottak volt, szem előtt tartván mind a mellett az égalj különb-

ségét, a mely az élet-mód és társadalmi viszonyokat meghatározza. ²²⁾)

A török hatás időszaka.

41. §. A mennyire a történelem világánál a régiség homályában láthatunk, az ugor népeket mindenkor az Ural két lejtőjén találjuk, nyugatra a Pecsóra, Káma és Középvölga, keletre az Obi, Alsó Irtis és Felső Jajk (Ural-folyó)

²²⁾ A magyarok eredetéről sokat és sokfélélt írtak már, minek se igazolásába se czáfolatába nem bocsátkozunk; mellőzzük tehát *Cassel Selig* okoskodását is, a ki azt véle, hogy a magyar nyelvnek magva indogermán, s a finn hatást elfogadta, a nélkül hogy a nemzet finné vált volna. (»Magyarische Altherthümer« a 119. stb. lapon). Cassel 1848-ban nem tudhatta azt, mit ma tudunk, de azt sem ismerete jól, a mit már 1848-ben lehetett volna tudnia, pedig a legrokonszenvesebb indulattal írta könyvét. Csak Horváth Mihály historicusunk véleményére teszünk észrevételt, a ki 1871-ben azt írta: (Magyarország történelme. Új dolgozat; második bővített kiadása. I. köt. 15 — 22. 1.) »Elismert tény a tudósok között, hogy a nyelvek hasonlóságából nem lehet következtetést vonni a népfajok azonosságára.« A mely tudósok azt állítják, azok olyan nyelvhasonlatosságot értenek, a millyet Horváth a mongol és sínai nyelvből hoz fel: még több illyet hozhatott volna fel a szláv nyelvből. Jól tudom, hogy nemzetek elnyésznek kihalás és a nyelvnek elhagyása által. De a magyar nyelv legkiválóbb tanúbizonyság, hogy a nemzet nem hagyta el a nyelvét. Azt pedig ki fogja tagadni, hogy a nemzet a nyelvvel együtt támad, fejlődik; mert nyelv nélkül nincs nemzet. — A ki pedig a magyar igeragokat a sínai segéd-igékből akarja megmagyarázni, az *hallal* akar *emlős állatot* megfejteni. — Hivatkozik még Horváth több tudósnak állításaira a finneknél, vogulok stb. testalkatjáról. Ezek az állítások ma mitsem érnek. A csontokból okoskodó ethnographia (valósággal csak zoographia) is másképen jár ma el, mint Pallas, Klaproth stb. idejében.

mellékein; s az ugorok keleti és kelet-déli határosaik eleitől fogva török nyelvű népek. Az ugorok legrégebb nyomát a *Rep, Rip* (Riphaeus) hegy-névben, s a *Rav* (Rha, Volga) folyó névben sejtethjük (lásd a 118—121. lapot); a *rep* az osztyákok nyelvében, a *rav* a mordvinekében van meg mai napig. Jordanisban már több nyomukat találjuk. Az megnevezi (a 108. lapon) a *mordvineket* és *mérieket*, mint a gót Hermanrik birodalmához tartozókat; a *mériek* elenyésztek már az oroszországban, (azt hiszik hogy a cseremiszekhez tartoztak, mert ezek nép-neve *mari*) — de régiségeiket most hozták napfényre az orosz tudósok²³); a mordvinek két ága, *Ersza* és *Moksa*, máig megvan, és nyelvöket tanulhatjuk.²⁴) Jordanis a *hun-ugurokat* is megdicséri, nemcsak vitézségökrül hanem arrul is, hogy a becses (nyuszt, nyest stb.) bőrök kereskedése tőlük származik (lásd a 191. lapot) A *hun-ugur*-ban benne van az *ugor* név; az egész szó pedig, azt sejtetné velünk, hogy Jordanis a hunokat is ugoroknak tartotta, ha eléggé bízni lehetne a helynek írásában.²⁵) A VI. században ismét hallik a név, midőn az avarok elő-

²³) Gróf Uvarov és Saveljev. Az elsőnek 1869-ben kiadott munkája után ismerteti Ahlquist a merieket a *Kieletär* I, 6. füzetében. Aspelin meg mind a kettőnek kutatásait a finn-ugor régiségeinek összmertetésében (Helsingfors, 1875., a 280—302. lapjain) foglalja össze.

²⁴) Budenz, Mordvin közlései, a Nyelv. Közlem. V. kötetében. Aug. Ahlquist, Versuch einer Mokscha-Mordvinischen Grammatik. St. Petersburg, 1861. F. J. Wiedemann. Grammatik der Ersza-Mordvinischen Sprache. St. Petersburg, 1865.

²⁵) Hézagosnak látszik a hely. Jordanis előbb a hunok ulti-agir és savir két agárul beszél s azután így folytatja: Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium; quos tantorum virorum formidavit audacia. — Az *autem* szó mutatja, hogy hézag lehet ott.

tűnnek, kik Theophylactus Simocatta (612—640) szerint *ogor*-ok vagy *ugor*-ok (lásd a 132. lapot). Constantinus nem ismeri a nevet, csak Mordia-t (a mordvineket) említi meg: de József kozar király (957—961 tájon) megnevezi az *ugor*, *jugor* országot, melly birodalmátul éjszakra fekszik (lásd a 210. lapot). A novgorodiak kereskedése 1096 óta az uráli vidékeket is meglátogatván az *Ugra*, *Jugra* ország ismét nevezetessé lesz. A mongolok 1235-ben a Volga és Káma mellékeit pusztíták; 1236-ban meghódíták a mordvineket és bolgárokat; 1237—1239 az orosz fejedelmeket hajták igájok alá egész Tvér-ig és Jaroslav-ig; Novgorodot nem járták meg ugyan, de az is adózóvá lett. Magyarországot dúlván fel a mongolok 1242-ben visszatérének, s a mordvineken, bolgárokon és baskírokon keresztül gázolván Ugor országot is meglátogaták. Az alsó és középső Volga mellékein azután a Batu-khán utódjai a *Kipcsaki* ordu-nak nevezett államot bírák, mellynek a novgorodiak is adóznak. A XIV. században bomladozék a Kipcsaki ordu, s belőle több khánság lőn, egyike vala a *Szibir* khánság, a melly alá a vogul és osztják fejedelmek is tartozának. 1455-ben egy vogul fejedelem, *Aszik*, az Uralon innen a vicsegdai tartományt pusztítá, melly alkalommal a permi püspök Pitirim elesett. Az 1467-ben Viatkábul és Permbül indult nagyobb sereg megboszulá ama pusztítást, Aszikot fogollyá tevén.

A moszkvai nagy fejedelem, Rettenetes Iván, megváltoztatá az ottani állapotot. 1477-ben megsemmisíté a novgorodiak szabadságát, s magának tulajdonítá jogukat vagy kereskedésüket az ugorok földjén. 1483-ban egy sereget indíta az ugorok ellen, minek következtében Aszik fija, *Jumsan*, néhány társ fejedellemmel együtt hódolni méne

Moszkvába; de a többi vogul-osztják fejedelem még folytatá a védelmet. 1499-ben új sereg indula az Ural-elvre s Lapina, Jujl, Munkesz vagy Munkosz vogul városokat s több, számszerint harminczkét más várost elfoglalván, ötven fejedelmet s ezernél több előkelő foglyot magával hurczolván, 1500-ban visszatére Moszkvába; Iván pedig az Ugor- vagy Jugorország nevét belé foglalá címébe.²⁶⁾ A Miksa és V. Károly német császárok, meg I. Ferdinándnak moszkvai követők 1516-ban és 1529-ben, Herberstein Zsigmond, azt tudá meg Moszkvában, hogy Jugariából vagy Juhariából jöttek ki a magyarok Attila vezérsege alatt, s hogy ott még magyarul beszélének, de nem kaphatott oda való embert, kivel magyar inasa szólhatott volna.²⁷⁾ Ez a *Jugra-* vagy *Ugra-*ország²⁸⁾, Lehrberg nyomozásainak eredménye szerint, az északi szélesség 56°—67°-ig terjedt, hozzátartozván az Alsó Irdis, a Tavda, Túra és Csuszovaja folyók mellékei, tehát magában foglalván a mai Tobolski és Permi kormányzóságok nagy részeit. Tudván, hogy Sz. Pétervára a 60° fok alatt fekszik, Ugranak déli határa 4° fokkal déliébbre esett. Az orosz hódítás mintegy negyven várost, azaz kerített helységet (az oroszban gradi), foglalván el, s annyi előkelő foglyot ejtvén, látjuk, hogy a XV. század vége felé más vala a vogulság és osztjákság — Ugra-oroszának fő lakossága —

²⁶⁾ A G. Lehrberg. Untersuchungen zur Erläuterung der ältesten Geschichte Russlands, St. Petersburg, 1806.

²⁷⁾ Rerum Moscovitarum Commentarii Sigismundi Lib. Baronis in Herberstein stb. Második kiadás. Basilae 1554. A 81., 85. és 86. lapokon.

²⁸⁾ IOrga vagy Yrpa a régi orosz emlékekben, mint Lehrbergből tanuljuk.

mint a mit a magyar Reguly (1844-45 ben) és a finn Ahlquist (1858-ban) találtak.²⁹⁾

Az ugor népek területén hajdan a magyarok is tanyáztak, azt kérdezzük: hol lehet emez őshazájukat keresni? A nyelvtanúsága felel a kérdésre. Az osztjásoknál *s'aras*, a voguloknál *sáriš*, a permieknél *sarič* vagy *saridj*, a votjákoknál is *zariz* vagy *zaridz* a tenger: miért nincsen meg ez a szó a magyar nyelvben? Alkalmassint azért, mert az ugor területen a magyar őshaza messze vala az északi tengertől; ott tehát a magyar nép nem is ösmerte azt, mit nyelvrokoni *saras*, *sariš*-nak neveznek vala. Ebből foly, hogy a magyar nép ugor területbeli lakását az ugorok déli tájékára kell helyezettünk. Ott érintkezék mindjárt török nyelvű népekkel. Utóbb is, mikor már a Volgán innenre jutott, mint Ibn Dasta leírásában láttuk (a 201. lapon), a kozarok nyugati szomszédja lón, s föltéve, hogy ezek is török nyelvűek voltak: tehát itt újra török hatást éreze. Úgy látszik azomban nekem, a byzantinusok, különösen Constantinus császár, nem azért nevezi türkök nevén a magyarokat, mivelhogy ezek a kozarok érintését és hatását tapasztalták, hanem előbbi viszonyaiknál fogva, mellyeket a történelem nem ismer, de mellyeket a magyar nyelvből olvasunk ki. A magyarok t. i. mielőtt még szlávokhoz értek, a *tenger* szót a törököktől vették volt, a kiknél az *dengiz*. A kozarok szomszédtságában, mint Ibn Dastából tudjuk, már szlávokon uralkodván s szláv foglyaikkal kereskedvén, nagyon valószínű, hogy a szláv szót fogadják el, ha nincs még nekik a *tenger* szavok.

A magyar nép eredeti ugor hazájában délrebb állato-

²⁹⁾ A Reguly és Ahlquist utazásait a vogulok és osztjások közt lásd a *Vogul föld és nép* című munkám 50 — 66. lapjain.

kát nem ismerhetvén, azok neveit a törököktől tanúlá el, mint *oroszlán* (arszlan), *teve* (deve), *borz* (borč, burč), *túzog* (csuvasul tugdaj; így lett búza a török bogdaj-bul).

Amott vadászat, halászat lévén fő életmódja, a marhatartást a törököktől vevé át, mert íme: *ökör* (öküz, csuv. vīgur), *borjú* (buzagu, csuv. puru), *tinó* (dana, csuvas. tina), *űnő* (inek, csuvas. ina), *turó* (csuvas. turak), *tulok* (csuvas. turak), *kos* (koč), *űrü* (csuv. űrü), *tokló* (tokli = hat hónapos bárány), *disznó* (csuv. sisna); *tyúk. tik* (tauk) stb. török szók jutottak a magyar nyelvbe.

Vadászat, halászat lévén amott fő életmódja, a földművelés nem divatozott nála akár az ég-alj zordonsága, akár a társadalom fejletlensége miatt. Tehát a törököktől vevék a földművelés terményeit s a déliebb gyümölcsöt — ha magok nem váltak is földművelőkké. — A törökből kölcsön vett szók ennél fogva: *alma*, *árpa*, *búza* (bogdaj), *borsó* (burčag. csuv. purza), *tarló* (tarla = szántóföld), *gyümölcs* (jemis), *dara* (dari), *sarló* (csuv. sorla); továbbá: *űrl-eni* (csuv. avr = őr, az *l* frequentativképző a magyar szóban), *szőr-ni* gabonát (savur, saur), *arat-ni* (óra, a *t* is képző a magyar szóban), *seper-ni* (sűpür); — a *bor* is a török népektől valónak látszik, mert cseremiszenben *pura* a sör, mi csuvasos alak. Lehet, hogy a *bor* eleinte csak savanyú italt tett; ma is Erdélyben *bor víz* a savanyú víz.

Ekkor házi eszközök nevei is kerülének a magyar nyelvbe, p. o. *balta*, *bicsak*, *kapu*, *buzogány* (buzdogan), *tengely* (tingil, csuv. tōngül), *teknő* (tekne), *tiló* (csuv. tila) *tűkör* (csuv. tūgär), *tömlő*, az Anonymusnál *tulbou* (tulum). *karó* (kazik, kazuk), *gyűszű* (jüksük), *gyűrü* (jűzük, csuv. šűrü), *gyöngy* (csuv. jinžü), *kalpag* (kalpak) stb.

Szellemi és hitbeli életre vonatkozó szók is jutottak

a törökből a magyarba, mint *báj*, *bájol*-ni (bag, csuv. baji, bajla), *bű*, *bűv*-öl (büjü), *bölcs* (belizi = tudó), *érdem* (ujgurban ertem, — a mongolban is megvan), *ír*-ni (jaz, csín. sir), *ördög* (kírgizben erteng, régi magyarban *urdung*), *tanú* (danik, csuv. tanúk). Az *isten* szorul már előbb nyilatkoztam, hogy talán azt is a török befolyásnak köszönhetjük. Mert a rokon nyelvekben nincsen nyoma, tehát idegen nyelvből került hozzánk. Sokan a perzsa *jezdan*-ban akarták hasonmását fölismereni: de ha áll is e vélemény, csak a török nyelv útján kaptuk a szót. Biztosabb származtatást én sem tudok; a mire gyanítani lehetne, hogy ösztét a szó (is-ten), s az első tag a régi *is* = atya, a másik tag pedig a török *tana* csonkjája, az kevesbbé ajánlható.

Családi nevek, mint *atya*, *anya* azon közös szókhöz tartoznak, a millyenek csakugyan vannak a finn-ugor és török nyelvekben. Ahhoz a közös kincshez tartoznak némely számnevek is, p. o. a török ön, csuvas *vonna* = tíz, a mellyhez a magyar *van*, *ven* (négy-ven, öt-ven, hat-ven stb.) meg a vogul *men*, *pen* (neli-men, at-pen stb.) világosan hasonlítanak. De az *iker* szó kölcsönvétel, töröktől *ikiz*, csuvasul *iger*, *jigir*.³⁰⁾

A török kölcsönvételek az által érdemelnek külön figyelmet, a miben néprajzi jelentőség van. Mint az *iker* szó mutatja, mellynek török megfelelője *ikiz*, de csuvas megfelelője *iger jigir*: a magyar szó a csuvasal jobban megegyez, mint a törökkel. S ez áll valamennyi *r*-es szórul

³⁰⁾ A magyar nyelvbéli török szók bírálati előszámlalását Budenznek legnagyobb gonddal írt eme dolgozatában találni: *Jelentés Vámbéry A. magyar-török szó-egyezéseiről*. Nyelvtud. Közlemények. X. 67 — 135. lapjain.

(tenger, ökör, borjú, karó, gyűrű, ír stb.), melynek a törökben z-s szó felel meg. Azon kölcsönvételek tehát nem olyan török nyelvből valók, millyen a mai oszmanli, vagy a kazáni és más, úgynevezett tatár nyelv, — mert a magyarban a z utóhang (víz, tűz) közönséges lévén, a *dingiz*-féle szókat is z utóhanggal vette volna be — hanem olyanbul valók, millyen a mai csuvas. A csuvasok most a votjákok és cseremiszek szomszédságában laknak: vajjon azok elődjei hatottak-e a magyarokra?

Constantinus előadása szerint (lásd a 215. lapot), a kozaroknál lázadás törvén ki a fő hatalom miatt (a millyen lázadást az avaroknál is láttunk a 142. lapon), a lázadó rész legyőzeték, s a kik menekültek, kabar, vagy kavar név alatt a magyarokkal egyesülének. Hozzá teszi Constantinus azt az érdekes tudósítást, hogy a kabarok a magyarok nyelvére taníták a magyarokat, a magyar nyelvet meg ők tanulták el, s így két nyelven beszélnének Constantinus idejéig. — Szokás e két nyelven csak két tájnyelvét (dialectus) érteni a magyarnak: ámde idegenek előtt, millyenek a magyarra nézve Constantinus és forrásai, a tájnyelvek különbsége nem tetszik fel; az idegen nem képes a németnek vagy szlávnek tájnyelveit megkülömböztetni. Constantinus okvetetlen két különböző nyelvről hallott volt. — Igen ajánlkozik a gondolat, hogy a felhozott törökség a magyar nyelvben a kabarok által került abba. Ebből az foly, hogy a kabarok nyelve csuvas-török volt. De az is foly belőle, hogy a kozarok is ilyen nyelvűek voltak, minél fogva a mai csuvasok a régi hatalmas kozarok szegényes maradványai volnának. Támogatják ezt a fölvétet először a *Sarkel*, melly egyetlen megmaradt kozar szó, s Constantinus tanúsága szerint *fejér szállást* jelent, mi a csuvasban

sara-kil és *šor-kil* — fejér ház; másodszer a fejedelmeik cízei: *khagán*, *bej*, a fejedelemné: *khatun* = törökül aszszony; harmadszer Ibn Dasta állítása, hogy a kozarok hite, mielőtt a zsidó vallásra tértek, hasonló vala a törökökéhez (1. a 200. lapot), mit egy más arab író is mond.³¹⁾ — De van olyan vélemény is, melly az arab író, Ibn Haukal, kimondására — minél fogva a kozarok nyelve mind a töröttül, mind a perzsátul különbözik, de megegyez a bolgárokéval — támaszkodván, a kozarokat az ugorokhoz számítja. Ezen vélemény mellett nyilatkozik Cassel is, József kozar király levelébül okoskodván, a ki nemzetségét a bibliai Togarmá-tul meg tíz elődtül származtatja, kik között *Ogur*, *Avar*, *Kozar*, *Bolgar* és *Savir* vannak. *Ogur*, *Avar*, *Bolgár*, *Savir* ugor népek személyesítője: tehát a kozarok ugorok.³²⁾ S minthogy a *Sarkel* szó vogulul is megfejtethő, így: *Sajr*(-eng) *kel*, *kvel* = fejér ház: Cassel a kozarok vogul nyelvűségét vitatja, mint Klaproth,³³⁾ s azt állítja, hogy a kabarok által *vogul*, azaz *finn* nyelvelem jutott a magyarba, mellynek tője, magva indogerman. Hogy ez utóbbi nem áll, azt egész hosszú előadásunk világosnál világosabban bizonyítja; a kabarok nem hoztak vogul vagy finn nyelv-elemet a magyarba, mert Constantinus forrásai bajosan megkülömböztethették volna a vogult a magyarul, holott még négy-öt századdal azután is az idegen fül egynek tartá e két nyelvet. A kabarok tehát más, t. i. türk nyelv szavaival gazdagíták meg a magyart mint láttuk; s

³¹⁾ Frähn de Chasaris, pag. 19. »Hajdan nem volt vallásuk, úgy mint nem a török népnek, hanem csak ősi szokásaikat követék.«

³²⁾ Cassel, Magyarische Alterthümer, a 199. stb. lapjain.

³³⁾ Vogul föld és nép. A 347. 348. 1.

a turkot és magyart csakugyan az idegen fül két nyelvnek volt kénytelen venni.

Ethnographiailag pedig felette nyomós tény, hogy már ide jöttök előtt idegen törzsszel szaporodának a magyarok, melly egészen közzéjük olvadt. Talán a *kozar*, *kazár* nevű hely- és családnevek tartják fen máig a *kozar* ideszakadt törzsnek emlékezetét.

Némellyek, mint Kunik is Sz. Péterváratt, azt vélik, hogy az ugor eredetű magyarok a török érintkezés által lettek lovas nemzetté. — Constantinus mondja ugyan, hogy a velők egyesült *kozar* csapat, a *kabarok*, mint igen vitéz, első rendben szokott csatázni: de se Bölcs Leónál, se Ibn Dastánál nincsen egy szó is, melly azt gyaníttatná velünk, hogy a *kabarok* tevék az első lovasságot. A nyelvtanúsága is ellene szól. A *ló* ugor eredetű szó (vogulban *lu*, osztjában *lau*, *lovi*); így a *kengyel* szó is (keng-el = csizma-al), ha e szerszámnak némi jelentőséget akarunk tulajdonítani (1. a 155. lapot); azonképen a *nyereg* (vogulban *najri*) és *sarkantyú* is azok. A nyelvnek eme tanúságát erősbitik a mériek maradványai, a kiknek sírjaiban a *kengyel*, *sarkantyú* előkerül.³⁴⁾ S azon sírokban talált arab pénzek azt bizonyítják, hogy a mériek már a VII. században virágoztak, Lovas tehát nemcsak a magyar volt, hanem más finn-ugor nép is, mellynek földje a ló-tartásra alkalmas vala. De legnagyobb az, mit a magyarok a török hatás idejében nyertek, t. i. a törzsek egyesülése a főhatalom alatt, mellyet a

³⁴⁾ Le Comte A. Ouvaroff. Etude sur les peuples primitifs de la Russie. Les Meriens. Traduit du Russe par Mr. F. Malaque Saint Petersburg, 1875. — A 23. jegyzetben idézett Ahlquist és Aspelin az orosz eredetit használák.

nagy fejedelem, a gylas (gyula? talán helyettese a nagy fejedelemnek), s a karchas (fő bíró) gyakorlának.

A szláv hatás időszaka.

42. §. A Kárpátok övezte és a Duna-Tisza öntözte országba egy had-szerkezettel jövének be a magyarok, melyben a törzsek és nemzetségek fenállta mellett a főhatalom intézkedék, s melly igen alkalmas vala mind védelemre mind támadásra Európának akkori viszonyai között. De hadi szerkezetjökön kívül nagyocska ismereteket és ügyességeket is hozának magokkal, mind meg annyi elemeit újdonszerű alakuló társadalmuknak. Az *arany*, *ezüst*, *réz*, *ón*, *ólom*,³⁵⁾ *vas* eredeti szók, mellyek nemcsak amaz érczek ismeretét hanem a velők bánni tudást is bizonyítják, úgy mint az *ötvös* szó is, melly arany-ezüst mívest jelent most, de hajdan szélesebb jelentésű lehetett. Bizonyosan valának olyan míveseik is, a kik a vasat dolgozák, jóllehet magyar nevöket azután a szláv *kovács* szó kiejtette az élő nyelvbül. *Varga*, *szűcs*, *ács*, valamint *szabó*, *kerék-gyártó*, *szíj-gyártó*, *kötél-verő* (habár később keletkeztek volna is) ugyan annyi mesterségrül tanúskodnak, mit a *tímár*, *olló*, *fűrű*, *fűrész*, *gyalu*, *enyv*, *fejsze*, továbbá a *várni*, *ölteni* stb. szók még erősítenek. A *kötés*, *fonás*, *szövés* sem vala idegen előttök. A *búza*, *árpa*, *zab*, *köles*, a *szántani*, *aratni*, *örlení* szók a magyarok ismértségét mutatják a szántás-vetéssel, melyet akárhol is szerezve magokkal hozának; csak a *rozsa*

³⁵⁾ Az *ólmot* szlávó *olovo*-nak nézik némellyek, de az idézendő Miklosich is azt teszi hozzá: *m* für *v* ist befremdend. Magyar gyöke az *olvadni* szóban van meg; mint *alom* az aludni, úgy *ólom* az olvadni-bul lett. Osztjákban *lola* = *olv*, és *lolpi* = olvadó, ólom.

szó idegen. A *ser*-t, *bor*-t sem kellett másoktól kölcsön venniük. A *ház*, *falu*, *vár*, *város* meg azt bizonyítják, hogy a magyarok a lakó helyek külömbsegeit nem másoktól tanulták el. Az *egy-ház* pedig, melly nyilván bálványaik hajléka vala, olly erős gyökeret vert volt a nyelv szokásban, hogy a keresztyén templomra is ruházhaták, mit se a német, se a szláv nem mert tenni a maga eredeti szavával. ³⁶⁾ Koránt sem lehet tehát mondani — mit pedig sokan, a történelmi valót nem tudva szeretnek mondogatni, — hogy a magyarok a míveltség legalantabb fokán állanak vala, mikor ide jöttek. ³⁷⁾ Másfelől azt sem lehet tagadni, hogy az ötven évig tartó becsapások a külföldre bizony nem szelídhettek a magyarok erkölceit; olyan rablók és farkasok valának Európára nézve, mint az egykorú normannok. Ha ezek tartományokat is foglalának el a külföldön, azért történt, mert hazájokban nem fértek meg: a magyarok pedig nagyon is elfértek új hazájokban, sőt azt ki sem tölthették. Ha a normannok az elfoglalt tartományokban előbb mívelődtek mint a magyarok, azt nem szelídebb erkölceiknek, hanem a tartományoknak kell tulajdonítani, mellyekben sokkal több vala a míveltség, mint a magyarok országában. Mindamellettt itt csakugyan egészen új viszonyok közzé jutottak, s kivált a keresztyénség már Gejza nagyfejedelem alatt, s talán előbb is, közvetve a keresztyén lakosok, közvetetten a térítgetések által, igen hatalmasan érezteté magát közöttök. A volt és újonnan ide gyűlő ke-

³⁶⁾ A német *Kirche* mint a szláv cirkve a görög *χριστιανική* bül lett.

³⁷⁾ »Die auf der tiefsten Stufe stehenden Magyaren.« Miklosich, die Slavischen Elemente im Magyarischen. Wien, 1871. Az 5-dik lapon.

resztyén lakosok pedig szláv nyelvűek valának; innen a szláv hatás.

»Bajos kérdés, úgymond Miklosich ³⁸⁾ hogy mellyik szláv nyelvből valók a szók, mellyeket a magyarban találunk. Ha elfogadjuk azt a tételt, mellynél fogva a szók a dolgokkal együtt kerülnek a nyelvbe: tehát a kölcsönvevő és kölcsönadó népek szoros és közvetetten érintkezésben kell hogy legyenek. Úgyde a magyarok letelepedése után a szlovénekre, még pedig a nyugatiakra, fogunk gondolni, a kik önállásuk elenyészte után a magyarokkal egyesülvén, legnagyobb részint el is magyarosodtak; melly körülmény, a történelem bizonyossága szerint, az idegen szók fölvételét leginkább előmozdítja. Eme nyugati szlovének (karantánok) bajor térítők meg Cyrillus és Methodius által keresztyénekké válván, némileg már mívelődtek vala. . . . Kevesebbé lehet a dél-keleti szlovénekre, azaz bolgárookra gondolni, a kik saját államot képeztek volt, s nem lehettek olly szoros viszonyban a magyarokkal. Ha vajjon a volt Morvaország keleti lakosai a szlovén vagy cseh törzshöz tartoztak-e, az még eldöntetlen kérdés: de van több ok, melly a szlovén törzs mellett szól. A szerbből nem kerülhetettek akkor kölcsönvételek, mert a szerbek csak később, a bolgárok elszorítása után, lőnek közvetetten szomszédjai a magyaroknak. Azonképen nem jönnek tekintetbe a kis oroszok vagy rutének. Azután későbbi időkben történének cseh,

³³⁾ Kalauzom itt Miklosich Ferencz: »Die slavischen Elemente im Magyarischen.« Wien, 1871. Miklosich kitűnő szláv nyelvtudós, állításaiba bízni lehet. Van ugyan a felhozta 956 szláv szó között olyan is, mellyet az irodalmi nyelv nem ismer: de ő mindig urát adja.

vagyis szlovák, szerb és rutén kölcsönvételek³⁹⁾ A szláv szók, mellyek a magyar állam alakulási idejében kerültek a magyar nyelvbe, külsejük által ismerhetők meg szlovén és nem más szláv nyelvbéli szóknak.

Íme, milly nyomós történelmi és etlmographiai tanúság rejlik az idegen — itt a szláv— szókban! A karantán szlávokat vagy szlovéneket a Dunán túli részen, vagyis a régi Pannoniában, Privina és Koczel herczegségében, találtuk (lásd a 177 stb. lapot) a Zala folyó és Balaton környékén Pécsig és Pettauig. S ugyanott bimbózik ki a magyar királyság; ott lesz az első monostor Pannonhalmán, s az első püspökség, az esztergami. Az ott lakott szlávok nyelvének batása látszik meg a magyar nyelven, nem a tisztai vagy épen erdélyi lakosokéjé!

A Dunántúli szlovének a magyarokkal egyesültek s el is enyésztek közöttök, azaz elmagyarosodtak, mint Miklosich mondja, s mint a valóság is mutatja; mert a hol a szlovének laktak volt, ott most magyar a lakosság, a később beköltözött németek kivételével. De ha a volt Morvaország keleti, azaz a mai Magyarországbeli nyugati megyék lakossága is, Miklosich véleménye szerint, inkább szlovén volt, mintsem cseh, vagy szlovák: az is elenyészett a magyarok között, azaz elmagyarosodott, s a mostani szlovákság később költözött be, mint a ruténség is. Nem egy ethnographiai jelenség kapja meg így megfejtését.

Lássunk most némelly szláv jövevény szót a dologi osztályozás szerint, ugyancsak Miklosich után.

Egyházi és hitbeli dolgok és személyek: keresztyén, pogány, pap, püspök, apát, apácza, barát, deák, koma,

³⁹⁾ Die slav. Elemente im Magyarischen, az 5. lapon.

oltár, kereszt, krizma, karácson, szereda, csütörtök, péntek, szombat, szent, alamizsna, babona, varázs, bálvány, ábrázat, kurva, parázna, pokol stb. stb.

Állami dolgok és személyek: tokma, zálog, zsellér, rab, robot, dézsma, kamat, szabad, szolga, császár, király, udvar, udvarnok, nádor, asztalnok, tárnok, vajda, ispán, kenéz, poroltó, most poroszló, porkoláb, tömlöcz stb. stb.

PéNZ és mérték: pénz, peták, poltura, pint, akó, veder, köből, stb.

Háború, tábor, katona: csata, harcz, bajnok, vitéz tábor, tábornok, sisak, pajzs, kópja, puzdra, zstrázsa sátor stb.

Állatok: kabala, kancza, bival, szamár, bárány, czáp, marha, szeléndek, vizsla, macska, kaczer, kan, medve, kaskas, jércze, kappan, kacsa, hörcsök, patkány, vidra, páva, bibicz, csíz, czinege, esztrág, szarka, galamb, kánya, csík, harcsa, pisztráng, rák, ikra, bolha, raj, stb.

Növények: rozs, gabona, murok, czékla, retek, tök, dinye, lencse, bab, paszuly, mák, len, szilva, baraczk, cseresnye, nászpolya, berekenye, málna, gesztenye, gomba, bő«róka, bodza, topoly, jávor, belénd, konkoly, kömény, moh; — szalma, kalász, stb.

Földművelés: iga, járom, patkó, taliga, kolomáz, pating, csoroszlya, gerendély, borona, asztag, petrencze, guszalv, gereben, abrak, garád, dorong, pálcza, istáp, barázda, patak, róna, morotva, stb.

Mesterségek, kereskedés, szerszámok: gerencsér, kádár, kollár, bodnár, molnár, mészáros, kupecz, takács, mester, beretva, szekercze, topor, villa, malom, borda, (szövésnél), osztovát, kalitka, tár, abroncs, lapát, csév, motola, láncz pecsét, stb.

Hajózás: csolnak, ladik, kormány, naszád, vitorla, stb.
Épület, lakás: ablak, akol, asztal, dunyha, esterba, garádics, katlan, kémény, konyha, oszlop, pakrócz, pincze, pitvar, polcz, szövétnek, vánkos, abrosz, tányér, stb.

Ruházat: sapka, csuha, darócz, gatyá, guba, gúnya, harisnya, kapcza, kapocs, palást, pántlika, ruha, táska, zubbony, stb.

Ételek: brenza, eczet, galuska, kalács, káposzta, kása, kocsonya, kolbász, kovász, szalonna, pecsenye, tészta, zákla, ebéd, vacsora, uzsonna, pálinka, stb.

Edények: csésze, pohár, korsó, csutora, kas, kosár, karabó, dézsa, kád, zsajtár, cserép, stb.

Család, háznép: déd, bába, unoka, mostoha, dajka, pesztonka, mátká, barát, társ, drusza, család, szomszéd, stb.

Hivatalok: kulcsár, szakács, szolga, tolmács, komorna, stb.

Test részei: potroh, ikra, méh, nádra, stb.

Betegségek: gelyva, görcs, nátha, merégy, tályog, túr, (túrós ló), hiba, giliszta, nyavalya stb.

Sok szó van a felhozottak közt, melyeket a latinbul vagy németbül származtathatni: de nem arrul, hanem erül van itt szó, hogy a magyar a szlovén nyelv útján kapta meg, nem pedig közvetlenül vette a latinbul vagy németbül. A tömérdék sok szláv szó között azomban nincsen egyetlen igeszó (verbum): mert ilyenek: *pecsételni, abroncsolni, uzsonálni*, stb. a befogadott szláv szókbul magyar képző által lett igeszók. Azért az idegen vagy jövevény szók nem is változtathatják meg a nyelvet, sőt ez maga változtatja meg az idegen szókat, kiejtése törvényeihez idomítván azokat.

A magyar nyelv tanúsága a nemzet ős történeteire nézve az, hogy a magyar nemzet a finn-ugorok közösségében származott; hogy az ugorokkal együtt elvárt a tulajdonképi finnektől, s az ugorok déliebb tartományán folytatá képeződését, leginkább még mint halászó, vadászó nép, de már ekkor elfogadván a tizedes szám-rendszert; hogy azután a török nyelvű népekkel jutott érintkezésbe, a melyektől a marhatartást és földművelést legalább részben eltanulta, de míg ezt teszi vala, tömörebb nemzetté is vált, a törzsek országos ügyeit közös fő hatóságok kezeire bízván; hogy ekképen szilárdulva s a kabarok törzsével is szaporodva jutott Magyar- és Erdélyországba, mellyet inkább elfoglalt mintsem meghódított, mert a bomladozó morvái fejedelemségen kívül nem vala semmi hatalom, mellytől az országot el kellett volna hódítania; hogy végre itt a volt szlovének is velők egyesültek, s hogy ezen egyesülés által jutott a tömérdek szlovén szó a magyar nyelvbe.

Ez a nyelv, elfogadván a török hatást s elfogadván a szlovén hatást csak substantivumokkal, azaz dolgok neveivel, gazdagodott meg (egy két török igeszónak kivételével): a nyelvnek szelleme, melly leginkább az igeszókban lélekszik, változatlanul maradt meg. S a nyelv, a mennyire ma el van terjedve, minden nyelvjárásában ugyan azon török és szlovén szókat használja, tehát mindenütt tökéletesen, azonos.

III. A magyarok őstörténete a magyar krónikák szerint

43. §. A magyar krónikák, melyeket itt veszünk, Kézai Simon-é, Márk-é és Thuróczié; azután az Anonymusé. Kézai III. vagy Kún Lászlónak ajánlja könyvét, melly 1282-ig beszéli a magyar történeteket; Márk ¹⁾ 1358-ban kezd meg írását s a történeteket 1330-ig folytatja. Thuróczi ²⁾ Mátyás király idejében szerkeszté krónikáját, melly 1464-ig ér. A három könyvnek íróji és korai meg vannak határozva. — Az Anonymus így nevezi magát: »P.-nek nevezett mester s valaha boldogult Béla dicsőséges magyar királynak író deákja (notariusus).« Minthogy négy Béla nevű királyunk volt (I. Béla 1061 — 1063; II. Béla 1131— 1141; III. Béla 1173— 1196; IV. Béla 1235— 1270), ebből a megnevezésből az Anonymus korát meghatározni nem lehet.

Kézai, Márk és Thuróczi szerint Nemrótnak fiai *Hunor* és *Magor*; ezektől származnak a hunok és magyarok. Eleinte Hunor és Magor a Maeotis tenger mellett laknak, s mind három krónika elbeszéli azt a mesét, melyet *Uturgur* és *Kuturgur* atyafiakrúl közölt Procopius (lásd a 127. lapot). Elszaporodván hunorék és magorék Scythiába költöznek, mellyben azután három ország: Barsatia vagy

¹⁾ Marci Chronica de Gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum 1330 producta. E codice omnium qui extant antiquissimo bibliothecae Palatinae Vindobonensis picto. Recensuit Franciscus Toldy. Pestini, 1867.

²⁾ Magister Joannis de Thurócz a krónikáját Drág Tamásnak ajánlja, ki Mátyás király kancellárja és personalisa volt.

Bascardia, Dentia és Mogoria lett.³⁾ Márk meg is magyarázza a *Dentiát*, a latin *dens* »fog« szóból bölcsekedvén, mert úgymond, mivelhogy mindent összemorzsolnak mint a fogak, azért nevezzük *fogasoknak* (dentos) a hunokat vagy is magyarokat. Scythiában két nagy folyó van, a *Don*, mellyet a magyarok *Ethul*-nak neveznek, és a *Togata* (csak Kézainál *Togora*), melly a Jeges tenger felé foly. Továbbá Thnróczi és Kézai szerint a három ország kelet felől a *Joria* országgal (regnum Jorianorum) határos. Mind a három krónikának tudomása szerint olly keveset sűt ott a nap, hogy június, július, augustus havaiban is csak három óráig látszik meg.

Ebből az országbul jönnek ki először a hunok vagy magyarok Kézai tanúsága szerint Kr. u. 700-ban, Marké szerint 473-ban, Thurócié szerint 373-ban, miután a Turda nemzetségébül való Kadar-t fő bíróvá tették volt. Kijövéen a besenyők és fejár kúnok földjein haladnak által Susdalba, Ruténiába s a fekete kúnok országába érnek; innen a Tiszához és Pannoniába. Itt a sabariai születésű longobard Macrinus vagy Matrinus parancsolgat a rómaiak nevében; az alemann Detrik pedig, ki Veronából való, segítségül van neki. A hunok megtámadják őket; az ütközetek, úgymond Kézai, a Tavarnok-völgyben és Cezumaur körül; — Mark szerint az austriai Tuln-nál és Cesumaur-nál; Thuróczi meg úgy tudja, hogy Százhalom és Keveházánál folynak, s azokban a hunok győznek.

Azután Attila lesz a hunok királya, kinek most a né-

³⁾ Scythia in comprehensione una cingitur, sed in tria regna dividitur principiando, scilicet in Bascardiam, Denciam et Mogoriam. Marci Chr. V.

met fejedelmekkel együtt Detrik — Thuroczinál »halhatatlan Detre« — hódol. Mind a három krónika, történelmet és mondákat összevegyítvén, sokat tud Attiláról, míg utolsó lakadalmában meghal. Fijai közül a német *Krimhild*-tül (Crumheld, Kremheylt) született *Aladár* és a Honorius leányaiul született *Csaba* viaskodnak az örökségen; ez a nagy ütközet, a *Krimhild ütközete*, elpusztítja a hunokat. De három ezer menekül, s hogy az ellenségek reájok ne ismerjenek, *Székely* név alatt lappanganak el Erdélybe, a honnan a magyarok vagy hunok másik kijövetelénél eleikbe mennek Ruténiába. A Márk krónikája ezt így adja elő: Midőn a székelyek (zekul-ok) megtudták, hogy másodszer jönnek Pannóniába a magyarok, eleikbe menének Ruténiába, s azokkal együtt hódítván meg Pannoniát, a hogy előbb voltak, úgy maradának ezután is; de a magyarok nem akarták, hogy a síkságon lakjanak, tehát az ország szélén hegyeken lőn örökségök az oláhok közt, a kiktől az írást is elfogadták, mint híre van.⁴⁾ Még részletesebben tudósít Thuróczi: »Azon hunokon kívül, a kik Csabát követték, három ezer menekült a nevezett csatából s eleinte Pannoniában, Cziglamezőn telepedvén meg, utóbb, félvén a nyugati nemzetektől, mellyeket Attila életében nyomtak volt, Erdő-elvbe (Erdélybe), azaz Pannoniának véghelyére vonulának, s hogy reájok ne ismerjenek, a hun vagy magyar helyett a székely (zekel) nevet vevék föl. Hogy az

⁴⁾ Dum ergo Hungaros iterato in Pannoniam ledire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannóniáé regionem. Qua quidem conquestrata in eadem sorte remanserunt, ut tamen Hungari voluerunt, non in piano Pannoniae sed cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt: unde Valahas commixti literis eorum uti perhibentur. Marci Chr. XVII.

első ízben bejött hunoknak eme székelyei mai napig megvannak, úgymond Thuróczi, arrul nincsen kétség, mert nemzetségük idegen vérrel nem keveredett meg, szigorúabb erkölcsűek, s birtokaik elosztása által is sokat különböznek a többi magyaroktól. Ők el nem felejtvén még a skyth írást, azt nem festésen vagy papiroson, hanem mintegy rovó botokon alkalmazzák. Nem kis nemzetre szaporodván, midőn a magyarok másik kijövetelének hírért hallották, nagy örömmel eleikbe menének Rutén országba. S miután a magyarok újra elfoglalták Pannoniát, beleegyezésökkel az országnak ugyanazon részét választák ismét a székelyek, a mellyen azelőtt laktak volt.«⁵⁾

A hunok után, Kézai és Márk szerint, Pannónia tíz évig király nélkül valá, lakosai szlávok, görögök, németek, moesiaiak, oláhok lévén. Azután Lengyelországbul származó Svatopluk, Morot fija támadt fel, ki a bulgárokon, moesiaiakon és Pannoniában kezde uralkodni. — Thuróczi csak annyiban különbözik, hogy a király nélkül való évek számát nem mondja meg. — Mindhárman még abban is megegyeznek, hogy némellyek azt tartják, a másodszer kijövő magyarok nem Svatoplukot, de atyját, találták mint Pannónia uralkodóját.

A hunok vagy magyarok másik kijövele, Kézai szerint 872-ben, Márk szerint 677-ben, Thurózi szerint 704-ben történek. Mind hárman őket a besse-k (besenyők) és fejér kúnok országán hozzák keresztül; innen Kézai egyenesen Kiev városához és a Hung folyóhoz siettetí, a hol egy várat meg más hat várat építenek, s Svatoplukot megölvén, hét seregre oszlanak, Árpád lévén az első kapitány.

⁵⁾ Thuróczi I, 25.

Márk szerint a magyarok útja a besenyők és fejr kúnok országán keresztül menvén, innen Susdalba és Kievbe, azután pedig hegységen által, mellyen sasok nem hagyták megpihenni, az ország véghelyére és Erdélybe hozza őket, a hol hét várat építenek. Ezekrül van a német Siebenbürgen név. Thuróczi ugyan ezen úton jutatja be a magyarokat, csak még fekete Kúnországba is ereszti, melly Moldavia most, úgymond, mielőtt Erdélybe érnek, s ott hét várat építenek, a mellyekrül való a német Siebenburg név. Az ország elfoglalása mind Márk, mind Thuróczi szerint úgy esik meg, hogy Árpád követsége, egy ló-ajándék is szereplvén, reá szedi Svatoplukot, a ki azután az ütközetben elesik. Egyébiránt, úgymond Márk, Árpád a maga hét főemberével nem jött be mint vendég, hanem mint örökös.⁶⁾

A három krónika, mint látjuk, mindenben megegyez, egy-két apróságot kivéve.

Az Anonymus nagyban különbözik azoktól. Szerinte is Scythia nagy ország; Dentu-moger kelet felé van, melly többi közt nyusztokkal bővelkedik, úgy hogy ott még a gulyások, kanászok és juhászok is nyusztos mentékben járnak. Magogtul származik Moger, ettül Attila, ki 451-ben jött ki onnan, s elhajtván a rómaiakat, a Duna mellett a hé-víz felett csinált magának székhelyet, megújítván a régi épületeket, s azt Buda-várnak nevezvén el; a németek Ecil-burgnak nevezik. Ugyancsak Magog nemzetségébül való Ugek is, Almos atyja. Ugek t. i. Dentu-moger országban 819-ben *Emesu*-t vevé feleségül, kitül egy álom-jelentötte fiú született, kinek azért *Álmos* lön a neve. A *Hetu-moger*, vagy hét fő magyar egy esküvel megerősített szerződés mellett, Ál-

⁶⁾ Chronica Marci, a XXI. lapon.

most teszik nagy fejedelemmé, hogy vezesse a népüket a merre tetszik, csak részt engedjen nekik a tanácsban és az elfoglalandó országban. 884-ben jönnek hát ki a magyarok, s átúsztatván a Volgát, Susdal nevű Oroszországba és Kiev alá érkeznek. Itt az orosz fejedelmek segítségül híjják a kúnokat: de a magyarok győznek, s a kúnok hozzájuk csatlakoznak. A rutén t. i. a kievi és susdali fejedelmek kéri a magyarokat, hogy menjenek a havason túli országba, melly Attilaé volt. Lodomér városba érkezvén annak fejedelme Galícia városba kíséri el, természetesen hódolva és adózva; itt újra kéri, hogy csak menjenek Attila volt birtokába, mellyet most következők laknak: Pannoniát a Dunáig római pásztorok; a Tisza és Duna közét Kean bolgár nagy fejedelem, a mostan uralkodó Zalánnak nagy atyja, foglalta el egész a lengyelek és rutének határáig, abba szlávokat és bolgárokat telepítvén; — Morot a Maros és Szamos közti földet, melly Erdélyhez ér, vette hatalmába, ott unokája Menmorot parancsol a kozar nevű népen. A Maros és Orsova között, a Bödönbul kijött Glad, kúnok segítségével, szerzett magának fejedelemséget; Gladnak utódja Ahtum, kit azután sokkal később (longo post tempore) Sz. István legyőzött.

Hungra érkeznek a magyarok, innen Hungar nevök, s az első elfoglalt helyet Munkácsnak nevezik, mert nagy munkával jöttek a választottuk országba. A szlávok megtudván, hogy Álmos Attilának utódja, egyszeribe hódolnak neki, jóllehet Zalánnak alattvalóji; sőt, mintegy hódolásukat igazolván, elbeszéli, hogy Attila halála után a Bulgáriából kijött Kean mint foglalta el a görög császár segítségével és tanácsával azt a földet, s mint telepítette magokat a szlávokat is Bulgáriából ide a rutén határok-

hoz. Hungban Álmos lemond és Árpádot teszi nagy fejedelemmé. Árpád némi ajándékkal (12 fejer lóval, 12 tevével stb.) elaltatja Zalánt, ki neki a Sajóig enged által földet. Azután a Biharban székelő Menmorotra ijeszt reá egy követséggel: Menmorot bízik ugyan urába, a konstantinápolyi császárra, de hijába. A magyarok most Erdély kapujához érnek. Erdélyt (Ultrasilvana) valami Gelou (Gyalu) nevű oláh bírja vala. Tuhutum megtudja kémei által, hogy ez ország lakosai, mert oláhok és szlávok, hitványabbak más népeknél, hogy Gelou nem igen állhat ellene, nincsen jó katonasága, egyébiránt a lakosok sokat szenvedtek a kúnoktól és besenyőktől. De a mi az országot illeti, annak jó folyói vannak, van legjobb aranya és sava. Mikor a Kapus folyónál ütközetre kerül, Gelou elesik; az ország lakosai tehát Eskülő-n esküvel fogadnak engedelmisséget Tuhutumnak, ki nek fia Horka lévén unokája Geula (Gyula) és Zombor lettek. Gyulának két leánya Karolta és Sarolta; ez utóbbi lőn Sz. Istvánunk anyja. Zombor fia a kisebbik Gyula, Bue és Bukne atyja; mind hármát annak idejében Sz. István fogva vivé Magyarországra, mert nem akartak keresztények lenni; az országot pedig elfoglalá.

A terjeszkedés és foglalgatás egyre foly, Szabolcs, Eger, Nógrád, Bors új magyar várakká lesznek. Nyitrához érvén Anonymus, elmondja, hogy Attila halála után egy cseh fejedelem alatt szlávok és csehek foglalták volt el a Vág és Garam mellékeit a Dunától fogva a Morváig; jelenben a cseh fejedelem kegyelméből Zobor parancsolgat Nyitrán, a kit a győztes magyarok azután felakasztanak. Most Zalánra kerül a sor. Zalánt görögök és bolgárok segítik, de Árpád serege győz; maga Árpád a Csepel szigetet választja magának. Miután a Temes folyónál Glad is

legyőzetett, Árpád Pannónia elfoglalására fordul, hol Veszprém, Vasvár stb. vannak. Ezután beszéli el az író Menmorotnak esetét, a ki inkább szökésre gondol vala Görögországba, mintsem védelemre. Árpád vezérei és serege átúszván a Tiszán a Kórógy folyó mellett szállnak táborba. Itt jönnek hozzájuk a székelyek, a kik az előtt Attila népe voltak. s fiaikat túszul adván, kiket a vezérek Árpádhoz küldenek, az elősorban vívnak Menmorot ellen. Ez megadja magát; Árpád pedig Menmorotnak Bihar várát engedi által, s leányát Zoltán fíjához adja férjhez. Árpád 907-ben meghal, Zoltán fíjára hagyván országát. Ennyi legyen elég Anonymusbul is.

Íme a magyar krónikák egy mese-világban élnek, melly a valót a költeménytől nem bírja elválasztani. Nem tudnak semmit a magyarok történeteiről a mai keleti és déli európai Oroszországban, hanem egyenesen kihozzák ősi hazájokbul, mellyet Dentu-Mogeriának, vagy Dentianak és Mogeriának neveznek. Nem tudnak semmit Magyar- és Erdélyország állapotjáról, melly a magyarok bejövetelét megelőzte; mert Kézai. Márk és Thuróczi azt sem tudják biztosan, vajjon Svatoplukot találták-e uralkodásban a bejövő magyarok, vagy atyját, kit azomban, tudtomra, a történelem nem ismer; az Anonymus még a Svatopluk nevet sem tudja, annál kevesbbé tud valamit Morva országul, mert szerinte, a magyarok bejövetelekor a cseh fejedelem embere ült volna Nyitrán. Hogy túl a Dunán és Nyitrán azelőtt keresztyén míveltség volt már, ezt a krónikák mesevilága nem is álmodja. Nem tudván semmi történelmit ezen országul — az Anonymus költeményeit majd megtekintjük: — nem csuda, hogy krónikáink nem tudnak semmit azon országok állapotjáról, a mellyeken keresztül hozzák a

magyarokat. Kézai, Márk és Thuróczi olly kevés történelmi érzékűek, hogy a hunok seregét ugyan azon országokon — a besenyők, fejér kúnok, Susdul stb. országain — hagyják keresztül jönni, a mellyeken utóbb Álmos vagy Árpád seregét. Pedig azok az országok a IV. században egyáltalában nem is voltak még, a X. században pedig, Susdalt kivéve, nem ott voltak. Krónikáink az idő-számlálással is úgy bánnak, mint a mese; mert Kézai Kr. u. 700-ban, Mark 473-ban, Thuróczi 373-ban hozza ki a hunokat, azaz szerintök, első ízben a magyarokat. Krónikáink a valóság iránt oly érzéketlenek, vagy arra nézve olly tudatlanok, hogy még Thuróczi sem általja Mátyás királyunk idejében, midőn már nálunk is lehet vala némi geographiai tudomány, azt az ízetlenséget utánírni, hogy amaz éjszaki tartományban, a melly felől a magyarok kijöttek, a nyári leghosszabb nap csak három óráig tart. Pedig Mátyás alatt követek járanak Moszkva és Buda-Visegrád között; kereskedők által is vesznek vala hírt amonnan, miszerint csaknem lehetetlen volt nem tudni az ottani nyári napok feltettség hosszúságáról.⁷⁾ A történelmi valóság iránti érzéketlenségnek tulajdonítom, hogy Kézai (a Podhraczký József kiadása szerint) harmincz lapot töltött be a magyarok hunor és magor-féle eredetéről meg első kijövetelökről, azaz a hunokról: II. Bélátul fogva V. Istvánig csak három lapocskát írt be. De amarrul kész meséket talált, errül pedig történet dolgokat kellett volna beszélnie. Valóban jellemző, hogy a ki III. Lászlónak ajánlotta könyvét, az en-

⁷⁾ Egyébiránt a magyarok őstörténeteire és a régi országokra nézve Bonfinius is ollyan ítélet-nélküli fecsegő, mint krónikáink, csakhogy tudósabb lévén annál több esztelenséget hord össze.

nek a IV. Lászlónak déd atyja (II. András), nagy atyja (IV. Béla) és (édes atyja (V. István) idejében történekrül nem találta szükségesnek vagy tanultságosnak többet írni, mint egyikét nevet és évszámot odavetni!

A mi krónikáink nem tudnak egy szót sem az avarokrul, a kik 250 évig uralkodtak országunkon. De beszél-
lenek ám a hunokrul, csakhogy ezeknek és az illető országok történeteit nem tudják. Szerintök a hunok bejöttekor Macrinus vagy Matrinus *longobard* ember vala római kormányzó Pannoniában, s veronai Theodorik, a gótok királya, ki két évvel Attila halála után született (lásd a 122. lapot), az vala segédje, s az hódolt azután Attilának! — A mi krónikáink végre nem tudnak semmit az időszámlálásról, mint láttuk. Azok tehát igazán egy mese-világban élnek, melly a valót a költeménytül nem bírja elválasztani» Egyedüli forrásaik a szóhagyomány és monda, mellyeknek azomban történelmi alapjuk is lehet, csakhogy a krónika-írók, nem bírják kiemelni.

A magyarok ős hazájáról alkalmasint megvolt némi emlékezet az Árpádok korában. — A *Dentu-Mogeria*, vagy *Dentia* és *Mogeria* határos a *Joria*-nok orszá-
gával, ott *Togata* folyót is említenek krónikáink, melly az Ejszaki tengerbe foly. A *Togata* folyó-névben a mai *Tangat* folyót ismerhetni föl, — mert így híjják a déli osztjások az Irtist⁸⁾,— melly az Obi-ba s evvel az Éjszaki vagy Jeges tengerbe szakad. A mai osztják *tangat* és a magyar krónikabeli *togat* közt csupán az *n* tesz különbséget, melly nemcsak a rokon nyelvek megfelelő (lásd a 222. lapot), ha-

⁸⁾ Lásd Castrén: Versuch einer Ostjakischen Sprachlehre. Herausgegeben von Anton Schiefner. S. Petersburg, 1858. A 91. lapot.

nem egy nyelvnek ugyanazon szavaiban is ott van vagy nincsen. Így a *harmincz* mellett *harmicz*⁹⁾, a *pénz*, *pinz* mellett a tájnyelvi *píz*. A krónikabeli *Togat* folyó-név tehát a magyarok ős hazáját az *Irtis* mellékeire helyezi. S ha a *togat* mellett a *tangat-ot* vesszük fel: a krónikabeli *Dent* (*Dentia*, *Dencia*) ország is annyi mint *Irtis* melléki ország.¹⁰⁾ Helytelen szokássá lett újabb íróinknál a *Dentu-moger-t Don-tő magyar-nak* írni és olvasni: pedig mint *hetu* csak *hé*, úgy *dentu* is csak *dent* lehet.¹¹⁾ A magyarok ős hazája nem volt a Don-nál, hanem a Volgán is túl, a *Togat*, *Tangat*, vagyis az *Irtis* mellékein; s Anonymus avval jellemzi, hogy nyusztokkal bővelkedik, valamint többi

⁹⁾ A régi nyelvemlékekben *harmicz* szokottabb mint *harmincz*. a *harmicz* máig divatos némelly dunántúli nyelvjárásban. Nagy Szótár, II. köt. 1421. hasábján.

¹⁰⁾ Az osztják *tangat* szó a vogulban *tagat* (mi összevág a krónikabeli *togat*-tal) és *táget*; a *g* önhangzová lévén, lesz *taut*, *tájt*, *tájt*; sőt a déli vogulban *taunt* is. mi megint összevágna a föltételezett *dent* szóval. A torokhang (*k*, *g*) szeret *j*-vé vagy önhangzová változni, p. o. a vogul *jag* atya, *jäum* (jagem helyett) atyám, így a latin *focus*, olasz *fuoco*-bul lett a franczia *feu*,- *paucus*-ból lett *poco* és a franczia *peu*; így *aqua* is (*akua*) a francziában *eau*.

¹¹⁾ Az Anonymus, ki a *dentu-moger-t* írja, a Don-t *Tanais*-nek nevezi; a többi krónikák, mellyekben *Dentia*, *Dencia* előfordul, világosan mondják, hogy a régi magyarok a Don-t *Etul*-nek nevezték; tehát ezeknél a *Dentia* és *Don* két nagyon különböző dolog. De lássuk a képzelt *Don-tő*-nek jelentését is. Ha *Zsitva-tő* azt teszi, hol a *Zsitva* a Dunába, s *Marczal-tő* azt, hol a *Marczal* a Rábába ömlik, mint a Nagy Szótár VI. köt. 384. lapján helyesen tanít a *tő* szó alatt: tehát *Don-tő* azon hely volna, hol a Don a tengerbe szakad. De ki állíthatja, hogy a magyarok ős hazája akár tővénel, akár fejénél volt a Donnak? Hisz akkor ide, a Duna-Tisza mellékeire, akarván jönni, soha sem kellett volna átúsztatniok a Volgát.

krónikáink hozzá teszik még, hogy a *Joria* országgal volt határos. Ezen névben a másunnan ismeretes *Jugra* vagy *U g r a* ország-nevet ismerhetni föl. Az alsó Irtis mellékeire és az *U g r a* vagy *Jugra* ország határait vizsgálva bennünket a magyar nyelv tanúsága is; arra felé menvén találják meg Nagy Magyarországot 1237-ben a magyar hitbuzgó szerzetesek¹²⁾; onnan szándékoztak Mátyás királyunk kihoztatni a visszamaradt nyelv-rokonokat; ¹³⁾ onnan, úgy hallotta Herberstein is, jöttek ki valóban a magyarok (lásd a 262. lapot). Krónikáink tehát a régi szó-hagyománybul véve a távol ország neveit és leírását; mert másunnan nemis vehették. A magyarok igenes útját ellemben onnan ide, csak azután képezhetette a szó-hagyomány és ének, midőn

¹²⁾ Lásd: Nagy-Magyarország dolgáról (de Facto Ungariae Magnae). Magyarország történetének forrásai. Fordította Szabó Károly. Második füzet. Pesten, 1860.

¹³⁾ Ezt Bonfinius így beszéli el: »Pius pápa (t. i. II. az ismeretes Aeneas Sylvius Piccolomini, 1458—1464) egy veronai ember tanúságát hozza fel, ki a Dón eredetéig jutván (itt is a Volga helyett van a Dón, de egyiknek eredetéről sem lehet szó) — ott magyar nyelven beszélő népre találta. Mátyás királyunk is, ki a dolgot orosz kereskedőtől hallotta volt, tudja vala ezt, azért követeket indította oda, kik a rokon népet Pannoniába, melly a folytonos háborúk által igen néptelenné vált, édesgessék, ha lehetne; mit ha eddig véghez nem vihettek is, de ha élend, talán kiviszi« Bonf. Dec. I. libr. II. — Pius pápának eme tudomását és a veronai embernek szándékát Thuróczi is közli. T. i. »a veronai ember (homo verona ortus) hazajövéen s tapasztalását a pápával közölvén, Sz. Ferencz szerzetbeli s magyarul tudó papokkal oda akart menni, megtéríteni a pogány magyarokat: de a moszkvai fejedelem (Dominus de Mosqua), a ki a görög egyházhoz szít (Graecae perfidiae subditus) nem tűrvén, hogy az ázsiai magyarok a római egyházzal egyesüljenek, nem ereszté őket oda.« Thuróczi I, 9.

már a magyar királyok viszonyai által Olaszországgal, ennek ismerete nálunk elterjedt volt. Kiev valá az első orosz fejedelemség, azután a Susdali és Vladimiri hatalmasodék el; amaz nyugaton a Deneper mellékén, ez keleten a mériek földjén. Ha a magyarok a krónikák jelölte úton jönnek ide, a rokon mériekre találnek — ekkor nem vala még híre sem Susdálnak ¹⁴⁾ — s talán ezekkel is szaporodnak, mint a kabarokkal.

Az ország elfoglalásáru l igen keveset tudnak Kézai, Márk és Thuróczi; a külömbféle tulajdonneveket bizonyosan a szó-hagyománybul vették, valamint azt is, a mit Svatoplukról felhoznak. Annál többet tud az Anonymus az ország akkori fejedelmeirü l és legyözetésökrü l. Hol vehette ö azokat a nagy híreket?

Legújabb történet-íróink közt az a vélemény kapott fel, hogy az Anonymus I. Béla királynak író-deákja (nótárius), s azért vala neki bö tudomása ollyan dolgokru l, mely-

¹⁴⁾ Susdálnak nevét először 1024-ben említik meg az orosz évkönyvek. (Les annales rapportent que Susdal existait déjà en 1024. Étude sur les peuples primitifs de la Russie. Les Mériens. S. Pétersbourg, 1875. Az 52. lapon.) Mint önálló fejedelemség 1149-ben tűnik elő, addig Rostov alá tartozván. 1155-ben Susdal és Rostova Vladimír fejedelemség alá kerülnek. Ebbe a vladimiri fejedelemségbe küldenek a szomszéd mordvinek keresztyén papokért 1230 tájon, a mint a magyar domokos szerzetes tudósításában olvassuk (Szabó Károly. Nagy Magyarország dolgáru l a 97. 98. lapon). Ezen Vladimír fejedelemség helyébe azután 1392-ben az 1147-ben alapított Moszkva juta. — Mint látjuk, Susdal jóval előbb szerepelt, mint Moszkva. — Nem értem, miért gondolja Szabó Károly, hogy Susdal *Sudsza* városa volna? (Lásd: Béla király névtelen jegyzőjének könyve. Pesten, 1860, a 12. lapon.) Ez a Sudsa tudtomra nem szerepelt soha az orosz sokasodó fejedelemségek korában.

lyeket a későbbi krónikások nem tudtak már. De lehetetlen őt I. Béla író-deákjának venni. Mint ennek a királynak tisztviselője látta és tapasztalta volna a magyar pogányság fellobbanását, a papok öldöklését, az egyházak rombolását. Pap létire, ez iránt mint maradhatott volna olly közönyös, hogy egy szóval se említse, sőt szinte kedvelje a pogányságot! Képtelenség azt egy I. Béla korabeli keresztyén paprul feltenni! Az Anonymus (a XIX. fejezetben) egy ős magyar családbul eredő *Tarda* nevű püspököt is nevez meg. Sz. Gellért korában egy tős-gyökeres magyar nemzetségbeli püspök valóságos csuda volna: de még annál nagyobb csuda volna, hogy egyetlen egy legenda sem említi meg. Azomban a Turda név is szó-hagyománybeli, mert a többi három krónika a hunok »rector«-ját a Turda nemzetségből származottnak mondja: ebből költött hát az Anonymus püspököt. Mert ő inkább költő, mintsem történet-író; kár is volt elvetnie a nép költeményét, s helyébe a maga képzelődéseit írnia!¹⁵).

¹⁵) Hogy mennyire nem illik ő Sz. István, Péter, Aba, Endre. I. Béla idejébe, maga mondja meg, »legkedveltebb N. barátjának« ezt írván: »Midőn egykor az iskolában együtt valánk, s a trójai históriában, melyet én igen megszeretvén Dares Phrygius és más szerzők könyveiből, miként tanítóimtul tanultam vala, egy könyvben összefírtam volt, egy akarattal olvasgattunk, kéred tőlem, hogy a mint a trójai históriát és a görögök hadait megírtam, úgy írnám neked Magyarország királyai és nemesei származását is stb. stb.« Ugyan Sz. Gellért iskolájában, mellyben eleinte egy ember, Walther, oktatá az ifjakat a grammatikai és muzsikai tudományra, s midőn Székesfejérvárbul »egy Henrik nevű teuton«, vagy német al-mestert szerettek hozzá, ez az olvasásban, Walther pedig az éneken gyakorlaták tanítványait: ugyan, kérdem, reá értek-e ott a trójai háború fejtegetésére? s a tanítványok reá értek-e illyes olvasgatásokra?

Ő is Susdalba hozza, mint láttuk, a magyarokat s onnan Kiev alá. Az orosz Nestor szrint azok 898-ban vonalának el Kiev mellett, a mikor ott *Oleg* vagy *Olaf*, Rurik utódja, uralkodik vala; több orosz fejedelemségrül nincsen még akkor szó. Az Anonymus szerint azomban az orosz *fejedelmek* a kúnokat híjják segítségül, holott csak 1061-ben tűnnek fel az első kúnok; nálunk is azután mutatkoznak. De a magyarok győznek, a hét kún törzs vélek egyesül — III. vagy Kún László 1249-béli oklevelében olvassuk, hogy hét kún nemzetség volt, mint a maga helyén látni fogjuk — a kievi és susdali fejedelmek pedig hódolnak s arra kéri a magyarokat, hogy menjenek tovább. (Susdali fejedelmek 1150. előtt nemis voltak, lásd a 13. jegyzetet.) Kiev alól Lodomeria és Halics városaihoz vezetí magyarjait az Anonymus: ámbár Halics csak 1113-ban említetik meg először¹⁶⁾. A lodomeriai és halicsi fejedelmek,

Hisz Anonymusnak eme vallomása olyan nyugodt és fejlett állapotul tanúsít, millyet nem is tudom, mellyik Árpádi király alatt lehetett. De evvel a vallomással azt is megmondja nekünk az Anonymus, bár akaratlanul is, hogy ő olyanfélének nézi vala a magyar történetet, mint a trójait, s a mint ebben szabad volt költenie, úgy amaz sem fosztotta meg költeményeitül. Csak illyen játszi ember zenghetete el:

Boldog hát Magyarország,
 mellynek adatott sok jószág
 ezentúl minden időben.
 Gyönyörködjék írójának zsengejében;
 mert íme kezdve van királyai —
 s nemeseinek származás rendi.

(Szabó Károly fordítása.)

¹⁶⁾ Die Hypatios-Chronik, von Isidor Szaranievicz. Lemberg, 1872. a 116. lapon.

szintűgy mint a kieviek és susdaliak, tudják vala, hol van Attila öröksége, s oda küldik a magyarokat — pedig sehol legkisebb nyoma a szláv népek közt annak, hogy valami emlékezet maradt volna nálok a hunokról.

Az Anonymus szerint Magyar- és Erdélyországban több fejedelemség vala, midón a magyarok bejöttek, de hol? Nincsen a Dunán túl, pedig ott volt valami a frank-német uralkodás idejében; nincsen a Dunán inneni nyugaton, pedig ott volt a morvai fejedelemség: most, a magyarok bejöttekor Zobor, a *cseh* fejedelem tisztje van Nyitrán.¹⁷⁾ Elleniben a Duna-Tisza között van bolgár, a Tiszán túl van kozar, van oláh hatalom, mellyekről Constantinus császár mit sem tud, pedig világosan megnevezi a Temes, Maros, Körös, Tisza folyókat, mellyek mellékein a letelepedett magyarok tanyáznak; világosan tudja és elbeszéli Svatopluk fíjainak bukását, mi távolabb vidéken megtörtént. Látni való, hogy Anonymus mindezeket költötte, mire részint a helynevek, részint későbbi történetek szolgáltatának neki alapot. Ki is tetszik az a költött Glad és Zalán történetébül, amannak a Sz. István idejében szerepelt Achtum, ennek azon viszonyok az alapja, mellyek 1161—1200-ig II. Gejza, II. László, III. és IV. István és III. Béla királyok s a konstantinápoli Komnén nemzetségbeli császárok közt forogtak fen. Ha Árpád idejében a Duna-Tisza között valami bolgár hatalom talált volna lenni: akkor Simeon bolgár fejedeleme nemcsak a besenyőkkel, hanem ezen

¹⁷⁾ Erre nézve is az Anonymus egy sokkal későbbi állapotot teszen Árpád korába. Svatopluk fíjai elveszte után »mehr als hundert Jahre wird Maehren in den Annalen fast gar nicht mehr genannt, und als es wieder auftaucht, ist es eine dem böhmischen Reiche unterworfenene Provinz.« Dudik, Maehrens allg. Geschichte. I. 354. lapján.

bolgársággal is szövetkezik a magyarok ellen, s ezek talán be sem vonulhatnak a Duna, Tisza mellékeire.

De mi végett költötte Anonymus azokat a dolgokat? A mese-írónak is czélja szokott lenni, nekem úgy látszik, mintha Anonymus a kúnokat lehető kedvező világban akarná föltüntetni a magyarok előtt; azért költözteti be már Álmoossal, hogy törzsökös lakosoknak tessenek; azért szerepelnek a »honfoglalásban« többnyire kún vitézek; azért kapnak kún hősek legtöbb donatiokat. De feledékeny is a költő: Álmoossal hozván be a kúnokat, nem illik vala írnia, hogy Erdély lakosait kúnok és besenyők bántogatták (XXV.) s hogy Gladot kúnok, bolgárok és oláhok segítették (XLIV.) Hanem hát ezek történelmi kúnok, amazok pedig, kik a honfoglalásban szerepelnek, a XIII. század helynevei alapján költött kúnok. Anonymus csakis eme század helyneveire nézve tanúságos: mint történelmi forrás a magyarok ős történeteire nézve hasznavehetetlen.

Valamennyi krónika, mint az Anonymus is, Attilát és hunjait olyan viszonyba teszik a magyarokkal, mellynél fogva ezek igenes utódjaik, sőt örököseik volnának az országban. Hol vehették azt krónikáink? a régi szó-hagyománybul-e, a mellybül a *Togat, Dent, Joria* s egyébnek híre származott? Minthogy ama hagyománybul legkisebb tudósítást sem vettek az avarokrul, kik a hunoknál két száz évvel utóbb indultak ki éjszaki hazájokbul, s a kik majdnem a magyarok idejöttéig lakták az országot: lehetetlen józanul feltenni, hogy krónikáink azt, a mit a hunokrul beszélnek, bármilyen hazai szó-hagyománybul, mint első, eredeti forrásbul, vették volna. Sőt összes huni tudomásukat még a latin és görög írókbul sem meríthették (ha bár milyen tanultaknak képzelnők is krónikásainkat), mert

olylan tulajdonnevek és olyan viszonyok jellemzik azt, melyek csak német forrásra mutatnak. A magyar krónikák jellemző tudomása a hunokrul tehát sem hazai vagy magyar szó-hagyománybul, sem latin vagy görög írókbul, hanem német forrásbul származik. Ez a tudomás a nyugati keresztyénség terjedésével juta a magyarok közzé. Nem a *pogány*, hanem a *keresztyén* magyar, még pedig *keresztyén német* papjaitul hallott legelőször valamit Attiláról és a hunokrul; keresztyén német papok írták meg a hun-magyar atyafiságot s az úgynevezett hun-magyar históriát.

44. §. A legyőzött avarok előbb a salzburgi (lásd a 175. lapot) és a passauai (lásd a 176. lapot) püspöki megyék alá kerültek; utóbb a pápa Methodius számára a régi sirmiumi püspökséget támasztá fel (lásd a 184. lapot). A volt Avarországnak azon része tehát, mely a frank-német uralkodás alá tartozott, mint tudjuk, egyházilag hetven öt évig vala a salzburgi érsekség alatt, mellynek metropolitai jogát a passauai püspök, mint suffraganeusa, elismeré s tisztelé. Methodius érsekségének rövid tartása után mind a salzburgi mind a passauai egyházmegyék joga helyreáll, s láttuk, a bajor püspökök millyen buzgósággal védelmezik a passauinak vélt jogát a morvaiak ellen. A magyarok győzelmei a morvaiakon és bajorokon hosszú időre elhallgatták az egyházi vitát. De a mint a németek kezdetek győzni a magyarokon s az elpusztult egyházak ismét épülgettek; még inkább pedig a mint Gejza nagy-fejedelem hajlamot mutatott a keresztyénségre: a salzburgi és passauai püspökök jogai, úgy látszik vala, föléledének. Azomban a salzburgi Fridrik érsek nem volt olly buzgó mint a passauai Pilgrim püspök, a kinek egyházmegyei kormánya

(971—991) egyidejű vala Gejza uralkodásával (992—995, vagy 997). A buzgó püspök nemcsak a 829-ben meghatározott területét akará visszaszerezni megyéjének, hanem abba egész új Magyarországot belé foglalni; mert az is a német felfogás szerint Hunnia lévén, mint Avarország. a püspök igénye annál több tekintetre méltó. De hogy kizárhassa a salzburgi érsek jogos követelését, Pilgrim először magának és papjainak igyekvék a magyarok térítését megtartani; azért híva vissza a más egyházmegyéből való Wolfgangot, a ki először 972-ben jött volt a magyarok közzé az evangélium hirdetésére. Azután 974-ben VII. Benedek pápának egy levelet küldé — személyesen, úgymond, a magyarok térítése miatt nem mehetvén Rómába — mellyben magát a *lorchi* egyház szolgájának (*sanctae Laureacensis ecclesiae humilis servitor*) nevezvén előadja, mi nagy sikerrel tanítgat a magyarok között, hogy az előkelőkből már mintegy öt ezer vette föl a keresztséget; hogy a mindenünnen ide hurczolt keresztyén foglyok szabadon keresztesztetik gyermekeiket, s építgethetnek egyházakat, mert a pogányok és keresztyének békében élnek egymás mellett; szóval hogy majdnem az egész magyar nemzet hajlandó a hit befogadására. Ennyi munkát azomban egy maga nem győzhet, kéri tehát a pápát, hogy szenteltessen föl néhány püspököt segédre, hisz *a rómaiak és gepidek korában hét püspök volt itt a lorchi egyház alá rendelve*, a mellynek ő (Pilgrim) méltatlan szolgája; küldje meg neki kegyesen a palliumot, mellyet elődjei is mint lorchi érsekek bírtak volt, s erősítse meg egyházának kiváltságait, mellyeket követje által bemutat.¹⁷⁾ Az említett kiváltságokat pedig azon

¹⁷⁾ Pilgrimis Laureacensis de Converione Hungarorum ad Be-

pápai bullákból akará feltüntetni, a mellyek a lorchi egyház metropolitását bizonyítanák, többi közt II. Eugén pápa 826-beli bullájából, melly Uroff püspök számára helyre állítja a lorchi érsekséget — azt t. i. csak az idők viszontagsága miatt vesztették volna el a püspökök, midőn Lorch (Laureacum)-ból Passauba kellett költözniök — s az új érseket pápai vicariussá teszi. Az említett bulla másokon kívül Alevin *nyitrai*, Anno *vetvári* püspököknek, az avar Tuttund és morva Mojmar fejedelmeknek szól.¹⁸⁾

Pilgrim ez által magát a salzburgi érsekség alól ki akará húzni, metropolitai méltósággal felruháztatni, s így egyházi jogát egész Magyarországra kiterjeszteni. Ámde valamennyi bulla, melly a lorchi érsekségről szól, Pilgrimnek koholmánya.¹⁹⁾ Afféle hamisítás, valamelly egyház dicsőségére koholva, nem látszott olly véteknek mint most; Pilgrimet senki sem kárhoztatá a miatt. S a buzgó püspök másképen is érdeklődék az új Hunnia iránt, talán avval is egyházi tervét akarván előmozdítani. Összegyűjteté s latin nyelven leiratá a német mondákat, mellyek a burgundok és hunok történeteit elbeszélik. Azokat azután németre fordí-

nedictum VII. P. P. — Endlichernél a Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. A 131 — 133. lapjain.

¹⁸⁾ Eugenius episcopus, servus servorum Dei, Rathfredo S. Fauiensis ecclesiae et Methodio Speculi Juliensis, quae Sorigiturensis nuncupatur, atque Alewino S. Nitriensis ecclesiae, parique modo Annoni S. Vetuariensis ecclesiae episcopis, simul etiam Tuttundo nec non Mojmaro ducibus et optimatibus exercitibusque plebis Hunniae quae et Avaria dicitur, et Moraviae. — Fejér, Cod. Diplom. I. 158.

¹⁹⁾ Teljesen kimutatja ezt Dümmler ezen munkájában: Pilgrim von Passau u. das Erzbisthum Lorch. Leipzig, 1854.

ták a XII. vagy XIII. században versekbe foglalák, s így támadt a híres *Nibelung*.

Eme mondák szerint Bajorországban, a Duna és Inn között van Passau régi erősség, abban székel a gazdag Pilgrim püspök, kinek híre nagy messzire terjed. Meghallván, hogy kis húga Krimhild, a burgund királyfiak testvére, kelet felé utazik, mert Attilához (Etsel) megyén férjhez, a püspök egész hadastul eleibe lovagol s élelemről, szállásról gondoskodván Rüdiger bánságán keresztül, mely az Ens mellett van s Attila birodalmához tartozik, a keleti tartomány (Osterland) határáig kíséri el. Mautern (Mutaren)-ben elbúcsúzik kis hugátul, arra kérvén, hogy térítse vissza a keresztyénségbe Attilát, leendő férjét, a ki már öt évig keresztyén volt, de ismét pogánnyá lett, a kinek udvarán mindenféle hitű ember nyugottan együtt él. Krimhild Mauternből Zeissenmaurba, Tulnába, Bécsbe jut, a hol Attilával összekél; Misenburgban ²⁰⁾ hajóra ülnek s úgy érkeznek Esztergámba, Attila székhelyére.

Krimhild nagy bátyja kérését teljesíti; hét év múlva fiat szülvén, azt megkeresztelteti. Azután ismét hat ével-múlván Krimhild unszolására két hegedűst küld Attila a Rajnához Wormsba a burgund királyfiakat és társaikat egy nagy lakomára híni meg Magyarországba: Krimhild

²⁰⁾ »Zu Misenburg der reichen hab man zu schiffen an.«
»Pozsonynak városánál a had hajókra száll.«

Szász Károly. A Nibelungok. Pest, 1869. a 256. lapon. Nem tudom, miért fordítja Misenburg-ot (alkalmasint a mai Wieselburg = Mosóny) Pozsonyra, holott a költemény a Duna jobb partján hozza be Krimhildet és hadát. — Általában — véleményem szerint — nem jó, hogy Szász K. a tulajdonneveket itt-ott magyarosítja; a Nibelung nem magyar.

t. i. volt első férje, Sigfrid, megölése miatt boszút szeretne állani rokonain. A meghívottak eljönnek; Krimhild összeveszteti a hunokkal s a nagy vérontásban elvesznek a burgundok. Attila most egy hegedűst küld a szomorú hírrel Wormsba; az menet jövet Passauban száll meg a püspök-nél s elbeszéli, a mi történt, Pilgrim pedig mester Konrád által felíratta. *)

A magyar krónikák jellemző tudomása a hunokról a Krimhild, berni Ditrich vagy Detre (veronai Theodorik), Zeissenmaur, Tulna stb. tulajdonnevekben áll, melyeket a krónikák csakis a német mondákból és a keresztyén papok által vehettek; áll továbbá azon nem-történelmi viszonyok-

*) A passai püspök, Pilgerin,
 öccséhez való jó szíve szerin',
 leírta e gyász mesét,
 hogy tudja minden, hogy esék;
 latin betűkkel még pedig:
 ezt mindenek elhihetik.
 A mint kezdődék s eredett,
 mind végig a történetet,
 a hősök gyásztörténetét,
 hogy mind rakásra öletek:
 azt sorba úgy leírta mind,
 maga s világ tudásakint,
 Konrád mester, íródiák.
 Azóta aztán átírák,
 s megvan németül is a dal.
 Olvassa agg és fiatal,
 s jól ismerik mind a regét;
 melly majd vidám, majd bús setét.
 De minek mondjam? itt van az:
 e dalnak neve: »A panasza«.

Szász Károly. Nibelungenek XVII, XVIII.

bul, mellyekben a burgundokat a hunokkal, Pilgrimet az előbbi századok eseményeivel s Attilát magát a X. század vége felé mutató magyarországi ábrázattal képzelem. Géjza nagyfejedelem, a mint Pilgrim ismeri vagy szeretné hogy lenne, az előkép, melly után Attilát festi a Nibelung.²¹⁾ Sőt minden azt hirdeti nekünk, hogy a hun monda eleinte se más nemzeteknél (a németeken és skandinávokon kívül, a kikkél az képeződött), se magoknál a magyaroknál nem volt ismeretes; a magyarok nem is tudják vala vagy nem gondolnak vele, hogy minek tártjak őket a német papok, A latin vagy latinus nemzeteknél nagyon járta a monda, hogy Leo pápa megjelenése visszatérítette a Róma ellen, indult Attilát: millyen csattanós körülmény lett volna az a II. Sylvester bullájában, melly Sz. Istvánunk ajánlását dicséri és nagy kegyel visszaadja. Attila a maga hunjaival el akarta pusztítani Rómát és a keresztyénséget: íme most utódja István, Attila egész hun népét a római egyházba tereli, s dicsóíti Romát! De se a bulla készítője se maga István és követjei nem tudnak vala semmit a hun-magyarországról. Ennek a XI. századbéli magyar forrásokban nincsen híre, millyenek az oklevelek, legendák, Sz. István irata stb. Elleniben a német forrás tudja, hogy Salomon király anyja 1071-ben Attila kardját odaajándékozta a bajor Ottónak, melly kard szerencsétlenné tevő, a ki viselte.²²⁾ Attila kardját a magyar királyi ház kincsei közt méltán úgy kel-

²¹⁾ Már Cassel észrevette és előadta a magyar-hun mondának német eredetét, jóllehet sokkal többet tulajdonít a nemzeti forrásnak és az Anonymusnak, mint valóban lehet. *Magyarische Alterthümer* 9—23.

²²⁾ Lambert. *Aschaffenh. ad annum 1071.* Pertz, VII, 185.

lett volna nézni mint legislegbecsesebbet, mint a magyar nemzet legszentebb ereklyéjét: s íme odaajándékozzák s a magyar legendák, oklevelek, vagy bármi emlékezés meg sem említik a nagy veszteséget. Mi tanúság rejlik e hallgatásban, e vele-nem-gondolásban? Nyilván az, hogy a kardot, mellyet Salamon anyja odaajándékozott, senki sem tartja vala itt Attila kardjának, valamint egy magyar sem tartja vala még magát hunnak: csak a németek, kik előtt a magyarok hunok valának, dicsekedének Attila kardjával.

45. §. Akárki szerkesztette először a hun-magyar krónikát, mellyet azután a többiek másolgtának, az hozzá, tévé a Hunor és Magor-féle mesét, hozzá egyebet is, mi a burgund-hun mondában nem volt meg; hozzá tévé a *székelyek hun eredetét* is, A hun monda idegen lévén általában, s idegen földről jutván a magyar krónikákba, az tehát így, a mint bírjuk, történelmi alap nélkül szükölködik; mesénél nem egyéb. Világos ennél fogva, hogy az is csak mese, a mit a krónikások abbul származtatnak; mesénél nem egyéb a székelyek hun eredete is. A történelem világosan beszéli, hogy a gepidek királya Ardarik első, a ki Attila fiai ellen feltámadta (1. a 115. lapot); hogy a gepidek Daciában, tehát a mai Erdélyben, melly akkor *Gepidiának* neveztetik vala (1. a 123. lapot), maradának: s ők nem vették volna észre a hun-székelyeket! Pedig ezek mint hunok, tehát mint még földművelést nem űző, hanem csak barmai és zsákmányolás után élhető nép, vesztég nem is ülhetének; létöket mind a gepidek, mind a byzantinusok bizonyosan megérezték volna. Mikor azután a gepidek élet-halálra viaskodtak a longobardokkal, s megszorulva még a Maeotis mellett tanyázó kuturgurokhoz is segítségért folyamodnak 548-ban

(1. a 126. lapot): a tószomszédságukba vagy épen köztök élő hun-székelyekhez nem fordulnak! Úgy-e, megfoghatatlan, ha ott voltak volna székelyek. — A gepidek földjét az avarok foglalják el, s 250 évig uralkodnak: a székelyek hol lappanghattak ennyi ideig, hogy se az avarokkal össze nem olvadtak — mi pedig a történelmi tapasztalás szerint azért is okvetetlenül megtörtént volna, mert némi rokonságban lehet a hunokat és avarokat képzelni, — se pedig, ha csakugyan külön maradtak, másképen nem hatottak az avarokra. S midőn az avarok hatalma is elhanyaglott: miképen történhetett, hogy akkor sem mutaták ki magokat a székelyek?

Végre a magyarok, mint a krónikák veszik, a hunok utódjai, tehát a székhelyek vérrokonai, nekik közvetlen szomszédjaik lesznek a Prut, Szeret stb. folyók mellékein: hol lappangtak még akkor is azok a székelyek, hogy annak neszét nem vették, s nem ott, hol kezet nyújthattak volna nekik, keresik föl, hanem elvárják, míg Ruténiából terjed a magyarok híre, s oda mennek eleikbe? S legvégre, midőn Tuhutum elfoglalja Erdélyt, akkor is olly nagyot hallók a székelyek, vagy olly mélyen alvók, hogy most sem keresik fel a magyarokat, hanem ismét elvárják, míg a tőlök meszszebb lévő Gladra kerül a hódítás sora; csak ekkor jönnek ki lappangó fészkekből. Látjuk, millyen csudás mese a történelem világánál a székelyek hun eredete.

De a csudás mesét magok a székelyek megczáfolják, még pedig nyelvükkel, melly legcsalhatatlanabb bizonyíték. A székelyek nyelve tökéletesen az mi a magyar, tehát keresztül ment a magyarral együtt a származási, török hatási és szlávhatási idő-szakokon; ezért nem különbözik a magyartul. Legdöntőbb tanúbizonysága ez, hogy a széke-

lyek, a magyar nyelvnek már teljes történelmi fejlettsége után innen Magyarországból telepítődtek a keleti határra. Mert ha a székelyek csakugyan igenes hunok volnának, a hun és magyar nyelvnek eredeti azonosságát is föltéve: a székely nyelv mégis okvetetlenül különböznék a magyarul azokra a kifejezésekre nézve, a melyeket ez a török s azután a szláv hatásból fölvett. Pedig képtelenség a hunok és magyarok nyelvének azonosságát föltenni. Nyelvazonosságot, ha megvolt is, egyedül társadalmi és műveltségi azonos folyás őrizhet meg: de ki mondhatja, hogy a hunok és magyarok társadalmának és műveltségének egyenlő viszonyok, egyenlő körülmények közötti egyenlő lefolyása volt? Csak a nyelvek történeteiben való ismeretlenség gondolhatja, hogy azonos lehetett a hunok és magyarok nyelve. A székely nyelv tehát maga is megczáfolyhatatlanul bizonyítja, hogy a székelyek nem lehetnek hunok, hanem olyan magyarok mint a többiek, mert nyelvek ugyanazon társadalmi és műveltsége lefolyás alatt képeződött.

S ezt bizonyítja a *székely* (szék-elv) név is, mely azt teszi: széken túli, vagy szék megetti; mint az *erdely* (erdő-elv) szónak jelentése is: erdőn túli, erdő megetti. A kifejezés *székely* valóban a német *mark* (mark-graf) szónak felel meg, mit bánságnak nevezünk (a 162. lapon), nem mervén a magyarosabb és helyesebb *székelyt* alkalmazni. Merte ám a régi nyelvszokás, midőn a szónak értelme még világos vala; mert székelyek az ország nyugati határain is valának Soprony, Pozsony, Nyitra vármegyékben. Jelesen Sopronyban a *Vág* helységbeli *székelyek* (Siculi de Wagh) tűnnek elő, Árpás mellett, mely fészke vala a besenyőknek; a Nagyszombati apácák földje egy nagy erdőig ért a *széke-*

lyek felé stb.²³⁾ pedig a nyugati székelyek, valóság szerint, besenyők valának. A székely nem jelent hat külön nép-fajt, hanem határ-örzöt, ki bármilyen eredetű lehetett is.

Azt kérdehetné valaki: mikép jutott az első krónika arra, hogy minden történelmi alap nélkül az erdélyi székelyek hun eredetét költse? A krónika maga felel reá. A mint költötte a Hunor-t és Magor-t, Attilának származását hol Nimrottul hol Magogtul, s Árpádnak származását Attiláiul: úgy költötte a székelyek hunságát is. Egyenlő indítója van a két költésnek: azon kornak írójai a mit nem tudtak, azt képzelték, költötték. Az első krónika-író nem tudja valá, honnan jöttek az ország távol keletjén lakó székelyek: azért származtatá a hunoktul; s másolójai követék, mert ők sem tudják vala, honnan kerültek elő a székelyek. A történelmi költés-képzés nagyon könnyű dolog volt nem csak Pilgrim, de még Bonfinius idejében is. A mit ez a tudós olasz nem tud vala, azt bátran költé, p. o. a városok eredeteit. Nem tudja vala, honnan kerültek Erdélybe a százsok: tehát azt költé, hogy Nagy Károly telepítette oda, még pedig büntetésül azokbul a százsokbul, a kikkel annyiszor hadakozott volt.²⁴⁾ De mert támadtak írók, kik az erdélyi százsok eredetét történelmileg kutatók, azért nem

²³⁾ Lásd IV. Béliának okleveleit, Jerney. Keleti utazása I, 253. stb. lapjain.

²⁴⁾ Carolum Magnom, domita Ungaria (azaz az avarok legyőzése után) Saxonibus, quibuscum toties dimicarat, haec loca relegationis speciem complevisse, perhibent. Bonfinius, Decas IV, libr. VI. pag. (Bél András kiadása szerint, Lipsiae 1771.) Több csinos költeményke van Bonfiniusban p. o. Buda a budinoktul vette nevét; Moldavia = mollis Dacia, ez a szószármaztatásnak egy példája, mi-ben az Anonymus sem volt gyenge.

ragadt meg a Bofinius meséje. A székelyek eredetét elemben már azon okbul sem tetszett bolygatni, mert a mi íróink a magyarok hunságában gyönyörködtek, s ma minden székelyfi büszke arra, hogy Attila népéből való, s örömmel nézegeti, ha megvan, Attila képét, a mellyet Heltai krónikájának győri kiadásában talál meg a magyar vezérek képeivel együtt.

A székelyek telepítése Erdélyben a magyar krónika első szerkesztésének korát is megsejteti. Az a telepítés bizonyosan Sz. László előtt nem történt meg, hanem vagy maga Sz. László által, ki Erdélynek pátronusa, vagy legközelebb utódjai által. Lászlónak pátronussága bizonyíték arra, hogy ő vala az, a ki Erdélyt egyházilag rendezte; az egyházi rendezés pedig a politikaival járt együtt. A székelységnek neve és léte tehát döntő bizonyosság arra, hogy az úgynevezett Anonymus I. Bélának író-deákja nem lehetett; de még Sz. László idejében sem írhatta meg munkáját, mert akkor lehetetlen vala nem tudnia a székelyek eredetét. Az első krónika-szerkesztést okvetetlen abba az időbe kell gondolnunk, a mellyben már nem tudták, hogy ki és mikor telepítette a székelyeket az ország keleti határába.²⁵⁾

²⁵⁾ Legalább jegyzetbe teszem azon írók véleményét is a székelyek eredetéről, a kik nem ragaszkodtak az Anonymus tekintélyéhez. Schlözer (*Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, pag. 203.) megmagyarosodott kúnoknak véli, de határőröknek tartja ő is. Se I. László, se legközelebbi utódjai nem mertek volna kúnokat telepíteni a határra, még pedig kúnok és besenyők ellen. — Engel (*Geschichte des ungr. Reichs, Neue Ausg. Wien, 1834. I. 61.*) a székelyeket a besenyők és bolgárok által megtámadt magyarok (1. a 216. L), *szökevényeinek* tartja, a *székely* és *szökevény* szöhaszonlatul okoskod-

»A magyarok eredeti lakföldéről« érkezvén Hammer-Purgstall ²⁶⁾ az Anonymus hitelességet a magyarok költöztérül az *uz* nép voltával erősíti. Láttuk (a 211. lapon), hogy a kozarok az *uz* néppel szövetkezvén a besenyők ellen, s ezeket a Volga és Jajk mellekéről elhajtván, indíták meg a magyarok költözését az által, hogy a kizavart besenyők a földjeikre rohantak. Az *uz* vagy *guz* a kúnok török neve, mondja helyesen Hammer-Purgstall: tehát, így következett abbul: a kánok ott lévén már, midőn a magyarok Lebediából kiszorultak, az Anonymus kúnjai is hitelesek. Azonban kelletinél sokkal többet következett az író. Mikor a magyarok Lebediából kiköltöztek, azok a kánok vagy azok a Volga és Jajk mellékein szállának meg a besenyők helyére, s ott valának, Constantinus világos tanúsága szerint, még 950 tájon. Ők tehát nem követték a magyarokat, úgy mint a besenyők, annál kevesbbé előzték meg. Pedig, ha az Anonymus előadása hiteles volna, ennek kellene abbul folynia; hisz amaz előadás szerint, a kúnok már az orosz fejedelmek barátjai valának, mikor a magyarok Kiev alá érkeztek. Az *uzok* vagy kánok tehát sokkal előbb jutottak volna délfelé, mintsem a magyarok; mi azonban ellenkezik minden történelmi adattal és a X. század ethnographiai állapottal.

Ugyanott Hammer-Purgstall Lebediát a mai Viatka tartományba helyezi, ott van Kilmas nevű folyó, a Constantinus Chidmas-a, mert a leírók a görög *l-t* könnyen *d*-nek vehették. A császári írónak Atelkuzu-ját pedig *Atel és Uzu*-nak ²⁷⁾ olvasván a Volga és Deneper közzé helyezi, mert *Atel*, Hammer-Purgstall szerint sem lehet más mint a Volga, *uzul* pedig török nyelven a Deneper. — A Deneper török neve *Uzu* bizonyosan később kapott

ván, mely nem áll. De mind Schlözer, mind Engel véleményét is a székely nyelv czáfolja meg, mely nem lehetne az, a mi, ha nem Magyarországbul, még pedig a históriai fejlődés megvolta után, származott volna.

²⁶⁾ Magy. Tudós Társaság évkönyvei III. Pesten, 1838. A 130—144. 11.

²⁷⁾ Az "Ατελ-ζουζου olvasás ebből támadt volna" "Ατελ και Ουζου s minthogy az első meg volt már, a leírók a két folyónévnek külön leírásában is az "Ατελ και ζουζου-t tartották volna meg.

fel, kivált ha az *uzok*-rul, vagy *kúnok*-rul lett az elnevezés, a kik, mint maga Hammer-Purgstall is írja, a bizantinosoknál először csak 1060-ban jönnek elő. Azután a Volga és Deneper nagyon messze vannak egymástul, csak fejeik közelednek egymáshoz a mai Smolensk tartományban; itt kellene tehát az Atel-meg-Uzu lakhelyet keresni.

Ha elfogadnák Hammer-Purgstall véleményét a Lebedia és Atel-meg-Uzu földrajzi helyeire nézve, a magyarok szállásai, mi előtt idejöttek, következők voltak volna: Az alsó Irts mellékein, az Ugra ország déli szélén, a mai Tobolszki tartományban (Tógát folyó, joria-nok országa), a magyarok ős hazája; abbul általkelven az Uralon, a mai Viatka tartományban (Lebediában), második szállásuk; innen a felső Volga és felső Deneper közzé jutván megállapodának a mai Smolensk tartományban (Atel-kuzu-ban, vagy Atel-meg-Uzu-ban), harmadik szállásuk; végre onnan is elhúzódván, s természet szerint Kiev alá is jutván a Deneper mentiben a Feketetenger felé tartának (Prut, Szeret stb. folyók mellékeibe), negyedik szállásuk. Az első és második lakó hely mellett a nyelv tanúsága szól, mind a kettő ugor népek közt van²⁸). A harmadikat csak Constantinus eléggé homályos tudósításából ismerjük, annak holléte legbizonytalanabb. A negyedik az alsó Deneper, a Bug,

²⁸) Valamint a vogul és osztják a tobolszki tartományban, úgy a szirjén, permi és votják nyelvek a viatkaiban közel rokonai a magyaroknak. Jelesen az infinitivus *ni* a három utolsóban van meg úgy, mint nálunk, p. o. a permi *kor-ni*, votják *kuš-ni* nálunk *kér-ni*; a permi *košni*, votják *küš-ni* nálunk *húz-ni*. A *kard*-ot is onnan hozták a magyarok, ez lévén talán az első vas fegyver, mert osztjájban *kart*, *kard*, vogulban *kert*, permiben *kört*, votjájban *kort* a vas; továbbá osztjájban *penking kart* = fogas vas, fűrés, vogulban *ker kat* = vas kéz = harapó fogó stb. *Lerch* a »Russische Revue« 1876, I. füzetében *Aspelin* munkáját ismertetvén (lásd a 260. lapon a 23. jegyzetet) azt állítja ugyan, hogy az ugorok (keleti finnek) a *kat*-t — vas szót az iránoktul kölcsönözték volna, mert ezeknél *karta* volt a vas, most az új perzsában *keni* a kés; az ugorok tehát a vasat legelsőben *kés* számmúl vették az iránoktul. — Lehet, hogy úgy van, mint *Lerch* állítja: mindenesetre számba kell hogy jöjenek a magyar *kés*, az osztják *keži*, a vogul *kesej* szók is, mellyek kést jelentenek, függetlenül a perzsa *kerd*-tül. De akár mint van is, a magyarok mind a *kard*-ot, mind a *kés*-t ugor hazájokból hozták ki.

Prut, Szeret mellékein, s a Fekete tenger partjain mind Constantinus (312— 416. l. tudósítása, mind Ibn Dasta leírása által (201. l.) bizonyos.

Egyébiránt a földrajzi pontosságot bajos az ilyenekben elérni.

IV. A keresztyénség és királyság a magyaroknál.

45. §. A hit és vallás felette sokat nyom az ethnográphiában, még ha idegen földről és idegenek által jut is a nemzethez; ugyanolly sokat nyom a jövevény állami és társadalmi rend is, mert az új hitvallással okvetetlenül emez is változik — habár eleinte idegen voltával sérti a régi szokásokat és társadalmi rendet. A hit és vallás, meg az állam és társadalom időjárával annyira összeforrnak a nemzettel, hogy egészen sajátjaivá lesznek az új eszmék. Magyarország ethnográphiájában szinte nagyobb jelentésű a hitvallás mint bárhol is, mert az némelly honos nemzetiséggel, úgyszólván, azonossá lett. Ez okbul mind a múltnak mind a jelennek megértésére jobban ki kell a hitvallási viszonyokat emelni, mint másutt szükségesnek látszanék.

A magyar nemzet előtt a keresztyénség nem lehet vala ismeretlen, midőn az előbbi Avar-országot elfoglalván azt a *magyarok országává* tévé. Akkor a keresztyénség már szakadásnak indult volt, hogy keletivé és nyugatíva váljék külön-külön fej és császár alatt. A keletinek feje és császára Konstantinápolyban, a nyugatínak feje Rómában székel vala, a német király lévén császára, kinek még nincsen állandó széke. A keleti egyháznak nyelve a görög ugyan, de az egyház eltúri a kebelébe térő pogány nemze-

tek nyelveit is, például a szlovént: a nyugati egyházé a latin, de az egyház türelmetlenné válik a kebelébe térő pogány nemzetek nyelvei iránt, benne a latin nyelv lesz uralkodóvá. Róma városa régiebb lévén Konstantinápoly-nál, a római hatalom is abbul sugározván ki egész Európára, ennél fogva a római pátriárka elsőnek tartotta volt magát, s emez elsőségét a konstantinápolyi pátriárka sem tagadhatta. ¹⁾ De a midőn a barbár népek berontásával Róma süllyedni s a politikai hatalom Konstantinápolyban látszik vala meggyökerezni: a konstantinápolyi pátriárka nem akara többé második lenni a római után, hanem egyenlőséget sőt előbb-valóságot követele. ²⁾ Versengés támada tehát a két pátriárka, illetőleg a keleti és nyugati egyház közt, mellyben azomban a római, a pápa, sok körülménynél fogva győzelmes lőn. Mert a történelmi elsőséget az egyházi traditio is nevelé. Azt hiszik vala ugyanis, hogy mennél szentebb valamely egyháznak kezdete, annál nagyobb a tekintélye is mind a külső rendre mint a hitre nézve. Példáját láttuk már (a 175. lapon) a syrmiumi egyháznál.

Midőn a bolgár király kérdeztette, hány valóságos pátriárka van? I. Miklós pápa azt felőle: Annyi, a hány egyházat

¹⁾ A második egyetemes vagy oecumenicus zsinat, melly Konstantinápolyban 381-ben tartatott, még azt határozá (III. Canon), hogy a konstantinápolyi püspököt a római után illeti meg a tisztelet, mert Konstantinápoly új Róma.

²⁾ Már a Chalcedoni zsinat 451-ben határozá, hogy a konstantinápolyi püspök egyenlő rangú legyen a rómaival »τὰ ἴσα πρεσβεία, ἀπένευμαν τῷ τῆς νέας Ρώμης ἀγιωτάτῳ θρόνῳ«, mert Konstantinápoly az uralkodás és tanács által tűnvén ki most, illő, hogy a város egyenlő tiszteletben is álljon a régi Rómával. Gieseler, Lehrbuch der Kirchengesell. Ersten Bandes zweite Abtheil. §. 93. jegyzet 9. és 14.

alapítottak az apostolok, t. i. a *római*, az *alexandriai* és *antiochiai*; melyet Peter és Pál, a másodikat Márk, a harmadikat is Péter kormányozta volt, mielőtt Rómába jött; de a *konstantinápolyi és- jerusálemi* nem olyan tekintélyűek, jóllehet azokat is pátriárkáknak nevezik.³⁾

A római pápa előbb is jó alkalmat nyert volt elsőbbségének bizonyítására. III. Mihály konstantinápolyi császár t. i. Ignatius pátriárkát kitevé, s Photiust emelé föl székébe 858-ban. E miatt meghasonlás történvén Konstantinápolyban, Mihály császár a pápát, I. Miklóst, szólítá fel annak elhárítására. Ez azonban nem mint békítő, egyeztető, hanem mint bíró lépvén fel, elkárhoztatá Ignatius kitételét, mert a pápa beleegyezése nélkül esett meg, s rosszállá Photius fölemelését, mert világi állapotbul ült a püspöki székbe; végre a Rómában tartott zsinaton 863-ban megsemmisítetté a konstantinápolyi zsinatnak (861) határozatát, melly Ignatius ellenében Photiust igazolta volt. A kigyúladt kölcsönös haragot a bolgárok fellépése öregbíté. Láttuk (a 183. lapon), hogy a bolgár király, jóllehet görög papok által tért volt a keresztyénségre, I. Miklós pápához indíta követséget 866-ban pátriárkát kérvén tőle, minthogy függetlenné akart lenni a konstantinápolyi egyháztul és császártul; s hogy a pápa sietve küldé oda két püspököt az egyház rendezésére, meg feleletet válaszul a tett kérdésekre. A felbuzduló Photius zsinatra hívá össze a keleti püspököket, a behívó körlevélben (encyclica) keserű szemrehányásokat tevén a római egyháznak, hogy elcsalja a bolgárokat, a kiket ő megtérített volt, s azonfelül a

³⁾ Responsum XCII. e kérdésre: quot sint veraciter patriarchae? Respons. XCIII. a római pátriárka után az alexandriai következik. Tehát a konstantinápolyit a második hely sem illeti meg. V. ö. a 183. lapon lévő 43. jegyzetet.

böjtre, a papok házasságára, sőt — a mi még iszonyatosabb, úgymond — a hitágazatjaira nézve is tévedésbe ejti őket, azt tanítván, hogy a szent lélek a fiutul is származik ⁴⁾ v. ö. a 185. lapon a 46. jegyzetet. A konstantinápolyi zsinat 867-ben elkárhoztatá a római pápát, s így a Photius körlevele áthághatatlan akadállyá lett a keleti és nyugati egyház között. Az is bánta a római pápát, hogy a bolgárok mégis a görög egyházzal egyesültek 870-ben. ⁵⁾ Azólta a keleti egyház püspökei kétséget táplálnak a római egyháznak igazhitűsége iránt, egyedül magokat *igazhitűeknek* (orthodoxus) tartván. Viszontag a római pápa a közben felkapott és közhitelre talált, úgynevezett *ál-iszidori* decretalesek által nagyon is fölibe emelkedék a konstantinápolyi pátriárkának. ⁶⁾

⁴⁾ Lásd az encyclicának részét, mely a bolgárokhoz ment tanítókra vonatkozik, Gieseler, Kircheng. II. első része 41. §. 10. jegyz.

⁵⁾ A bolgár király pátriárkát kért volt a pápától: de Miklós azt felelé (responsum LXXII. »Requisivistis si liceat in vobis patriarcham ordinari«): hogy arra nézve határozott választ nem adhat, míg visszatérő követjeitül meg nem tudandja, hogy millyen ott a keresztények száma, s van-e köztök egyetértés. Addig tehát püspökkel elégedjenek meg (interim episcopum habitate). De mert a pápa nem akart mindjárt pátriárkát rendelni oda, sem azt nem hagyni meg nekik püspöknek, a kit a követek vagy legátusok közül megszerettek volt a bolgárok: azért ezek elfordulának Róma túl, s Konstantinápolyhoz csatlakozának. Lásd a 183. lapot.

⁶⁾ Cherrier Miklós. Egyházi jog (I. köt. N.-Szombatban, 1843.) a 24. stb. lapon: »A középkori jognak, mely az egyházi rendtartásban nem kevés változásokat eszközölt, talpköve a római pápáknak azon hírelt szabályai és levelei gyűjteménye vala (Canonum et Decretalium Romanorum P. Codex), mely a VIII. század vége felé vagy a IX. század elején *Vétkes* vagy *Áros* (Peccator v. Mercator) *Isidorus* neve alatt közrebocsátott.« I. Miklós pápa először hivatkozik

Azomban emez elsőségi viták alkalmasint nem érdeklék annyira a pogány nemzeteket, a mellyekhez a keresztyénség ért, mint egy másik külömbsege a versengő nyugatnak és keletnek. Abban minden terméstül, marhátul való tized-fizetés lett törvénnyé: a keletiben a papság nem szerezhette meg a nagy jövedelmet és jogot.⁷⁾ Ez teszi érthetővé, hogy a nyugati pogány népek nem annyira a keresztyénségtül, mint inkább a tized-fizetéstül irtóztak; másfelől érthetővé teszi a nyugati vagy latin püspökök nagyobb búzgoságát is a térítésben. A keleti egyháztul nem irtóztak annyira a pogány népek: ámde a keleti vagy görög püspökök nemis buzgolkodának szerfelett a térítésben. Sehol például egy nyomát sem találjuk annak, hogy bolgár térítő jött volna a magyarok közzé az evangéliumot hirdetni, akár Simeon idejében (893—927), midőn a bolgarság állami hatalma czárságra s egyházi önállása pátriárkaságra vergő-

erre a gyűjteményre, a mellyben I. Kelemen (93) pápátul fogva I. Damasus-ig (384) mintegy száz koholt pápai levél van, s melly gyűjtemény szerint a papság egészen független az államtul, a metropoliták és zsinatok jogai megszűnnek, s a római pápának tulajdonítatik a legfőbb törvényszerző, igazgató és bírói hatalom. Eme roppant igény ellenében annál erősebb vala a görög pátriárkák tiltakozása. Valamint tehát Photius körlevele egyfelül, úgy az *ál-iszidori* gyűjtemény másfelül elválasztó falak lettek a keleti és nyugati egyház között.

Cherrier az idézett helyen egyenkint megnevezi az első hat századnak pápáit, a kiknek koholt döntő levelei (decretales) ott vannak az ál-iszidori gyűjteményben.

⁷⁾ I. Justinianus törvény által (c. 39. §. I. e. de episcopis et clericis I. 3.) tiltá el a püspököket a tized-követeléstül; a ki mégis követelni merné, excommunicatióval bűnhődjék. — A nyugati egyházban már Nagy Károly idejében törvénnyé lón a tized-adás: ezt a jövedelmet pedig nagyon követelék az új keresztyénektül.

dék; akár Sz. István királyunk idejében is, midőn a bolgárság, ámbár a görög császár (II. Basilius, 970—1025) hatalma alá került, harmincz püspökséget számlála, köztök egyet Bödönben, a bolgár érsekség Ochridában (Achrida) székelvén. ⁸⁾ Az európai pogány népek választhatának a görög és latin egyházak között: de a választást mégis leginkább a helyi vagy geographiai viszony döntötte.

A magyarok, midőn az országot elfoglalták, Dunán túl és a Dunán-inneni nyugaton keresztyénekre találának, kik három egyház megye alá, úgymint a salzburgi, passauai és nyitrai alá tartoztak, metropolitai lévén a salzburgi. A Duna-Tisza közt, azután Tiszántúl és Erdélyben, azaz a régi Daciában, árnyéka sem volt a keresztyénségnek; azért a Svatoptluk által kihajtott szláv papok nem is ide menekülének, hanem az alsó Dunán túli Bolgárországba (lásd a 192. lapot). A magyar foglalás, ha ki nem irtotta is egészen a keresztyénséget, ott a hol vala: de a bajor püspökök működését (Nyitrán úgy sem lett új püspök Viching után 899-ben, mint a 198. lapon láttuk) csakugyan felbenszakitá; részökrül pap-iktatás, egyház-szentelés, bérmálás stb. alig esett meg a X. század első hat tizedében.

A század közepén azomban híre van a byzantynus íróknál, hogy Bulcsú (Bolosudes) és Gyula (Gylas), két magyar fő ember, megkeresztelkedék Konstantinápolyban (950 tájon); hogy Constantinus császár a megtérteket patriciusi méltósággal és dús ajándékkal tünteté ki vagy inkább jutalmazá meg; végre hogy Gyula egy Hierotheus nevű szerzetest hozza ki magával, kit Theophylactus pátriárka Turcia, azaz Magyarország püspökévé fölszentelt volt. Hozzá teszik még az írók, hogy Bulcsú elszakada

⁸⁾ Jireček Const. Jos. Geschichte der Bulgaren, Prag 1876. a 168. és 202. lapjain.

s hittül, s azzal az Isten büntetését is magára vonta, mert Otto német király a lechi vagy ágostai ütközet után 955-ben felakasztatá. ⁹⁾ Gyula állandóan megmarada a hitben gondjukat viselvén a keresztyen foglyoknak s kiszabadítván őket. ¹⁰⁾ Ezen Gyula pedig apja Ión Gejza nagy fejedelemnek s fő tanácsadója, úgy hogy hatását Gejzára a keresztyénségre nézve tagadni nem lehetne. ¹¹⁾ Mind a mellett Hierotheusnak működésének semmi látható nyomát nem mutatja a történelem; nincsen igyekezet se a bolgároknál se a görögöknél a syrmiumi püspökség feltámasztására, pedig Hierotheusnak még inkább kellett és lehetett volna arra törekednie, mint Pilgrim a lorchi érsekség feltámasztásán törekedett (lásd a 294. lapot). Hisz amazt a történelmi valóság s a Methodius idejében történt föléledés is ajánlotta: ezt pedig csak Pilgrim koholmányá képzelte.

A nyugati egyház részéről, mint láttuk, előbb Wolfgang, azután Pilgrim terjesztgeték a keresztyénséget a magyarok között. Meg is van VII. Benedeknek egy bullája,

⁹⁾ Scylitzes (1057), Cedrenus, az előbbinek kírója 1139, Zonaras (ugyanakkor) beszélik el a Bulcsú és Gyula keresztelkedését és történeteit, de Ottó királyt Joannesnek találjuk írva Cedrenusnál (Bonni kiadás, II, 328.) Erre nézve nagyon helyes Kollár Ádám Ferencznek tudósítása (Históriáé Diplom, juris Patronatus libri tres, Vindobonae 1762, a 6. lapon), hogy a bécsi Codexben ez áll: ὁ πρὸ ὧ τοῦ τοῦ βασιλέως; (ὠτοῦ = Otto), s hogy az ὠ-bul Joannes nevet csináltak a leírók, az többnyire ilyen rövidítéssel lévén kifejezve, mert az egyik του-t fölösnek gondolták.

¹⁰⁾ Bulcsú és Gyula keresztelését is Konstantinápolyban a geographiai közelség eszközölte. Ha a magyarok fő súlya a régi Daciában lett volna, úgy mint valóban nyugaton a Dunántúl volt: alkalmasint a keleti egyházba térnek azok is, mint a bolgárok. De a politikai súly nyugaton vala, ezért kellett a magyaroknak a nyugati egyházhoz csatlódnok. Hozzá járult, hogy a bolgárok és szerbek is Róma felé tekintgetének; mert ha igaz Jireček állítása, mind Simeon, mind utódja Péter (927 — 968) a római pápátul szerzek a czári koronát. Mellesleg jegyezzük meg, hogy ezen Péter bolgár király 929-ben feleségül vevé Máriát, I. Romanus császár unokáját. Jireček, a 172. lapon. Vesd össze itt a 208. lapot.

¹¹⁾ Horváth Mih. Magyarország történelme, Pesten, 1871. I. köt. 126. lapon.

melly Pilgrimnek 974-beli kérelmét teljesíti, mondván: a lorchi érsekség régiebb a salzburginál; tehát ezentúl is, mint hajdan, a lorchi egyház joga egész Aváriára és Moraviára terjedjen, s Pilgrim legyen a pápa vicarius mind Avaria, Moravia, Alsó Pannónia és Moesia tartományai-ban, mind a határos szlávoknál; igaz, hogy II. Ottó császárnak is megvan egy oklevele 977-bül, mely Pilgrimet mint lorchi érseket »inthronizálja«; igaz az is, hogy nálunk egy pecsétnyomót találtak meg, mely Anno, vetvári püspöké lett volna, tehát igazolná a II. Eugén pápa 826-dik évbeli bulláját s evvel együtt a lorchi érsekség helyreállítását: de ezen bizonyságokat is mint koholtakat úgy kell tekintem.¹²⁾

¹²⁾ Az állítólagos bulla 975-ben költ. Egyes részeit közli Kollár A. F. az imént idézett munkájában; Fejérnél, Cod. Dipl. Hung. I, 266. stb. meg Dümmlernél, Pilgrim v. Passau, a 122. stb. 1. egészen megvan. Már az teszi gyanússá a bullát, hogy 975-ben Aváriát, Moraviát, Moesiát említi, pedig akkor az első helyett széltire Ungria divatozik vala, a másodikat nem is emlegetik; Moesia pedig már a pápák is Bulgáriának szokták vala nevezni. A bulla azt a geographiai képet mutatja, mely az avarok idejére illik; nem is emlékezik arrul a viszályrul, mely Bulgária miatt folyt Konstantinápoly és Róma között.

II. Ottó császárnak levelét lásd Fejérnél u. o. a 277. lapon. »Quam (S. Lauracensem ecclesiam) et praesenti praecepto nostro renovamus et roboramus, et jam saepe dictae Laureacensis ecclesiae Venerabilem Piligrinum reinthronizamus antistitem.« Ha valódi, nem költött, volna ezen oklevél: az egyfelől ellentmondásban állana a pápa bullájával, mely a Salzburgi érseket valóban vicariussá teszi, másfelől talán III. Ottó sem feledkezett volna meg róla 1000-ben, midőn István, nem gondolva a képzelt lorchi érsekséggel, melyet a korabeliek nem ismernek vala, függetlenül kezdé rendezgetni a magyar kereszttyén egyházat.

Anno pecsétnyomójáru, mely Jankovics Miklós gyűjteményében volt (hol van most?), Jerney értekezett, ki úgymint Fejér György

Mert Benedek pápa, nyilván épen Pilgrim ellen Fridriket, a salzburgi érseket, névezé ki vicariusá az egész Noricum-ban, Felső meg Alsó Pannóniában, hivatalbul való kitétel-lel fenyegetvén azt, ki megyéje és suffraganeusai beleegyezése nélkül kérne palliumot vagy más érseki privilégiumot a pápától.¹³⁾ A mint tehát Pilgrim a pápai bullát, úgy költötte II. Ottó levelét is; a pecsétnyomó pedig, ha megvan, későbbi hamisításnak is lehet a műve, annál is inkább, mert állandó püspökségek pecsétjei sem találhatók meg a XI. század előtti korból, az Anno-é pedig, az *első és utolsó vetvári püspöké*, megmaradt volna!

Nem tudni, ha Pilgrimnek amaz eljárása indította-e meg a magyarok haragját — mert bajos elképzelni, hogy koholmányairul tudomása lett volna Gejzának —: de az bizonyos, hogy ők a püspök birtokait feldúlák¹⁴⁾, s hogy

(Tudományos Gyűjtemény 1838, II. köt. 104. 1.), a lorchi érsekséget valónak tartja, s az állítólagos Anno-nak állítólagos pecsétjét annak az érsekségnek, valamint a vetvári püspökségnek legerősebb bizonyítványául veszi.

¹³⁾ Dümmler u. o. az 51. 52. lapon.

¹⁴⁾ III. Otto a 985-ben költ levelében elősmeri Pilgrimnek a, magyarok által szenvedett kárát, s azt helyre hozza. »Piligrinus, S. Pataviensis Eccl. Veierabilis praesul, Episcopatus sui pertinentiam, in orientali plaga, barbarorum limiti adjacentem, creberrima eorum devastatione infestari Nostrae conquestus est pictati; a quibus etiam barbaris modemo quoque regni tempore miserabili lamentatione adjecit, tam irreparabili se damno laesum in interfectione ac direptione Ecclesiae suae familiae, praeter innumerabilia praedationum et incendiorum dispendia, ut absque habitatore terra episcopi solitudine silvescat.« Fejér, Cod. Dipl. I, 273. Lám itt III. Otto *Pataviensis is episcopusnak* nevezi Pilgrimet; tehát nyolcz évvel előbb nem lehetett *Laureacensis archiepiscopus*; ebből az oklevélből a 977-kinek hamissága tűnik ki.

annak térítő működése megszűnt közöttök. Helyette a prágai püspök, Adalbert és barátja Radla, szerzetesi nevével Anastasius vagy Astricus, folytaták a keresztyén hitterjesztést. Adalbert keresztelé meg Gejzát és házanépét, tehát Vajk fiját is, ki a keresztségben István nevet kapta meg.

46. §. Valamint az új Magyarország részei, úgymint a régi Alsó és Felső Pannónia, előbb a salzburgi és passauai egyházmegyékhez tartoztak: azonképen Csehország a regensburgi püspök megyéjébe volt foglalva; s valamint az előtt, mint láttuk, a bajor püspökök nem túrték békén a volt morvaiak elszakadását: úgy most a regensburgi püspök Mihály sem akara reállani, hogy Csehországnak saját püspöke legyen. Mihálynak 972-ben történt halála után végre az új püspök Wolfgang, ki az első német térítő volt Magyarországon, megadá beleegyezését, káptalanja ellenére is, a prágai püspökség felállításába. Mind maga a püspök, mind a cseh herceg Boleslav 973-ban a császárhoz menének s meglőn a püspökség, de nem rendelteték a salzburgi, hanem a mainzi érsekség alá — de akár ez akár amaz alá rendelték volna is, mindenképen Németországhoz kötözték. — Első prágai püspök lőn a szász Ditmár, s halála (982) után a cseh eredetű Adalbert következék, ki Radlával együtt már 984-ben Gejzát látogatá meg Esztergomban.¹⁵⁾ Mikor keresztelte meg a nagyfejedelmi háznepet,

¹⁵⁾ A prágai püspökség alapító levele, mellynek azomban se eredetije se hiteles másolatja nincsen meg, hanem csak tartalma van meg az 1125-ben elhalt Kozma prágai dékán krónikájában, alkalmat nyújt Palackynak arra, hogy a cseh hercegséget keleten a Mátráig kiterjessze. Mert Kozmánál a püspökség egyik határául a *Mudre* hegy volna megnevezve. Azután a lengyel Vitéz (Chrabry)

nem tudni. Gejza halála után István fija következék az uralkodásban, kinek neje Gizela, III. vagy *Veszedő Henrik* bajor herceg leánya vala. István 1000-ben királlyá koronáztatván meg, szabadon s a német egyháztul függetlenül rendezé a magyar egyházat. Föltetszőnek látszik ez az előtt, ki napjaink nemzetiségi vitáját és nagyításait a X. század végére és XI. század elejére ruházza, mi bizonyosan helytelen. A prágai püspökség rendeltetett ugyan egy német (mainzi) érsekség alá: de épen az, mert István

Boleslav foglalta el Csehországtul az egész keleti részt a Dunáig, melyet István magyar király csak 1021-ben csatola Magyarországhoz. Palacky szerint a cseh I. Boleslav 955. után terjeszkedett anynyira, úgy hogy Gejza nagyfejedelem idejében Esztergam vég hely lett volna a csehek irányában; s midőn a lengyel Boleslav (a Vitéz vagy Chrabry) azt a részt elvette a csehektül, Lengyelország terjeszkedett volna a Dunáig, mit a *Chronica Hungarorum ex Codice Warsaviensi* saeculi XIII. is ezzel bizonyítana (Endlicher, *Rerum Hung. Mon. Arp.* a 71. lapon): »in terminis Polonie et Hungarie territoria sua fixit, nam termini Polonorum ad littus Danubii ad civitatem Strigoniensem terminabantur.« — De azt a terjeszkedést már Fejér György czáfolta meg a Tudom. Gyűjtemény 1838. II. köt. 108., 109. lapjain, megmutatván, hogy a III. Henrik császár levelében, mely Kozmánál van, nem *Mudre*, hanem *Müre* áll (»ad mediam sylvam, cui nomen est Mure, et ejusdem montis parochia tendit, qua Bavaria limitatur«) Bajorország felé. Még alaposabban megczáfolá Szabó Kár. (Kisebb tört. munkái I, »Kárpátalji felföld«), midőn Záborszky Jónásnak illy című dolgozatját: Mikor egyesítettett a szláv föld Magyarországgal? megismertette és meg bírálta.

Chrabry Boleslav lengyel király csakugyan »usque Danubium (tedd hozzá »parrum«) terjeszté ki birodalmát, Krakót kebeleztvén bele, t. i. a Dunajeczig. Mert ez a Danubius, melyet Martinus Gallus említ Palackynál II, 252. az 59. jegyzetben); Dunajecz pedig anynyi mint *Kis Duna*, valamint *Donecz* annyi mint *Kis Don*.

nem gondolt a német egyházzal, mutatja, hogy mind a német császár mind II. Sylvester pápa egészen más viszonyban s különböznek látják vala Magyarországot. Elég volt azt a keresztyénségnek megnyerniök. Ugyan ilyen egyházi függetlenség állott elő 1000-ben Lengyelországban is, a mikor III. Ottó Adalbert sírjához zarándokolván Gneznába, beleegyezett abba, hogy Chrabry Boleslav a gneznai érsekséget s a kolbergi, krakói meg boroszlói püspökségeket alapítsa, függetlenül a német egyháztul: pedig Boleslav csak azután 1024-ben nyerte meg a pápától a koronát. A mi Lengyelországban megtörtént, holott ez ország 963-ban hűbéri viszonyban jutott volt I. Ottó német császárhoz: miért nem történhetett volna meg Magyarországon is, melly soha hűbéri viszonyban nem állott Németországhoz? István nem talált mindenütt készséget a keresztyénség és királyság elfogadására, mellyek a magyar fejeknek a törzsek fejedelmeinek, jogait és szokásait korlátolják vala. A sümegi Kupát, vagy Kuppánt, a Csanádi Ahtumot, sőt a legendák szerint saját nagybátyját, Gyulát, is haddal kellé megtörnie, s abban István nagy részint német jövevények segítségére támaszkodott. Ezek, mint a keresztyén papok is, akár németek, akár olaszok (mint Sz. Gellért), akár csehek (mint Astricus) főbb támaszai valának az új királyságnak és a keresztyénségnek.¹⁶⁾

¹⁶⁾ Dümmler (Pilgrim von Passau stb. a 69. lapon) ezt írja: »Egyházi és állami tekintetben Magyarország magában és független lévén napjainkig elválva maradt Németországtul, gyűlölettel és rossz akarattal viseltetvén azok iránt, a kik vélt haszonlesés, nélkül közölték a míveltség áldásait abban a pillanatban, mellyben megsemmisíthették volna.« Ha komoly történetíró így szól, hogyan lehet »história magistra vitae«! A mit egyik ország a másik el-

István király egyházi alapításai leginkább az ország azon a részén tűnnek elő, a mellyen már a magyarok idejötte előtt a keresztyénség s avval együtt a társadalmi műveltség is némi gyökeret vertek volt.

A frank-német uralkodás idejében a Dunántúl német és szláv nevű egyházas helységeket találtunk; Moorburg (Mosa-purk ¹⁷⁾) után ítélve, a városféléknek lakossága inkább német le-

len büntetlenül tehet, azt, fájdalom, a történelem tanúsága szerint, mindenkor meg is teszi; tehát a mit nem tett, azt félelemből, legalább számításbul hagyta el; a nagy-lelkűséget nem ismeri a történelem, hanem csak az érdekek okos méregetését. Németország Gejza vagy István idejében nem semmisítette meg Magyarországot, mert nem tehetette: már István után igen nagyon akarózék megsemmisítenie, de nem bírta vele. Ennyit és nem többet tud a história. A mi pedig a gyűlölséget illeti, a mellyel a magyarok a németek jószívűségét viszonozták volna, erre nézve is jobban nézze meg Dümmler a történeteket. Legalább azt fogja találni, hogy talán nem gyűlölségből segíték az első Habsburgot a cseh Ottokár ellen; talán Mária Theresia osztrák tartományait sem védék gyűlölségből magok ellen, a németek ellen. Azután felette nem-történelmi felfogás az, a melly a magyarok tusáit a Ferdinándok és Lipót idejében a némettség ellen valóknak nézi. Betlen Gábor és Rákóczi György alatt a magyarok nagyobb és jobb barátjai valának a németeknek, mint az osztrákok és bajorok. A legújabb időt pedig ne bántsa Dümmler; a fátyol alatt sok van elfedve, mit nem tanácsos még kitakarni. — Hanem hát furcsa a világ. Az austriai politika, tehát az austriai némettség, kétszáz évig elzárkózott a többi német műveltségtil, az elzártságba belé szorítván Magyarországot is. Midőn felpattant a zár, egyszerre büszkék lőnek az osztrák politikusok és írók, hogy milyen a német tudomány! Mintha ők szereztek volna!!

¹⁷⁾ Jireček Constantin Jos. »Geschichte der Bulgaren« Prag. 1876, a 159, lapon ezt a várost *Blato*-nak nevezi, mi olyan történelmi valótlanosság, milyen volna a magyar Sárvár. A források a

hetett, a falvaké meg inkább szláv, jöllehet az ismeretes helységek nevei nagyobb részint németek valának. A magyarok letelepedése megváltoztatá ez ország-résznek színét. A volt helynevek eltűnnek, a szláv lakosság bizonyosan el nem tűnt, de elváltozott; a németek is, kik papjaikkal együtt nem menekültek ki, a többiek közzé olvadtak s megmagyarosodtak. Ezt bátran lehet a belsőbb lakosságrul állítani, ha nem állana is az ország szélén a keletkező Austria felé, mellyben a német lakosság kezdte már a szlávot felszíni, s így az idevaló németiséget is támogathatta. Erre mutat a nibelungi *Misenburg*, a hol Attila és Krimhild kíséretei hajóra szállanak, Esztergomba evezendők. A német nevű *Misenburg* már Gejza idejében volt meg, azért került a Pilgrim gyűjtette mondákba (1. a 296. lapot); históriai létét bizonyítja egy száz évvel azután kiadott oklevél, mellyben a *Fertő* név is, legalább tudomra, először említetik.¹⁸⁾ Új nevek tehát *Misenburg*, alkalmasint a mai *Wieselburg*, melly német lakosságú lehetett; *Fertő*, melly név magyar lakosságtul való; maga *Esztergám*, Géjzának székhelye, melly név ösztét: *Eszter-gam*, vagy *Eszter-*

szláv Blato-t nem ismerik, csak Mosapurg-ot. Később, már a magyarok idejében, jő elő a *Balaton*, lásd a 180. lapot.

¹⁸⁾ IV. Henrik császár 1074-ben megerősíté Salamon király adományát, melyet a freisingeni püspöknek tett volt. Az adomány száz telekbül vagy lakóhelybül áll *Ascherichesbrugge*, *Chaingesbrunnen*, *Nowendorf*, *Hasilowe* (Haslau?) helységekben, tehát »a Lajtátul fogva addig a helyig, melly határ a Lajta és Fertő között = sicque de Litaha usque ad eum locum, qui terminus est inter Litaha et Vertowe«. A német nevű helységek nyilván a mai Austria és Mosony megye szélén keresendők. Henrik az adományt azon kikötés mellett hagyja helyben, hogy a freisingeni püspök Ellenhard és utódjai minden várnak jelesen *Misburcnak*, erősítésében a száz telektül való szolgálatot tegyék meg (»in quolibet castello, specialiter in *Misenburg* muniendo pro his 100 regalibus mansis nobis serviant, et in aliis omnibus nobis fideliter existant.« Árpádkori új Okmánytár. I. Pesten, 1860. a 28. lapon. Hogy itt a *Vertowe* igazán a *Fertő*, s nem valamely Duna-sziget, a *Nowendorf* helységnév bizonyítja, melly vagy *Neudorf* (Újfalu) a nezsideri járásban Mosony megyében, vagy *Neudörf* (Sz. Miklós-Lajta) Soprony megyében; mind a kettőrül állhat »de Litaha usque ad eum locum, qui terminus est inter Litaha et Vertowe.« Nagyobb valószínűség *Neudorf* (Sz. Miklós-Lajta) mellett szól.

gom, millyenek *Eszter-háza, Eszter-gár, Eszter-gál, Eszter-ág* mind a Dunántúli megyékben. Esztergamon kívül *Beszprém, Veszprém, Fejér-vár* (Alba) stb. mind olly nevek, mellyek a frank-némct uralkodás idejében nem voltak még, mellyek tehát a magyarok letelepedése után keletkeztek. A legendák úgy, mint a legrégebb történeti források is azt tartják, hogy már Gejza nagy fejedelem kezdete volt a Sz. Mártoni apátságot építtetni, s azt István csak befejezte. A szentekrül vett helynevek mit sem bizonyíthatnak az illető lakosság nyelvére nézve; mert valamennyi keresztyén nép elfogadta azokat. De *Fejér-var, Bakon-bél, Pécs-várad* stb. magyar helynevek, s a két utóbbi avval dicsekszik, hogy István alapította apátságok.

A legendák azt mondják, hogy István tíz püspökségre osztotta volna fel országát, az esztergamit metropolissá tévén; ¹⁹⁾ de habár ezt már Kálmán idejében (Hartvik akkor írta a Sz. István legendáját) hiszi vala a közvélemény, mégis bajos történelminek tartani. Valamint az összes keresztyénségben látható az egyházak versengő óhajtása, hogy az apostolok alapításainak nézzék őket, s képzelt-koholt történeti oklevelekhez is folyamodtak annak bebizonyítására, hogy mellyik apostol mellyik egyházat igazgatta leghalászbör: úgy nálunk is a püspökségek és apátságok abban

¹⁹⁾ Legenda S. Stephani Major, 8. Hartvici Episcopi Vita S. Stephani, 8. Endlicher kiadásában: Rerum Hungaricarum Mon. Árpád. — Kollár Ad. Fr. Histor. Diplom. Juris Patron, pag. 62. a legendák szavai után ezt teszi: »Mínthogy pedig most (1762), két érsekséget, az esztergamit és kalocsait, meg tizenkét püspökséget találunk, a mellyek közül a váczit I. Gejza, a zágrábit és nagy-váradit I. László alapíták: kérdés, mellyeket lehet Sz. István alapításainak venni? A tudósok egyező véleménye szerint, úgy felel magának Kollár, a kalocsait, gyórit, egrit, pécsit, veszprémit, nyitrait, bácskait, gyulafejérvárit, csanádit, szerémit. Ámde az oklevelesen megmutatva nincsen.

kereknek és találának méltóságot és érdemet, ha azt hitelhették el magokkal, hogy Sz. Istvánnak alapítványai. Bizonyos az, hogy István alapításai a Dunán túli részen tűnnek elő, mint mondtuk; erre nézve is kivétel a kalocsai de kivált a csanádi püspökség. Sz. István utódjai is Sz. László előtt a Dunán túlra fordítják alapítványaikat, így I. András Tihanyba, I. Béla Szegszárdra. A frank-német uralkodás idejében virágozott egyházak nem támadnak fel, legalább nem a régi neveik alatt, egyedül a szálai apátság és a pécsi püspökség újítják meg a magyarok előtti egyházak emlékezeteit a Dunán túli részen. Sz. István t. i. 1019-ben megalapította Sz. Adorján tiszteletére a szálai monostort; s habár nincsen említése az oklevélben, hogy ott már az előtt (lásd a 188. lapot) sz. adorjáni apátság volt,²⁰⁾ mégis valószínű, hogy ennek nyomai vagy romjai megvoltak még. A pécsi püspökséget pedig, mely a »*Quinque Ecclesiae*« nevet (lásd a 180. és 188. lapot) újítja meg, István már 1009. ben alapította volna.²¹⁾ De Dunán innen a nyitrai püspökség nem újított meg Sz. István idejében, hanem sokkal utóbb, még talán Kálmán alatt sem, legfeljebb II. Gejza alatt.²²⁾ A Zobor nevű apátság Sz. István előtt lett volna

²⁰⁾ »*Quod nos divino instinctu fundavimus monasterium in insula Szaladiensis ordinis B. Benedicti! in quo jussu Nostro dedicata est ecclesia Beati Adriani, quae est in Szala*«, így szól az alapító levél Kollárnál (Histor. Diplom. Juris Patron, a 84. lapon) és Katonánál (Histor. Critica I, a 246. lapon).

²¹⁾ Katona, I, a 150. lapon.

²²⁾ Katona Hist. Crit. III, a 672., 673. lapon. — Hogy még Kálmán idejében sem volt meg a nyitrai püspökség, bizonyítja az Albericus gyűjtötte törvény 22-ke (Alberici Decretum Colomanni regis), mely azt rendelte, hogy a tüzes vas és víz általi bizonyítás csak püspöki széken és nagy prépostságokon, még pedig a pozsonyi és nyitrai

a nyitrai környéken, mert abban lakott Sz. Zoerard vagy András, kit Maurus, az első pécsi püspök, mint fiú ismert valá.²³⁾

A legendák szerint István még külföldön is tett alapítványokat, jelesen Rómában, Jeruzsálemben, sőt Konstantinápolyban is, a hol egyházat épített volna. Itt egy latin monostor volt, mint alkalmunk lesz látni; Istvánunk építette egyháza tehát ehhez a monostorhoz tartozott volna.

Egyébiránt István idejében bizonyosan nem vala még nálunk azon elfogultság sőt gyűlölség a keleti és nyugati egyházak között, a melyet a teljes elszakadás (1054-ben) után különösen a keresztes háborúk mind inkább élesztettek. István 1011-ben görög apácák számára egy kolostort építtete »a veszprémi völgyben«, s azt görög nyelven írt oklevélben bő adománnyal meggazdagít á.²⁴⁾ Gyanítani sem

egyháznál történjék. — Kollár, *Histor. Diplom*, a 118. lapon ezt írja: »Évkönyveinkből bizonyossá lesz, hogy II. Gejza állította helyre a *nyitrai régi püspökséget*.« Minthogy a 62. lapon azt Sz. István alapítványának vélte volt: nem tudni, ha itt a régi püspökségen (vetus dignitas Episcopalis) az István alapítását érti-e, vagy a 880 — 899 fenállott régibb püspökséget.

²³⁾ Manri *Episcopi Quinque ecclesiensis Vita SS. Zoerardi sen Andreae Confessoris et Benedicti Martyris*, Endlichernél, a 134. stb. lapon. »Zoerardus hanc in patriám de terra Polonorum advenit et a Philippo abbate, cujus monasterium Zobor nominatum in Nitriensi territorio situm erat eremiticam vitam agere studuit.« Kettőt tanulunk ebbül, azt, hogy a Nyitra vidéke akkor is magyar vala, nem lengyel, s azt, hogy Anonymus a *Zobor-ját* (lásd a 291. lapon) ettül a monostortul vette.

²⁴⁾ *Diploma Graecum S Stephani regis monialibus Coenobii Vesprimiensis B. V. M. dátum. Edidit Georg. Aloys. Szerdahelyi. Budae 1804.* Abban István így nevezi magát: Ἐγὼ Στέφανος χριστιανός ὁ καὶ κατὰ πίστιν Ὁὔγγριος = én István keresztyén, egész Ungriá-

lehet a meglévő adatokból, hogy e görög apácák léte a Hierotheus működésének folyománya; egy másik történet pedig világosan az ellenkezőt bizonyítja.

A Sz. Gellert legendája azt beszéli, hogy Ahtum, a görög egyház híve lévén Maros városában (in urba Morisena), keresztelő »Sz. János tiszteletére monostort építtetett volt s abba Bödönbul hozott egy apátot és görög szerzeteseket. Háború törvén ki István király és Ahtum között, az utóbbi legyőzettek, a király vezére a csatában elesteket a görög monostor temetőjében temetteté, mert, úgymond a legenda, »ott akkor nem vala meg más monostor«, a görög szerzeteseket pedig, a kiké volt a város egy harmada, meghagyá régi állapotjukban. Midőn azután 1030-ban István király a csanádi püspökséget alapította, a görög szerzeteseket apátostul Oroszlánosra telepítete által.²⁵⁾ Ebbül nemcsak türelmesség látszik ki a keleti egyház iránt, hanem az is, hogy annak hívei nem Erdélyből, a hol Hierotheus püspökséget gondolják²⁶⁾, hanem a

nak králja. István adományát Kálmán király 1109-ben megújítván a görög oklevelet hiteles másolatban kiadá s azt egy latin oklevélben megerősíté. Lásd: Boldog asszony Veszprém-völgyi apáczs Monostorának alkotó görög oklevele stb. Horvát Istvántul, a Tudományos Gyűjtemény 1834-ki folyam I. kötetében.

²⁵⁾ Vita S. Gerhardi. Endlichernél, a 215., 217., 219. lapokon.

²⁶⁾ Lubloyi Schuler (Siebenbürgische Rechtsgeschichte. Zweite Aufl. Hermandstadt, 1867. I., 34. §.) azt írja: Das griechisch-orientalische Glaubensbekenntniss der altgläubigen Kirche erhielt wahrscheinlich in Hierotheus um das Jahr 948 den ersten Siebenbürgischen Bischof zu Weissenburg, dessen Amtsfolger eine wechselnde Residenz — oft ausser Landes — gehabt haben mögen! De hát ki és mikor hajtotta el Gyulafejérvárrul, vagy épen ki Erdélyből?

Szabó Károly is (Erdély a vezérek korában. Kisebb történelmi munkái. Budapest, 1873. I., 346.) azt gondolja, hogy Bulcsú és Gyula által csak Erdélyben terjedt a keresztyénség; hogy Hierotheussal kijött és a székely földön később, még Sz. László korában is, működött görög szerzetesek működésének tulajdonítható az erdélyi lakosság, az oláhság, máig is a keleti egyházhoz való tartozását, bár a magyar faj idővel a római hitre tért által. — Az erdélyi oláhokkal a nagy fejedelmek és az első árpádi királyok idejében úgy vagyunk mint a székelyekkel. Ha akkori ott létüket hinni akarjuk, fel kell tennünk,, hogy annyira elbűjdosva éltek, hogy senki sem vehette észre.

Dunántúli Bolgárországbul származtak ide. Szent Gellért legendája bizonyosan jóval István kora után szerkesztetett: de akármikor lett is, abban szerkesztése korának színét látjuk. Ahtum a Maroson leszállított királyi sótul vámot mert volt szedni (lásd a 194. lapot): ő tehát ismerte Erdélyt, s viszontag az erdélyi lakosok, legalább a só-szállítók, ismertek őt. Ha ott Erdélyben a görög egyház hívei, tehát görög püspök és görög papok vannak, a Maros melléki Ahtum nem mellőzi őket, s nem folyamodik Bődönbe papokért és szerzetesekért.

István buzgólkodását a keresztyénységért nem csak alapítványai, hanem törvényei is bizonyítják. Tíz-tíz falunak egy egyházat kellett építeni, s azt két lakó házzal, két szolgálával, két lóval, hát ökörrrel, két tehénnel s harmincz juhval vagy disznóval (minutis bestiis) ellátni; az egyházi rendet elsővé tevé, a tizedet szorosán követelé, ²⁷⁾ az ünnepek és a vasárnapok ünneplését megparancsolá. A keresztyén egyház alkotmánya természetesen a politikait is megváltoztatá. A királlyá lett nagyfejedelem, a kinek joga volt püspökségeket alapítani a hol neki tetszett, s azok püspökeit kinevezni, a kik az új ország első rendjét teszik: az nem hagyhatott maga mellett független politikai hatalmat. István tehát az ország előbbi, alkalmasint a törzsek szerinti felosztását megsemmisítvén, a várak megyéit rendezé, s a várak parancsolójit kinevezé. Udvarát és az ország fő méltóságait a német királyi udvar és országos méltóságok szerint szervezé.

²⁷⁾ »A kinek az Isten egy esztendőben tizedt adott, az adja meg tized részét istennek; a ki elrejté a tizedét, az kilenczet fizessen. A ki a püspök számára kiszedett tizedet ellopja, mint orzó úgy vegye az ítéletet, s az egész bírság a püspöké legyen.« S. Stephani Decretorum liber II. cap. I. XVIII. De regali dote ad ecclesiam. — De decimacione Endlichernél és a Corpus jurisban.

A kiknek az új politikai alkotmány nem tetszett, azok természetesen az egyházi alkotmány, vagy is a keresztyén-ség ellen fordulának, hisz ez vala amannak elve-oka- Efféle visszahatás István halála (1038) után 1049—1061 tört ki lázasan és többször: az új vagyis keresztyén társadalmat csak I. vagy Sz. László (1077—1095) erősítette meg, a ki egyszersmind a magyar királyságot is elsővé tette keleti Európában.

47. §. Mi volt a magyarok eredeti vagy pogány hite, azt a nyelvben megmaradt emlékekből tudhatni meg, azután a pogányság előtünéseiből a fellázadás korában, s a törvényekből, a mellyek az újuló pogányság szertartásait tiltogatják. A nyelvben megmaradt emlékek (v. ö. a 239. stb. lapot) azt jelentik nekünk, hogy a magyarok hite, mint valamennyi természeti vallásé, több istent tisztelt, a *vim*-et (vim-áldani), az *ukko*-t, (*ukkon*-pohár), az *elev*-et s az *isten*-t, melly utóbbi uralkodóvá lett; mert maga az *isten* szó is a pogány időből való. Félelmes istenei is voltak a pogány hitnek; egyiknek, az *íz-é*-nek, nyoma csak szólásokban maradt meg, mint »egye meg az *íz*«, »az *íze*«, »*ízél-ni*«, finben a *hite-íz* ördög; a másik, újabbik, ez az *urdung*, ördög is uralkodóvá lett, mint az isten. A nyelvben megmaradt emlékek ellenére tehát nem lehet többé állítgatni, hogy a magyarok ős hite *egy istenség a* (monotheismus) vala, mi általában sehol sincs, nem is volt, a természeti vallásban. Bálványai is toltak ama pogány hitnek, jóllehet a magyar régészeti tudomra, egyetlen-egy sem mutathat fel: de voltukat kétségtelenné teszi az *egyház* szó. A pogány magyarok tiszteltök tárgyait nem csak berkekben, szabad ég alatt, hanem házakban is őrzötték, mert *egyházaik*, azaz *szent házaik* va-

lának. Egyébiránt áldozataikat kutaknál, forrásoknál, fák-
nál, köveknél is le szokták tenni; voltak tehát szent kútjaik,
szent forrásaik, szent fajok, szent köveik is.²⁸⁾ A pogány is-
teni tiszteletnek e szavait őrzötte meg a nyelv: *áldani, ál-
dozni, áldomás; bőjt, bőjtölni*, ez utóbbi is ősrégi lévén.²⁹⁾
A természet cultusa nagyon gyönyörködteti a képzelődést,
összeforr az erkölcsökkel: azért nehéz attul elvonni a né-
pet; s a keresztyén vallás maga is simult a régi pogány
szokásokhoz. De első föllépésével okvetetlenül sértegete a
magyarokat, mint valamennyi pogány népet; sértegeté azért
is, mert a királysággal szövetkezvén magának szerze leg-
több hasznot és befolyást. A püspökök, apátok tevék az első
rendet, a törzs-és nemzetségi fők tehát nem lehettek többé
a fejedelem fő *jó-bágyai*. Ha ez bántotta a régi előkelőket: a
tized-fizetés az összes népet ingerlé folyvást. István halála
után Péter és Aba vagy Sámuel királykodása nem enyész-
teté el az ingerültséget, sőt inkább még nagyobbítá. Az
egyesek külön-külön baját igen hajlandók az emberek egy
közös oknak tulajdonítani: most az elégedetlen magyarok
a keresztyénségben találák minden szerencsétlenségnek okát.
S midőn 1046-ban behítták az Arpádház sarjait, Andrást
vagy Endrét és atyjafiait: szinte természetes vala azon óhaj-
tás és remény, hogy azok elhárítják a szerencsétlenséget;
melly óhajtás és remény csak hamar követeléssé is vált.

»Endre és Levente Magyarországba jövén, hozzájok a ma-
gyarok egész sokasága gyülekezék Pesten, s ördögös ösztöntül

²⁸⁾ Ezt Sz.-László törvény ebül tudjuk meg. De ritu gentili-
um. Quicumque ritu gentili-um juxta puteos sacrificaverit, vei ad arbores et
ad fontes et lapides oblaciones obtulerit, reatum suum bove luet. De-
cret. I. 22.

²⁹⁾ A *bőjt* vogulban *_pis*, vagy *pic*; *bőjtöl* vogulban *picel*; per-
miben *vidj*- *bőjt*, *vidjal*- *bőjtöl*; votjákban *víz*, *vizjal*.

hajtva kérék, hagynák meg, hogy a nép pogány módon éljen, a püspököket és papokat kiölhesse, az egyházakat lerombolhassa, külföldben nem fognak fejevert Endre mellett. Vata legott neki adá magát a gonoszságnak, lenyírá fejét a pogány szokás szerint; azt tevék utána a többiek is, a rossz szellemeknek (daemonibus) áldozának, ló-húst kezdenek enni, a papokat és püspököket öldösni, az egyházakat lerontani, s poroszlók által kihirdetni, hogy Endre és Levente nyílt parancsa szerint ki lehet irtani a kereszténységet.«³⁰⁾

Úgy látszik, hogy eme feltámadása a pogányságnak nem múlt el olly hamar és könnyen, mint a sokkal később szerkesztett Gellért-legenda és a krónikák elbeszéllik; bizonyos az, hogy Bélának is része vala az engedékenységből a melly vissza hagyta állítani a régi birtoklást is, legalább a szolgákra nézve. Leghitelesebb tanúságok e tekintetben a Sz. László (1077—1095) és Kálmán (1095—1114) törvényei. Különösen Sz. Lászlónak azon rendelete nyomós, a

³⁰⁾ Vita S. Gerhardi; Endlichernél, a 228. lapon. Körülbelül így beszéli azt Thuróczi krónikája is, II. 39.—Szalay László (Magyarország története, I. 137.) azt véli, hogy András annyival is inkább tanácsosnak tárta engedni a kívánságnak (a pogányság helyreállítására nézve), mert olly országból (Oroszországból) jött, hol a római egyház eretnokség gyanújában állott.— Ezt nem tartom valószínűnek, sőt inkább ellenkezőnek a dolog természetével. A versengés a keleti és nyugati egyházak fejei között nem keltett mindjárt gyűlölséget a két egyháznak külön népeiben. Endrénél nem tehetünk fel olly theologiai tudományt, hogy Photius encyclicájáról tudomása lett volna. Külső szertartás vala akkor a kereszténység mind a keleti mind a nyugati egyházba tért pogány népeknél. Az a gyűlölség, a mellynél fogva Thuróczi a keleti egyházat »görög perfidiának« nevezte (lásd a 287-dik lapon a 18. jegyzetet) s a mellynél fogva még Kollár Ádám Ferencz is 1762-ben azt írhatja, hogy a görög császárság az elszakadás büntetéséül semmisült meg a törökök által (eversio quippe, qui fructus Schismatis erat, a Turcis Graecorum imperio. Hist. Dipl. Jur. Patron. a 39. lapon), utóbbi századoknak eredménye.

mellybül megtudjuk, hogy »András király és Béla herczeg« idejében (tempore regis Andreae et ducis Belae) a régi *karchas* bírói tiszt is föléledett, s hogy e tisztségnek intézködése Sz. László idejéig tartott (v. ö. a 219. lapot).³¹⁾ Történelmileg az látszik valónak, hogy a magyar pogányság fel-fellobbanásai 1046—1077-ig zavarták meg a magyar keresztyénséget.

Ezen idő folytában lőn teljessé a nyugati és keleti egyházak elszakadása. Mennél hatalmasabbá lett a római pápa, követeléseit annál inkább visszautasítá a keleti egyház; csak a konstantinápolyi császárok reménye, a nyugati népek segítségét kaphatni a mohamedánok ellen, halásztá el a végső elválást. De 1053-ban *Cerularius Mihály*, konstantinápolyi pátriárka, meg *Leo*, bolgár érsek Ochridában, levelet bocsátanak Jánoshoz, trani-i püspökhöz Apuliában, mellyben a már Photius kör levelében felhányt eretnekségekhez egy újat hoztak fel, a *kovásztalan kenyérral való élést* a communióban, a mi zsidó eretnység volna. A valóságos kenyeret a kovásznak melege és a só élesztik: a kovásztalan kenyér olyan mint a kő, vagy mint megszáradt sár. A kik tehát a szombati böjtöt meg a kovásztalan kenyeret tartják, azok se nem zsidók se nem keresztyének, hanem olyan tarkák mint a leopárdok. Hogy ezeket nem látjátok, úgy szól a levél a nyugati püspökökhöz, s nem javítjátok meg tenmagatokat és népeiteket! Kérik tehát az írók a trani-i püspököt, küldje meg a levelöket a főpapaknak, s bírja reá, hogy térjenek magokba s hagyják el eretnekségeiket!³²⁾ X. vagy

³¹⁾ Bajos gondolni, hogy László utoljára hagyta a *karchas* intézködésének megsemmisítését; azért én a III. decretumát I.-nek tartanám, föltéve, hogy a decretumok szakaszai eredetileg is abban a rendben voltak, mellyben ma olvassuk.

³²⁾ Michael Universalis patriarcha Novae Romae et Leo Archie - piscopus Achridae metropolis Bulgarorum dilecto fratri Joanni Tranensi Episcopo. Baronius ad annum 1053 no. 22. — II. Basilius császár (979 —1025) Sz. Istvánunk kortársa meghódítván Bolgárországot, meghagyá a bolgár egyháznak önállását, csak feje pátriárka ne legyen, hanem érsek. Az új érseki szék Ochridában volt. Leo érsek meghalt 1055.

Monomachus Constantinus (1042—1054) mindenképen el akarván hárítani a szakadást IX. Leó pápát engesztelgeté: de a római legátusok követelése³³⁾ meg Cerularius hajthatatlansága meghiúsíták a kibékülést. A legátusok 1054 jul. 15-én a Zsófia egyház oltárán tevék le a konstantinápolyi egyház kiátkozását, mellyet Cerularius hasonló kiátkozással viszonozza. A keleti pátriárkák hozzája csatlakozván, a keleti egyház örökre elvált a nyugatitúl. Ez, a nyugati egyház, az elszakadást schismá-nak, s a keleti egyház híveit schismaticusok-nak nevezé el és nevezi mai napig: a teleti pedig magát orthodox-nak, azaz igazhitű-nek tartja. A teljes elszakadás tehát a két egyház között 1054. történe, Endre király uralkodásának nyolczadik évében. Nálunk emez elszakadásnak eleinte úgy látszik, nem vala nagy hatása: legalább András 1055-ben a Tihanyi monostort, s ugyan ekkor, vagy korábban Szentendrén, Visegrád mellett, egy görög monostort is alapíta. Mind a mellett nem mondhatni, hogy nem érezték a különbséget a két egyház között. Már Sz. István megparancsolta volt a szombati börtöt, mellyet úgymond, az egész keresztyénség tart, ezzel csak a nyugati egyház keresztyénségét értvén³⁴⁾: Sz. László alatt még világosabbá lesz a nyugati egyházhoz való tartozás, mert akkor meghagyatott: »hogy a ki a magyar szokással nem akar megegyezni, s kedden meg szerdán eszik húst, jóllehet a magyarok megtartják a húshagyást, mert azt mondja, hogy nem áll

³³⁾ A pápa legátusai Konstantinápolyban valának: Humbert Cardinalis, Péter amalphi érsek, és Fridrik »Diaconus et Cancellarius ad monasterium Studii intra urbem Constantinopolitanam.« Sz. Istvánnak alapítványá tehát ehhez a Stúdiumhoz csatlódott volna.

³⁴⁾ »Ha valaki szombaton (in sexta feria), a mikor az egész keresztyénség börtül, húst eszik, az egy hétre zárassék el sötét helyen s koplaljon«. S. Steph. Decr. I. 11.

hat a mi jobb szokásunkhoz: az elmehet innen a hová tetszik, de, az itt szerzett pénzt itt tartozik hagyni, ha csak meg nem tér, s velünk nem tartja a húshagyást. «³⁵⁾ Ebben már kényszerítés van kifejezve a római egyház böjtjének megtartására. Egyébiránt a papok házasságára nézve a magyar egyház engedékenyebb volt, a mint azt I. László törvénye s a Kálmán idejében tartott esztergami zsinat határozatai bizonyítják.³⁶⁾ A pogány lázadás következei, mint már láttuk, I. László idejéig tartottak. A lázadás miatt lerontott vagy leégetett egyházakat az egyházi község tartozik felepíteni, azokhoz a papi ruhákat és kelyheket királyi költségen szerezzenek, a könyveket pedig a püspök adja, így szól László törvénye (Decret. I, 7.). A pogány szertartások még Kálmán idejében is elő-elő tűnnek, mert az említett esztergami zsinat is kénytelen volt azt határozni, hogy senki ne merjen pogány szertartást gyakorolni, a ki teendi, ha előkelő, tizenegy napig vezekeljen erősen, ha közember, hét napig, de veréssel^{37).}

³⁵⁾ De Dimissione Carnis. S. Ladisl. Decret. I. 32.

³⁶⁾ De indulgentia presbyterorum ad tempus. u. o. 3. »A papoknak (presbiteris), kik első és törvényes házasságban élnek, ideiglen engedély adatik, a békeség kedvért s a szentlélek egyességiért, a míg ebben a pápai szentség nekünk azt tanácsolja. Ekkor t i. VII. Gergely pápa törvénnyé tette volt a papok nőtleniségét. — Az esztergami zsinat 11. fejezete azt rendeli, hogy a ki törvényes házasságban él, az csak úgy lehet püspökké, ha neje beleegyez (nisi ex consensu uxoris). 13. fejezete pedig így szól: Ha az elhalt püspök az egyházáról nem gondoskodott, hanem csak fiait gazdagította (sed tantum filios suos ditaverunt), vagyonának felét el kell venni s visszaadni az egyháznak.

³⁷⁾ Ut nullus aliquid de ritu gentilitatis observet, qui vero fecerit, si de majoribus est, XI dies districte poeniteat, si autem de minoribus, septem dies cum plagis. (1.)

Általában lehet mondani, hogy I. László a kereszténység helyreállítója, s a királyság, vagy inkább Magyarország megerősítője volt; továbbá különös szerencsének kell tartani, hogy kis öccse, Kálmán, mindenre nézve méltó utódja lett. László a Dráva-Száva közti részt, az úgynevezett Tótországot, hozzácsatolván az országhoz, a zágrábi püspökséget alapítá 1085-ben, ez által is a nyugati egyháznak megszerezvén vagy tartván meg a tótországi lakosokat, a kik a keleti egyházhoz szíttak volt.³⁸⁾ Ugyan-ő, László, Erdélyt is erősebben hozzácsatolta Magyarországhoz, ott is püspökséget alapítván. Kár, hogy ezen alapításról nincsenek meg hiteles oklevelek, mellyek az alapítás idejét és körülményeit tudatnák velünk, mi az erdélyi ethnographiára nézve felette nagy becsü volna. Közönségesen Sz. Istvánnak tulajdonítják az erdélyi püspökség alapítását: de az nagyon kétséges. Elleniben az, mert Sz. László Erdélynek egyházi pátronusa, a mellett bizonyít, hogy ő volt az erdélyi püs-

³⁸⁾ Ezt kell azon oklevelek szavaibul kiérteni, a mellyek a zágrábi püspökség alapításáról szólanak, jelesen Felicianus esztergami érseknek 1131-ki bírói eldöntése (literae adjudicatoriae) így szól: László király a végett alapította a zágrábi püspökséget, hogy a püspök az igazság útjára hozza vissza azokat, kiket a bálványozás az Isten tiszteltétül elvont volt. Azért is a tudatlan köznép oktatására egy alkalmas cseh embert, Duh-ot, rendelt oda. — Továbbá II. Andrásnak 1277-ben kiadott oklevele, melly a zágrábi egyház kiváltságait meghatározza, többi közt ezt mondja: »Elérkeztünk a zágrábi püspökséghez és monostorhoz, a mellyeket Sz. László elődünk alapított, a ki Tótországot vagy a bányságot (terram Slavoniae sive banatum) a bálványozás tévelygésébül (ab errore idololatriae) a Krisztus igazságára térítette.« Itt a bálványozás tévelygése nem teszi a pogányságot, hanem a keleti egyház szertartásaihoz való ragaszkodást; s a Felician bírói levelében az »ignorantia plebis«, a köznép tudatlansága, sem jelent mást, mint azt, hogy a tótországi nép a római egyház szertartásait nem ismerte.

pökség alapítója, tehát Erdély országnak első rendezője is. Akkor a politikai szervezés mindenütt az egyházzal járt. Ha valóban Sz. István alapította az erdélyi püspökséget: ugyan mi oknál fogva nem lett ő, hanem Sz. László Erdélynek pátrónusa? De László a kúnok ellen védelmezé Erdélyt 1089-ben, ő tehát az országot biztosítván, püspökséggel is ellátta, s azért lett neki egyházi pátrónusa. Nem tudom, csalatkozom-é, ha azt álítom, hogy maga az *Erdély* név is Sz. László uralkodása által és után kapott fel. Sz. István idejében az a rész *Fekete Magyarország* nevű volt, melly név többször előfordul.³⁹⁾ A *fekete* szó úgy mint *fejér* különös jelentésű a hely- és ország-neveknél, ez uralkodást vagy elsőbbséget, az mintegy másodhelyet, vagy alattvalóságot jelentvén. Míg Erdély neve Fekete Magyarország volt, addig *Gyula-Fejér-vár* sem lehetett.

48. §. Magyarországon nemcsak keresztyének hanem mohamedánok és zsidók is voltak mindjárt az első árpádi

³⁹⁾ Ademar Chabaniensis, historic. III. 33. »Stephanus etiam rex Ungariae, bello appetens *Ungriam Nigram*, tam vi quam timore et Amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.« Katona (I, 104.) ezt jegyzi meg reá »Transsilvaniam male sic appellat« — rosszul nevezi így Erdélyországot. De a Fekete Magyarország *Ungria Nigra Sz*, Bruno levelében is megemlítetik 1006 tájon. Ez a Bruno István országában, tartózkodván (cum moram facerem in terra Ungrorum; ubi diu frustra sedimus, Ungros dimisimus) innen a »senior Rutorum, vagy Ruzorum«, azaz az orosz fejedelemből, s attul a besenyőkhöz méne. Sok bajt állván ki s alig 30 lelket térítvén meg visszatére az orosz fejedelemehez, onnan meg a pruszok (poroszok)-hoz akarván menni. Hallottam, úgymond, a fekete magyarokrul a kikhez Sz. Péter, azaz a római egyház, első követsége ment, s a kik mindnyájan keresztyénekké lettek. »Audiui enim de *Nigris Ungris*, ad quos, quae numquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit

királyok alatt. A zsidókrul külön lesz szó a maga helyén ezek máig nemcsak megvannak, hanem nagy jelentőségűek is az országban; a mohamedánokrul itt kell szólni, mert azok elenyésztek.

A mohamedánokat izmaelitáknak nevezik vala; róluk I. vagy Sz. László idejében történik az első említés, mint kereskedőkrul, a kiket a keresztyénségre akarnak vinni. Mert László 1092-beli törvényének 9-dik czikke így szól: »A kereskedőket, a kiket izmaelitáknak neveznek, ha a megkeresztelés után ismét régi szertartásaikhoz visszatérnek, lakó helyeikről el s más falukba át kell telepíteni: de a kiket a bíróság nem talál vétkeseknek, azok ott maradjanak saját lakó helyeiken.« Bajos megértentünk, mit czéloz a törvény az áttelepítéssel? miféle büntetés van abban? de világos, hogy meg akarták téríteni az izmaelitákat. Ugyanazt akarják a Kálmán király rendeletei is, a mellyekből még nagyobb türelmetlenség rí ki. »Ha izmaelitát rajtaérnek, hogy böjtkor húst eszik, legyen az bár disznó hús, vagy mos-

..... qui conversi omnes facti sunt Christiani«. A XI. század első felében *Nigra Ungria*, *Nigra Ungri* sehol sem lehettek, csak Erdély országban. Sz. Bruno tudósítása egyébiránt is nagyon tanúságos. Ha Erdély országban már 1003-ban alapított volna püspökséget István, mint hiszik, Bruno rövidebb uton mehetett volna István országából az erdélyi püspökhöz, s ettül a besenyőkhöz. De ő innen az oroszokhoz megyén, s ezektül a besenyőkhöz: tehát akkor Erdélyország még nagyon ismeretlen vala itt, ismeretlenebb, mint Rutenia. Továbbá Bruno a besenyőktül, azaz a mai Moldvaországbul kimenet hall valamit *Fekete Ungriáról*: ez hát valóban nem más, mint a mai Erdélyország. — Bruno levele hitelesebb sok mondánál, hitelesebb a későbbi forrásoknál p. o. Chartviknél is. Magát a levelet a *Magyar Nyelvészet* III. évfolyamában, Pesten 1858, 158 stb. 1. még Wenzel Gusztáv közölte, *Árpádkori Új okmánytár*, I. Pesten, 1860. 15. stb. lapon.

dik az izmaelita szertartás szerint, vagy egyéb izmaelita cselekvényt teszen, azt a királyhoz kell küldeni; a vádló pedig a vádlottnak vagyonából veszi meg jutalmát« — »Meghagyjuk, hogy minden izmaelita falu egy egyházat építsen s azt költséggel is ellássa; de miután az egyház megépült, az izmaelita falunak fele költözzék el más helyre s ott lakják, a másik fele pedig velünk maradjon egy akarattal a Krisztus egyházában«⁴⁰.) Itt is homályos az áttelepítés célja, de sújtani akar; a térítést már erőszakkal eszközlik, mit a következő rendeletek is bizonyítanak. »Az izmaelita ne merje a leányát maga nemzetebelihez adni férjhez, hanem, a mi nemzetünkbelihez« az az magyarhoz. »Ha izmaelitához vendégek szállanak, vagy ő hí meg valakit vendégségre, disznó húsnál egyebet nem szabad enniök.« Minthogy a vádlót megjutalmazták, képzelni lehet, minemű zaklatás érte az izmaelitákat.

Miféle nemzetből valók már ezen izmaeliták? Visszaemlékeztvén a magyarok előbbi lakhelyeire, jut eszünkbe, hogy egyik vidékek valaha a volgai bolgárokhoz ért (lásd a 201. lapot), a kik mohamedánok valának; az is jut eszünk-

⁴⁰) »Unicuique villae Ismaelitarum ecclesiam aedificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Quae postquam aedificata fuerit, media pars villae ismaelitarum villam emigret, sicque altrinsecus sedeant, et quasi unius moris in domo nunc nobiscum in una eademque ecclesia Christi in divina unanimiter«. Alberici Decret. Colomanni regis, 47. A homályos rendeletet Gegus Dávid így fordítja: »Mindenik izmaelita helységnek egyházat építeni és azt ajándékkal ellátni parancsoltuk. Melly ha aztán fel van építve, az izmaeliták helységének felerésze kiköltözzék, hogy vagy legyenek kívül vagy pedig egyházbéli szokást tartsanak (mit jelentsen ez?) — hogy így a mindnyájunk közös anyja, a Krisztus egyháza, köztünk egy értelemmel fenálljon.« Magyar Országgyűlési Törvénykönyv. Pesten, 1866. a 34. lapon.

be, hogy a kozarok szomszédságában laktak, sőt ott egy kozar törzs egyesült is velök, a kabarak törzse, — a kozarok pedig a zsidó és mohamedán vagy az izlam hitet vallották. Ennél fogva igen valószínű, hogy a László és Kálmán idejebeli mohamedánok vagy izmaeliták részint bolgárok részint kozárok valának; s az idézett törvényekből az is kitetszik, hogy némellyek kereskedők, mások meg az izmaelita falvakban földművelők voltak.

A mit törvény által el akartak érni, az izmaeliták megtérítése nem sikerült. Száz és több év múlva is ott vannak ők részint mint kereskedők, részint mint földművelők; s a magyar izmaeliták tanulni járnak Ázsiába a mohamedán intézetekben.

Egy arab író, Jakut⁴¹.) Aleppóban 1220 táján időzván, »egy nagy csoport baskírt láték, úgymond, kiknek haja és arca igen barna, s a kik Abu-Hanifa vallásfelekezethez tartoznak. Egyet közölök megszólítván, kérdezősködém tőle hazájáról és életmódjáról. Ő ekképen válaszolt: A mi hazánk Konstantinápolyon túl van egy nép országában, melly a frankok közt lakik, s mellyet »hungar«-nak neveznek. Mi bár muszlimek vagyunk, az ő királyuknak engedelmességek. Országának szélén mintegy harmincz helységben lakunk, mellyek mindegyike nagyságára nézve hasonló egy kis városhoz; de a »hungarok« királya nem engedi, hogy azokat köfállal erősítsük, félvén, ne hogy ellene fellázadjunk. Minden felől keresztyének vesznek körül bennünket. Mi a magyarok nyelvét beszéljük, úgy öltözködünk mint ők, hadseregökben szolgálunk, s velök együtt hadakozunk minden ellenségeik ellen. Kérdezvén őt, hogy hogy vehették fel a baskírek az izlamot, holott minden felől keresztyének környékeznek? azt felelé: véneink közül többektől hallottam, hogy hajdan hét muszlim férfiú jött Bolgárországból a mi vidékünkre, s megtelepedtek köztünk. Azok felvilágosítanak bennünket vallásunk hamis volta felől s megmutaták az izlam egyenes igaz útját. Isten kegyelméből megnyitók szi-

⁴¹) Jakut híres arab geographus, meghalt 1249-ben.

veinket a hitnek, s mindnyájan muszlimokká lettünk. Mi ide az egyházi törvényeket jövének tanulni. Midőn hazánkba visszatérünk, tisztelettel fogadnak, s a vallás ügyét reánk bízzák. Kérdezém még őt, folytatá Jakut, miért borotválják le keresztyén, módra szakálukat? Erre azt válaszolá: Azok, kik közölünk feyvert viselnek, leborotválják szakálukat s a frankok viseletje szerint öltözködnek, de nem így a többiek.«⁴²⁾

Az arab író baskireknek nevezi a magyar izmaelitákat, jól megkülönböztetvén azokat a »hungarok« vagyis magyaroktól. Abbul a szó-hagyománybul pedig, hogy hét bolgár férfiú térítette volna az iszlámra a magyar baskireket, azt tehetni ki, hogy az előtt a baskirek is, mint a csuvasok, a hatalmas volgai bolgár uralkodás alá tartozának; s valamint a nyelvtanúsága szerint (lásd a 265. 266. lapot) a csuvasok, úgy lehet a Jakut tanúsága szerint a magyar baskireket is a régi kozarokhoz kapcsolni, tehát maradványaiknak tartani. Ennél fogva Magyarországon a XIII. századbeli muszlimok (izmaeliták, mohamedánok) az eredeti bolgárok vagy kozarok utódjai, a kik lassankint megmagyarosodtak.⁴³⁾ Muszlim kereskedők utóbb is szállingózha-

⁴²⁾ Horváth Mih. Magyarország története (Pesten, 1871.) I. 123. 124. lapján, Fraehn fordítása szerint, a Mémoires de l'Académie de St. Petersbourg, 1821. VIII. köt. 623 1. — Goldziher Ignác szívességébül is vettem a helynek fordítását, mely szerint a magyar baskirek arca- és haja-színe *barna* volt, nem *vörös*.

⁴³⁾ A baskirekrül azt tartják, hogy eltörökösödött finnek. Strahlmann azért hívé azt, mert szökek: Pallas pedig barnáknak látá. (A Vogul föld és nép, 5. 7. lapján). Ahlqvist is azt találá, hogy csak olyan tarthatta eltatárosodott finneknek a baskireket, a ki őket nem ismerte. Nyelvök nem különbözik a tatárokétul, mert jól értik egymást: ellemben a csuvas nem érti a tatárt és viszont (U. o. 7. lapján). — A baskirek ma a Volga és Ural közt, tehát a Volgátul balra, a besenyők és uzok (kúnok) hajdani székeiben; a csuvasok meg a Volgátul jobbra tanyáznak ugyanazon földirati szélesség alatt.

tának Magyarországba, mint a zsidók: de falvakat vagy kis városokat megtöltő földművelők csak a régi tömegesebb telepedőktől származhattak.

A mit az Anonymus a *Bila, Bocsu* meg *Heten* bolgár nagy urakról beszéli, a kik Taksony idejében Bular országból (de terra Bular) jöttek volna be nagy sokasággal, s Pesten telepedtek le:⁴⁴⁾ abban valami emlékezés lappanhat ugyan a volgai bolgároknak is, de az nyilván a déli Dunán túlról való egy újabb bolgár beköltözést illet, a mely Sz. István után történt, midőn a görög császárok a bolgár hatalmat megtörték volt. Még talán az Anonymus Heten-je is⁴⁵⁾ összevágthat avval a hét férfiúval, kik az Aleppóban tanult magyar izmaeliták elbeszélése szerint, hajdan az izlamra térítették volna elejüket: de hogy Anonymus igazán a később Dunán túlról jött bolgárokat teszi Taksony idejébe, azt világosan bizonyítja telepedésük helye *Pest*, mely szláv szó, s téglá- vagy mész-kemenczét jelent, mint a német *Ofen* is.⁴⁶⁾ Az ott telepedett bolgárok már szláv nyelvűek valának, azok csak is Dunántúlról, nem pedig a volgai Bolgárországból jöttek ide.

Az izmaelitaság kereskedők és földművelők lévén, azok t. i. a kereskedők másféle mohamedán népből is költözhettek be egyenkint. A tőke-pénz mindenkor ingó, s a tőkepénzes oda megyen, a hol legtöbbet szerezhethet. László és Kálmán eléggé sújtó törvényei, mint látjuk, nem bírták a XIII. század első feléig a szántó-vető izmaelitákat elenyésztetni:

⁴⁴⁾ Anonymus, L VII. fejezete.

⁴⁵⁾ U. o. Eadem tempore de eadem regione venit quidam nobilissimus miles, nomine *Heten*, cui dux (Tocsun) etiam terras et alias possessiones non modicas donavit.

⁴⁶⁾ Errül a maga helyén lesz egy rövid tudósítás.

annál kevésbé fojthatták el az izmaeliták kereskedését és gazdagodását, Egyben-másban alkalmazkodának is a keresztyén szokáshoz; jelesen nyíri izmaeliták a tüzes vas ítéletéhez folyamodának N. Váradra. *) Mint mai időben sokszor a zsidó tőkepénzesek ellen háborognak: úgy háborgának II. András idejében az izmaelita és zsidó tőkepénzesek ellen.

András a Bereg erdőben 1232-ben az ország reformálása végett esküvel is fogadá⁴⁷⁾? hogy ezentúl se zsidót se izmaelitát vagy szerecsent nem nevez ki a kamara-, pénz-, só- vagy adó-hivatalok igazgatójává, még más igazgatók mellé sem rendel illyet; általában semmi nyilvános hivatalba nem ereszt se zsidót se izmaelitát vagy szerecsent; sőt inkább arra kötelezi magát, hogy külső jegyek által is megkülönbözteti azokat a keresztyénektől; azt sem engedi meg, hogy akár zsidó akár izmaelita vagy szerecsen keresztyén szolgát vegyen meg, vagy szolgálatjában tartson; annál

*) A »Regestrum de Várad« 1201 —1235 (mellynek tanuságos voltát a XIII. századra nézve másutt is látni fogjuk), a 38-dik ítéletet így adja elő: Nyíri Izmaeliták, Illyés és Péter, mások tanúbizonyosságára is támaszkodva, ispán Bank bíró meg Bola porosztó előtt tolvajságrul vádolák a Salamon falvabeli Jánost, Kosztat és Mikót. Ezeket meg is égete a vas (predicti Joannes, Kosta et Mikou combusti sunt), azaz igazán bűnösök valának.

A 41-dik ítéletet meg így: Nyíri izmaeliták Illyés és Péntek, mások tanúbizonyosságára is támaszkodva, Bank bíró és Bola porosztó előtt tolvajsággal vádolák a Vámos falubeli ispán Márton jóbágyait (tíz név következik), valamint a Mizidácz nemzetség alapította tapolczai monostor jóbágyait is (követk. kilencz név). Egyed és Benedek magokért és másokért vivén a vasat felmentést nyerének. — Egyed t. i. a vámosi, Benedek pedig a tapolczai lakosokért is fogták és viték a tüzes vasat.

⁴⁷⁾ Andreae II. regis juramentum de reformando regno in silva Bereg praestitum 1232. Endlichernél, a 436. stb. lapon.

kevésbé engedi meg a házasságot keresztyén és zsidó meg izmaelita vagy szerecsen között. Mind ezek szoros megtartását úgy biztosítja, hogy évenként egy buzgó keresztyén fő embert fog ki-rendelni, a ki a püspök kérésére, a kinek egyházi megyéjében zsidók, pogányok vagy izmaeliták lagnak, eljárjon, s kezeikből ki-ragadja a keresztyén szolgákat és nőket s a vétkeket jószág-vesztéssel sújtsa, kiket azonfelül a király még rabszolgaságra is ítél majd.

Talán nem annyira emez új rendelet és fogadás, mint inkább a tatárjárás által megváltozott országos viszonyok enyésztheték el az izmaelitákat, mert IV. Béla és utódjai alatt nincsen többé róluk említés. A kereskedők alkalmasint az árral együtt eltűntek; a szántó-vető izmaeliták pedig, a kik olly könnyen nem költözhetek el, vagy magokban vagy a beköltözött besenyőkkel és kúnokkal egyesülve lassankint keresztyénekké lőnek, s úgy beléolvadának a magyarságba, mint a kúnok.

49. §. A magyar királyság, mint valamennyi az akkori viszonyokban, sok hányatásnak volt ugyan kitéve: az Árpádok alatt mégis leghatalmasbbá lőn keleti Európában. Már Kálmán (1095—1114) a szávántúli Horvátországot és Dalmatiát, valamint Bosniának egy részét, Rámát, szerevén meg, magyar, dalmát, horvát és ráma királynak nevezé magát (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque rex.) E cím Imre alatt (1196—1205) Serviával, II. András alatt (1205—1235) Galícia, és Lodomeriával, IV. Béla alatt (1235—1270) Cumaniával, azaz Oláh- és Moldvaországgal, vagyis a mai Rumániával, V. István alatt (1270—1272) pedig Bulgáriával öregbedett meg, úgy hogy III. vagy Kún László (1272—1290) magát *magyar, dalmát, horvát, ráma, szerb, holics, lodomér, kún- és bolgár* király-

nak nevezheted⁴⁸⁾ A cím nem jelent ugyan mindenkor valószínű birtoklást, hanem inkább jog-igényt, vagy épen csak valaminek emlékét: mind a mellett a magyar királyi cím a magyar királyság hatásának terét fejezi ki világosan, s azért van történelmi jelentősége. Az is figyelemre méltó, hogy eme címben Erdély és Tót-ország, azaz a Dráva-Száva köze, a mellynek püspöki széke Zágráb vala, nincsenek benfoglalva. Ebből az tetszik ki, hogy az árpádi királyok idejében a két tartományt nem nézik vala *kapcsolt* (partes adnexae), hanem *bekebelezett* (partes incorporatae) részeknek. Magyarország egyházi alkotmánya ugyan ezt tanúsítja. Az esztergami érsek primás lévén, az alá az összes magyar egyház tartozott, tehát a másik, a kalocsai érsek is. A zágrábi püspök pedig az esztergami, az erdélyi püspök meg a kalocsai érsekek suffraganeusai valának.⁴⁹⁾ Szt. István a magyar királyság alapítója lévén, az utókor őt úgy nézé, mint a politikai és társadalmi jog te-

⁴⁸⁾ Ladislaus Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Rámae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex.

⁴⁹⁾ A zágrábi püspök 1852-ig volt az esztergami érsek suffraganeusa, ekkor »a horvátok és tótok (sclavonii) kérésére s I. Ferencz József császár ajánlására« IX. Pius pápa a zágrábi püspökséget érsekségre emelte, alája rendelvén a diakovár-szerémi, zeng-modrusi római katolikus, s a körösi (kreutzi) görög-katolikus püspököket mint suffraganeusokat, s kivevén azokat az esztergami és kalocsai érsekek alól, A bulla szavai »Episcopates ecclesias tam Zagrabiensem et Sirmiensem . . . a metropolitico tam Colocensis et Bachiensis, quam Strigoniensis Archiepiscoporum jure ac subjectione, atque adeo ab alia superioritate ac praerogativa jurisdictionali, Apostolica auctoritate perpetuo eximimus.« . . . Továbbá: »Ut Dioecesis Antistites Graeci ritus catholici uniti . . . a pristina, cui antea suberant, Metropolitae Strigoniensis jurisdictione, et quavis alia potestate et praerogativa jurisdictionali in perpetuum pariter exempti sint.«

remtőjét, a kire hivatkozni kell, valahányszor törvényre van szükség, vagy helyre akarják hozni a régi jogos állapotot. Már Kálmánnak egyik határozata így szól: »A királjnak és az összes gyűlésnek úgy tetszék, hogy sértetlenül maradjon minden monostornak és egyháznak javadalma, melly boldogult István királytul származik.«⁵⁰⁾ Másik határozata meg imigyen: »Valamennyi birtok, melly Sz.-István adományából származik, ha öröklés alá esik, minden utódot vagy örököst illessen.«⁵¹⁾ II. András a híres arany bulláját (1222) evvel indokolja, hogy mert az ország nemesseinek és más lakosainak szabadsága, mellyet Sz.-István rendelt volt, meg-meg van sértve, azért kell reformálni az országot.⁵²⁾ Meg is határozza többi között, hogy a várak jóbágyai a Sz.-István rendelte szabadság mellett tartoznak szolgálni. Ezen jóbágyok pedig, mint legitt látni fogjuk, különbözők valának, mert némellyek *természetes*, azaz a sz.-király jóbágyainak, vagy a sz.-királyi jóbágyok fiainak nevezik vala magokat, s ki szokták vetni a magok rendjéből azon jóbágyokat, a kiket az az elsőség nem illetett. Az 1261-ki decretumot is evvel kezdik meg IV. Béla magyar király meg fija István, mint ifjabb király (rex junior) és Erdélynek hercege, valamint másik írja, ifjabbik Béla, mint egész Tótországnak hercege, azt mondván: »Tudomásul adjuk, hogy Magyarországnak összes nemessége alázatosan megkért bennünket, hogy mindnyáját abban a sza-

⁵⁰⁾ Endlichernél, Rerum Hung. Monum. a 361. lap (1).

⁵¹⁾ U. o. a 362. lap (20).

⁵²⁾ U. o. Andreae II. Decret. I. 1222, a 412. lapon: »Quoniam libertas tam nobilium regni nostri quam etiam aliorum instituta a Sancto Stephano rege fuerunt in quam plurimis partibus diminita« stb.

badtságban méltóztatnók megtartani, a mellyet Sz.-István rendelt és meghatározott.«⁵³⁾ Volt-e még II. András és IV. Béla idejében világos tudat a Sz.-Istvántul származott kiváltságok vagy rendeletek határaitul, azt az emlékek nem mondják meg. Az egyházi rend ugyan mindannyiszor gondoskodék arrul, hogy adományai és kiváltságai — ezeket nevezik vala »szabadságnak, libertás«-nak — megújíttassanak: a világi nemesek is lehetőleg utánozák ebben az egyházi rendet — hiszen az árpádi korszak történelmi emlékei nagyobb részint csak az egyházaknak és nemeseknek adott vagy megújított adományaibul állanak: — de a közrendek jogait mi őrzötte volna meg, hanemha a régi szokás és gyakorlat, mellyek lassankint nemzedékrül nemzedékre változnak? Mind a mellett a közrendek is, nem csak a vár-jószágok, Sz.-István intézkedéseire hivatkoznak, a mellyeket talán soha senki sem látott. Ennek jeles példáját találjuk azon egyezkedésben, a mellyet 1437. júl. 6-án az erdélyi magyar és oláh parasztok meg az erdélyi nemesek és a püspök, a kolosmonostori convent előtt kötének, a mellyben az aláírott parasztok bizonykodnak, hogy nem lázadásbul az Isten és az ő igazsága ellen, vagy a sz.-egyház és a szent korona vagy a nemesek ellen, hanem egyedül azért szövetkeztek, hogy a *szent királyoktul* régen nyert szabadságait visszanyerjék, a mellyek sok visszaélés által el voltak nyomva; s a mellyben mondják, hogy az egyesség addig álljon fen, míg *Sz. István királynak vagy utódjainak* okleveleit kiszerezhetik, a mellyekben szabadságaik és alkotmányuk (libertates et statuta) megtalálhatók.⁵⁴⁾

⁵³⁾ U. o. az 512. lapon.

⁵⁴⁾ Gróf Teleki József. Hunyadiak kora. X. köt. Pesten, 1853. az I. oklevél. Alig van ennél tanúságosabb emlék a XV. századbéli

A magyar királyság veszedelmes hányódásait leginkább az örökösödés bizonytalansága okozá. Mindjárt Sz. István után mutatkoznak ama hányódások (1038 — 1046). Azután I. Andrást Salomon fija nem követhet Béla miatt. Gejzát sem követé fija Kálmán, hanem öccse László; s hogy Kálmán a fíjának, II. Istvánnak, biztosíthassa a királyi székét, öccsét, Álmost, megvakíttatá. II. Gejza után ismétlődnek a királyi rokonok viszályai, mellyeket egy byzantinus író, Cinnamus, így ad elő:

Gejzának két atyafia vala, László és István (*Βλαδισθ Δολεβός τε καὶ Στέφανος*). Nem tudom, úgymond az író, ezek mivel sértettek volt bátyjokat, de az nagyon gyűlölé őket. Tehát sok ide-oda bujdosás után végre a (konstantinápolyi) császárhoz folyamodának s védelme alá adák magokat. Itt az egyik, István, a császár kis húgát, Máriát, Izsák sebastokratornak igen szép leányát vévé feleségül; a másik nőtelen marada. Midőn Gejza halála után az egyiket a törvényes szokás a királyi székre hínná — *mert az a törvény van a magyaroknál, hogy a korona mindenkor az életben lévő atyafiakra a (fitestvérekre) szálljon*, — a császár őket hazájokba visszavinni törekvék. Mert Gejza *megvetvén az ősi törvényt, az uralkodást a fíjára* (III. Istvánra) szállította volt. Azért a magyarok, részint tisztelvén ama törvényt, részint a császár bejövételétül is tartván, Istvánt, Gejza fíját, megfoszták az uralkodástul, ezt az egyik testvérnek, Lászlónak, adák által, a másik testvérnek, az idősbik Istvánnak, pedig az **Uram** méltóságot juttaták osztályul. Ez a méltósági névt. t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál.⁵⁵⁾

társadalomra nézve, mellyet azomban a Verbőczy-féle szellemben írt história megérteni nem bír. Ethnographiai tekintetben is jeles emlék, azért visszatérünk még reája.

⁵⁵⁾ Cinnamus (Kinnamos) V. I, 203. lapján. Az idézett helynek utó része így szól: Ὅννοι τολύον τὸ μὲν τι τοῦτον αἰδεσάμενοι τὸν νόμον, τὸ δὲ καὶ τὴν βασιλείωσ ἐλαβήθητες ἔροδοον. Στέφανον τὸν Ἰατῆ τῆς ἁρχῆς παραλύσαντες θάτερῳ τῶν ἀδελφῶν τῷ Βλαδισθλόβῳ ταύτην ἀπέδοσαν,

Cinnamus tudósítása szerint a magyar királyi uralkodás törvényesen nem apárul fiúra, hanem testvérrül testvérré szállott, s ezt igazolja is a történelem. A mi még nevezetesebb, hasonló törvényt találunk a besenyőknél is, a kikenél a törzsbeli méltóságok nem szállanak vala a fiukra, hanem a nagybátyákra (lásd a 211. lapot). Az örökösödésnek ama rendje tehát nemcsak a magyaroknál, hanem rokon népeknél is divatozék. Cinnamus tudósításából azt is kivesszük, hogy a király öccsét *Uram* cím vagy méltóság illeti vala, mi azért is nevezetes, hogy egy görög író tartotta meg azt a hazai elnevezést, mellyet a magyar krónikákban hiába keresünk. — Föltetsző a magyar *uram* és a franczia *monsieur* szók egybetalálkozása, mert ez az utóbbi is a királyi öcsnek vala a címe, legalább a Bourbon nemzetségben; föltetsző, mert bajos elképzelni, hogy az egyik a másikkal utánozása volna. — Ez az *uram* cím majdnem az egyetlen az igen kevés eredeti magyar nevezetek közt, a mellyet értünk. Az Ibn Dastánál előforduló *kende* (a 201. lapon), melly a magyar főhatalomnak címe lett volna a IX. században; továbbá a *gylas* (gyula), melly ugyan annál és Constantinus császárnál található; végre a *karchas*,

τῷ γέ μὴν Στεφάνῳ, φημι τῷ προεβυτέρω, τὴν Οὐροῦμ ἀπεκλήρωσαν τύχην. βούλεται δὲ τοῦτο παρὰ Οὐρουίους τὸν τὴν ἀρχὴν διαδεξιμένον ἐοικημένον τὸ ὄνομα. Búdinger »Ein Buch ungarischer Geschichte. 1058—1100, Leipzig 1866. Cinnamusnak ezen helyére hivatkozván azt mondja a 97. lapon: »Uebrigens behauptet Kinnamos, der praesumtive Thronerbe heisse bei den Ungarn *Urumtychi* (Οὐροῦμ τύχη).« Fellette nagyon lehet csudálkozni, mint olvashatta és érthette Búd. így a görög írónak eme szavait: τῷ μὴν Στεφάνῳ τὴν Οὐροῦμ ἀπεκλήρωσαν τύχην Búd. mint látjuk összeolvassa az *οὐροῦμ* és *τύχη* (*uram* és méltóság, vagy nem bánom, osztály) szókat, mellyeket az eredeti az *ἀπεκλήρωσαν* szóval elválaszt.

melly szinte ennél, de a magyar törvényben is megvan (lásd a 218. lapot), érthetetlen méltóság-nevek.

A magyar királyság fő embereit Sz. István törvénye »principes«-nek, Sz. Lászlóé »optimates«-nék nevezik: de az 1082-ben a veszprémi püspök számára kiadott oklevelében ugyan ezen László *jóbagyoknak* nevezi, azt mondván: János püspök *jóbagyaink* jelenlétében (coram jobagionibus nostris), kéré tőlünk, hogy stb. (Katona, II. a 418. lapon). Azután a *jóbagy* névuralkodóvá lesz. A helytelen szó-fejtés *jobbágy*-nak írván így értelmezi: *jobb-ágy*.⁵⁶⁾ A régi forrásokban, minők az oklevelek, törvények, kivétel nélkül *joubágy*, *jóbagy* van, minél fogva így kell a szót taglalni: *jou-bágy*, *jó-bágy*.

A hol *jobbágyot* találni, ott már újabb írás tűnik elő. Látván, hogy az ország fő emberei *jó-bágyok* voltak: vissza felé lehet okoskodni, hogy e nevezet Sz. István előtt is megvolt már, a törzsek fejeit vagy előkelőjít jelentvén; István alatt és utána pedig az országos méltóságok címévé vált. Minthogy ezeket mind a király nevezte ki és adományozta meg, azért a *király jóbagyai* valának. Lassankint minden ember lett jóbaggyá, ki mástul nyert hivatalt és fizetés fejében birtokot: ilyen jelentésben találjuk e szót

⁵⁶⁾ Kresznerics szótára I, 273. lapján: *jobb-ág* melior ramus, stirps nobilior; *jóbagy* subditus, tributarius, colonus, villicus. A Nagy Szótár III. köt. 261., 262. hasábjain: *jobbág* fő nemesi vérből származott; továbbá *jóbagy*, melyet az író a héber és arab 'abad = szolgált' vet össze. A *jobbág*-ot azért nem lehet helyeselni, mert a régi oklevelekben *joubagiones* áll, mint *hadnagiones*; minthogy pedig ez *hadnagy*, amaz sem lehet más, mint *jobagy*, vagy *jobágy*. Még helytelenebb a szót héber vagy arab szóval vetni össze. A magyar politikai élet soha semmit nem vett a sémiectül.

p. o. II. Andrásnak 1211-ben kiadott oklevelében, a mely a tihanyi apátság jószágait előszámlálja és megerősíti, s a melyben olvassuk, hogy a király a *maga kedves és hű jóbágysai, t. L az udvari kancellár és a nádor ispán*, által a monostor népeinek, *jóbágyainak*, udvarnokainak és minden kötelezett embereinek szabadságait, kötelességeit és szokott szolgálatjait összeíratta.⁵⁷⁾ Íme, a király jóbágyai a kancellár, a nádor ispán: de a monostornak is vannak jóbágyai. — A kinek odadható földjei voltak, mellyek használatáért szolgálatot kapott vagy fizetést szedett: annak lehettek jóbágyai is. Azért találunk királyi, királynéi, tárnoki, vári, püspöki, monostori stb. jóbágyokat. Végre a földes urak parasztjait is vagy telkes gazdájit, jóbágyoknak nevezek.

A vár-jóbágyok közt az a különbség mutatkozik, hogy a *Sz. király jóbágyainak rendje* magát a XIII. században más jóbágyoktól megkülönbözteti vala, mint a következő eset bizonyítja:

Az erdélyi vajda és dobokai ispán megvizsgálván a seregét, a táborban egy Heróست nevű jóbágyot találta a *természetes jóbágyok rendje* között, a kik magokat a *Sz. király jóbágyainak* nevezik. Előjövének tehát a Sz. király jóbágyai közül Vanoy és Bo-

⁵⁷⁾ Árpádkori új Okm. I, 106. stb. »Et insuper libertates clebita et consueta servicia et nomina populorum, joubagionum, udvarnicorum ac omnium condicionalium hominum ejusdem monasterii per dilectos et fideles joubagiones nostros, scilicet T. cancellarium aule nostre et P. Palatum Comitem diligenter et sollicite a capitulo, joubagionibus, vicinis nobilibus et multis aliis populis fecimus ordinatim exquiri et eciam quid quid ad Ecclesiam S. Marie, S. Aniani Episcopi et confessoris in loco, qui vulgo dicitur Tychon super Bolotin pro sua salute tradidit.«

cyta, s kivetek azt a magok rendjébül, mondván, hogy nem tartózik a Sz. királyi jóbágyok rendjébe és rangjába. Ugyanezt állíták Kevereg hadnagy (hodunogio) és Kerő jóbágy is (et Keren joubagio). A nevezett ispán tehát kikérdezvén őket boski Bok nevű porosztó (pristaldus nomine Bocy de villa Boscu) által Váradra küldé a tüzes vas ítéletére. Ott Vanoy és Bocy magokba térvén megvallák a porosztó és Theodor előtt, a ki Kevereg hadnagy és Kerő jóbágy helyett jött volt el, meg a káptalan előtt, hogy igazságtalanul vetették ki Heröst a Sz. király jóbágyainak rendjébül.⁵⁸⁾ — Másutt ez a rend Sz. király jóbágyai fiainak nevezi magát.⁵⁹⁾

Az Árpádok idejében az ország főbb emberei vagyis a királyság főbb méltóságai *jóbágyok*, tehát *király jóbágyjai* valának, mint látjuk. Lassankint változék a nyelv, s azon nagy méltóságú jóbágyok nevét a »báró« névszorítá ki a latin oklevelekben. Már IV. Béla és III. (IV.) László idejében kap fel az új szó, s vele új politikai szellem is. Béla az ország fejedelmei és *báróival* tanácskozáván (cum principibus et baronibus regni nostri) teszen adományt 1247-ben; a Firmán (pápai legátus) által Budán 1279-ben tartatott zsinatnak 59. cikkében ez áll: »királyok, fejedelmek, *bárók* és más katolikusok« (regum, principum, *baronum*, et aliorum catholicorum). így László is, vagy inkább kanczelnárja a *joubagio* helyett *baro* szóval kezde élni.⁶⁰⁾

⁵⁸⁾ Regestrum de Várad, 1201 —1235; a 304-ki ítélet.

⁵⁹⁾ U. o. a 323-ki ítélet. Endlichernél. — A XIII. századbéli magyar társadalmi élet legjobb és legbővebb ismertetője ez a Regestrum.

⁶⁰⁾ A mátrai Béli apátság részére 1289-ben kiadott oklevelében László így szól: »Az országgyűlés (congregatio generalis), mellyet az összes atyákkal, érsekek-, püspökök-, bárók- és az összes nemességgel tartottunk« (cum . . . episcopis ecclesiarum, *baronibus* ac universis

A *jobbágy* szót sem értjük már, csak azt látjuk, hogy összetét a *jó* és *bágy* szókból. A *bágy* helynevekben is előfordul. Régi helynevek p. o. *Jóbbágy* (Joubag), *Orobágy* (Orobag)⁶¹); ma is több *Jobbágyi* (Jóbbágyi) van, azután *Jobbágyfalva*, *Jobbágytelke*. Van *Bágy* is (Udvarhely székben), *Horto-bágy*, *Szaldo-bágy* (közép Szolnokban, Biharban és Szatmarban), *Kis Tor-bágy* Pestben. Össze lehet-e azt a *bágy*-ot a kozar *bak*, *beg-gel* (lásd a 210. lapon) vagy a bolgár *bolj*-val vetni? nem tudom.

A hivatal-nevek közt igen gyakori a *bilok* vagy *bilot* (bilochus, bilotus), melly bírót jelent. II. András 1222-ki törvényének, az úgynevezett aranybullának 5-dik czikke azt rendelé, hogy a zsványokat és gonosztevőket a királyi bilok-ok vessék vizsgálat alá, de mindenkor a vár-ispán tudtával.⁶²)

Legközönségesebb hivatal-nevek az ispán (comes) és poroszló (pristaldus). Az *ispán* a szláv *župan*, *žpan*-nak magyaros kiejtése; a hivatal pedig, mellyet a szó jelöl, sok féle előljáróság vagy tisztség. Volt udvari ispán nemcsak a királynál — s ebből lett a *nádorispán*, — hanem másnál is, a ki némi udvart tartott — s ennek legalsóbb foka most a *gazdasági ispán*, — volt *kormányzó-ispán* (comes parochianus), most *fő-ispán*, volt *bíró ispán* (comes curialis), most *al-ispán* volt *vár-ispán*, volt *nép-ispán*, p. o. a besenyők ispánja, a szepesi németek ispánja stb.

nobilibus Regni nostri). Lásd: A Kúnok Bél-három-kúti, másképp apótfalvi apátsága. Ipolyi Arnoldtúl. az Archaeologiai Közlemények VI. köt. I. füzetének 1. oklevelében.

⁶¹) Regestrum de Várad, a 288. és 315. ítéletekben »villa de Orobagy »de villa Joubag.«

⁶²) U. o. az 57-ben »judice biloto regis de Zounak.«

A *porosztó* a szláv *pristav*-nak magyaros kiejtése; a szó által jelölt hivatal pedig törvényes megbízás, végrehajtás; sok tekintetben a latin *praeco*, német herold-nak megfelelő. Most *poroszlónak* ejtjük, s rajta egyszerű hivatalbeli szolgát értünk.

A többi hivatal-nevek is szláv eredetűek, v. ö. a 273. lapot.

50. §. A magyar keresztyénség és királyság Dunán túl csírázott ki, Esztergám városa és a Sz. Márton apátság első helyeik; az ellenkezés is Dunán túl lobbana fel legelőször Kupa vagy Koppány vezérsége alatt. Jele, hogy a magyarságnak is, úgy mint az előtt az avarságnak, ott vala fő ereje; valamint a frank-német uralkodás s a vele járt keresztyén és társadalmi míveltség is azon a részen fejlett volt leginkább. Az új ország és királyság neve *Magyar lön* (Magyarország, magyar királyság), latin és görög nyelven *Ungria* (*Οὐγγρία*), mitül a német *Ungern*. Utóbb *Ungaria*, *Hungaria* kapott fel, s errül a német *Ungarn*. Jóllehet Esztergám vala Gejza nagyfejedelemnek székhelye; jóllehet ott történek az első koronázás is: István után mégis *Fejérvár* lön mintegy székvárossá, talán azért, mert annak egyházában temették az első. s utóbb szentté lett, királyt s abban koronázzák meg utódjait is. A *fejér szó* a kozaroknál is divatozott, a kikknél *Sar-ke*l fejér szállást, házat jelent vala (lásd a 209. lapot); divatozott a besenyőknél is, a kikknél a fő vagy első vár hasonlóképen *Fejérvár* (lásd a 212. lapot) nevű⁶³); a bolgárok várát is a

⁶³ Κάστρον Ἰσπερον, διὰ τὸ τοὺς λίθους αὐτοῦ φαίνεσθαι καταλευκούς, mond Constantinus (de adm. imper. 37), azaz, a kövek fejeirléséről: de más várak kövei is fejeirlenek, mégsem hítták így.

Száva beszakadásánál a Dunába, a római Singidunum helyén, szlávul *Belgrad*-nak, azaz *Fejér-várnak*. nevezték, melyet azután a magyarok, midőn Salamon király és Gejza meg László hercegek vezérlése alatt először hadakoztak a bolgárságon győzött byzantinus görögökkel, *Nándor* vagy *Lándor Fejér-vár*-nak kezdek híni. Az orosz Nestor a kozarokat magokat *is fejér ugor*-oknak nevezi, a mikor elbeszéli, hogy velők Heraclius császár szövetségelt a perzsák ellen (v. ö. a 137. lapot).⁶⁴) A *fejér* jelző, úgy látszik, kitűnőt, elébbvalót jelentett azoknál a népeknél.

A dunántúli részekről, Esztergam, Sz. Márton, Fejérvár vidékéről, terjede azután a magyar keresztyénség és királyság dél-, kelet- és éjszak-felé. Délen a Dráván túl Tótország, s a Száván túl Horvátország kapcsolódtak Magyarországhoz. Ezek neveit meghagyták a magyarok, mert lakosaik nem változtak meg. Dél-Keleten Ahtum uralkodását az ottani magyarokon, szlávokon és elszlávósodott bolgárokon már Sz. István szünteté meg. Tartományának nem is volt saját neve; most a magyar királyság alá kerülvén Magyarországot egészíté ki. Keleten *Fekete Magyarország* (Ungria Nigra) vala, mint (a 332. lapon) láttuk. A név azt mutatja, hogy inkább magyarok mintsem besenyők földjének tartották azt. De miután reája is kiterjedt volt a magyar királyság hatalma, *Fekete Magyarország Erdő-ely, Erdely* nevű lett, azaz terra ultra silvam. Ez a név azt hirdeti világosan, hogy a tartományt innen, Magyarország fe-

⁶⁴) »Azután jövének a *fejér Ugrok* (ugre biellii) s öröklék a szláv földet. Ezek az ugrok Heraclius idejében mutatkoznak először, s (626-ban) hadakozának vele együtt a perzsa czár Kosru ellen.« Nestor, Schlözernél, Második Rész, 114. lapján. Alább Nestor a magyarokat *fekete ugroknak* nevezi.

lől, vették birtoklásba a magyarok. De a nevek: *Fekete Magyarország*, *Erdély* azt is tanúsítják, hogy az avarok ideje után nem lakta azt a földet olyan nép, a mely magárul nevezhette volna el. A földnek lakosai tehát (mert épenséggel lakatlannak nem gondolhatjuk) bizonyosan igen kevesen és elszóródva lehettek csak, minden nélkül szüködvén, a mi hadi, annál inkább állami szervezetre okvetetlen kell. Azon kevés lakosok pedig szlávok valának, mit a helynevek tanúsítanak, mint Toplicza, Bisztra, Bukova, Dobra, Glimboka, Glogovicza, Kovászna (Kvasna), Ponor, Zalatna (Zlatna), Pojana (Poljana), Presaka, Priscop, Ribicze, Kovina, Ruda, Ostrov, Lunka cserna (fekete rét). Ezt tanúsítják a következő folyó-nevek is: Strela, Cserna, Bisztricza, Hova, Kraszna; a Küküllőt is a rumunok Tirnavának nevezik, mi szlávul annyit teszen mint csipke-bokorfolyó (Dornbach), tehát ezt is az előbbi szlávoktól vették a mai rumunok.

A mint elfoglalták a magyarok Erdély-t, azonnal tá-mada *Fejér-vár*, vagy *Gyula-Fejérvár* a püspökséggel együtt.

A magyarok terjedése nyugatrul kelet felé nem állapodott meg Erdélyben, azaz nemcsak az *erdőn* hágott által (a *Királyihágó* nem Sz. László hadjáratjátul való-e?) hanem a *havason*, azaz Erdélynek kelet-déli havasain által is, túlterjedvén Erdélyen. S lön egy új ország-név: *Havas-elföld* vagy *Havas-el-föld* = terra ultra alpes. S valamint a terra ultra silvam *Transilvania*, úgy lett a terra ultra alpes *Transalpina*, a mai Oláhország. Az újabb nyelvszokás, mely a régibb nyelvvel nem gondol, *Havas-al-föld-nek* írja és ejti a szót, azt hívén, hogy olyanféle, minő a *hegy-alja*, tehát *havas-alja*. De nagy különbség van az *erdő-*

alja és *erdő-elve* közt: az az erdőnek lábát, tehát csak az erdőnek alsó szegélyét: ez pedig az erdőn túli földet, tehát egész országot jelent. E szerint *havas-alja* is csak a havas lábát tenné, de *havas-elv* azt az egész országot jelenti, s valóban jelentette is, mint IV. Béla 1247-beli adományleveléből tudjuk, mely az erdélyi havasoktól a tengerig ért, szóval egész Oláhországot. Az *erdő-elv* és *havas-elv* föld irati szók tehát csalhatatlan mutatóji annak az iránynak, a melybe a magyar királyság leginkább terjedt, egyszerűs mind annak is magyarázóji, hogy mind *Erdély*, mind *Havas-el-föld* gazdátlanok s azért el is foglalhatók valának; mert a hol gazdára vagy birtokosra talál a foglaló, ott a birtoknak neve is megvan, azért a birtokkal együtt a nevet is általveszi.

V. Jövevény népek mellyek a magyarsággal összeolvadtak.

51. §. Eddig is több összeolvadást láttunk a magyar nemzettel. Bejövetele előtt a kabar, vagy kavár törzs egyesült volt vele s lassankint beléje is olvada. Bejövetele után számát a megmaradt avarok meg a Dunán inneni és túli szlovének szaporiták, belé hozván a nyelvbe a sok szláv szókat. Miután a keresztyén hitre tértek a magyarok, izmaelita kereskedőket és izmaelita falvakat veszünk észre; amazok szét szórva lévén, mint foglalatosságuk teszi hihetővé, ezek tömegesen együtt lakván. A Sz. László, Kálmán, II. András rendeleteiből nem tudhatni ugyan, miféle népségből valók az izmaeliták vagy mohamedánok, csak gyanítani lehet, hogy bolgárok, kozarok (baskirek) vagy egyenkint beszállított más nemzetbeli, például besenyő kereskedők voltak;

de akár bolgárok, kozarok vagy besenyők, azok is megmagyarosodának.

Besenyők.

A besenyők, mint láttuk (v. ö. a 211. 212. 304. lapokat) a magyarokat követek, s keleti határosaik lőnek a mai Moldva-és Oláhországban. Constantinus Porphyrogenitus idejében (950 tájon) leghatalmasabbak a Dunán inneni népek között, hatalmukat több ízben érezték volt a magyarok; de azután az egész X. század folytatában, úgy látszik, a béke nem zavartaték meg a két szomszéd nemzet között, legalább nincsen afféle hír. Béköltözének-e abban a században is besenyők a magyarok földjére, az, habár krónikáink állítják, bizonytalan, mondhatnám, nem is valószínű. Mert azon idő alatt nagy lévén a besenyők hatalma, az inkább hozzájuk vonzott idegeneket is, nem hogy tolok elköltözések történtek volna. Nem valószínű tehát az, mit az Anonymus beszél, hogy már Zoltán nagyfejedelem telepített volna sok besenyőt a mosonyi Fertőn túlra, hogy védelmezzék az országot, ha valaha a németek a rajtok elkövetett csapásokat meg akarnák boszulni.¹⁾ Ha igazán másféle, nem mi-

¹⁾ Et in eodem confinio, ultra lutum Musun, collocavit etiam Bissenos non paucos habitare, pro defensione regni sui, ut ne aliquando in posterum furibundi Theotonici, propter injuriam sibi illatam, fines Hungarorum invadere possent. Anonymus, LVII. — Szabó Kár. ezen helyhez azt jegyzi meg: »Egyébiránt maga a Moson név is a *mocs* gyök-től származván eredetileg fertőt vagy mocsárt jelent.« Béla kir. névtelen jegyzője; a 85. lapnak 4) jegyzetében. — Ha a *Litaha* (Lit-aha Lajta) magyar neve Sár-víz volt, (lásd Jerney, Kel. Út. L 232. s Nagy Imre a Századok VI. 369. »a Lajta, vagyis ősi magyar nevén *Sárfolyó*: akkor a *Mosony* nevet mástul kell származtatni. Nemcsak szokatlan, hanem valótlan is, hogy a *fertő*, *sár*, *mosony* nevezetek egy-

gyar lakosokru tudott volna valamit a Fertőn túl: azokat avaroknak lehetne tartanunk, a kik még ott lehettek Zoltán idejében, az az még össze nem olvadtak volna a magyarokkal; ámde Anonymusunk nem hallott semmit az avarokru. Az hihetőbb, hogy később *egy* előkelők jöttek be, milyen volna Taksony idejében Thonuzoba²⁾: de olyan egyeseknek bejövételét ki hogyan tudhatta meg csak István idejében is? Thonuzoba-féle történetek akkor keletkezének, midőn már a fekvő birtok támogatására genealógiákat kerestek, s ha nem találtak, tehát költöttek. Az is valószínűtlenne teszen minden besenyő telepítést az Istvánt előző korban, hogy nem Erdélyben, a besenyők szomszédságában, hanem a középső Tisza mellékére, vagy épen az ország lényugatiabb szélére szállítják a krónikák.

Sz. István, a legendák szerint, a besenyők ellen hadakozott a mai Erdélyországban.³⁾ De István idejében hanyatlani kezd már a besenyők félelmes hatalma, s 1049 tájon bomladozásnak indul; Tirák és Kegen besenyő fejedelmek egymás ellen támadnak, mi által alkalom nyílik a konstantinápolyi császárok beavatkozására. 1065-ben a kúnok is előteremnek, a kik lassankint erőt vesznek a besenyőkön, s helyöket elfoglalják. A besenyő beköltözések István idejében indulnak meg,⁴⁾ mit valónak vehetünk, mert nem sokára

más mellett találkozáván ugyanazt jelentsék. Én a *Moson*-t, *Mosony*-t a régi *Miszn(burg)* elváltozásának tartom, lásd a 296. lapon a 20. jegyzetet, meg a 319. lapot.

²⁾ Et in eodem tempore de terra Bissenorum venit quidam miles, de ducali progenie, cuius nomen, fuit Thonuzoba. Anonym, u. o.

³⁾ S. Stephani legenda minor, 7. Hartvici episcopi Vita S. Stephani 15. Endlichernél.

⁴⁾ Hartvici ep. Vita S. Steph. 17. Hatvan előkelő besenyő férfi társzekerek és nagy kíséret társaságában jő, kiket István befogad.

az oklevelekben fordulnak elő. Jelesen a zastyi-i (zagyi?) apátság alapító levelében 1067 körül, Eger, Szihalom, Győr stb. táján említés van besenyő kút, besenyő temetők, besenyő lovagok stb.-rül. ⁵⁾ Jerney nagy szorgalommal egybe gyűjtván a besenyő telepedések nyomait, azokat megyék szerint számlálja elő, felhozván az okleveleket is, a mellyek róluk beszélnek. Nagyobb besenyő telepek valának Mosony, Soprony, Győr, Fejérvár, Csanád megyékben; kisebbek Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Bars, Bihar, Borsod, Heves, Komárom, Nyitra, Pest-Pilis-Zsolt, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szála, Temes, Tolna, Torontál megyékben; valának Tótországbán, Erdélyben is. ⁶⁾ Az egész magyar földön tehát szétszórva telepedtek le besenyők. Emlékeztöket mai napig a számos *Besenyő*, *Besnyő*, Tótországbán *Besenovo* hely nevek tartják fen, mellyek minden helynévtárban szembe tűnnek. Némelly köztök azért nevezetes, hogy fordított neve is megvan, p. o. Erdélyben a Beszterczeszekben a Sajó melletti *Besenyő*, mellyet németül *Heidendorf*, nak neveznek. Annak ez a tanúsága, hogy az oda érkező szászok is a besenyőket pogányoknak nézték vagy tudták. Valahol tehát *pogányok temetéseit* (sepulchrum paganorum) említik az oklevelek, ⁷⁾ ott besenyők telepei voltak. Dülő nevek is bizonyítják a besenyők létét, millyen a *Besenyő» tarló* ⁸⁾, *Besenyő-aszó*, *Besenyő-mál* stb.

⁵⁾ Árpádkori Új okmánytár I. 24 stb. lapjain.

⁶⁾ Jerney János, keleti utazása. I. 227 — 270.

⁷⁾ Árpádkori Új okm. I. a 135. lapján.

⁸⁾ Árpádkori Új okm. I. 332. lapján »a cumulis itur ad rus Bis-senorum, quod vulgo dicitur *Besenyő-tholon*.« A bakonybéli apátság-nak 1234-ki oklevelében. Abban van »Caput voraginis,« quod dicitur *Churhu-feu*. — Jerney, I. 249.

A besenyők saját ispánjaik és bíráik alatt éltek, a kiknek neveit összekereste Jerney az oklovolekbül; ⁹⁾ fő bírájok rendesen a nádor-ispán. Az árpásiak (lásd a 301. lapot) szabadságlevele 1222-bül, mutatja például, mint valának a besenyők.

Gyula nádor- és soproni ispán, mindenkinek most és jövődében, a ki jelen írásunkat megolvassa, üdvöt és minden jót. Mindnyájuk tudtára kívánjuk adni, hogy az árpási besenyők (Bisseni de Árpás, Soprony megyében), kik nádor-ispánságunk alatt állanak, előttünk megjelenvén azt panaszlák, hogy a mi kineveztünk Lukács ispánjok régi szabadságukat igen nagyon megkisebbitette. Mi tehát törvényt és igazságot akarván szolgáltatni, mind a besenyők mind a nevezett Lukács ispán beleegyezésével Póki Mártont tevők bíróvá helyettünk. Ki előtt a felek megjelenvén a besenyők avval terhelek Lukács ispánt, hogy elrontotta szabadságukat. Lukács meg azt felelé, hogy maga nem tett semmit szabadságuk ellenére, hanem minden tartozás behajtásában Mika jóbágy utasítását követte, a ki a hivatalban megelőzte volt. Ez által tehát Lukács kimenté magát, s Mika hivatalék törvénybe, a ki magát nem is mentegethette, sőt kifogyván minden védelmébül önmagát vétkesnek vállá. Elmarasztaltaték azért minden vagyona elvesztésére s arra, hogy se maga se maradékai soha a jóbágyi tisztásra ne juthassanak. Ekképen intézték el az ügy a felek közt, Babuti Joakim, Róz fija, lévén porosztónk.

De a sokszor megnevezett besenyők attul félvén, nehogy jövődében is valamelly jóbágy avagy ispán a rossz példát követve szabadságukat megint valamiben megrövidítse, nagyon esedeznének nekünk, hogy azt írásba foglaljuk. Mi meg igazságosnak találván a kérést, szabadságukat, a mint igaz és hű értesítésből megtudtuk, ezen oklevelünkben felírtuk, a mint következik:

Minden harmad-évben az új ispánnak mantuai (?) denárokból hat pénzt tartoznak fizetni két-két lótul; a ki pedig hadakozni nem járhat, minden lovátul fizet hat pénzt.

⁹⁾ J. J. Keleti utazása, I. 263. 264. lapjain.

Az ispán csak egyszer, a mikor kineveztetik, szállhat meg nálok; de a bíró ispán évenként gyakran tartozik őket feljárni, s az előterjesztett ügyekben ítéletet mondani.

Mikor az új ispán hozzájuk beköszön (nálok megszállván), nem tartoznak vele menni, hanem egyik jóbágyuk jár előtte s megmutatja neki jogaikat.

A bíró ispán nem szállhat meg azoknál, a kik személyesen járnak a hadhoz.¹⁰⁾

A nádor-ispán kinevezte a kormányzó ispánt, a kit néha a jóbágy pótol. A besenyőknél tehát, legalább az árpásiaknál a jóbágy tisztség is vala. A kormányzó ispán vagy jóbágy bizonyosan hadba vezette a besenyőket, ámbár az nincsen megmondva. Minden harmad évben hat-hat pénzt vett két lótul olyan besenyőn, a ki hadakozni járt, olyanon pedig, a ki nem járhatott személyesen a hadhoz, minden lótul vett hat pénzt. A kormányzó ispán csak egyszer, mikor kineveztetik, szállhat meg nálok — ekkor embernek, lónak stb. eltartása a besenyőket terhelvén, azért egyik szabadságuk az vala, hogy efféle látogatás ne többször érje; miből az is kitetszik, hogy a kormányzó ispánt három-három évre szokta kinevezni a palatínus. A bíró ispán a perek elintézése végett évenként többször is tartozott hozzájuk eljárni, de megszállania csak olyanoknál vala szabad, a kik személyesen nem hadakoztak.

Az árpási besenyőkhöz hasonló állapotban lehettek mások is, bár különbségek sem hiányoztak, így p. o. Tótországban az Eszék környékbeli besenyőkrül Imre királynak 1196-ban a csikadori (az 1142-ben alapított első csász-

¹⁰⁾ Gyula Nádor-ispán oklevele megvan Jerneynél, Kel. Utaz. I, 233. 234. lapján; megvan Endlichernél is, a 419. 420. lapon, de a történeti előadás nélkül.

terczi) apátság részére kiadott oklevelében olvassuk:

Azt

is rendeljük, hogy az izmaeliták avagy besenyők (Hymaelitae vei Bisseni) akármiféle állapotúak legyenek is, az eszéki vásáron s minden néven, melly az apátsághoz tartozik, vámot fizessenek halogatás nélkül. *) — Azon besenyők pedig, kiket II. András az erdélyi szászok részére 1224-ben kiadott oklevelében az oláhokkal együtt megemlíti, nyilván a havas-elföldi besenyőkből szakadván oda, mint az oláhok is, nem olyanak, kiket kiváltság azért emelt volna ki, mert székelyek, azaz határőrök valának. 11) A kiváltságolt besenyők pedig ha nem is szorosán vett székelyi, de bizonyosan hadi szolgálatra voltak kötelezve.

Az Árpádok kihalta után változnak a politikai nézetek; a nemesség kerül felül, a köz jóbágytság pedig parasztsággá süllyed; a pór név (németül bauer) mutatja, hogy e változott szellem nyugatrul terjedt felénk. I. Lajosnak 1351-beli törvényének 6. cikke alapítja meg nálunk az új irányt.

Azonkívül, úgymond a czikk, minden jóbágyunktul, a kik szántó-vetők vagy bor-termesztők akár szabad akár udvarmoki falvakban, s bár minő nevűek legyenek is, valamint a királyné falvaiban is, *csupán a köfallal kerített városokat véve ki*, minden, termésnek és bornak kilenczedét fogjuk mi, s fogja a királyné is szedetni. Azért az ország nagyjai (barones) és a nemesek is minden szántó-vető és szőlős jóbágyaiktul, akár miféle birtokaikon lakjanak is azok, minden termésnek és bornak kilenczedét hajt-

*) Jerneynél I, 251.

¹¹⁾ Andreae II. regis, Libertas Saxonum Transsilvaniae 1224 Endlichernél, a 420—423 lapokon. (9). »A fent mondottakon kívül adtuk nekik (a szászoknak) az oláhok és besenyők erdejét a vizekkel együtt (silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis), hogy közösen használják a nevezett oláhokkal és besenyőkkel, s attul senkinek sem tartoznak szolgálni.«

sák be és vegyék el a maguk hasznára. A főpapok es egyházi személyek is, a kiknek jóbágyaik vannak, ezektől előbb a tizedet, s azután a kilenczedet szedjék minden gabonából és borból.

Ha pedig valaki a mondott behajtásra nézve másképen cselekednék: mi az ilyen lázadó, és jelen rendelésünket megváltoztató ellenére saját magunk számára fogjuk a termésnek és bornak kilenczedét behajtani minden megrövidítés vagy elengedés nélkül, — hogy ez által a mi tiszteletünk növekedjék s magok az ország birtokosai (regnicolae) annál hűségesebben szolgálhassanak nekünk. ¹²⁾

Mint látjuk, az új irány a nyelvet is megváltoztatja. Az Árpádok idejében volt király jóbágyjai most »barones¹⁰⁾ regni et nobiles = ország nagyjai és nemesek,« s a két rend együtt véve »regnicolae« = országbirtokosai: elleniben a régi jóbágy szó parasztot vagy pórt jelöl már, a ki nem lehet regnicola. De a törvény szavaiból azt is ki lehet olvasni, hogy az új irány, jelesen a kilenczed-behajtás, nem talált általános helyeslésre: ámbár nagyon hihető, hogy hamar megszűnt az afféle »lázadás,« melly vonakodik vala elfogadni az igen nagy új jövedelmet. Annál inkább fájlalák a jóbágyok az új terhet, a mellytől csak a fallal kerített városok lakosai lehettek mentesek; s megértjük, hogy még száz évmúlva is a szent királyok adta szabadságot keresek. Az új szellemnél fogva a köz besenyők is pórságra süllyednek alá, kivéve azon egyeseket, a kik nemességet nyertek, tehát a regnicolá-k közzé vétettek föl. Az elsőre példák a Kanta, Karatna, Alsó-, Felső-Volál, Peselnek, Szárazpatak, Kezdi Sz. Lélek besenyő lakta székelly helységek, mellyeket akkor

¹²⁾ Decretum Ludovici I. Anni 1351.

¹³⁾ A *báró* szó már III. László idejében kap fel, mint láttuk, jele, hogy akkor növekedik már az új politikai szellem.

csatolák Fejérmegyéhez, mikor az Apor nemzetség azokat és Bálványos várat adományul nyerte.¹⁴⁾ A másokra példa a számos oklevél, mellyek Károlytul fogva II. Ulászlóig az Ó-Besenyő nemeseinek (Bisseni nobiles de Bessenew) kiváltságait meg-megerősíték.¹⁵⁾

A míg izmaelitákat emlegetnek forrásaink, addig bizonyosan a besenyők között is találkoztak: de azt bajos vélekedni, hogy minden izmaelita csak besenyő, vagy megfordítva, hogy a besenyők mind izmaeliták valának, mielőtt a keresztyénségre tértek. Maga a besenyő nép lassankint elenyészik, a mint szabadságai feledékenységre jutnak: csak a besenyő nemesek maradnak meg szinte a török világig. A helynevek pedig, a mellyeket a »Besenyő« jelző tüntet fel máig, a besenyők emlékezetét örökítik meg.

Kúnok.

52. §. A jövevények közt az elsőség a *kúnokat* illeti meg. Két nagy felekezetök van mai napig: a Mátra hegység ágai közt Borsod, Heves, Nógrád és Gömör megyékben a *palóczok*, s a Duna-Tisza síkságán, a *Nagy- és Kis-Kúnságban*, a tulajdonképi *kúnok*. A névbeli különbség maga bizonyítja, hogy különböző időkben s különböző viszonyok közt jöttek be, valamint azután politikailag is nagyon különböztek egymástul.

A kún nép a besenyők után nyomakodék a Volga felől a Fekete-tenger és a Duna felé. A mi látásunk körébe mint *uzok* — ez vala török nevök — lépnek be, midőn a kozarokkal egyesülvén a besenyőket az Atel (Volga) és

¹⁴⁾ Jerney Kel. utaz. I, 251. lapján.

¹⁵⁾ Jerney, Kel. Ut. I. 237. stb. lapjain.

Gejch (Jajk, Ural) folyók mellékeiről elszorítván azok helyét foglalák el 880—900 tájon (lásd a 211. lapot). Még félszázad múlva is ott valanak, mit Constantinus szavaibul tudunk meg, a kinél olvassuk: »Tudni kell, hogy midőn a besenyők lakóhelyeikről elhajtattak, egy részök ott maradt, s együtt lakik az uzokkal mai napig« (lásd a 212. lapot). A besenyők hatalma kisebbedvén, a kúnok mind közelebb jövének az oroszok és magyarok országaihoz. 1061-ben csapnak be először az oroszok birtokába. »Vsevolod eléjük mene február 2-kán s ütközetre kerülvén a dolog, legyőzték általok. *Ez vala az első szerencsétlenség, mellyet az oroszoknak ez a pogány és gonosz, ellenség okozott,*« úgymond az (1050—1114 közt élt) orosz író Nestor.¹⁶⁾ Az oroszoknál ennek a gonosz ellenségnek a neve *polovcz*; az oroszok után a lengyelek is úgy híjják. — A magyarok 1086-ban ismerkedének meg velők először, midőn Salomon versengvén I. vagy Sz. Lászlóval hozzájuk folyamodék segítségért. A kúnok — mert a magyar krónikák így híjják — egész Ung és Borsva váarakig terjeszték pusztításait, míg László visszakergetheté. Megtalálván az utat a Kárpáton keresztül, 1089-ben ismét Erdélybe csapnak be, s azon általjövén több csapatban a Tiszán innenig pusztítanak, míg a Horvátországbul elősiető László egymásután legyőzi.¹⁷⁾ Hogy akár az éjszaki, akár a keleti Kárpáton általjöhetnek a kúnok, az már a besenyők hanyatlását mutatja, a kiknek helyét a mai Moldova és Oláhországban ők foglalták el. Ezután a besenyők és kúnok egyesülve puszt-

¹⁶⁾ Jerney is idézi ezt a helyet a (Palócz nemzet és Palócz krónika, orosz és lengyel évkönyvek nyomán.) Magyar Történelmi Tár. I. Pesten, 1855, 36. lapján.

¹⁷⁾ Katona, II, 498. 553. stb. lapjain.

tíjták a határos, különösen az orosz, bolgár és görög országokat, meg-meglátogatván a magyarok földjeit is, névszerint a közel Erdélyt. A két nép vajjon tökéletesen egyesült-e, vagy a kúnok felhatóságát tisztelték-e a besenyők? nem tudni. Azt látjuk, hogy a kún név kiválik: de a besenyő név sem enyészik el.

A magyar *palócz* név tökéletesen azonos az orosz-szláv *polovcz*-val (a németeknél *val*, *fal* név kapott fel), Jerney nyomrul nyomra megmutatta, hogy a mit a magyar krónikák és byzantinusok a *kúnok*krul beszélnek, ugyanazt az orosz és lengyel írók a *polovczok*-nak tulajdonítják.¹⁸ A *palócz* név tehát nemcsak szó szerint, hanem a történetek szerint is azonos a szláv *polovcz*-val. Honnan lett már, hogy nálunk mind a *palócz*, mind a *kún* egyaránt honos? Bizonyosan onnan, mert, a mint már érintve van, két különböző nagy beköltözés, mintegy két folyamban, történt, az egyik a szláv földek, azaz Orosz- és Lengyel-országok felől, az éjszaki Kárpátokon által; a másik kelet-dél felől, a kelet-déli Kárpátokon által.

A *palócz* folyam nyilván előbb indult meg s előbb is megszűnt, mint a *kún* folyam. De róla, mint sok másrul nem tudunk semmi bizonyost: csak azt mondja meg a név, hogy azt okvetetlenül az oroszoktól (és lengyelektől) vette a magyar nép. Azomban ez sejteti velünk az időt is, a melly előtt nem indulhatott meg a *palócz* beköltözés. Az már kétségen kívül áll, hogy *palócz* nem lehetett előbb nálunk, mint az oroszoknál; hisz neve sem lehetett előbb ismeretes nálunk, mint emezeknél. Az orosz évkönyvek 1061-ben em-

¹⁸⁾ A *Palócz* nemzet és *Palócz* krónika. Magyar Történelmi Tár I. kötetében.

lítik meg először a polovczokat; Sz. László királyunk 1086-ban és 1089-ban hadakozik először a kúnokkal. Történelmi lehetetlenség annál fogva, a palóczok első beköltözését Sz. László előtti időbe gondolni. Ámde utódja, Kálmán 1104-ben a kiovi fejedelem Svatopluknak leányát, Predslavát, vévé feleségül, ki azután Borics-ot, II. István és II. Béla alatt nem kevés zavarnak okozóját szülte; ebből a történetből sokszoros viszony fejlett ki a magyarok és az oroszok között. A palócz beköltözések csak Kálmán alatt indulhatnak meg, s folyhatnak II. István és II. Béla idejében (1104—1141). Mikor az Anonymus a krónikáját írta, a palóczok vagy kúnok a Mátra ágai közt már meg valának telepedve: az író, a korának földrajzi és birtoklási viszonyait »a hon-foglalás« korába helyezvén, azért osztogattat Árpáddal annyi adományt a kúnoknak; a maga korának birtokosaibul szerez Aba vagy Sámuel királynak is kún elődöt a Mátrában.¹⁹⁾ Azt is kétségtelennek vehetjük, hogy besenyők is telepedtek a palóczok közzé vagy mellé, de azokat nem különbözteti meg ezektől az Anonymus, mert az ő idejében már nem látszik meg vala a különbség.

Kilit (Cletus) egri püspök, ugyanaz, a ki egri prépost korában az arany bullát, az 1222-ki törvényt, mint kanczel-

¹⁹⁾ A ki az Anonymust némi figyelemmel olvassa, észreveszi, hogy az legjobban az Eger tájékát, az alsó Sajót és a Tiszának megfelelő részét ismeri. Szerencstül a Zagyváig állomásról állomásra vezetheti Árpád seregeit. A Dunán túlrul, a Tátra hegyről, Erdélyről stb. sokkal bizonytalanabb a tudása. Ebből azt következtetem, hogy Eger megyebeli pap volt, s mint ilyen jól ismerte a Mátra palóczait vagy kúnjait.

lár kiadta²⁰⁾, 1232-ben a *Kúnok Bél-Három-Kúti* vagyis *Apátfalvi apátságát* (Abbatia de Beel Trium fontium B. Mariae Virginis, alias Trium fontium de Beel Cumanorum) alapítá a csisztercziek, vagy zircziek számára. A monostor mellett lassankint egy falu támada, *Apátfalva*, melly főszéke valá a mátrai palóczságnak, vagy kúnságnak. A monostor a *Bél-kőhegy* tövében épült; Bélkó alatt *Aldozó-kő*, *Hamuhegy* helynevek vannak, világos emlékei az ottani palóczo- vagy kúnok pogányságának, egyszersmind annak is, hogy még pogány-korukban magyarosodtak meg, ha eredetileg magyar nyelvűek nem valának is.²¹⁾ Kiváltságos állapotra nem vergődhetének soha, minek okát csak abban lehet gyanítani, hogy beköltözésök olly észrevétlenül s olly kicsi folyamban történt, mint a ruténeké vagy oláhoké. Ma egyé- ben nem különböztí meg a többi magyarságtul, mint az úgynevezett palócz, azaz *némi sajátosságok kiejtésű magyar nyelv*, a mellyben egyes szokatlan tájszók is fordúlnak elő, mint más tájnyelvben. Egyébiránt nincsen grammatikai saját- sága, mellyet a göcseiségben, ormányságban, székely nyelv- ben nem találánk meg. A palóczságrul sokan igen nagy előszeretettel írtak eddigelé, abban valami eredetiséget gya- nítván, melly az általános magyarságot megelőzte volna. De a palócz nyelv, úgy mint a székelyek nyelve, legvilágo- sabbán és legérthetőbben a közönséges magyar nyelv mel- lett tanúskodik. Akármilyenek és akárkik voltak is a

²⁰⁾ »Datum per manus Cleti, aule nostre cancellarii, Agriensis ecclesiae prepositi,« szól az aláírás.

²¹⁾ Ipolyi Arnold: A kúnok Bél-Három kúti, máskép Apátfalvi Apátsága és XIII. századi egyházának leírása. Az Archaeol. Közlemé- nyek VI. köt. I. füzeté. Pesten, 1866.

palócz-kúnok eredetileg, azokká itt lettek, a micsodák most.²²⁾

A *kúnok* belső történeteit még annyira sem tudjuk, mint a X. századbéli besenyőkéit. Annyi világos, hogy erőt vevén a besenyőkön a mai Moldova- és Oláh-országokból nyugtalaníták Erdélyt és Magyarországot; azt is tudja a történelem, hogy Bolgárországban 1186 tájon nagy segítségére valának Asen-nek és Péter-nek a bolgár királyság helyreállításában, s hogy azon időtül fogva szinte döntenek a folytonos háborúban, mellyet az Asenidák a görög császársággal viselének 1186—1257. A sokszoros hadjáratokon nemcsak az elszlávosodott bolgárokkal, hanem a román oláhokkal is sűrűen érintkezének, s közölök hol foglyokul hol szövetségesekül sokakat hurczolának vagy édesgetének Dunán inneni tartományaikba. Ez által megösmerkedének a keleti egyházbéli keresztyénséggel is. De a nyugati keresztetek, a velenczések és frankok, elfoglalák Konstantinápolyt (1204) és alapíták a latin császárságot, melly 1261-ig állott fen. Akkor tehát a nyugati, vagy római keresztyén egyház Görög országban is némileg uralkodó vala,

²²⁾ Jerney a már idézte munkájában: A Palócz nemzet és Palócz krónika (Magyar Történelmi Tár, I. köt.) a Mátra vidéki palócz helységek névsorát így közli megyék szerint: *Borsodmegyében*: Apátfalva, Balatony, Bán-Horvát, Bánfalva, Bekőcze, Csernely, Dedes, Noszvoj, Omány, Tardona, Velezd. — *Gömörben*: Gresztete, Jánosi, Szent-Simony, Uraj. — *Hevesben*: Ágas vagy Ákosvár, Balla, Bodony, Erdő-Kövesd, Filimes, Hasznos, Istenmezeje, Mélykút, Párád, Pétervásár, Recsk, Szarvaskő, Szent-Domonkos, Sz. Erzsébet, Sz. Jakab, Sz. Mária, Tar, Tíribes. — *Nógrádban*: Baglyas-allja, Ettes, Herencsény, Hollókő, Kazár, Lapujtó, Lócz, Maczonka, Rimócz, Ság-Újfalu, Salgó-Tarján, Sós-Hartyán, Terenye (régiségeiről híres a vidéke, lásd az 57. lapot), Teszlak, Verebély.

sőt a bolgár fejedelem, Kolojan, Asen és Péter öccse, már 1202-ben egyesült volt a római egyházzal, jöllehet az egyesülés nem vala tartós. A kúnok tehát keresztyénekké akarván lenni, a nyugati egyházat választák inkább mintsem a megalázott keletit.

Magyar Pál mester (Magister Paulus Ungarus), a ki nálunk az új domonkos szerzetnek az első házat alapította Győrben²³⁾, miután Boszniában a patarenusokat vagy *kaczérokot*²⁴⁾ térítgette volt, a kúnokhoz is elmene néhány társával. Ott nagy részét a köznépeknek valamint két fejedelmet is hajlandóvá tevő a keresztség elfogadására. Egyik kún fejedelem tehát, Membrok vagy Borics nevű, a fiját tizenkét más kúnnal együtt Róbert, esztergami érsekhez küldé, midőn az a keresztes haddal a szent földre indú-

²³⁾ Katona V. 417.

²⁴⁾ A déli szlávok közt a bogomilek, vagy a mint a nyugati latin népek közt nevezik vala, a patarenusok, katharusok (= tiszták) hitfelekezete nagyon elterjedt volt: a francia albigenesek is hozzájuk tartozván. Minthogy ezek a hierarchiát bántó tanításokat terjesztették, a pápák igen ellenök valának, s a magyar királyokat sok ízben felszólították, hogy tartományaikban, különösen Boszniában, s a mennyire hatalmuk oda is kiért, Bulgáriában szüntessék meg azt az eretnekséget. A görög *katharus* szóból lett azután a német *ketzer* = eretnek (mi szláv szó); de a magyar nyelvben is sokáig a *kaczér* szó jelenté azt. A magyar Corpus Jurisban I. Lajos decretuma után egy eskü-forma áll, mellyben többi közt olvassuk: »Hogy urunknak, Lajos királynak és sz. koronájának való hívség-tartásodra minden orvot, tolvajt, gyilkost, *kaczért*, ember-étetőket, bűvösöket-bájosokat, ház-égetőket, szent-egyház-törőket, *felhíten valót* és ki ország veszedelmére pogányoknak segítségével avagy tanácsai volt igazán megmondod, megnevezed, kiadod és meg nem tagadod« stb. Ebben a *kaczér* szó a katharus eretneket illeti, valamint a *felhíten való* a schismaticust, vagy a keleti egyházhoz tartozót. Most a *kaczér* negédest, büszkét, tetszetőt jelent; nincs már benne eretnekség.

²⁵⁾ Katona V, 532. stb.

lóban vala, ki is azt monda: Uram, keresztelj meg engemet és tizenkét társamat; atyám is eljő majd Erdő-elvbe (Ultra silvas) két ezer emberrel, a kik mindnyájan általad kívánnak megkeresztelkedni. Ezt hallván Róbert a pápától fölmentést kért és nyert a sz. földre való hadjárattal 1227-ben, s Erdőelve (Erdélybe) mene annak a kún fejedelemnek elejébe, a hol is tizenöt ezerét keresztelt meg. Ollyan jól ment a térítés, hogy Róbert érsek egy püspökséget alapíta a kúnok közt, Theodorikot, ki hasonlóképen domonkos vala, nevezvén ki első kún püspöknek. IX. Gergely pápa Róbert érseket legátusává tevén 1229-ben²⁵) az új kún egyház rendezésére hatalmazá fel, s »minthogy ez a nép állandó lakások nélkül volt eleddig, s most akar először városokat és falvakat, a mellyekben lakjék, s egyházakat is építeni: tehát Róbert száz napra való bűnbocsánatot hirdethet azoknak, a kik a kúnok leendő egyházaihoz segítséget adnak.« Ennyire buzgólkodék a pápa a kúnok megtérítésén. Bélát is felszólítá 1234-ben, hogy a kún püspök számára székes egyházat építsen, s a püspökséget adományokkal gazdagítsa meg. — Úgy látszik, hogy a székelyek az új püspökség nevét, a *kún* nevet, nem szerették, mert a kún püspök Theodorik azt írá nekik, hogy a név maga semmit sem teszen: az egyházban együtt lehetnek farkasok és bárányok, miért nem férhetnének abban össze *székely, kún és oláh?* Az is nevezetes, mit IX. Gergely pápa 1234-ben az oláhokra nézve írt:

A mint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak némelly lakosok, a kik magokat *oláhoknak* nevezik, s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek, s olyanokat, tesznek, mik a keresztyenséggel ellenkeznek. Megvetik a római egyházat, s a szentségeket nem kún püspökünktől fogadják el, a

²⁵) Katona, V. 532. stb.

ki ott megyés püspök, hanem görög szertartású ál-püspökökhöz folyamodnak, sőt Magyarországbul is magyarok, németek és más igazhitűek, az oláhok közt való tartózkodás kedviért, hozzájuk csatlakoznak, s mintha velők egy népet tennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyjuk a kún püspöknek, hogy rendeljen nekik oláh nemzetbeli helyettest, a kit arra alkalmasnak vél, hogy ürügyök ne legyen schismás püspökökhöz fordulni. Minthogy pedig, így szól a pápa a királyhoz, Te mint katolikus fejedelem, esküvel is kötelezted magadat arra, hogy az engedetleneket a római egyházba hajtod: tehát kenyszerítsd az oláhokat azon püspök elfogadására, kit az egyház rendel nekik.«²⁶⁾

Mint az előtt Róbert esztergami érseket, úgy 1231-ben az egrí és győri püspököket is felmenté a pápa a szent földre való hadjárástul, mivel otthon hasznosabb szolgálatot tethnének az egyháznak. Mert a kúnokén kívül az izmaeliták vagy mohamedánok térítgetése is nagyon szükségesnek látszik vala. Tudjuk, hogy azon időben virágzanak az izmaeliták nemcsak mint szélylyel lakó kereskedők, hanem tömegesen is egész falvakban (lásd a 335. lapot); tudjuk II. Andrásnak fogadását 1232-ben (a 338. lapon), mellyel inquisitiót ígért alkalmaztatni az izmaeliták és zsidók ellen. De ha ezeket nehezebb volt megtéríteni, vagy legalább a vagyon-keresetben megszorítani: annál könnyebben sikerülhetne a kúnok megkeresztelése, a kik se a Korán se az Ó testamentom tekintélyével nem biztosíthatták magokat az Evangélium ellen.²⁷⁾ A kúnok Kúnországban, azaz a mai Moldova- és Oláh-tarmányokban maradván s a magyar egyház működése által keresztyénekké válván, egészen más

²⁶⁾ Katona, V. 706. stb.

²⁷⁾ Az újabb kori tudósabb missionariusok sem boldogulnak a mohamedánok és zsidók között.

viszonyok fejlődtek volna ki. De az úgynevezett világtörténelem folyása nem ebbe az irányba indúla.

A mongolok, a kiket az akkori Európa tatároknak nevez vala, már 1235-ben pusztíták a Káma és Volga mellékeit; 1237—1239 az orosz fejedelmeket hajták igájuk alá. Ekkor, 1237-ben, vőn Julián szerzetes tudomást a tatárok terjeszkedéséről, a ki Nagy Magyarországot felkeresvén, onnan ugyanazon év karácson-ünnepén tért vissza.²⁸⁾ Az orosz fejedelmek szövetségesei a kúnok lévén, amazok legyőzése után ezekre is veték magokat a legyőzhetetlen tatár seregek. A kúnok fejedelme, *Kötöny* (Kuthen) nem bírván velök, követséget küldé IV. Béla királyhoz, hogy »ha őt be akarná fogadni országába, magát és embereit kész volna neki alávetni, és rokonaival, véreivel, barátjaival, s minden marhájával és ingó javaival Magyarországra bejönni s őt a katolikus hitben követni.« A király elfogadá őt, mintegy 40,000-ével, s az ország közepén telepítteté 1239-ben.

Midőn a kúnok királya nemeseivel és parasztjaival Magyarországot be kezdé barangolni, mivel végtelen barom-csordáik valának, a legelőkben, vetésekben, kertekben, berkekben, szőlőkben és egyebekben a magyarokat erősen károsíták. S a mi ezek előtt rettentőbb vala, minthogy vad emberek voltak, a szegények leányaival gyalázatosan bánnak s az előkelők ágyait, mikor könnyeden eshetett, megfertőztetik vala; jóllehet a magyarok az ő asszonyaikat, mint alávalókat, megvetették. És ha kúnt vagyónában vagy személyében magyar megsértett, mindjárt lön ellene igazság szolgáltatva, úgy hogy más ollyast tenni nem mérészelt: ha pedig kún sértett meg magyart, ennek az ellenében nem vala igazsága. És ha ollykor folyamodni akart, szó helyett

²⁸⁾ Nagy. Magyarország dolgáról. Szabó Károly, Magyarország történetének forrásai. II. füzet, 96. 97. lapjain.

ütlegeket kapott.«²⁹⁾ Világos színekkel látjuk itt leírva a nagy különbséget egy már fekvő birtokához szokott földművelő nép, s egy még nyájaival széllyel barangoló nomád nép között; amaz sehol és soha nem kedveli emennek szomszédságát,³⁰⁾ hát ha még ez hatalmaskodó is, mint a forrás szerint, Béla király elnézésébül a kúnok voltak.

A tatárok 1241-ben követték a kúnokat, s pusztíták 1242-ig az országot, a mikor ismét kitakarodának. Jóllehet a magyarok, okbul nem okbul, a kúnokat az ellenséggel való czimboráskodásrul vádolták volt: Béla mégis a bennmaradtakat összegyűjteté s a lakosok nélküli helyekre telepítteté, őket a nádorispán bírósága alá rendelvén. Miután Kún-országot királyi czímébe foglalta: a jéruzsálemi ispótály vitézeinek (Hospitalarii Ierosolymitani) 1247-ben a Zörényi földet a Joan- és Farkas-kenézséggel együtt adományozá, a havasoktul fogva az Oltig, csupán a Litvai vajda földjét vévén ki, a mellyet az oláhoknak meghagy, még pedig úgy, hogy a jövedelem felét magának tartja meg. Azonképen adományozá nekik az Olton túli egész Kúnországot az erdélyi havasoktul fogva (a fluvio Olth et alpi-bus Ultrasilvanis totam Cumaniam), a Szenezslai vajda földjét kivéve, mellyet hasonlóképen az oláhoknak meghagy, azon engedéllyel, hogy a vitézek huszonöt évig az egész jövedelmet szedjék, azután pedig felét a királynak tartozzanak beszolgáltatni. A két adományért a vitézek az illető országot védelmezni s a király seregében meghatározott erővel

²⁹⁾ Bogerius, Carmen miserabile. 3. Szabó Kár. fordítása szerint, az idézett könyben.

³⁰⁾ A norvég földművelő sem szereti a nyájörző lappot, a kinek rénszarvasai, akarátja ellenére is, kárt okoznak a kerített kaszálókön vagy vetéseken.

hadakozni kötelesek. De az adományozott földek benépesítésére nem szabad nekik akármilyen állapotú vagy nemzetbeli parasztokat vagy németeket az országbul kivinniök.³¹⁾ Béla annyira igyekszik összeforrasztani a kúnokat a magyarokkal, hogy István fíjának kún nőt is ada feleségül; István pedig, mint ifjabb király, magát kúnok urának nevezé.³²⁾ A térítés is, úgy látszik, eleinte jól folyt, mert a pápa 1252-ben megemlíti, hogy a kúnok naponkint térnek az egyházba, valamint a király a ruténeket is az apostoli szék iránti engedelmességre bírja. Mind a mellett Béla unokája, III. (IV) vagy úgy nevezett Kún László idejében sem volt még a telepedés meg az egyházba való térés befejezve.

A pápa követje, Firmán püspök, sürgetésére László reáveszi Uzak és Tolon, valamint másszor Alpra és Uzur kún fejedelmeket, hogy 1279-ben a kún urak, nemesek és közönség fejében megígérték, hogy mindnyájan, a kik még nincsenek megkeresztelve

³¹⁾ Quod rusticos de regno nostro cujuscunque conditionis et nationis, ac Saxones vei Teutonicos de nostro regno non recipiant.« Pray, *Dissertationes Historico-Criticae*, pag. 134-136. Katona, VI. pag. 95 — 102.

Az ottani viszonyok felvilágosítására következő is szolgál a nevezetes adománybul: »Azt is megengedjük, hogy minden jövedelemnek és haszonvételnek, melly a Lityva (Lityra) oláhaitul a király számára szedetik, a nevezett vitézek vegyék el felét. Akarjuk továbbá, hogy az oláhok a földnek védelmében s a külső ellenség visszaűzésében, egész hadi erejükkel segítségül legyenek a vitézeknek: valamint ezek is amazokat hasonló esetben tehetség szerint támogassák. A sőt pedig, a mellyet azon föld használatára és Bolgár, Görög és Kún-országok felé kivetetni engedünk, a magunk és a vitézek közös költségén akármellyik erdélyi sóbányában vágathatják.«

³²⁾ Stephanus Dei gratia junior rex Hungariae, dux Transsilvaniae, dominus Cumanorum. Katona VI, 265.

fölveszik a keresztséget, s megtartják a római egyház rendeleteit; hogy sátraikat elhagyván állandó épületekben, fognak lakni a keresztyének szokása szerint; hogy ezentúl tartózkodnak minden vérontástul; hogy magok kéri a pápai követet, küldene hitelen inquisitorokat minden kún törzshöz és nemzetséghez, a kik lássák, vajjon minden az ígéret szerint történik-e, s büntetésre jelentsék föl azt, a ki ellene cselekszik; végre hogy mindent visszapótolnak, a mit az egyházaktul, monostoroktul, nemeseiktul vagy más keresztyénektul elfoglaltak volna. — Az ugyanez évben tartott országgyűlésen következő intézkedés történet:

Miután a kún fejedelmek (Alpra és Uzur), valamint a többi kún urak, nemesek és az összes kún közönség újra megfogadták, hogy elhagyván a pogány szertartásokat a római egyházba térnek, s mindnyájan külömbség nélkül az egyház szentségeit fölveszik: a király viszontag a **hét kún törzs-öt**³³⁾ befogadja oda, a hova őket az ország nagyjaival és nemeseivel való tanácskozással szerint megszállatta, t. i. a Duna-Tisza, Körös-Maros, Maros-Temes között s a Körös mellékein, a hova már Béla király szállattá volt. A kijelölt szállásokon a király minden, a tatár-járás óta üres földet a kúnoknak adományoz, hogy azokat a kún urak és nemesek, bármely törzsbül vagy nemzetségbül valók legyenek

³³⁾ »A hét kún törzs« nagyon hasonlít ahhoz, mit az Anonymus a hét kún törzsrül beszél, úgymond Pray. De nem akarom igen nagyon kutatni, ha vajjon az Anonymus nem innen vette-e azt, a maga idejének történeteit a magyarok ős történeteire alkalmazván, mert nem szeretnék az író tekintélyének ártani!« (Mulum similitudinis cum VII Cumanorum ducibus, quorum Belae Notarius meminit, habent. An id occasione huic prabuerit, ut rem, quae suo tempore accidit, ad primum Hungarorum in has regiones ingressum occuparet, nolim, ne viro publicae auctoritatis derogare videar, anxie disquirere.) Dissertationes, pag. 120. — Nem az Anonymus tekintélyérül, hanem csak a történelem valóságául lehet itt és mindenütt szó. Az Anonymus Béla és László királyok kúnjairul vette a VII kún fejedelmet, tehát törzsöt; azokrul vette azt a tudását is a kún fejek nyírettségérül, a melyet a költött kievi ütközet leírásánál így fejez ki: »A magyarok mint a nyers tököt úgy vágják a kúnok nyírt fejeit = tonsa capita Cumanorum mactabant tanquam crudas cucurbitas« (cap. VIII.); mert ő, az Anonymus, nem tudja vala, hogy a pogány magyarok is fejeiket megszótkak volt nyírni, tehát nekik is olyan nyers tök-alakú fejeik valának.

is, magok között osszák el, kinek-kinek állapotja és minősége szerint. De a földjeik közt levő más birtokosok, a kúnok belégyezébével is, békességgel lakhatnak ott, minélfogva lassankint komaság és rokonság keletkezzék a felek közt.

A kún urak és nemesek, mint a magyar nemesek és királyi kötelezettek (regales servientes) úgy tartoznak a királyi hadban személyesen szolgálni.

A kún urak, nemesek és közönség a nádor-ispán törvényszéke alatt állanak, társbíró lévén az időszerinti kún bíró vagy fejedelem; ha pedig két kún perel egymással vérontás vagy egyéb miatt, egyedül az alperes törzséből való kún bíró ítélt; s ha a királyra viszik feljebb a pert, a király maga is a kún társbíróval ítélt. Hozzá tételik azomban, hogy ilyen esetben, ha egyik kún nemes a halálbüntetéstől tartván a királyhoz menekül, az kikérülheti a halált, de számkivetésbe tartozik menni, s az országon kívül kérhet visszatérési engedelmet azoktól, a kiket megsértett, s a míg azt meg nem nyeri, mint számkivetett maradjon künn. De még a számkivetéstől is úgy mentethetik föl, ha kún urak vagy nemesek mindjárt közbejárnak érte a királynál, s ő a megsértett felet a maga vagyonából elégtíti ki.

A kúnok szabadon tartoznak elereszteni az idevaló foglyaikat, de megtarthatják a külföldre valókat; ők továbbá ígéreteik szerint elhagyják sátraikat, s állandó házakban kezdenek lakni falvak szerint mint a keresztyének, s alkalmazkodnak a keresztyén szokásokhoz. Azomban a király kérésére megengedi a pápai követ, hogy a szakál-beretválás, hajnyírás és a kún ruhaviseletre nézve a régienél maradhatnak.

Azt is határozzák, hogy se a király se valamely országnagyja vagy nemes nem fogad be kún urtul elszökött szolgát, sőt azt viszsza küldik urához. S minthogy a kún urak és nemesek ugyanazon szabadsággal élnek, a mellyel az ország többi nemesei: a király, királyné és az ország nagyjai tehát hozzájuk sem fognak erőszakosan megszállani.³⁴⁾

³⁴⁾ Ceterum quoniam praedicti domini de Cumanis et nobiles Cumanorum una ac eadem cum regni nobilibus perfruantur libertate: statuimus, üt, sicut a tempore *Sanctorum regum*, progenitorum nostro-

A hét kún törzs (VII generationes Cumanorum) szállásai a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci püspöki megyékbe tartozván, tehát az illető püspökök meg egy-egy ország-nagy járják fel a kún törzseket, hogy lássák, miképen teljesítik a kúnok az ígéreteket. Hogy nehezen szokhattak meg a megtelepedés korlátjait s a keresztyén divatot, kitetszik azon zavarokból is, a mellyek III. László uralkodását nyugtalaníták, úgy hogy 1282-ben ütközetre került a dolog a *Hódos* tavánál, s a király a szökevény kúnokat a tatároktul is visszahozta; ³⁵⁾ kitetszik kiváltképen abbul a körülményből is, hogy a kún megtérítés csak I. Lajos alatt történt meg teljesen. ³⁶⁾

A kúnok a következő királyok által is megerősítettven kiváltságaikat, egy rövid időköz (1702—1745) után, melly alatt a Német vitéz rendnek (Ordini Teutonico) és a pesti invalidusok házának el valának adva, illetőleg zálo-

rum, super regni nobiles et eorum populos nec per nos, nec per regni barones descensus fieri dehebit violentus; ita et super eosdem dominos et nobiles de Cumanis ac eorundem populos, nec per nos, nec per dominam reginam, carissimam consortem nostram, et nostros barones descensus violentus fieri non possit nec debeat ullo modo. Katona VII 803. — Tudjuk már egyebűnnen is, hogy afféle megszállás, vagy látogatás, azoknak a költségén történt, a kikhez az illetők szállottak. A megszálló jog tehát mintegy jövedelem, de a megszállás terheit viselő kötelesség mintegy adó úgy vala tekinthető: azért a jogosultak hivatalos eljáráson kívül is szerették azt gyakorolni, a terhet viselni kötelesek pedig attul lehetőleg szabadulni óhajtottak.

³⁵⁾ »Midőn a kúnok hitetlen nemzete« (Hód mellett) vakmerően ellenünk támadott« »midőn a kúnok visszahozása végett a tatárok véghelyeiről a havasokon túlra mentünk olly messzire, mint egyik elődünk sem ment volt,— ezek egy 1288-beli adománynak szavai. Katona, VII, 961.

³⁶⁾ »Ő (Lajos) a tatár szertartást követő kún nemzetet is, a keresztyén hitre (Sz. István király példáját követve) térítette.« Thuróczi II, 45.

gosítva az 1715-beli 34. és 1751-beli 26. törvényczikkek által visszanyerék politikai állásukat, sőt az 1791-beli 29-dik cikk által országgyűlési ülést is kapván ebbéli kiváltságos állapotjukat 1848-ig megtartották. A nádorispán pedig már az 1485: 11 törvényczikk szerint is hivatalbul vala köteles az egész kúnság felett bírászkodni, mint a kúnok ispánja és bírója, minél fogva az 1751: 26 tcz. azt is rendelé, hogy a nádor czímében ez is álljon: »jászok és kúnok ispánja és bírója (comes et iudex Jazygum et Cumanorum).« Tehát a *Nagy-Kúnság* és *Kis-Kúnság* kerületeinek külön alkotmányra igazgatása és törvénykezése napjainkig állott fenn.

A Nagy-Kúnság helységei: *Kardszág-Ujszállás* (14,486 lakossal), *Kún-Madaras* (7076 l), *Kún-Hegyes* (7272 l), *Kis-Ujszállás* (10,376 l), *Kún-Sz.-Márton* (10,036 l), *Túr-Keve* (10,9691.); pusztáji: *Asszony-Szállás*, *Köd-Szállás*, *Mester-Szállás*, *Magyarka*, *Bolesa*, *Orgonda-Sz.-Miklós*, *Kis-Targony*, *Mária laka*, *Csorba*, *Kis-Kába*, *Fabiánka*, *Kápolnás*.

A Kis-Kúnság helységei: *Halas* (13,127 lakossal), *Kis-Kún-Félegyháza* (21,313 l), *Kún-Sz.-Miklós* (5593 l), *Laczháza* (3632 l), *Szabad-Szállás* (5176 l), *Fülöp-Szállás* (3816 l), *Dorosma* (9688 l), *Majsa* (7333 l); — pusztáji: *Fejér-Tó*, *Füzes*, *Balota*, *Zsana*, *Tajó*, *Bodoglár*, *Mérges*, *Átok-háza*, *Üllés*, *Kígyós*, *Ágas-egyháza*, *Pálos*, *Csólyos*, *Szent-László*, *Móricz gátja*.) *Ferencz Szállása*, *Kis-Szállás*, *Jakab Szállás*, *Jakab háza*, *Pálka*, *Orgovány*, *Mizse*, *Lajos*, *Bene*, *Kerekegyháza*, *Kis-Balás*, *Bösztör*, *Bábony*, *Kátó*, *Csókás*, *Kara*, *Kocsér*.³⁷⁾ Hajdan másutt is valának kún helységek, jelesen Fejér megyében, hol Szapolyai János királynak egy 1537-ben kelt adománylevele *Elő-Szállás*, *Karácsonszállás*, *Ujszállás*, *Jakabszállás* stb. kún hely-

³⁷⁾ A helységeket és pusztákat lásd: *Commentatio de Initiis et Majoribus Jazygum et Cumanorum, eorumque Constitutionibus a Petro Horváth eorumden Jazygum et Cumanorum notario. Pestini, 1801.* — A lakosok számait az 1870-ki népszámlálásbul vettem.

ségeket számlál elő (totales possessiones nostras Cumanicales, Hontorszék appellatas, videlicet Elewzallas, Karathonzallas, Wjzallas, Jokabzallás stb.) *)

Jászok.

A *jász* szó egy az *íjász-szál* (Bogenschütze). Akár egyedül a kúnok közül, akár mások közül is *íjászok* kerültek ki a magyar királyok serege számára. Az *íjász* vagy *jász* szót az oklevelek és törvénykezés latin nyelve *jassonak*³⁸⁾ írta, mint a hadnagy-ot *hodu-nogio*-nak, a jóbágy-ot *jou-bagio*-nak. A latinos *jasso* nem sokára a régi *jazyg* népre emlékezteté a tudósokat, jelesen a Mátyás udvaránál élő olasz Ranzanus-t,³⁹⁾ hisz az a nép a Duna-Tisza közt lakván (lásd a 86. stb. lapokat), természet szerint a mai jászág területét is bírta. De már előbb még csudálatosabb nevet talált volt ki a tudákosság. Az *íjász*, *jász* az *íjjal* bánik, az *íj* pedig németül *pfeil*. ó német *phil*. Zsigmond királynak egy németül tudó író-deákja nem is mulasztá el tudását ez által kimutatni, hogy az addigi *jasso*-t *philistaeus*nak is nevezte.⁴⁰⁾ A *philistaei* és *jazyges metanastae*

*) Jerney, Keleti utazása I, 269. lapján.

³⁸⁾ Lásd I. Károlynak 1323-ban és Zsigmondnak 1393-ban meg 1425-ben költ okleveleit Horváth Péternél (Commentatio de Initiis et Maj. Jazygum et Cumanorum, a 92. — 100. lapjain), a melyekben »Coetus Jassonum, specialiter Regiae Majestati exercituare debentium,« »pharetrarii« kifejezések vannak.

³⁹⁾ »Hozzá járul a jászok-nak *jazyg* neve, mely Korvin Mátyás idejében, s mint Timon (Imago Antiquae Ung. I, 13.) mondja, Ranzanus által kapott fel először, ki azt onnan vette, mert a mi jászaink a régi *metanasta jazygek* helyén laknak.« Horváth Péter, Commentatio stb. 101. lapján.

⁴⁰⁾ A *philistaeus* nevezet már Zsigmondnak 1393-dik évbéli oklev. előfordul, a hol ezt találjuk: Az Apáti (Jász-Apáti) szállásnak összes

ezenel tág mezőt nyitottak ethnographiai és históriai álom-hüvelyezésnek. Maga a *kún* (Cumanus) név és nép is valami homályossággal járván, könnyen azonosult a *filiszteus* névvel, mint az oklevelekből világos.⁴¹⁾ Még a törvénykönyvnyelvében is a filiszteus név a jász-szál, jazyggal járt együtt;⁴²⁾ de a magyar törvény egynek is tartotta és tartja a jászokat és kúnokat; sőt *Jász-Berény* vala a három kiváltságos kerületnek, a Jászság-, Nagy-Kúnság- és Kis-Kúnságnak főhelye. Eredeti külömbséget nem találunk tehát a jászok és kúnok között; a helynevek is, a mellyek a *szállás* szó által válnak ki, a jászság és kúnság azonoságát hirdetik.

A jászság helységei: *Jász-Berény* (20,233 lakossal), *Jász-Apáti*, hajdán *Jász-Apáti-Szállás* (9231 l), *Árok-Szállás* vagy *Jász-Árokszállás* (9625 l.), *Fénszaru*(4582 l.), *Felső-Sz.-György* (?), *Alsó-S.-György* (5013 l.), *Dózsa* (3037 l), *Jákóhalma* (3037 l),

philisteusai vagy jászai nevében panasz tétetett Előttünk, hogy a Négy-Szálláson lakó philisteusaink vagy jászaink stb. stb. in personis Philisteorum seu Jassonum universorum in descensu de Apáti vocato commorantium Nostrae graviter conquestum est Majestati, quomodo Philistei seu Jassones nostri in descensu Négy-Szállás nuncupato etc. etc: Horváthnál a 95. lapon.

⁴¹⁾ II. Ulászlónak 1501-évi oklevelében: »ad reambulandas et rectificandas metas inter fideles nostros nobiles ab una, ac *Camano Philisteos* nostros partibus ab altera«

⁴²⁾ Az 1715: 34, »Jóllehet a *kúnok és filiszteusok* (Cumani et Philistaei) a korábbi időben (1702) bizonyos közszükségekre előlegezett pénzösszegért a nemes Német rendnek eladattak volt« stb. A czikk folytatában: Cumani et Jazyges.

Az 1751: 25. »A *jászok vagy filiszteusok és kúnok*, miután 15,000 frtot javítmányok fejében letettek, az 1715: 34 t ez. kitett 500,000 frtot Ő Felségének kegyelmes rendeleténél fogva megváltásukra és szabadalmazásukra saját pénzükből kifizették« stb. stb.

Mihály-Telek (2100 1.), *Jász-Ladány* (6321 1), *Jász-Kis-Ér* (5039 1.), *Négy Szállás, Ágó, Boldogháza*, hajdan *Boldogfalva* stb.⁴³⁾

Tatárok.

A kúnok és jászok közt *tatárokat* is emlegetnek mind törvény-rendeletek mind oklevelek. Az 1451-dik évi országgyűlés, mely V. László kiskorúsága idejére Hunyadi Jánost ország kormányzójává nevezte, a hadakat rendezvén, hogy kik hány emberrel tartoznak táborba szállani, többi közt (a 9. cikkben) azt is mondja: »Hasonlóan a filiszteusok (jászok), kúnok, oláhok és *tatárok* összeíratván tartoznak katonáskodni«⁴⁴⁾; Mátyás király alatt is 1459-ben a magyar hadakról lévén szó, azt határozzák, hogy a kúnok, filiszteusok (jászok) és *tatárok* a régi szokás szerint tartoznak katonáskodni, mint az erdélyi szászok is.⁴⁵⁾ A pápa legátusa 1480-ban azt írta: »Laknak az ország valamely résziben *tatárok*, kik saját vallásukat követik, és *kúnoknak* hívatnak.«⁴⁶⁾ Ali török író, ki Buda környékén járt, azt írta 1588-ban: A magyar név alatt ismeretes nemzet között Buda városa vidékén elszórt falvakban találtak, kik ruházatban és szokásban *tatárok*, s egy részök a *tatárnyelvet* beszéli.⁴⁷⁾ *Kún-Sz. Miklós*nak neve hajdan *Tatár-Sz. Miklós*

⁴³⁾ A jász helységeket és pusztákat lásd: Commentatio de Initiis et Majoribus Jazygum etc. a Petro Horváth. — A lakosok számaikat az 1870-ki népszámlálásból vettem.

⁴⁴⁾ Et similiter Philistei, Comani, Valachi et Tatari connumerati debeant exercituare. Corpus Jurisban.

⁴⁵⁾ Excipiuntur tamen Comani, Philistei et Tartari, qui juxta antiquam consuetudinem exercituabunt, secundum quod Saxones.

⁴⁶⁾ Jerney. Keleti utazása I, 277. Jerney mindent felhoz a magyarországi tatárokról, a mit elő lehet találni.

⁴⁷⁾ U. o. I, 275. A helyet Jerney Fraehnbul közli: Veteres Memoriae Chararorum. Mémoires de l' Académie imp. de Sciences de

vala. Bizonyos tehát az, hogy a török uralkodás előtti időben is tatárok valának az országban, még pedig a kúnok közt. Eme tatárok a kúnok után szállingóznak az országba. Ma nincsen legkisebb nyomuk.

Erdélyi Székelyek.

Politikai tekintetben a székelyek Erdélyország történetében nagy helyet foglalnak el, harmadik nemzete lévén amaz országnak a volt erdélyi alkotmány szerint. Valamint Magyarország nádor-ispánja a jászok és kúnok ispánja és bírója volt: azonképen az erdélyi vajdák a székelyek ispánjának nevezték vala magokat, melly czímet az erdélyi fejedelmek is viseltek.¹⁸⁾ Az árpadi királyok telepíték azokat határ-örökül, azaz székelyekül, Erdélynek keleti határaitra, s ruházák fel kiváltságokkal, mint a később oda telepített szászokat is. Mert jóllehet nincsen történelmi bizonyosság arról, hogy mikor kerültek oda a székelyek: annyi látszik bizonyosnak, hogy megelőzték a szász telepítéseket. Megszaporodván, beljebb, azaz nyugat felé is, terjeszkedének, mint *Aranyos Székben*, melly az Aranyos folyó mellékein, Torda és Fejér megyék között szorult. Ezen aranyosi székelyek kiváltsága 1289-ről legelőször áll a »Nemes Székely Nemzetnek Constitutiójai és Privilégiumai« között, mint legrégibb ismeretes székely kiváltság⁴⁹⁾. De bármilly nyomósságú is kü-

St. Petersburg. Tom. VIII. 1822. Pars I. pag. 44. »Natio . . . nota sub nomine Madschar, inter quos in pagis dispersis territorii urbis Budun multi reperiuntur, qui habitu cultuque Tatarorum sunt, et pars lingua eorum loquitur.«

⁴⁸⁾ P. o. Nos Georgius Rákóczi II. Dei Gratia Princeps Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes.

⁴⁹⁾ A Nemes Székely Nemzetnek Constitutiójai, Privilégiumai s a jószág leszállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei. Pesten 1818

lőmben az erdélyi székelyek alkotmánya és története: mint a köz magyarságnak egy része az ethnographiában külön helyet nem követelnek.

Előszámlálván röviden azon népeket, a mellyek összeolvadtak a magyarsággal, azok nemzetiségét is meg kell már lehetőleg határozni, ha előbb a földrajzi és helyneveket látandjuk, a mellyekből nemcsak az ember uralkodását az illető földön lehet kiolvasni, hanem azt is, mit vettek által az új foglalók az előbbi népektől, s mit tanulhatunk a helyi és földrajzi nevekből is amazoknak nemzetiségére nézve.

53. §. A besenyők, palóczok, kúnok, tatárok telepedéseiről szólunkban, helyneveket is hoztunk fel, a mellyek némileg a történetet előadják. Az *Apátfalva* név megmondja nekünk, hogy a helység eredete monostortul és ennek apátjátul származik; a jász és kún helynevek között gyakran előforduló *szállás* elbeszéli nekünk, hogy a kúnok nomádok létire szállottak meg bizonyos helyeken, a mellyeken állandó lakásaik lettek. Minden földrajzi és más helynév egy-egy természetes sajátságot vagy egy-egy történetet tükröz vissza, jóllehet már legtöbbnyire nem értjük a visszatükrözött képet, vagy azért, mert azon nevet a régi korból örököltük, a melly már elhomályosult, vagy azért, mert az újabb nevek támadásának okait sem tudjuk. A helynevek tehát igen igen sokszor mint olyan tanúk állanak előttünk, a mellyek nyelvét nem értjük.

A folyók legnagyobb jelentésűek nemcsak a költöző nomádra, hanem a megtelepedett szántó-vetőre nézve azért legállandóbbak a már egyszer felkapott folyónevek, bármennyire váltják is fel egymást a jövő-menő népek. A mint a történelem világa derülni kezd Magyar- és

Erdélyország földjére, a Duna, Tisza, Maros, Morva, Kulpa, Száva, Dráva folyó-nevek előttünnek és soha többé nem enyésznek el. A rómaiak idejében új folyónevek járulnak amazokhoz mind Pannoniában mind Daciában, jelesen a Murius (Múr), Sala, Arabo (Rába és Rábcza), Granua (Garam), Aluta (Olt), Tibisia (Temes), Samus (Szamos), Ampela (Ompoly), Bersova (Berzova), Tierna Zierna Tsierna (Cserna). A VI. században még Gresia (Körös) lesz ösmeretessé. Mind a Balatonra mind a Fertőre a rómaiaknál csak a Pelso név divatozott.

A folyónevek megmaradnak a rómaiak után, s átörökölnek a magyarokra. A Pelso tó-név megváltozik. A nagyobbik tóra talán már az avarok közt élt szlovénektül a *Balaton* (blato = sár) név ragad, s rajta marad a magyarok között is, kik az ottani szlovéneket magokba olvasztották; a kisebbik tónak *Fertő* lesz a neve, melly magyar szó, ugyanazt jelentő, mit a Balaton. A kisebb folyók is új nevet kapnak, mint a *Lendva*, németül Limbach, *Gyöngyös*, *Lapincs*, *Marczal*, *Eger*, *Hévíz*, *Ternova*, *Kanizsa*, *Ikva*, *Hanság*, *Sárvíz*, *Sió*, *Kapos*, *Almás*, *Fekete víz*, stb. Ezek közt ha némellyek szláv eredetűek is (Ternova, Kanizsa), a többiek világosan magyar nevűek. A *Lajta* a német *Lit-aha* = Lit-folyó, Lit-víz; hajdan *Sárvíz*, *Sárfolyó*⁵⁰). Dunán innen új folyónevek: *Vág*, *Nyitra*, *Ipoly*, a mellyek szláv eredetűek, mint a többi kárpáti folyók. De a gömöri és borsodi *Sajó*, melly a Tiszába szakad, meg a marmarosi *Sajó*, melly ott Sajó Polyána és Sajó nevű helységek mellett folyván az Izával egyesül; továbbá a *Héjő*,

⁵⁰) Lásd a 354. lapon az 1.) jegyzetet. Sara (Lajta) fluvius, Fejér Cod. III, 2. 63, 1225-évbéli oklevélben.

Berettyó, Tápíó magyar folyó-nevek, mint a Dunántúli *Sió*. Ilyenek a *Zsitva, Zagyva, Szinva, Bódva, Bitva, Csórva*, mint a Dunántúli *Lendva, Ikva, Eger, Gyöngyös* van Dunán innen és túl.

Erdélyben magyar folyó- (patak-) nevek az Olt-tal egyesülő *Szeg-aszó, Madaras, Szilos, Nyerges, Kis- és Nagy-Fekete Úgy, Homoród*.

A Szamossal egyesülő *Sajó*, mely a Tamás-Homloka nevű hegyen ered s Sófalva, Besenyő, Nagy- és Kis-Sajó, Sajó-Keresztúr, Sajó-Udvarhely nevű helységek mellett foly el; továbbá *Kapus, Almás, Szilágy, Lapos*.

A Marossal egyesülnek: *Somojó, Hal-aszó, Kis- és Nagy-Küküllő, Kis- és Nagy-Nyarad, Kis- és Nagy-Aranyos. Sikaszó* a Küküllőnek egyik patakja.

Láttuk (a 99. 101. lapon), hogy Schafarik a *Sajó* folyó-nevet szlávnak értelmezi, így: *Sajava*, mert van sok szláv nevű folyó *va* szótaggal, mint a Morva, vagy Morava stb. de az egészen más jelentésű és eredetű. A gömöri Sajót a hegyi tót lakosok *Szlaná*-nak, azaz Sós (víz)-nek, a dobsinai németek az Alsó- és Felső-Sajó nevű helységeket *Unter-Salzach-, Ober Salzach*-nak nevezik; a *Salz-ach* pedig ugyanazt jelenti, mit a tót *Szlana*, azaz Só-folyót. Az Anonymus, a kinek a XIII. századbéli helynevekre nézve nagy hasznát vesszük, a folyót *Sou-jou-* azaz *Só-jó*-nak írja, most *Sajó*-nak mondjuk és írjuk. A *sóu*, só világos, hogy savat jelent, *Sajó* tehát *Sav-jó* vagy *Saj-jó*. Ha ez értelmezés ellen valami kétség lehet, azt a *Héjő* folyó-név oszlatja el. *Héjő*, az Anonymus írása szerint *Heu-jou*, a Miskolcz melletti Tapolcza fürdőben ered, s eleinte Tapolcza, azután Aranyos, Ernőd helységeknel már *Héjő* nevű. A Tapolcza szlávul hév-vizet jelent; az Anonymus *Heu-jou*-ja tehát

Hév-jó, melyből lett *Hé-jó*, mint *Hé-víz* és *ünnep* *hév-víz* és ün-*nap* helyett vannak. Mit jelent hát a *jó* ezekben: Sa-jó, Saj-jó, Hé-jó, Hév-jó? Ez az ugor és finn nyelvekben *jog*, *jou*, *jeag*, *jag*, *jaa* alakú s folyót jelent. A *Sajó*, *Héjő* tehát szószerint só-folyó, hév-folyó, mint a német és szláv fordítások: salz-ach és szlana, tapolcza.

A *jó* = folyó, patak, szót magában nem tartotta meg a nyelv, csak összetételekben. Föltetsző vala előttem, hogy Miskolczhoz közel, a Sajó mellett, ott van *Besenyő* és *Szirma-Besenyő*. Vajjon a folyót jelentő *jó* szó a besenyőkkel jutott volna-e a magyar nyelvbe? Megtudván, hogy Sajó só-folyót teszen, olyan nevű vizet Erdélyben is kell találnom, gondolám: s valóban ott van, mint láttuk, a Szamossal egyesülő *Sajó*, mellyről, úgy mint a borsodmegyeiről, több helység veszi a nevét, s a melly mellett hasonlóképen *Besenyő*, az ottani németeknél *Heidendorf* nevű helység is van. Ez szinte megerősíti a véleményt, hogy talán mégis a besenyőktől származik ez a folyót jelentő *jó* szó. S még egy ethnographiai érdek csatlódik eme névhez. Az erdélyi Sajó melletti Alsó-, Felső-Sajó nevű helységeket ott németül Unter-Schogen, Ober-Schogen-nek nevezik, nem úgy, mint a dobsmai németek Grömörben Unter-, Ober-Salzach-nak. Ebből azt gyanítom, hogy az erdélyi Sajó réges-régen *sajog* (sav-jog)-nak ejtették, — mi eredetiebb a *sajó* alaknál — s ebből lett a német Schogen; továbbá hogy az ottani németek később származtak oda, mint a dobsinaiak, mert már nem kapták meg a folyónak szószerinti értelmét; de a besenyők még akkor is pogányok lehettek, vagy a pogány-voltok emlékezete vala még meg, mert a Besenyő nevű helységet azok a németek Heidendorf- (pogány-falu) -nak nevezek el s nevezik mai napig.

Láttuk, hogy Marmarosban is az Iza folyóba szakad egy *Sajó* nevű patak. Nincs kétség, hogy a *sótul* származik mindenütt eme folyó-név; valamint általa bizonyossá lesz, az is, hogy az a név csak magyaroktól vagy besenyős magyaroktól származhatik.

A folyót jelentő *jó* szónak értelmét tudván, több folyó-név jelentése lesz világossá, p. o. *Berettyó*, mely az oklevelek szerint *Berek-jó*, azaz Berek-folyó; *Tápió* = Táp-jó, *Sió* = Si-jó.⁵¹⁾

Az erdélyi *Küküllő*-t jelesen magyarázzák a »fluvius *Kükül* = *Kükül* folyó,« »*fluvius Kükül aquae* = *Kükül* folyóvíz« kifejezések, a mellyek által a *kükül* és *jó* összetét lesz világossá.⁵²⁾ Sőt mivelhogy a rumunok szláv szóval *Tirnava*-nak nevezik azt, mi németül annyi mint *Dornbach* (lásd a 351. lapot): *Kükül-jó* folyó-névben a *kökény* szó látszik lappangani.

Egynéhány folyó-névben *va* szótag van, melly nagyon szlávოსnak látszik, pedig mégsem az. A *Lend-va*-nak német neve *Lim-bach*; a *Zagy-va* felső részén a *Zagyi had*, azaz Zagyi nemzetség lakik a palóczok között.⁵³⁾ E két tanúság azt bizonyítja, hogy összetétek a *Lend-va*, *Zagy-va*, *Zsit-va* stb. Ez összetétek első tagját úgy nem értem, mint nem a Táp-jó-ét, de másik tagját igen számos folyó nevekben talál-

⁵¹⁾ A *si* szót azért nem tartom egynek a *se* = patak, *séd* patakocska szóval, hogy összetétben találjuk így: *Sió* = *Sijó*, mi annyi volna mint: patak-patak. De ha a *si* szóval a folyás képzeje járt, akkor *Si-jó* annyi volna, mint folyó-víz vagy víz-folyó.

⁵²⁾ »*Penes fluvium Kükül*« . . . »*Terra ad fluvium Kükül aquae*.« A Nemes Székely Nemzetnek Constitútiója etc. pag. 283. 284.

⁵³⁾ Ezt az értesítést Kubinyi Rudolf volt heves-megyei főispántul vettem.

juk meg a szirjének földjén s egyebütt, a hol azok kereskedése folyt, mint a vogulok földjén.⁵⁴⁾ Ez a va is vizet, folyót jelent a szirjén nyelven, mint a *ja*, *jog* szó a vogul és osztják nyelven; annál fogva a *Zsit-va*, *Zagy-va*, *Lend-va* stb. annyit tesznek mint: Zsit vize, Zagy vize, Lend vize. A még talán lehető kétséget oszlatja el a *Bód-va*, *Bold-va*, mellynek német neve Mold-au, azaz Mold-ah, vagyis Mold-folyó.

Különös érdekű az erdélyi Kis-, és Nagy- *Fekete Úgy* is, mellyet a németek Schwarz-Wasser-nek, s a rumunok szlávul *Cserna voda-nak* (= fekete víz) neveznek. A víz a rokon nyelvekben *vet*, *vit*, és *ujty*, *üty*; íme a szokott víz helyett (mellynek *vid* alakja is megvan nálunk ebben: *vides* = vizes), az erdélyi folyó-névben *üdj* (üty) = *ügy*-et is találunk.

Már az értelmezett folyó-nevekből is kisejtjük, hogy a magyar nyelv nem épen egyetlen-egy dialectusnak az eredménye; a mit egyébiránt a helyi viszonyokat kifejező ragok is hirdetnek, a mellyek veszni indulnak, millyenek:

(örök-é	örök-(ö)n	örök-ül
(győr-é	győr-t	győr-ül ⁵⁵⁾
pap-nyi	pap-nyut	pap-nyúl.

⁵⁴⁾ A szirjének földjén vannak: *As-va*, *Ež-va*, *Iž-va*, *Jaj-va*, *Jem-va* (Jó-folyó), *Koj-va*, *Kol-va* (Hal-folyó), *Kos-va*, *Lem-va*, *Lis-va*, *Mil-va*, *Sejva* (nagyon hasonlít a Si-jó-hoz alakja és méginkább jelentése szerint), *Us-va*, *Vil-va*; — a vogulok földjén vannak: két *Los-va*, három *Sos-va*, éjszaki, déli, keleti, *Sig-va*, *Lob-va* stb.

⁵⁵⁾ Győr-ré, örök-ké; győr-ött, győr-rül-féle írás és ejtés a félreértett analogiából származik. Mert *od-t* ed-*t*-ből lett *ott*, *ett*, *itt*: azt gondoljuk, a hol? kérdésre *u* rag felel; mert *vá vé* (fá-vá, béké-vé) van, azt gondoljuk, hogy *mivé* és *hova?* kérdésre azon egy raggal felelünk, mintha egy volna *od-a* és *az-zá*.

A folyó-nevek megmaradtak nemcsak a római korból, hanem a rómaiak előttiből is; a hely- és város-nevek még a római korból sem maradtak meg, az egy Sziszek-nevet kivéve. Az ország-nevek is elenyésztek a következő népeknél; csak a tudós irodalomban ismeretes még Pannónia, Dacia stb. A frank-német uralkodás korából Dunán túl a Sz. Adorjáni apátság és Pécs (Quinque ecclesiae), Dunán innen csak Nyitra nevei maradnak meg: valamennyi helynév tehát a magyarok idejében támadt. S ha hitelesek az első adományok eredeti vagy másolt oklevelei, az azokban hemzsegő helynevek mutatják, hogy igen nagy változás történt volt a magyar társadalomban Sz. István koráig is.

54. §. Közönségesen azt hitték és hiszik nálunk, hogy a hunok, kúnok, besenyők, magyarok mind egy azon nemzetet teszik; az avarokat kevésbbé szeretik, de annál inkább ragaszkodnak a hunokhoz, nemzeti dicsőséget találván a hun származásban. Mit tart a mai ethnographia azok nemzetiségéről, azt megemlítettük (a 35. 122. lapokon); mit és hogyan felelhetünk mi arra a kérdésre?

Előleges tájékozásra szükség tudnunk, hogy az éjszaki sark népeit kivéve Közép Európában és Ázsiában nyugat-kelet felé így sorozódtak a népek: keltek, germánok, szlávok, finn-ugorok, törökök (tatárok), mongolok, mandzsuk, — tibetiek, sinaiak, japániak. Az elsők, a keltek, enyésző félben vannak; a mandzsuk, tibetiek, sinaiak, japániak nem hatván soha közvetlenül Közép-Európára, félre maradhatnak. A többiek akként mutatkoztak hajdan és tűnnek elő ma is, hogy a szlávok nyugat felé seholy sem előzték meg a germánokat; hogy a finn-ugorok éjszak felől a germánokat és szlávokat, kelet felől természet szerint,

csak a szlávokat érték a VIII. IX. századig; hogy továbbá a török népek mindenkor keleti határosaik voltak a finn-ugoroknak; végre hogy a mongolok a törökök után tűnnek fel az európai történelem előtt. A finn-ugorok ősi hazáját az Obi-, Irtis és Jajktul fogva nyugat felé a szlávokig lehet gondolnunk, minélfogva az Ural-hegység volna eredeti fészkek. A finn ág a Balttengerig és Skandináviában az Atlant és Jeges tengerekig nyomult, a hol mind a szlávokat, mind a germánokat megelőzte.

A nemzetiségi kérdés okvetetlenül egyaránt illeti a hunokat, bolgárokat, kozarokat, avarokat, magyarokat, besenyőket, kúnokat.

A hunok történeteit sokan tárgyalták. Déguines⁵⁶⁾ a sinai határoktul származtatá a Volga mellé; a magyar Pray⁵⁷⁾ követé Déguines-t, hozzá toldván a finn rokonságot⁵⁸⁾ is. A legújabb hun-történetíró, Thierry, mellőzi

⁵⁶⁾ Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux etc. IV Tomes. Paris 1756 —1758.

⁵⁷⁾ Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Opera et studio Georgii Pray. Vindobonae 1761.

⁵⁸⁾ Dissertationes Historico- Criticae ad Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Auctore Georgio Pray. Vindobonae 1774. »Régen sejtettem volt már valamit a magyarok és finnek rokonságáról, úgymond az első lapon, de híjával valék a fő okvetésnek (tamen quibus in hoc argumenti genere opus est, auctoramentis destitutus). Most a Norvégából visszatérő Sajnovics *Bizonyítása* (Demonstratio) a lapp és magyar nyelv egyezéséről (congruentia), melyet előbb Kopenhágában s azután N. Szombaton 1770-ben kiadott, minden kételkedést megszüntet.« Mert Pray jól érzi vala, hogy a nemzetiség kérdésében a nyelv az egyedüli döntő. Azért mondja ugyanott (a 2. lapon): »ha több maradvány volna meg a hunok és avarok nyelvéből, világos bizonyítással élhetnének,« úgy a mint áll a dolog, csak történeti okoskodáshoz folyamodhatni. S ebből az okoskodásból

ugyan Déguines sinai kutatásait, de *hun szövetséget* fogad el azon a területen, a mellyen Jordanis találta a hunokat (lásd a 119. lapot). »A hihetőséget követve, úgymond Thierry, a hun uralom magában foglalta mind azon népségeket, mellyeket az általa bírt föld maiglan fölmutat, keleten a törököket, nyugoton a finneket, sőt igen valószínű, fölvétellel a mongol fajnak egy uralkodó törzsét is, melly az ázsiai testalkat jellegét élesebben tüntette elő, mint a finnek. Valóban a történetirat Attilát és a hun nemzet egy részét a kalmük typus túlzásával rajzolja.«⁵⁹⁾ Lehet-e bármi alapon is — mert azon kornak történetírójibul senkisésem bátorkodhatik Attilának vagy hunjai egy részének testalkatját úgy leírni, a mint a zoologicus ethnographia követeli — lehet-e mongolokat is a hunok szövetségéhez számítani, tehát biztosan állítani, hogy Attila birodalma teljes-tökéletes előmintája a Dsengizkhánénak: azt nem tudom, sőt inkább tagadom. A valóhoz legközelebb vágó hihetőség tehát az, hogy a hun szövetség vagy egyedül finn-ugor, vagy finn-ugor és török népekbül állott. De ez is olly tág fogalom, hogy az ethnographiában nem jelent többet, mint például Peschelnek »mongol-féle népek« fogalma (a 39. lapon), föltéve, hogy *ethnos-on, nemzetén*, valami egységet gondolunk.

Láttuk azon mondának eredetét (a 295. stb. lapon), a melly a magyarok igenes kapcsolatját a hunokkal hiszi;

kihozza Pray, hogy az avarok és magyarok a hunok testébül és számbából valók, valamint a finnek is hun eredetűek (priusquam Finnos Hunnicæ originis populum fuisse ostendam, necesse est, ut Avaros et Hungaros ex Hunnorum corpore et numero itidem fuisse declarem).

⁵⁹⁾ Attila történelme, írta Thierry Amadé, fordította Szabó Károly, Pesten 1865. Az 5—7. lapokon.

azt is láttuk, hogy a monda hitének legkisebb történelmi alapja nincsen. A hunok nemzetiségét tehát sem az általános, sem a magyar történelem adataibul meghatározni nem lehet. Az egyedül kalauzó és bizonyító eszköz, a nyelv, teljesen hiányzik. *Hunnivar* és *vadon* volnának az egyetlen hun szók, a mellyekből okoskodnak: de a *Jordanis hunnivar*-ja nem várat, hanem folyót jelent (lásd a 116. lapon a 85. jegyzetet), ⁶⁰⁾ a *vadon* szó pedig, mellyet örmény írókban fedeztek föl, egy maga nem sokat bizonyíthat. Néhány számnév, meg néhány igeszó biztosabb vélekedési alapot nyújthatna: de olyanokat nem találunk sehol. A hunok nyelvéül nem tudunk semmit: ez az egyetlen igazság. De ha igenesen nem tudunk s nem is tudhatunk arrul semmit: talán kerülésen juthatnánk némi tudomására, t. i. a hunokhoz legközelebb álló népet hozván elő segítségül. Ez pedig a bolgár nép.

A **bolgár** nép legközelebb viszonyban tűnt fel a *kururgurok* és *uturgurok* csapatjaival, ezek meg a hunok maradványai. Ha tehát a bolgárok nemzetiségét meghatározhatnók, arrul legalább azon hunok nemzetiségére lehetne következtetni, a kiknek maradványai a *kururgurok* és *uturgurok*. A bolgár népnek, mint tudjuk, egyik része a Volga mellékein lakott, a hol azt Ibn Dasta és Constantinus ismerék (lásd a 200. 208. lapokat).

Almus király alatt, ki Vasilkonak írja, 921-ben tel-

⁶⁰⁾ »Der Käme *Hunnivar*, der wohl eins ist mit War und Chuni, findet sich merkwürdig auch schon bei den Hunnen, nur vom Jordanes arg miss verstanden « mondja ugyan Zeuss (die Deutschen, a 726. lapon), mert nem tudja, hogy a ὄβας ebben ὄβασχωνῖται hegyet, erdőt jelent, vagy is az Uralt, s *Var-chon* = hegyi, vagy Uráli ember, mint látni fogjuk.

jesen befogadák az izlamot, melly alkalommal Ibn Fozlan (v. ö. a 204. lapot) becses tudósítást ír rólok.⁶¹⁾ A bolgár király *vlatavaz*-nak nevezte volt magát, ezentúl mint mohamedán fejedelemé, emir lesz a méltóság-neve; a lakosok *szidsu-t* isznak, az az méhsert mi *sicsovka* lehet. Ez a három szláv-szó: *vasilko*, *vlatavaz*, *szidsu*, bizonyítja, hogy már 921 tájon a szláv-ság erősen hat vala a bolgárookra. De a kutya-vonításbul jósolának; a kígyó szent állat vala nálok; egyik ruhájok — Ibn Fozlan sapkának mondja — *kalensuve* (قلنسوة); hozzájárul, hogy Ibn Fozlan és más arab írók, a bolgár nyelvet különbözőnek mondják mind a töröktül, mind a perzsátul, de egyezőnek a kozarral. Fő városuk neve *Bulgar*, mellyet az oroszok 968 vagy 969-ben kifosztanak; ezt a nevet úgy értelmezhetjük, hogy *bul-gar*, *kar*, *gar* a szirjén, permi és votják nyelvekben várost jelentvén; *bul-gar* annyi volna, mint *bul-város*. Mind ez ugor nyelvű nemzet mellett tanúskodik.⁶²⁾ De más bolgár városok, még a mongol becsapás előtt is, mint *Salakula*, *Cselmata*, *Asli* stb. török nevéeknek látszanak. Sőt a levelezés is a bolgár király és a bagdadi khalifa között alkalmasint

⁶¹⁾ Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen aus Ibn-Foslans Reiseberichte. Von Ch. M. Fraehn. St. Petersburg, 1832.

⁶²⁾ Hogy az ugoroknál a kutya sajtóságos tiszteletben állott, bizonyítja az is, hogy a szerződésnél kutyára esküdtek, mint a vádbul láttuk, mellyet a német papok a morvaiak ellen (a 190. lapon) emelének, s látni fogjuk a moesiai bolgároknál. A *kalensuve* szó világosan ugor, mert *kaleng*, *kalang*, *kalén*, *kalan* az osztjákban rén, *sah*, *sau*. *su* pedig csuklyás bor ruha; az arab író *kalensuve*-ja, tehát a mai osztjákban is *kalensah*, *kalensau*, *kalensu* volna, az az rénbőr csuklyás ruha. — A kígyó is mai napig szent állat a voguloknál (*jelping uj*), az osztjákoknál (*jeming vuj*) stb.

török nyelven folya, melly nyelvet már akkor Bagdadban is értenek valá, úgy hiszi Fraehn. Ez író szerint a bolgár nép, valószínűleg, a nagy finn-ugor csoporthoz tartozott, melly azután erősen szlávssággal és törökséggel vegyült; míg a volgai bolgárok majdnem egészen török, a Dunán túli atyafiaik pedig szláv nyelvűekké lettek.⁶³⁾ Ma a volgai Bolgárországban mordvinek, cseremiszek, csuvasok és tatárok laknak.

A dunai bolgárok legrégebb emléke az újabb időben feltalált jegyzék, melly a bolgár fejedelmeket 765-ig előszámlálja. Szláv nyelven van írva. de sok érthetetlen szót foglal magában, mellyek az eredeti bolgár nyelvből valók. Azokat Hilferding a magyar nyelvből magyarázá meg, de sikertelenül, úgymond Jireček, a bolgár történetek legújabb írója.⁶⁴⁾ A tulajdonnevek, mint: Avitochol, Dulo, Irnik (hasonlít az Attila írja Irnak nevéhez), Tervel, Vokil, Ukil, Ugain, Umor stb. ugor-féle nyelvűeknek látszanak. — Hitelesebb emlék azokról a bolgárokról I. Miklós pápának 866-beli feleletei a bolgár kérdésekre (lásd a 183. lapot), a mellyekből látjuk, hogy ló-farkú boncsok volt a pogány bolgárok hadi zászlaja, hogy kardra esküdtek, kutyát áldoztak szerződéskor, hogy hajaikat nyírták s vászon csalmát viseltek, mi mind részint ó magyaros, részint törökös.⁶⁵⁾ Legbizonyítóbb tanúság volna a nyelv, ha t. i. a mai szláv bolgárban a régi nyelvnek is némelly szavai meg-

⁶³⁾ Fraehn idézett munkája 23. lapján.

⁶⁴⁾ Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876. A 127. lapon.

⁶⁵⁾ Responsum XXVI. Cauda equi signum militare in proelio. — Resp. LXVII. Spatham in medium afferre et per eam juramentum agebatur. Resp. LXVI Cum ligatura lintei, quam in capite gestatis, ecclesiam intrare.

maradtak, mint az *our* szó. Ez a szó, melly annyi mint *úr*, a bolgár urakról a szláv alattvalók nyelvébe ment által, úgymond Roesler. Az tehát világosan a régi bolgár nyelvet ugornak mutatja. ⁶⁶⁾ Még az oláh nyelv is tanúskodhatnék a bolgár kérdés meghatározásában; mert föltehető, hogy abba is a régi bolgárból juthattak szók, mellyeket az eredeti alakjukban őrzött meg. Tudva levő dolog ugyanis, hogy a kölcsönvevő nyelvben a kölcsönvétek, némi alkalmazkodás után, változatlanul maradnak meg. Roesler ezt az utat is megkísérté, azon különösen a *mai* és *sur* (szürke) szókat szedvén fel. ⁶⁷⁾

A régi bolgár államszerkezet a nemességre volt állapítva. A fejedelemnek neve *khán* (a XVI. XVII. századbeli magyar nyelvben *hám*) volt, a kinek tanácsát a hat *boli-as* tevé, a melly méltóság-névből némellyek a szláv *boljarin*, *bolêrin* (nemes) szót származtatják, melly csak

⁶⁶⁾ Оуръ Miklosich, Lexic. ling. palaeoslav. Lásd Roesler Romanische Studien, Leipzig, 1871. a 252. lapon. »Daraus die slav. Einnahmen Uroš, Urica.« — A mit azomban se Miklosich, se Roesler nem tudhattak, az *our* szó, melly a magyar *úr*-nak felel meg, az osztjában *uort* és *urt* = fejedelem, *úr*, lásd: Az éjszaki osztják nyelv, írta Hunfalvy Pál, Budapest, 1875. A szótár 183. lapján. Ez a *our*, *úr* szó, meg az Ibn Fozlan *kalensuve*-ja, egymásnak becsét fokozzák.

⁶⁷⁾ Roesler, Rom. Stud, a 254. lapon. »Valachisch *mal* Ufer, Küste, ist nicht im Romanischen oder Slavischen oder sonst wo aufzuzeigen gewesen,« tehát a szamojéd *mura* »Sandiges Ufer« szóval veti össze, nem tudván, hogy a *mál* szó közkeletű a magyarban, mint a *besenyő-mál* (a 355. lapon) mutatja. A vogulban *majl*, az osztjában *meil* *mál* és melly; partmálja. A *sur* = szürke, helyes; *zete-ke* (fekete), *szó-ke*, *szöl-ke*, *szür-ke* deminutiv-ek. Roesler a szamojéd nyelvre gondola, mert nem ismeri vala az osztjákot, midőn az oláh nyelvben is a régi bolgár nyelv nyomait kereste.

az oroszoknál és bolgároknál divatos, s ezektől jutott az oláhokhoz és orbonásokhoz (albanes-ek) is.⁶⁸⁾ Az udvariasság szerint a byzantinus követ legelőbb a fejedelem, neje és gyermekei egészségét tudakolá, arra a kanartikinét és bolias tarkan-ét, azután a hat nagy bolias-et meg a belső és külső boliasok-et, végre az egész népét.⁶⁹⁾ A bolgár *nagy bolias*-ok (*Βολιάδες οί μεγάλοι*) az embert a magyar *jó-bágyokra* emlékeztetik, mellyek a királyhoz legközelebb álló méltóságok valának (lásd a 345. lapot); sőt azt a vélekedést is támasztják, hogy a magyar *bágy* (bagy) talán inkább a *boli*-val, ez lévén tője a *bolias*-nak, vethető össze, mintsem a kozar *bak*-kal, v. ö. a 210. l.

Összefoglalván mindent, a miből a bolgárok nemzeti-ségére következtethetni, azt kell mondanunk, hogy a bolgárság ugor nép volt, a mellyre korán mind a török mind a szláv kezdett hatni, míg amaz a volgai, ez a dunai bolgárokon győzött. S ha így kell a bolgár kérdésre való feleletet meghatározni, ugyanaz reáillik a hunokra is. Ugorok voltak tehát mind a hunok, mind a bolgárok: de különösen, milyen ugor nyelvűek? azt lehetetlen megmondanunk.⁷⁰⁾ A ki a hunokat a magyarok igenes elődjének s velök azo-

⁶⁸⁾ Jireček idézett munkája 133. lapján. Ott a *Bulias Tarchan*-t így magyarázza: »magyarisch *tár* Schatz.« De a *tar* hajdan *taver* volt, innen a *tavernicus* = Schatzmeister, most fináncz-miniszter. A bolgároknál is, úgy emlékszem, megvolt a *tavernik*. Egyébiránt ez is hasonlatosságra mutat a magyarral.

⁶⁹⁾ Constant. Porphyrog. de caeremon. aulae. Byz. ed. Reisske, p. 393.

⁷⁰⁾ Zeussnek ez a véleménye: »Es wird sich immer nicht mehr folgern lassen, als dass die Bulgaren und Hunnen eine weniger schon gebildete und in Sprache abweichende Abtheilung desselben Stammes mit den später auftretenden Türken gewesen seien.« De mi az a ke-

nos nyelvűeknek alítja, az nem is sejti azt a sok és nagy közbevetést, a melyet a hunok és magyarok között találunk.

A **kozarak** nemzetiségére következtetni lehet először ezekből: *Sarkel* kozar vár, mint a 209. lapon láttuk, *fejér szállást* jelent; a József kozar király levelében olvasható leszármazás a 267. lapon (ez pedig honi tanúság) ugor népekre mutat; Ibn Fozlan s más arab írók a kozar nyelvet a bolgárral egyezőnek találták; Tabari († 924), mint a későbbi orosz Nestor, a kozarokat ugoroknak is nevezik.⁷¹⁾ Minthogy a *sarkel*, az egyetlen megmaradt kozar szó, *fejér* (sár, šor) ház-at (kel, kil) jelent nemcsak a vogul, hanem a csuvas nyelven is: azért ebből és a többi tényekből azt hozzák ki sokan, hogy a kozarak *ugor* nép voltak.⁷²⁾ Másodszer következtetni lehet a *khagán*, *bég*, *bej* (πέχ) fejedelmi címekből, a *khatun* (törökül asszony) szóból, meg abból is, hogy a byzantinus írók a kazárokat közönségesen törököknek nevezték, valamint Ibn Dasta is (a 200. lapon) a kozarak hitét, mielőtt a zsidó vallásra tértek, hasonlónak

veszbbé szépen alakult török nyelv? Vajjon melyik szebb germán nyelv: a skandináv-e? vagy a németalföldi, vagy a felnémet?

⁷¹⁾ Die Chazaren heissen geradezu Juháran, d. i. Ugrier bei Tabari. Dorn, Geogr. Caucas. lásd: Roesler, Romanische Studien, a 250. lapon. Nestor, Schlezernél II, 112. 113. Itt Nestor a kozarokat *fejér*, a magyarokat *fekete* ugoroknak nevezi.

⁷²⁾ Nemcsak Cassel és Klaproth (lásd a 267. lapot), hanem Saint-Martin (Nouvelles Annales de Voyages. 1851. Sur les Chasars) — Graetz H. (Geschichte der Juden, V. Bnd, Magdeburg 1860, a 211. stb. lapon »die Chazaren oder Kozaren, ein finnischer Volksstamm, verwandt mit den Bulgaren, Avaren, Uguren oder Ungarn«); — Roesler, (Romanische Studien, a 251. lapon »an dem igrischen Character der Chasaren zu zweifeln halte ich für verlorne Mühe.«)

mondja a törökök hitéhez. Ezekből mások azt hozzák ki, hogy a kozarok *török* nép voltak.⁷³⁾

De az arab írók a kozarok egy részét *tulajdonképi* kozaroknak is nevezik, különbséget tevéen a fejr és fekete kozarok között,⁷³⁾ mibül az tetszenék ki, hogy a kozarok nem egy, hanem több törzsbül, sőt lehet, hogy több népbül is állottak.

Talán mind ezeknél többet nyom a magyar nyelvbül vont tanúság, mellyet a kabarok egyesülésével kapcsolhatunk össze. Tudjuk ugyan is, hogy a kozaroknak egy törzse, a kobarok, elszakadván amazoktul, a magyarokhoz állott, lásd a 215. lapot, s a mint Constantinus Porphyrogenitus mondja, a kozar nyelvre taníták a magyarokat, megtartván még saját nyelvöket, de megtanulván a magyarok nyelvét is. Világos itt két különböző nyelvnek érintkezése, sőt bizonyos tekintetben egybeolvadása. Tudjuk pedig, hogy a magyar nyelvnek külső történeteiben a török hatás szintúgy látható, mint a szláv hatás. Ha már a szláv szökat helyesen a szlovének beléolvadásából a magyar népbe származtatjuk, a török szökat is egy török néptörzsenek a magyarságba való beléolvadásából kell származtatni, A történelmi bizonyosság szerint a kabarok egyesültek a

⁷³⁾ Déguines (Histoire des Huns stb.); — Zeuss (die Deutschen, a 723. lapon: »Wer sind nun die Chazaren? Leider stimmen die alten Aussagen über das Volk nicht überein. . . . Aber wenn die Chasaren wohl allerdings Türken, jene Kara-Chasaren nur verschiedenen und die altern von der Chazaren überwältigten Bewohner des Landes, die Südbulgaren wären?«

⁷⁴⁾ Ouseleys Geograph: A kozarok kétfélék, vannak feketék, s olly sötét hajúak, mint a hinduk, s vannak csinos színűek. Zeussnál a 724. lapon. A feketék a *kara* (fekete) *kazarok*.

magyarsággal: tehát a nyelvünkben található török szók a kabaroktul valók. S ezt támogatja még egy nyomós tény. A kozar *sar*-kel inkább a sajátságos csuvasbul, mintsem más török nyelvbül fejthető meg. Egy török nyelvben sincs meg a *kel*, melly házat, szállást jelent, hanem egyedül a csuvasban; továbbá a törökös *tenger*, *ökör*, *iker*, *borjú*, *karó* stb. *r*-es szók egy török nyelvben sem fordulnak elő *r*-rel, mindenikben *z* lévén, így: tengiz, öküz, ikiz stb. hanem egyedül a csuvasban. Bátran lehet tehát állítani, hogy eme törökös szók csuvas-féle török nyelvű törzstül származnak, s hogy a kabarok valának ilyen csuvas-féle nyelvűek. Ebbül nem foly még, hogy az egész kozarság ilyen nyelvű volt, föltéve, hogy különbség is áll vala fenn a kozarok közt: de igen is szükségképen foly, hogy egy része, a kabarok, ilyen nyelvű volt, s ha különböztek a többi kozaroktul, talán éppen azért is elváltak azoktul. — A magyarok és kabarok összeolvadása nem tesz föl vérrokonságot, vagy egynyelvűséget, mint a későbbi szlovén beleolvadás sem rokonságbul történt. ⁷⁵⁾

A kozarok emlékezetét sok helynév őrzi meg Oroszország több vidékén, millyenek a *Kazarecz*, *Kazaricsi*, *Kazarinov*, *Kozarovka*, *Kozari* stb. ⁷⁶⁾ Nálunk az Anonymus is hallott valamit a kozarokrul, mert (XI) a Maros és Szamos folyók közzé Marotnak birodalmát helyezi, »mellyet a *Kozar* nevű népek laktak,« úgymond. Arra felé most ugyan csak *Kozar-vár* van Belső Szolnokban és *Kozard* Szatmárban, de Anonymus idejében talán több

⁷⁵⁾ Nem állhat Pray véleménye, melly szerint a magyarok nemcsak szomszédjai, de vérkonai is voltak a kozaroknak. »Hoc loco ostendendum, Hungaros Chazaris, ut necessitudine sanguinis, ita locorum positu imitimos fuisse.« Dissertat. a 61. lapon.

⁷⁶⁾ Schafarik, slav. Alterthümer II. 65.

helynév volt meg, a mellyeknél fogva az ott létezett kozar népet említé. Baranya megyében van *Nagy Kozar*, *Kis Kozár*, *RácZ Kozár* Vasban van *Kozári*; Nógrádban *Kozárd* és *Kazár*.⁷⁷⁾

Szinte még kevesebb módunk van az **avarok** nemzeti-ségének meghatározására, mint a kozarokéra. A kozar nyelvbül legalább egy helynév, *Sar-keI*, maradt meg: az avar nyelvbül az érthetetlen *bokolabra*-n kívül (lásd a 152. lapot), egy érthető szó sem jutott ránk; még a híres erőségek (hring, ring = kerítés) avar neveit sem jegyzék föl

⁷⁷⁾ A kozaroknak zsidó hitre való térését a 181. lapon, csakúgy hozzátetésbül, Constantinus és Methodius idejére (862 utánra) gondolám, nem ismervén *Graetz* munkáját (*Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Aus den Quellen neu bearbeitet, Magdeburg 1860 stb.*). Graetz az V. kötet 213. lapján a kozarok megtérését 740 tájra teszi, mert Bulan, Józsefnek elődje, a kit a levelébül ismerünk, 731-ben győzött volt az arabokon és örményeken, s mert a képrontó (iconoclasta) vagy isauriai Leó (III. 718 — 741) üldöze ki a zsidókat, a kik a kozarokhoz menekülének, s megtéríték azokat. Graetz úgy adja elő a történetet, hogy mindjárt a *khagán* és *bég* lőnek zsidókká: de József, a saját levele szerint, bég vala, s elődje Bulan is az. Homályossá teszi a történetet az a körülmény — mellyre Graetz nem figyelt, úgy látszik, — hogy ugyanaz a Leo a kozar khagán leányát jegyezte el fijának V. Constantinusnak (lásd a 208. lapot), melly leány keresztyénné válván *Irene* nevet kapta. Ez a Constantinus is (741 — 775) nagy üldözője vala a zsidóknak. Úgy hiszem, az akkori khagán, mint ujdón megtért zsidó, tán jobban buzgólkodott volna, s leánya, ha keresztyénné vált is, talán enyhítette volna Constantinus: dühét a zsidók ellen. De ha már 860 tájon buzgó zsidók voltak a kozár fejedelmek, miért kérenek akkor keresztyén tanítókat Konstantinápolybul? Pedig a missionarius Constantinus és Methodius utazása a kozarokhoz nem kevesbbé hiteles, mint a kordovai zsidó Chasdainak levele József kozar királyhoz s ennek felelete.

a Nagy Károly történet-íróji.⁷⁸⁾ A kozarok emlékezetét nálunk is helynevek tartják fen máig: az avarok emlékezetét, a kik harmadfél száz évig uralkodtak itt, egyetlen egy helynév sem örökíti meg; mert a *Győr* helynevet (Nagy-Győr, Kis-Győr, Diós-Győr stb.) csak azok vehetik avar emléknek, a kik a német ring-et, a *gyűrű* közbevetése által, *győr*-re magyarazzák; az avar *Vetvár* pedig nagyon kétséges. Igazán föltetsző az, hogy a híres népnek hosszú uralkodásából egy *kengyelvasnál s két három agynál* (v. ö. a 155. 156. lapokat) egyéb nem maradt reánk. — Mellőzvéen az írók véleményeit az avar nemzetiségéről, lássuk, hogy mi-bül mit lehet kihozni.

A görög írók az avarokat *ogor*, *ugor* népnek nevezték s a *Fekete Til* (Kama) mellékéről származtatták (lásd a 132. lapot). A görög írók közzül Menander (594) és Theophylaktus Simocatta (629) hozták fel először az *ogor*, *ugor* nevet, a melyet Jordanis (550) már a *hun-ugur* és

⁷⁸⁾ Az avar erősségek kifosztogatása annyira szaporítá az aranyat és ezüstöt a frankok közt, hogy az áruk egy harmadával felszöktek, azaz annyival lejjebb szállott az aranyak ezüstnek becse, mint Amerika fölfedezése után az ottani új bányák rendkívüli jövedelmének következtében. Allg. Augsb. Zeitung, 1876. Nr. 122. *Die Wahrungsfrage, Österreichs vor einer Enquête-Commission.* »In der Geschichte der Preise sind nur zwei Ereignisse bekannt, welche eine grössere Umwälzung herbeigeführt haben. Diese Ereignisse waren nämlich die Einnahme des hunnisch-avarischen Lagerringes in Ungarn durch die Franken, unter Karl dem Grossen, wo die während mehrere Jahrhunderte im römischen Reiche zusammengeraubten Schätze aufbewahrt worden waren. Durch diese Beute wurde der Edelmetallvorrath im Frankenreich so vermehrt, dass der Geldwerth im 9. Jahrhundert um ein Drittel sank. Das andere war die Entdeckung von Amerika und die Aufschliessung der Silberminen von Potosi.«

hasonló nevekben megemlített volt. E szerint az avarok *ugor* nép voltak, mint a bolgárok és a magyarok; a kiknek latin és német neve (Ungria, Ungarns, Ungern) is onnan származik.⁷⁹⁾ Legalább mind *Regino* mind *Liutprand*, a kik a nyugatiak közül először emlegetik a magyarokat, ezeket csak azért nevezek *ugróknak*, *ungroknak*. mert az ismeretes *Ugoria* felől jöttek be.

Nem egy, hanem több törzsből állott az avar nép is; a *var*, *uar*, és *chun*, a *tárniuk* és *hoczager*, meg a *zabender* törzset megemlítettük a 149. lapon. A *var*, *uar*, *ur*, *vör* az ugor (vogul, permi stb.) nyelvekben hegyet, erdőt jelent,

⁷⁹⁾ Sasinek Ferencz V. (Die Slowaken. Eine Ethnographische Skizze. Zweite revid. Auflage. Prag, 1875, a 14. lapon) a *Tatra*, *Mátra* szók elmés játékaival mulattatja olvasójit (a *Fátrá*-t mellőzi, mert talán megzavarná a játékot) s kihozza, hogy az ő szlávok a zordonabb atya-hegy (Tátra) és szelídebb anya-hegy (Mátra) körül sorozódtak, s azért nevezek magokat *uhri*, *ugri*-knak = hegy-mellékieknek. — A IX. X. és XI. századbeli német és latin írók azután, tudatlanságból — ezt kell következtetni — a szlávok nevét a magyarokra veték, így jártak volt Jordanis, Menander és Theophylactus is az *ugor*, *ogor* névvel. Hasonló tudatlanságban leledzett az orosz Nestor is, a ki *ugri bjelü* és *ugri csernii*-t írt, de azon nem a Sasinek *hegy-mellékieit*, hanem a kozarokat és magyarokat értette.

Az *ogor* név a vogulok mondáiban is szerepel. Két óriás küzdött egymással a Sosvában, Pori-panne és Meng; ez utóbbinak egyes tagjait ellöve amaz, s mindenik tagból egy egy sziget támada a folyóban. Kilehelvén életét Meng, *ogor! ogor!* kiálta (ranguls: *ogor! ogor!*), azért híják Odornak a Sosvába szakadó patakot, s *Ogor-sunt*-nak (Ogor szájnak) a patak beszakadását, a hol Meng meghalt. A Sosva és Sigva (vogulul *Tájt* és *Sáhu*) felső vidékein közel az Uralhoz és az Ural között találjuk azon folyóneveket, mellyek híresek mint népnevek. A két folyónak szírjén neve *jögra*, orosz neve *vogul*; a *jögra*-ból lett a *Jugra*, *Juharia*, az orosz névből a *Vogul* népnév. Magát az Uralnak eme részét *Juhorski chrebetek* híjják a mai oroszok.

hum, *chum* pedig embert; a byzantinusok *var-ckún*-ja, *var-chon*-ja, hegyi embert teszen. Minthogy pedig az Uralnak is általános neve csak *var*, *uar*, *úr*, azaz hegy: az avar *var* és *chun* törzsek nevei onnan származhatnak. Sőt az *avar* név maga sem látszik egyébnek az *uar* névnel.⁸⁰⁾ — A *tar-niak koczager* törzsnevek is ugor-félék: a *zabender* perzsafélének látszik.

A *khagdn* méltóság-néven kívül, melly törökös, a *jugur* és *tudun*, vagy *sodan* fordulnak elő. A *jugur* nagyon hasonlít az *ogor*, *ugor* szóhoz; nem tudhatni, vajjon nem-e egy külön törzsnek fejedelme? mert Eginhardtnál a *khagán és jugur* követei vannak megemlítve.⁸¹⁾ A *Capzanus*, melly egyszer fordul elő, nyilván csak a *Caganus*-nak elferdítése. — A *tudun*, *sodan* ismét ugor szónak látszik éppen hangjánál fogva, mert a magyar *tud* a mordvinben *sód*, s ha szabad erről az avar szó értelmére következtetni, a *tudun*, *sodan* tudó, tudós volna, mi papi hivatalra illenék. De hogy főpap volt-e a *tudun*, *sodan*, azt a N. Károly történet-írójibul nem sejthetni ki.

Pilgrimnek koholt levelei között ott van II. Eugenius pápának 826-ki bullája (lásd a 295. és 313. lapot), mellyben a *vetvári* püspökségrül van szó az avarok földjén. Pilgrim 974-ben küldé okleveleit, tehát Eugenius pápáét is, Rómába VII. Benedekhez; előadása szerint Pannoniában az előtt *Faviana*, és *Vetvár* püspökségek a lorchi érsekség

⁸⁰⁾ Zeuss, die Deutschen, a 291. lapon, azt véli, hogy az *avar* név a persa *avare-bül* lett, mi költözködöt jelent, ugyanazt, mit a német *Schwebe* (Suevi). Valószínűbb az *uar*, *var*, *avar* származtatás.

⁸¹⁾ Missi quoque Hunnorum *Agani* et *Jugurri*, így nevezi Eginhardt a N. Károlyhoz küldött avar követeket.

alá tartoztak. Habár mind koholt is azokban az oklevelekben: a helynevek Laureacum (Lorch), Nitria, Faviana valódiak; vajjon nem valószínű-e, hogy Pilgrim idejében *Vetvár* is megvolt, vagy egy *régibb* *Vetvárnak* emlékezete volt meg, mint a Favianá-é? *Vet-vár* pedig *Víz-vár* volna, mert tudjuk, hogy *vet*, *ved* annyi mint *víz* (lásd a 228. lapot).⁸²⁾ Ha valami módunk lehetne annak bizonyítására, hogy *Vetvár* már 826 tájon állott fen, talán mint egyik avar »ring« azaz kerítés, vár: akkor egy biztos avar szóra tennénk szert, melly a *Fertő* tó-nevet is avarnak bizonyítaná.

Az avarok maradványai legtovább a Fertő, Sárvíz (Lajta), és a mai Bécs környékén láthatók, miszerint azt gondolhatni, hogy az oda érkező magyarok még avarokat találtak. Föltetsző, hogy a *Balaton* név szláv lévén, a *Fertő* nem az: ha másunnan nem tudók is, eme nevekből folyna, hogy a magyarok a Balaton vidékén szlávokat, a Fertőén pedig nem találtak szlávokat. Tehát a *fertő* szó az avaroktól származhatik, mert azoknak ott léte szinte még 844-ig bizonyos (lásd a 165. lapot). Ez a valószínűség avval erősödik meg, hogy nem igen képzelhető, hogy a nagy tónak a magyarok érkezéig nem lett volna külön neve. S ha a *fertő* szó megvolt az avaroknál, a *Hanságot* is nekik lehetne tulajdonítani. Egyébiránt a *fertő* is ugor, azaz a rokon nyelvekben is meglevő szó, jelesen a szép és nagy Észtor-szági tó, a *Virts* (Wirz-see) is fertő, mert *virts* észtül mocsár, sár, az, mi a szláv blato. Tehát a *Balaton*, *Fertő*,

⁸²⁾ Pray, Timon után, *Vetus-Varinum-nak*, *Ó-várnak*, gondolja, még pedig *Magyar-Óvárnak*. *Annales Veteres Hunn. Avarum et Hungar. Vindobonae* 1761. a 286. lapon. — Fényes pedig azt hiszi, »*Vet-varia* az Alsó-Ausztriában fekvő Német-Ó vár (Altenburg) helyén fektüdt.« *Magyarország Statistikája*, Pesten 1842. a 89. lapon.

Virts tavak egy jelentésűek; az észti *virtis* pedig azonos a magyar *fercs*, *fröcs* szóval.

De ha bizonyos volna is, hogy a *vetvár*, *fertő*, *hanság* szók nem az avaroktól, hanem az újabb megszállóktól valók: az avarok ugarságát mégsem lehetne tagadni. —

A nyugati vagy latin íróknál több ethnographiai tudással vagy legalább kíváncsisággal valának a byzantinus írók. Mint láttuk, a Nagy Károly történetírója nem találák érdekesnek legalább egy avar erősségnek avar nevét följegyezni: a byzantinus császári író, Constantinus, ellenben nem mulasztá el a **besenyő** várak többnyire besenyő nevestül való előszámlálását. A Deneperen inneni részen, melly Bulgária felé néz, a folyó gázlóinál üres várak vannak, úgymond, a mellyekben egyházak romjai, kő kereszték stb. találkoznak, talán a rómaiak, az az görögök, emlékei. Ezeket a régi várakat a besenyők lakván így nevezek el: Az első *Fejér-vár*, a fejező kövekről, úgy hiszi Constantinus; a többiek *Tung-gata*, *Krakna-kata*, *Salma-kata*, *Saka-kata*, *Giau-kata* (lásd a 112. lapot). *Fejér-vár* bizonyosan a fő vagy székes vár; sajnálni lehet, hogy Constantinus ennek besenyő nevét nem írta le. A többi öt várnak nevében *kata*, *gata* tűnik elő, a mi nyilván köz névszó, melly tulajdonnevekhez járult. A *kat* az ugor és finn nyelvekben házat jelent, mint a kozar-csuvas *kel*; a *Tung-gata*, *Krakna-kata* stb. tehát annyi lehet, mint: *Tung-háza*, *Krakna-háza*, *Szalma-haza*, *Szaka-háza*, *Gyau-háza*. E hely-nevek első részeit, a tulajdon-neveket, nem értjük: mint p. o. az *Eszter-háza* első részét sem: ámde utó részök, a *gata*, *kata*, világos, s a kozar-csuvas *kel* után ítélve, tökéletesen érthető is. Nálunk is a *ház* szó igen sok helynévben előfordul; a például felhozott *Eszter-házán* kívül ott vannak *Fülöp-háza*,

Fél-egyháza, Had-háza, Halom-egyháza, Kerék-egyháza, Nyár-egyháza, Nyír-egyháza, Egyházas Bükk, Egyházas Fűzes, Egyházas Hollós stb.

A magyar folyó-nevek közt a *jog, jó* (= folyó) is lévén, s annál besenyő telepeket találván a 363. lapon, igen természetes a kérdés: vajjon *ezen jog, jó* szó, melly folyót jelent, nem jutott-e a besenyőkkel a magyar nyelvbe? S ha nem felelhetünk is reá történelmi bizonyossággal, de nagy a valószínűség, mellyet még más tény is megerősít. A *kata* szó maga is, úgy látszik, bejutott a besenyőkkel, mert Mosony megyében *Kata* nevű besenyő falu volt.⁸⁸⁾ Ennél fogva a *Tápjó* vidékén való *Sz. Lőrincz Káta, Pusztá Boldog Káta, Pusztá Tamás Káta, Pusztá Egres Káta, Nagy Káta* nevű helyneveket is hozzá merjük sorozni. A *Besenyő-tarló* (rus Bissenorum), *Besenyő-aszó* (lásd a 355. lapot), hasonlóképen besenyő szók lehetnek, t. i. *tarló*, mi török szó, föld vagy mező helyett; *aszó*, mely völgyet jelent. A *kat* és *ház* pedig nagyon szokott hangváltásokat mutatnak a rokon nyelvekben, lásd a 231. lapon a *ház* szónak megfelelőit.

A 212. lapon láttuk, hogy a besenyők egy részének a neve *kangar* volt, mi férfias, vitétet jelent. A finn ugor népek eredeti nevei a földről, a mellyen, vagy a folyókrul, a mellyek mellett laknak, vannak többnyire véve. Például az észtt magát *mä-més*-nek azaz föld vagy ország emberének nevezi, az észtt nyelvet *mä-kél*, nek, föld vagy ország nyelvének; Észttország maga is *ma* = föld ország. A vogul az embert *ma-kum, mo-kum, ma-gum*-nak hívja. A permii embernek *komi-murt*, kamai ember, a votjáké *od-murt*, vjatkai ember, a neve. Mit jelenthet hát a *magyar* szó? Az Anony-

⁸⁸⁾ Spiculatores nostri de *Katha* de Comitatu Mosoniensi, mondja az 1339-ki oklevél. Jerney, Utaz. I, 254.

musnál és más régi krónikákban *mo-ger*, *ma-ger* (azután *ma-gyar*). A szónak előrésze az eszt, vogul stb. *mo*, *ma*, mi földet vagy országot jelent; utórésze *ger* vagy *gyer*. Ennek értelmét megtaláljuk a *gyer-ek*, *gyerm-ek* szóban, mely nyilván kicsinyítője a *gyer*, *gyerem*-nek. Már ennek megfelelője a vogul *kär*, *kärem*, mi embert jelent, s kicsinyítője *kär-kve*, *kärem-kve* a magyar *gyer-ek*, *gyerm-ek*, azaz emberke. Az éjszaki vogul *kär* a déliben *kar*, *gar* is. Már ezekből világos, hogy a *ma-gyar* szó azt teszi, mit az észt *ma-mës*, és a vogul *ma-gum*, t. i. föld, ország emberét. Lehet, hogy eleinte csak a *Megere* törzs (lásd a 216. lapon) viselte a nevet, s azután lett az összes nemzet nevévé. Láttuk, hogy a permi, votják *komi-murt*, *ud-murt*, azaz kámai ember, vjatkai ember, mert a Rámának permi neve *kom*, *komi*, a Vjatka folyó votják neve *Ud*, maga az orosz *vot-ják*, az *Ud-bul* (vjatka) való. Vajjon a besenyő *kangar* nemde hasonlóképen összetét, így: *kam-gar*, *kan-gar*? s nem jelent-e hasonlóképen *kámai embert*? Nagyon valószínű; s ha a görög író (Constantinus) mondja, hogy a nép egy részének volt az a neve, azt érthetjük ki belőle, hogy a Káma melléki részé, más besenyők nem a Kámáru, hanem másunnan származván. S most még bátrabban alíthatjuk, hogy ha nem is a *jog*, *jó*, mely folyót jelent a *Sa-jó*, *Táp-jó* stb. magyar folyó-névben, mert ez a szó a vogulban, osztyjákban is megvan: de a *va*, a *Szin-va*, *Zagy-va*, stb. magyar folyó-névben, mely a szirjénben, permiben, votjában *víz*et jelent, csakugyan a besenyőkkel juthatott hozzánk.

A *magyar*, *kangar* nevek megfejtése a *bulgar*-t is értelmezi, a mely *bul-gar*, *bol-gar* azaz volgai ember. A Volgának neve a bolgároktul való, s látjuk, hogy *bol-ga*, *vol-ga*, mint a votják *ud* az oroszban *vjat-ka*. A bolgárok fő városa is *bolgár* nevű; alkalmasint a város értelmű szó maradt el mellőle, ha fel nem akarjuk tenni, hogy a *kar*, *gar* maradt el, mely a permiben, votjában, szirjénben várost is jelent, tehát *bol-gar* annyi volna, mint bol-város, vagy bol-ember-város.

Végre a *gur*, *gur*, mely az *u-gur*, *hun-ugur*, és sok más névben található, ugyan így megfejtethető-e? nem állítom; az látszik bizonyosnak, hogy a *gor gur* is köznévi, nem tulajdonnévi.

A mennyi szikra felcsillámlik a besenyők nyelvébül, a tulajdon személy-neveket is hozzájuk véve (1. a 212. lapot), mind azt mutatja, hogy az igen is ugor, tehát rokon volt a magyarhoz. A rokon nyelvű besenyők tehát megmagyarosodtak a magyarok között.

A **kúnokat** valamennyi külföldi író, talán kivétel nélkül, *török nyelvű* népek tartja: a magyar írók elleniben, talán hasonlóképen kivétel nélkül, *tős-gyökeres magyaroknak* bizonyítják. Ezek, a magyar írók, a mai állapotbul következtetnek a múltra. A palóczok, a jászok, a kis- és nagy-kúnágiak most a magyarság színe: hogyan képzelhető, hogy valaha nem azon magyarok lettek volna, a millyenek ma, úgy okoskodnak. Ezt az okoskodást különösen a palóczság látszik támogatni, a melly nyugat és éjszak felé tótságot ér, itt ott tótsággal van környékezve. Azt mondhatni tehát, hogy a palóczok, ha nem mint magyarul beszélők, hanem mint más, bár rokon nyelvű nép, jöttek volna be, a tótok közt soha sem magyarosodhattak volna el: ők tehát eleinte is tős-gyökeres magyarok voltak, s mai napig is azok.⁸⁴⁾

Bátran mellőzhetvén a régiek tanúságát, p. o. az Anna Comnenáét, a melly szerint a kúnok és besenyők *egy nyelvűek (ὁμόγλωττοι)* valának,⁸⁵⁾ meg az Edrisít-et, mellynél fogva a besenyők nyelve a baskirekétül különbö-

⁸⁴⁾ Magam is azon véleményben valék 1866-ban. Lásd a Rotteck- és Welcker-féle Staats-Lexikon harmadik kiadása, 12. köt. 227. lapján.

⁸⁵⁾ Sokszor fel van hozva Stritternél (Memoriae populorum etc. III. 951 és egyebütt); Schlözernél (Geschichte der Deutschen in Siebenburgen, 222. 453. 483); Jerneynél, Utazásában stb.

zött, a mivel a kúnnak és magyarnak külömbsege ki volna mondva, minthogy a kún nyelv egy a besenyővel, úgy ítélt Roesler; ⁸⁶⁾ mellőzhetvén, mondom, ezeket, mert bizonyára nem döntök, csak az újabb nézeteket tekintsük, a mellyek vagy töröknek vagy magyarnak vélik a kúnt.

A töröknek vélő nézet leginkább a Petrarkátul a velencei könyvtárba jutott kéziratra támaszkodik, melly 1303-ban készült, s a kún nyelvet az olasz kereskedők számára tárgyalja, a kik Krimeában és déli Oroszországban nagy kereskedést űztek az ottani kúnokkal. Ez a kún nyelv, mint külön nyelvjárás vagy dialectus, némiben külömböző ugyan az ozmán töröktül, de azért tökéletesen az egységes török nyelv jellemét mutató. ⁸⁷⁾ Ezen nyelvű kúnok hazája a *Fekete-Kún-ország*, mellyet a magyar krónikák is emlegetnek (lásd a 277. 280. lapokat). Szinte odáig juttatja III. László, midőn a legyőzött szökevény kúnokat onnan visszahozta, mint a 374. lapon láttuk. A krimeai és déli Orosz-

⁸⁶⁾ Roesler Romänische Studien, a 337. lapon.

⁸⁷⁾ Klaproth, a Mémoires relatifs á l'Asie III. ismerteté először az *Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum*-ot, A szók czikkei száma 2500. Roesler, a Rom. Stud. 352—356. lapjain grammatikai mutatót is közöl, a mellyből azon kún nyelvnek törökhatársága bizonyossá lesz, s ennél fogva nagy külömbsege is kiválik a magyartul. Gr. Kuun Géza két évvel ezelőtt szerencsés vala megtalálni azt a Petrarkai kincset a Sz. Márk könyvtárban; felelte óhajtjuk, hogy lemásolhassa s kiadhassa. Biztos úton tudtam meg, hogy p. o. a magyar *kényeső* szó, melly Vámbéry (Deutsch-Türkisches Taschen-Wörterbuch, Constantinopel, 1858. a 154. lapon) szerint az ozmán törökben *dsiva*, mi perzsa szó, abban a kún szótárban *kümis-szu*, azaz ezüst víz. Nincs kétség, hogy ebből való a *kényeső*; ezt tehát a kúnoktól vette a magyar nyelv. A *kümis-szu* nincs meg se Kiefer-Bianchi, se Zenker török szótáraiban.

országbeli kúnok tehát 1303 tájon nem lehettek ismeretlenek a Magyar országbeli kúnok előtt. Hogy pedig a mi kúnjaink nyelve csakugyan más, és nem magyar volt, bizonyítja a nagyváradi kanonok Rogerius, mint szemtanúja annak, miképen fogadta be IV. Béla a kúnokat, valamint a tatárpusztításnak is, s a ki elbeszéli a magyarok gyanakodását, melly szerint a kúnok csak azért előzték volna meg egy évnél tovább is a tatár becsapást, hogy kitanulván az ország körülményeit s *megösmérkedvén a nyelvvel*, az őket követő tatároknak segítségére lehessenek.⁸⁸⁾ Sőt nemcsak azt tudjuk meg hazai forrásból, hogy a magyartul különböző, hanem némileg azt is, millyen török nyelv volt az a kún. Oláh Miklós, esztergami érsek, 1531-ben adván ki Magyarország leírását többi közt azt mondja: »A sert az ország legkisebb részében ismerik, mert a bornak nagy bősége van. A kún nyílt vidékeken a bevitt borokon kívül a kún lakosok kölesből és vízből saját módon készült itallal élnek, mellyet *bozá*-nak neveznek.«⁸⁹⁾ Ez a *boza* szó, mint általában a Petrarkaféle kéziratban lévő nyelv is, azt mutatja, hogy a kún nem vala olyan nyelv, millyen a csuvas, mellyben *s* helyett *r* uralkodik⁹⁰⁾; annál inkább pedig

⁸⁸⁾ Et propter hoc, plus quam per annum eos Ruthenos, (i. e. tartaros) predictus Kuthen cum suis prevenerat, ut condiciones terre addisceret et *linguam faceret sibi notam*, et cum introitum illorum perciperet, pugnam inciperet contra regem, et sic facilius illi portam possent obtinere. Rogerius Carm. Miserabile. 14.

⁸⁹⁾ In Campis Cumanicis, praeter vina advectitia usum habent Cumani cujusdam liquoris ex milio et aqua, suo more expressi, quem *Bozam* vocant. Nicolai Olahi Metropolitae Strigoniensis Hungariae et Atila. Vindobonae, 1763. A 81. lapon.

⁹⁰⁾ A *bor* és *boz* (boza) is kiténtetik a különbséget a csuvasos török között, a melly az ősz időben jutott a magyarba, s a kúnos

azt bizonyítja, hogy a kúnok török nyelvűek voltak, s még Oláh Miklós idejében a tatár népek szokott italával éltek.

Még a múlt században ismeretes vala a *kún Miatyánk*, s Varró István karczagi lakossal halt volna ki 1770-ben a kún nyelvnek tudása.⁹¹⁾ Ebben semmi különösség nincsen. Nagy nemzet is hal ki, azaz nyelve feledékenységbe jut, mellynek utolsó ismerete okvetetlenül néhány, vagy egyetlen egy embernek halálával enyészik el minden korra, ha az irodalom nem örökítette meg.

A hazai írók, kik a kúnok eredeti magyarságát vitatják, leginkább azt a hitet vallják, hogy a *hun, kún, magyar* mind egy és ugyanazon nép, minek pedig legkisebb történelmi alapja nincsen, s a mit csak annak lehet elfogadnia, a ki a nyelvtörténeteit mellőzi.

A hajdani kún nemzet magyar nyelvűségének bizonyításával pedig a világhistoriában nagyobb helyet akarni szerezni a magyar névnek, valóságos gyermekesség.⁹²⁾

Az a nézet is, melly a palóczok magyarságából kö-

török között, a melly csak a kúnokkal juthatott abba. A *boza és kényeső* nem lehetnek a csuvases törökből valók. V. ö. a 264. 265. 266. lapokat, így a kún nyelvben van *bix six*, ozmánban *biz siz*, de a csuvasban *pir, sir* = mi, ti.

⁹¹⁾ A *kún Miatyánk*krul lásd Hammer-Purgstall előadását, a ki tizenegy példányát látta a tudós Gévay gyűjteményében. A M. T. Társaság Évkönyvei III. 140. Legteljesebb tudósítást ad róla Jerney (Utazása I. 284 — 295), Jerney tatár nyelvi maradványnak állítja, minthogy a kúnokat eredeti magyaroknak tartja. Ennek a *Miatyánk*-nak nyelve csakugyan a Petrarka-kéziratbeli nyelvvél egyez meg, mert abban is *bezne* (= minket) van *bixi* helyett, mint ebben *bixin* = *bixin*; továbbá van abban *bexge* (= nekünk) *bize* helyett, mint ebben *bixga* = *bizge* stb.

⁹²⁾ Jerney Utazásában az idézett helyen.

vetkeztet a kúnok eredeti magyarságára, — minthogy a tótok között a magyarosodás lehetetlen lett volna — felette téves; mert a mai ethnographiai állapotot helyezi a múltba. Pedig a bányavárosok volt németisége, a Zólyom, Nógrád, Bars, Turócz, Liptó, Szepes, Sáros, Gömör megyék hajdani számos német lakossága világosan tanúsítja, hogy ott akkor a tótság se olyan szám-arányban, se olyan kiterjedésben nem vala, mint ma. Magyarok közzé jutának tehát a palóczok, s a magyarok között már el is magyarosodtak volt, mikor a tótság terjeszkedése megindult. Ekképen magyarosodának azután a később elérkezett kúnok is, a kiknek mai »tiszta« magyarságában ugyanazon szláv és ugyanazon csuvasos-török szók vannak meg, mellyek a köz-magyarban. Sőt épen az, hogy a kúnoknál sincsen külön magyar dialectus, legvilágosabb tanúsága, hogy itt magyarosodván el a kész magyar nyelvet fogadták be.

A mikor a magyarok a régi Avar-országot megszállottak, rokonaik valának az alsó Duna bal partján a besenyők, jobb partján a moesiai bolgárok; továbbá kelet-éjszak felé a kozarok, volgai bolgárok, s ezek megett a kámai és uráli ugorok. Akkor tehát Magyar- és Erdélyország, Havas-el-föld a tengerig, a dunai Bolgárország a Balkánig és a tengerig, azután a mai Oroszország legnagyobb része a Denepertől a Jajk-ig, s a Káspi meg Fekete tengerektől az Éjszaki világ-tengerig mind ugor népek lakta föld volt. A magyarok se nem ázsiaiak, se nem rokon nélküliek valának, mint sokan gyermekes dicsekedésből, mások meg okatlan megvetésből állítgatni szeretik. Továbbá a magyar nemzet akkora mennyiségével szállottá meg az országot, hogy az előbbi, sokkal kisebb számú, lakosság nem változtathatá el, sőt inkább ő szaporodott meg rokonok, nem-

rokonok fölvétele által, mert a rokon ugor nyelvűeken kívül a kabarokat és kúnokat is magába olvasztotta.

VI. A magyarság jelen mivolta.

55. §. A jelent a múltnak eseményei teremtették. Habár a magyar nemzet történeteit nem adhatjuk elő, azt mégis meg kell jegyeznünk, hogy az eszmék hatása többet tön annak fejlődésére, sőt számbeli gyarapodására is, mint az ország külső története. A keresztyénség csak I. Lajos idejében (1342—1382) győzött végképen a vendég kúnokon; addig tehát inkább a külső hódításra, mintsem az új keresztyének áthatására lehete fordítva. Lajos ideje után a csehországi reformatio nálunk is követőkre találta, s ez vala az első európai mozgó, a melly a magyar szellemre is elevenítőleg hatott, jóllehet nem tartósan, nem is általánosan: hisz a nemzetnek egy nagy része csak imént válván keresztyénné, nem foghatá fel az eszméket, a mellyeket Huss és tanítványai terjesztettek. Mind a mellett elég nagy lehete a magyarok közt is az új mozgalom, mert a *compactaták*, azaz a hussiták és a baseli zsinat közt szerzett *egyességi pontok*, magyarul való nyilvános kihirdetését is követelék a cseh rendek 1436 július 5-én.¹⁾ Ez bizony nem Zsigmond

¹⁾ Palacky, Geschichte von Böhmen, Dritten Bandes dritte Abtheilung. Prag, 1854, a 216. lapon: »Die Böhmen verlangten, die Compactaten möchten auf dem Iglauer Stadtplatze in vier Sprachen, lateinisch, böhmisch, deutsch und ungarisch, bekannt gemacht werden.« A cseh nemzeti múzeum lépcsőjének egyik fordulatán egy befalazott emléktáblát láték 1836-ban, melly ezt a négy nyelvű kihirdetést jelenti. A Compactatákat először 1500-ban, másodsor

kedviért történt, a ki általában nagyon kelletlenül reááll a csehek kívánságaira, hanem a magyar nemzetért, amelynek egy része Huss tanítását elfogadta volt. Mély gyökereket nem verhet az új tan, azokat ki lehet irtani.

A Mátyás idejében elűzött magyar hussiták Moldovába menekülének, hol sok emlékei maradtak fenn; legjellegesebb a legrégebb magyar bibliafordítás, mellynek egyik része, a négy evangélium, *Tatroszon* íratott 1466-ban.²⁾ Eme fordításnak nyelve olyan, hogy belőle ma is fel lehetne olvasni a magyar egyházakban az evangéliumi szakaszokat, annyira megfelel, kevés szokatlaná vált kifejezést kivéve, a mai nyelvnek. A Pruthoz közel fekvő *Hus* helységet 1550 tájon Reichersdorffer György (*Chorographia Moldaviae-ben*) *Huzt városnak* nevezé; Bandin érsek pedig róla 1647-ben ezt írja: »Három dombon emelkedő mezőváros. Nevezetét a Magyarországbul száműzött sopronyi és pozsonyi magyar hussitáktul nyerte 1460 körül. Ezek még most is anyanyelven éneklék a misét és litániát, mit mi a hívek megegyezésével úgy mérsékeltünk, hogy a mise és a hozzá tartozandók latin, a mise előtti és utáni énekek pedig magyar nyelven mondassanak.«³⁾ Jassy is az előtt *Jász-város* nevű volt az írónál.

1513-ban s azután többször adták ki; utoljára legteljesebben latinul és csehül az Archív česky III, 398—444-ben közölték. A magyar fordítást, melly becses nyelvemlék volna 1437-bül, tudtomra, senki sem ismeri, ha lappangana is még valahol.

²⁾ Tatros, a hasonló nevű folyó melletti helység; a folyó az erdélyi hegyekről a Szerétbe omlék. A János evangélium végén ezt olvassuk: »E könyv megvégeztetett Németi Györgynek, Hensel Emre fiának keze miatt, Moldovában Tatros városában, Úr születetének ezer négyszáz hatvan hatod esztendejében.«

³⁾ Jerney, Keleti Utazása, I, 180. 181. lapokon. Jerney sokat

Mátyás idejében, látszólag, fényesek a magyar nemzet külső történetei, de a magyarság nem virágzék országában. Galeot Márcz, ki Mátyás udvarában élt, azt írja ugyan,

hogy a király étkezése közben hárfások és zenészek magyar nyelven éneklik a hősök tetteit, mellyekben nincs fogyatkozás, mert különböző nyelvű ellenségek közepett lévén Magyarországon, mindig elég ok van háborúra. Nem is énekelnek szerelmes dalokat, hanem többnyire a törökök ellen viselt dolgokat. S a mit énekelnek, azt mindnyájan jól értik, mivelhogy a magyarok, akár nemesek, akár parasztok, majdnem egyenlően alkalmazzák a szókat, nyelvökben semmi különbség, egyenlő kiejtés, ugyanazon szavak, hasonló hangnyomás lévén mindenütt. Nincs úgy Magyarországon, mint az olaszoknál, folytatja Galeot, a hol is annyiféle a beszédmód, hogy a polgár a paraszttal, s a kalábriai a toskánaital annyira eltér beszédében, hogy alig bírják egymást megérteni. De a magyarok mind egyformán, vagy csak igen csekély eltéréssel beszélnek, minél fogva a magyar nyelven szerzett költeményt mindnyájan, paraszt és polgár, közép és fő rangú úr egyaránt megértik.«⁴⁾

A Mátyás udvarában énekelt históriás énekekből sem mentett meg egyet is se olasz se magyar tudós; ezeknél, úgy mint Mátyásnál, a magyar irodalomnak nem volt keletje. Mátyásnak igen számos cseh nyelvű oklevelét tarto-

gyűjtött össze a moldovai régi magyarokról, kik a hussiták utódjai, de messzire jutván a reformáló nyugattal, ismét katolikusokká lettek s olasz papok vezetése alatt szemlátomást eloláhosodnak és a keleti egyházba térnek.

⁴⁾ »Unde fit, ut carmen lingua Hungarica compositum rusticis et civibus, mediis et extremis, eodem tenore intelligatur.« Galeoti Martii, de Matthiae egregie, sapienter, fortiter et jocose dictis ac factis libellus. Ed. ab Joanne Bocatio, cive Cassoviensi. Cassovia 1611. A XVII-ben. Magyarra fordította Kazinczy Gábor: Mátyás király, kortársai tanúsága szerint, Pesten, 1863.

gátja a prágai cseh múzeum; németül kiadott oklevelei még számosabbak: de magyarul írt oklevelét egyetlen egyet sem ismerünk. Az jellemzi Mátyás korát nemzetiségi tekintetben. Cseh és német oklevelek kellettek: tehát adott is ilyeneket Mátyás; magyar oklevél nem kellett senkinek: tehát nem is adott illyet Mátyás. Még az olasz tudós is észrevéve ezt a magyartalanságot, meg is magyarázá az okát, mint képzeli vala.

A németek, csehek, lengyelek, úgymond Galeot, néha anyanyelvökön, többnyire latinon írnak: **az egész keresztyénségben csak Magyarország ír egyedül latinul.** Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, mivelhogy a pontozásnak legkisebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kifejezés értelmet ⁵⁾ Azomban az 1466. évben leírt magyar evangélium nem tétovázó, hanem megállapodott, biztos nyelvet mutat, mellyen úgy írhatlak volna, mint akár az olaszon: de a Mátyás korabeli társadalomnak nem kell vala magyar irodalom, lehet talán a hussiták miatt is, a kiket az a társadalom üldöze.

A XVI. század első fele nagyon megváltoztató a magyar viszonyokat. Magyar nyelven írnak theologiai könyveket, bibliai fordításokat, szent énekeket, történeteket és egyebet is; a fő nemesi családok nemcsak Dunán túl, hanem, a felföldön is, Pozsony, Trencsén, Nyitra, Árva, Liptó, Szepes stb. megyékben magyarul levelezének; azonképen a felföldi városok is magyar leveleket küldöznek és fogadnak el. Erdély országban meg is magyarosodik Kolosvár és más német város. A XVII. század foltyában leg-

⁵⁾ Sola Hungaria (ex Christianis loquor) non nisi latine scribit. Quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest. Minima enim accentuum mutatione et diversitate prolationis mutatur significatio. Galeoti, Cap. XXVIII.

nagyobb virágzása vala a magyarságnak, tehát a magyar irodalomnak is. ⁶⁾ A kézi és mű-ipar is, p. o. a posztó-szövés, süveg-csinálás, szűcs-mesterség, tímárság, ki váltképen az ötvösségnek sok különböző, most alig nevéül is ösmeretes ága igen virágozék eme század folytában, mit a Betlen Gábor és Rákóczi György árszabásai bizonyítanak, s a régi arany-ezüst dísz művek szemlélhetővé tesznek. A XVIII. század idegenkedék a magyartul, azt a latin egészen kiszorítá a közéletbül, s II. József alatt a német még a latinnak helyét is el akará foglalni. Akkor ébredé föl a közszellem, s ez költögeté föl a magyar irodalmat; valamint viszontag az irodalom költögeté újra a szellemet: de az előbbi magyar ipar nem élhete föl újra, mert a külföldi gyáripar fojtja el.

A magyarság hullámzásait az irodalomnak ébredése, virágzása, hanyatlása meg új ébredése mutatják: de a magyarok számát a különböző időszakokban semmi sem mutathatja meg. Összeírások, népszámlálások nem történének akkor. Az első számlálást II. József parancsolá meg 1784-ben (aug. 16-án), a nemes nem-nemes lakosok legnagyobb megütközésére. Azomban csak a helységeket és lakosokat tekintvén, a nemzetiségeket mellőzé. Tudjuk tehát, hány lelket találtak, de nem tudjuk, azok közt hány vala magyar, német, tót, oláh stb. A helységek illető számaibul mégis azután nagyon csekélyre becsülék a magyarok számát. Már 1763-ban Kollár Ádám azt írta volt, hogy Magyarországnak legkisebb része az, mellyet csak magyarul beszélők lagnak; s valóban félni lehet, hogy a magyar

⁶⁾ Pázmán, Zrínyi, Gelei Katona, Apáztai Csere János, Párizpapai Ferencz, Gyöngyösi István stb. híresek.

nyelv is elenyészik, úgy mint a kúnoké. *) Még vagy negyven év múlva a is hasonlót olvasunk. Kezemnél van egy hiteles jegyzék, úgymond Schwartner, melly szerint Magyar, Dalmát, Horvát és Tót országokban 1787-ben a szabad királyi városokon kívül 11,408 mezőváros és falu vala. 3668-ban magyarok, 5789-ben tótok, horvátok, illírek, 921-ben németek s 1024-ben oláhok laktak. A városokban, így folytatja Schwartner, a magyarok és tótok száma lehetőleg egyenlő: de a vidéken 2121-vel van több tót mint magyar helység. ⁷⁾ A helységek eme számarányából következtetének a magyarok számára, így például még újabb időben is Pückler - Muskau, keleti utazásából visszatértében Pesten tartózkodván kevés ideig, a Magyarországról írt leveleiben 1840-ben a magyarok számát legfeljebb *két* és *fél* millióra becsülé. ⁸⁾ Hogy mennyire tévesztő a helységek számaránya, kitetszik a következőkből is. Fényes úgy találá, hogy 1840-ben

a	126 város	közt volt magyar	46,
a	783 mezőváros	» » »	341,
<u>a</u>	<u>13,765 falu</u>	<u>» » »</u>	<u>3648; tehát</u>
a	14,674 helység	közt csak	4035 volt ma-

gyar. Ámde Fényes magában Horvátországban 3050 falut olvasa, tehát majdnem annyit, mennyi az összes magyar falvak száma (3648); pedig egész Horvát- és Tótországnak

*) Minima Hungariae portio est, quae Hungaros, sive populum Hungarico solum idioma utentem habet; verendumque profecto est, ne sermo ipse exolescat, ad eum prorsus modum, quo Cumuorum evanuit. Kollár jegyzete a Nic. Olahi Hungaria et Atila 91. lapjához.

⁷⁾ Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Pest, 1798. A 90-dik lapon.

⁸⁾ Allgemeine Augsb. Zeitung, 1840. Nr. 109. Lásd Fényes statistikáját, Pesten, 1842. A 66. lapon.

lakossága 805,944 volt, alig két száz ezerrel több, mint Pest megyé-é (590,900). Így Várasd megyében 6 város, 406 falu meg 208 más népes lakhely, összesen 620 lakhely vala 151,898 lakossal: elleniben Békés megyében volt szinte 6 város, de csak 13 falu meg 8 5 pusztá, összesen 104 lakhely, ámde 155,256 lakossal. A magyar falvak és mezővárosok általában igen sokkal népesebbek, mint a tótok vagy németek.⁹⁾

Fényes vala az első, a ki minden megkapható összeírásból, millyenek az egyházi schematismusok s egyéb, gondosan meghatározta a magyarok számát. Ő 1840-ben a magyar korona tartományaiban élő 12 880,406 lakos közt 4 812,759 magyart találta.¹⁰⁾ S ezen számokat az osztrák kormány által az ötvenes években eszközlött népszámlálások igazolák. Ezek szerint Magyar, Horvát, Tót, Erdély országokban és a határ-örvidéken összesen 13 66 7,868

⁹⁾ Az 1870-ki összeírás és számlálás szerint:

Szabad királyi és kiváltságos város volt Magyar-országban 48, Erdélyben 30, Fiúmében 1, Horvát-Tótországban 8, a határörvidéken 11 (katonai község), összesen	98
Rendezett tanácsú város Magy. országban 88, a határörvidéken 3 (vár), összesen	92
Mezőváros Magy. országban 663, Erdélyben 48, Horvát-Tótországban 40, határörvidéken 18, összesen .	769
Falu Magy. országban 9,466, Erdélyben 2,207, Fiume kerületében 3, Horvát-Tótországban 2,941, határörvidéken 1,756, összesen	16,378
Pusztá, telep Magy. országban 3,616, Erdélyben 94, Horvát-Tótországban 250, összesen	3,960

¹⁰⁾ Fényes idézett munkájában.

közt a magyarság 4.939,734-et tett. ¹¹⁾ Csak Magyarországot vévén, annak 8.815,767-nyi lakossága között 4.333,997 magyar vala, az erdélyi 1.927,173 lakosság közt pedig csak 517,577. (Horvát-és Tótországban 12,770, a katona véghelyeken 4900.). Ezen számarány a magyar és nem-magyar lakosok közt gondolkodóba ejti az idegen politikust, a ki talán nem figyelmez arra a körülményre, hogy az *Öt milliónyi magyar szemközt áll hatnál több különböző nemzetiségű lakosokkal*. Azután bár sokat tesz a pusztaszám, de koránt sem tesz mindent, a mit a következő is bizonyít. Az osztrák kormány eszközölte nép-számlálások szerint 1861-ben az összes osztrák birodalomban 15.000,361 szláv volt, tehát épen három annyi, mint a magyar. Ámde az irodalmi munkák, mellyek 1860-ban valamennyi szláv nyelven együtt véve s a magyar nyelven megjelentek, nagyon eltérő arányt tüntetének föl, a szláv nyelvű munkák száma 471, ellemben a magyar nyelvűeké 567 lévén. ¹²⁾

¹¹⁾ Statistisches Handbüchlein für die österreichische Monarchie Herausgegeben von der k. k. Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang, vierte Auflage. Wien 1861.

¹²⁾ Österreichischer Katalog. Verzeichniss aller im Jahre 1860 in Österreich erschienenen Bücher, Zeitschriften, Kunstsachen, Photographien, Landkarten und Musikalien. Erster Jahrgang, Wien, 1861. Ebben a katalógusban 32 lapon vannak a szláv könyvek különböző címei felhozva, úgymint:

Cseh, morva, szlovák (6.132,742 lélek) 260 irodalmi »productum«;
 horvát (1.337,010 lélek)
 szerb (1.438,201 lélek)
 szlovén (1.183,533 lélek)
 (összesen 3.958,744)

lengyel (2.159,648) 56
 rutén (2.752,482) 131

összesen 15.003.616 lélek s 431 irodalmi productum

Abban a katalógusban 42 lapon az összes magyar irodalmi productumok számszerint 567 cím alatt vannak elősorolva.

Az 1870 elején a magyar kormány által eszközölt számlálás a magyar korona birodalmában következőleg találta a népességet

Magyarországban:	10,806,521-et
Erdélyben:	2,100.232-»
Fiume városban és kerületében:	13.944-»
Horvát-Tótországban:	954,451-»
Határőrvidéken:	1,206,266-»_
összesen:	15,171,357-»

Ezen lakosok következő hitfelekezetekre oszlanak, mert vannak:

római katolikusok	7,502,000
görög katolikusok	1,587,485
örmény katolikusok	5,104
görög keletiek	2,570,648
örmény keletiek	605
ágostai evangélikusok	1.109,154
helvét evangélikusok	2,072,332
unitáriusok	54,438
más keresztyének	2,714
zsidók	552,133
más nem-keresztyének	214

összesen: 15,417,327.¹³⁾

Az 1870-beli számlálás nem vala tekintettel a különböző nemzetiségekre. Abbéli mulasztást, bár mi oknál

¹³⁾ Keleti Károly. A Sz. István korona országainak népessége, az 1870-ben végrehajtott számlálás eredményei s egyéb hivatalos adatok alapján. Pesten, 1871. A lakosok száma és a hitfelekezetbeliek száma közti eltérést talán az idegenek teszik, kik a honi lakosságbul ki vannak véve.

fogva történt is, a meglévő adatokból helyre lehet hozni, a mint azt Keleti Károly tette, a ki úgy találta,¹⁴⁾ hogy

	<i>Magyarországban</i>	<i>Erdélyben</i>	<i>összesen</i>
	van:	van:	van:
magyar	5,504,200	652,221	6,156,421
német	1,596.630	224,289	1,820,922
rumun	1,249,217	1,221,852	2,470,069
tót	1,817,099	126	1,817,228
horvát	206,654	—	276,651
szerb	267,344	—	267,344
rutén	469,203	217	469,240
egyéb	8,276	3,019	11,295

A nemzetiségek kimutatásába nem vétettek föl Horvát-Tót ország és a Határ örvidék, mellyek lakossága együtt 2,160,717-et teszen, s horvátokra meg szerbekre oszlik sőt Tótországban és a Határörvidéken magyarok is vannak; nem vétettek föl a zsidók, a kiket Keleti alkalmasint a magyarok és németek közzé számította, mert nem is tesznek külön nemzetiséget; elmaradtak végre a cigányok is, a kik, bár némileg megtartják még nyelvüket, de rendszerint a lakó helynek nyelvéhez alkalmazkodnak, akár magyar, akár tót, akár oláh legyen az.

Dr. Klun tavai »das Ungerland« című értekezésében Magyarország nemzetiségeinek számarányából és az évenkénti különböző szaporodásukból vont következtetést, mellyet felvilágosítás végett hozunk elő. Klun szerint a magyar korona alatti összes 15,509,450-nyi lakosságnak csak 35 század-részét teszi az 5^{1/2} milliónyi magyar: a jövőendő azonban még ezt a kedvezőtlen.

¹⁴⁾ Hazánk és Népe, a közgazdaság és statistika szempontjából, írta Keleti Károly, Pesten, 1871.

arányt is kedvezőtlenebbé változtatja majd. Mert 1866-1870-ig a születések általában 17%-val múlták felül a halálozásokat, még pedig

a római katolikusoknál	16. ₁₀ század-részével
a görög katolikusoknál	22. ₁₄
a keleti görögöknél	19. ₄₅
az ágostai hitűeknél	14. ₇₃
a helvét hitűeknél	15. ₂₆
az unitáriusoknál	23. ₅₅
a zsidóknál	49. ₃₀

A magyarok, úgymond Klun, nagyobb részint protestánsok, az altalján aluli szaporodás tehát azt tünteti ki, hogy a magyarok a szlávok (de kiváltképen a zsidók) irányában kevesbbé szaporodnak. Elég nagy dolog a politikusnak gondolkodására (»Stoff genug für den denkenden Staatsmann!«)¹⁵⁾ Mert ha a magyarság kevesbbé szaporodik mint a szlávok, a jelen politikai rendszer, melly akarva nem-akarva kénytelen a nemzetiségek számarányára is támaszkodni, elveszti a lét-alapját, mert évtizedről évtizedre a magyarság kisebb kisebb századrészét fogja tenni az összes lakosságnak. Ez valóban gondolkodóba ejtheti a politikust, azért is kell a szükséges felvilágosítás.

A zsidóknak nemcsak születés, hanem beköltözés által is rendkívüli szaporodása nem egyedül a magyart, de a más nyelvű lakosságot is érdekli, vagy nyomja. A többire nézve már nem áll egészen Klun okoskodása. Csak Magyarországot véve, abban Fényes 1840-ben 2.495,192 katolikus magyart, 1.602,471 helvét hitű magyart s csak 134,996 ágostai hitű vagy luterános magyart talált. S ezen számarányok most sem változtak meg, ha hozzájuk is vesszük az erdélyi protestánsokat. Kétségen kívüli dolog, hogy a magyarságnak legalább fele katolikus. — Klun szerint az ágostai hitvallásnak vagy a luteránosok volnának a legkevesbbé szaporodók: úgyde abbeli rövidség legkisebb részben érdekli a magyart, sokkal nagyobb részben a szlávot és németet,

¹⁵⁾ Das Ungerland. Vom Ministerialrath Dr. Klun in Wien. (Das Ausland. 1875. Nr. 21.)

Mert 1810-ben a 795,862 magyarországi ágostai között 467,562 volt szláv, 180,617 német, s mint láttuk, csak 134,996 magyar. Ha most hozzáfoglaljuk az erdélyieket is, az 1870-ben talált 1'109,154 ágostaiak közt a magyar, még ha 300,000-re tesszük is, alig egy harmada, a többi mind szláv és német. — Kik vannak tehát igazán előnyben a zsidókon kívül? Az unitáriusok, a kik egy szálíg magyarok! Ezen egy tény is azt bizonyítja, hogy *nem a nemzetiség, hanem társadalmi viszony, lakhely vagy egyéb okozza a nagyobb vagy kisebb szaporúságot*. Az unitáriusok után következnek a görög katolikusok, a kiknek a rutének (469,203) kisebbik, az oláhok legnagyobbik (1.118,382) részét teszik. A keleti görögök közt is az oláhok a nagyobbik, a szerbek pedig, kik, legalább Magyarországon, köz tudomás szerint, nem szaporák, a kisebbik rész. A nagyobb szaporúság tehát az unitárius magyarok után az oláhságot tünteti ki, nem a szlávtságot.

A magyarok, a reformatio előtt, mindnyájan a római katolikus egyházhoz tartoztak volt; a reformatio után előbb Luther. azután Kálvin, utoljára Socinus tanai terjedének közöttök. Ma a nagyobb fele r. katolikus, a kisebbik fele helvét, ágostai és unitárius hitvallású. A keleti vagy görög egyháznak nincsenek hívei a magyarok közt. Annál föltetszőbb, hogy a székelyek közt zsidózók vagy szombatosok (Sabatharii) is vannak, kik a körülmetélést tartják, a szombatot ünneplik stb. Hajdan Betlen Gábor kancellárja, Pécsi Simon, vezetése alatt, a ki többi közt a szombatos énekes könyvnek szerzője, hatalmas felekezet valának. De már Pécsi életében is, annál inkább azután folyvást, kivált az 1635 és 1638-dik évi törvények által, üldözve, az ólta csak lappangtanak, de soha el nem fogytak. Fészkök leginkább a Maros- és Udvarhelyszékben Nagy-

Ernyén, Ikládon, Bözöd-Ujfalun stb. vala. Hír szerint leg-újabb időben megint szaporodának. *)

56. §. Ez a hat milliónyi magyarság sokféle népelemből alakult meg és alakul folyvást. Már az első megszállók nem valának egy törzsbeliek, s hozzájuk még a kozárokból a kabar törzs állott volt. Megszállván az új országban, az itt előtalált avarok, meg a Dunán-inneni és Dunántúli szlovének beléjük oltadának, valamint legalább részben a tiszai és erdélyi szlávok is; legnagyobb részben azután ezen szlávok az odaérkező oláhságba olvadtak. A jövevény besenyők, palóczok, kúnok, tatárok is, bármilyen ugor vagy török nyelvűek voltak is, tökéletesen megmagyarosodtak. Zoológiai tekintetben lehet-e a magyar nemzetnek külön saját typusa, melly származás útján örökölt volna a mai magyarságra?

Lenhossék József tanár Pesten, 1875-ben száz harmincz olyan férfiún tön méréseket, a kik igazán a mai magyarságot képviselik, azok az ország minden részeiből származó politikusok, papok, tudósok, művészek stb. lévén. A legalsó szélességi index 74,₂ legfelső 91,₆ mutatván, a százharmincz férfiúnak közép számbeli szélesség - indexe 82,₀. Jelesen 74—75-ig három, 75,₀ csak egy, 76—77 öt, 77—78 hét, 78 csak egy, 78—79 nyolcz, 79—80 hét, 80—81 nyolcz, 81—82 tizenkettő, 82—83 tizennyolcz, 82—83 tizenhat, 84-85 tíz, 85—86 hat, 86—87 hat, 87—88 ki-

*) V. ö. Approbatae Constitutiones, Pars I. tit. IV. Továbbá Benkő Józ. Transsilvania, Tom. II. Vindobonae 1778, a 241 — 243. lapját. Végre Orbán Balázs, Székely föld leírása, I., a 146. stb. lapját.

lencz, 88—89 egy, 89—91 kettő, azon felül (91,₃, 91,₆) is kettő. Tehát 78—85-ig van nyolczvan kilencz. A százharmincz férfiúnak középszámbeli magassági indexe volt 62,₂; legnagyobb 70,₁, legkisebb 50,₇. Testi nagyságuk pedig 1545 és 1830 mm. között változó. ¹⁶⁾

Ugyancsak Lenhossék tanár indítására Horváth Gyula és Pohl József különböző vidékekbeli ötven magyar emberen tőnek méréseket. Ezek legalsó szélességi indexe 76,₆, legfelső 90,₄, középszámbeli 83,₃ mutat. Jelesen 79—80 van négy, 80—81 kettő, 81—82 hét, 82—83 hét, 83—84 hét, 84—85 hét, 85—86 kettő, 87—88 kettő, 88—89 kettő, 90,₄ egy. Tehát ezek közt 81—85 van huszonnyolcz. A magassági index 55,₅, és 78 között inog; a közép számbeli 64 mutat. Az ötven férfiúnak testi nagysága 1560—1897 mm. közt változó. ¹⁷⁾

Ha eme méréseket összevetjük azokkal, a mellyeket Welckerbül (a 11. lapon) közöltünk, úgy találjuk, hogy ezeknek középszámbeli szélességi indexe 79, -, magassági indexe 76,₀₀: elleniben a százharmincz férfiúnak középszámbeli szélességi indexe 82,₂, magassági indexe 62,₂; továbbá az ötven férfiúnak szélességi indexe 83,₃, magassági indexe 64,₀. A különbségeket talán az magyarázza meg, hogy az élő emberek agyain tett mérések általában többet mutatnak, mint a bőretlen hajatlan koponyák méretei. Azomban a különbségek mellett is a száznyolczvan élő férfiún tett mérések azt bizonyítják, hogy a magyarok a brachykephalokhoz tartoznak (v. ö. a 8. lapot). ¹⁸⁾

¹⁶⁾ Lenhossék József. Az emberi koponya-isme (Cranioscopia). Budapest, 1875.

¹⁷⁾ Lenhossék idézett munkája 154. stb. lapjain.

¹⁸⁾ A 8. lapon felhozott 10,₀₆ szélességi index, mellyel Steinburg J. katonai orvos talált volna, hihetetlennek látszik.

Egyébre nézve barnák és szőkék, mégis úgy, hogy túlnyomólag barnák; erős és gyenge szakáluak; testi magasságra nézve a nagy szám középszerű, de több a magas ember köztök, mint a törpe. Az erkölcsre nézve, a mennyiben az a természetnek adománya, mint van p. o. a lónak is erkölcsre, lassúk, de ha indulatra gyúladnak, hevesek. Egyébiránt a társadalmi nagyobb közlekedés apránként azt a sajátságot is eltörli, a mellyet a különböző hitvallás fejtett volt ki, s mellynél fogva a víg elméjű katolikusnál gondolkodóbbnak látszott a protestáns, s az ágostainál is komolyabbnak a református, a »lugubris kálvinista.« Illyetén népszerű jellemzés már is veszi valóságát és jelentőségét mint az alföldön felkapott egy másik, mellynél fogva a katolikus *római*, a református *magyar*, a luteránus *tót*, a görög *rác*z vallású.

Németek.

57. §. A magyarok az államot, a németek a városokat teremtették nálunk. A millyen fő tényezők az ország elfoglalásában és védelmében azok, olyanok ezek a társadalom és ipar fejlesztésében. Magyar- és Erdély-ország németjeit tehát az első hely illeti meg a magyarok után.

Német-nek, *szász*-nak és *sváb*-nak nevezik nálunk; a magyar királyok okleveleiben, a *teuton* vagy *saxo* néven kívül, »*hospites*«, vendégek, a címök.¹⁾ Régibb és általáno-

¹⁾ Másutt is, p. o. Oroszországban *vendég* (*gostin*) vala a németek czíme; ott mai napig a kereskedőt *gostin*-nek nevezik. A nagy bazárt a Nevszki Prospecten (Pétervárnak fő utcája) *Gostinói dvor* -nak = vendég-udvarnak híjják.

sabb a *német* név, az a szláv *n'emec n'emci*; a magyarok tehát a szlovénekül vették azt, a kiknél alkalmasint már a frank-német uralkodás idejében divatozott vala. Tulajdonképen a *fel-németet* (hoch-deutsch), a bajort és alemánt illeti, a kiket a magyar krónikák *teuton*-oknak neveznek. A *szász* név azután kapott fel nálunk, mi a történetekből érthető.

Miután t. i. előbb a frank királyok a szászokat, s azután a német királyok az elbai és balti szlávokat legyőzték volt: ezek a szlávföldekre szászokat telepítenek, miáltal a szász név ismeretessé vált a Német vagy Éjszaki tengertül fogva a Finn öbölíig. A finnek és esztek máig *saksa*-nak, az az *szász*-nak, nevezik az egész németséget. A XII. XIII. és XIV. században rendkívüli hatalmas társadalomra jutának ezek a szászok. A melly időben kereskedések Amsterdántul fogva Reválig, Narváig és Novgorodig, s a Balt-tengertül fogva Boroszlóig és Krakóig kezd uralkodni: abban, mintegy 1150-tül fogva, a szász kiköltözés Magyarországnak is tart, s leginkább Dunán innen, Pozsonyutal Felső-Bánságig, s Erdélyben az ország déli és éjszak-keleti részeiben állapodik meg. S a melly időben az úgynevezett *Hansa*-szövetség fejlődik a német kereskedő városok között, mintegy 1240-tül fogva: ugyanabban szerzik magoknak az itteni és erdélyi szászok vagy németek városi kiváltásáikat. Bár nincs is látható kapocs a történetek eme két rendje között: de mindegyike a német iparos szellemnek hatása, tehát közös okra vihető vissza. ²⁾

²⁾ Nemcsak történetek találkoznak igen különböző országokban, hanem szók is, mint láttuk már, s itt újra látjuk. *Hansa* a gót (legrégibb germán) nyelvben sokaságot jelent (Leo Meyer:

A *sváb* név a déli német beköltözőket jelenti, a kik a törökök elűzése után leginkább Pilisben, a budai környéken, és Tolnában, még nagyobb számmal pedig a Bánátban és Bácskában telepedének le.

Egyes német kalandorok, azaz szerencse-kereső vitézek, már Gejza nagyfejedelem és István első király idejében jővén be, s a királyság és keresztyénség támaszai lévén, olly jó-bágyokká váltak, mint az eredeti magyar urak. Sok híres magyar nemzetség származik azoktul. A következő királyok alatt is folyvást történének illyes egyes beköltözések; indigenatus vagy honfiúsítás a legújabb időig magyarosítgata külföldi urakat, míg a királyi kegy a nemesek és urak rendjébe akármely nyelvű belföldit emel vala, ki szerencsés véletlen vagy érdem által kitűnt. Pázmán Péternek

die gothische Sprache, Berlin, 1869, pag. 41. 742.), evvel nagyon megegyez a finn *kansa*, nép. Továbbá a gót *kunda* jelent: született, származott, mint *góda-ktuida* »edelgeboren«, mi értelmére a magyar jó-bágy-hoz hasonló; az ó skandinávban is *god-kund*, isteni. Eme *kunda* szóval nagyon megegyez, legalább alakra nézve, a finn *kunta*, minek jelentése »complexes, collection. Egyébiránt a finn *kunta* is csak összetételekben fordul elő, mint amaz, p. o. *kansa-kunta* népség, *Lihla-kunta* község-gyűlés, megye. A vogul nyelvben van *kant*, minek jelentése a magyar *had* · *kant* és *had* teljesen megfelelők. De a magyar *had* nemzetséget is jelent, p. o. *Kállanyi had*, *Zagyi had*, s evvel a jelentéssel nagyon közel vág a gót *kúnda-hoz*. — Vannak más feltettségű találkozások is:

A magyar *atya*, török *ata*, a gótban is *atta*, sőt valószínű, hogy az *Attila-név* csak kicsinyítője az *atta*-nak; a germán mondáknak *at-li*, *etz-el*, azaz *atyuska*. Az orosz köznép is a ezárt *babuska*-nak = atyuskának, nevezi. — A gótban *guma* ember, férj, *guma lunda* férfi nemű, és férfias; a mai német nyelvben is a *bräutigam* (vőlegény) szóban van meg. A vogulban *kum*, *gam* ember, férfi, *masgem* (föld-ember) földi.

őse ép úgy nem vitézkedék az első »honfoglalók« között, mint nem a Hunyadiaké, Thurzóké, Zrínyieké: mégis mindnyájan a leghíresebb magyarok közzé tartoznak. De az ilyenek, bármennyien voltak és vannak is, az ethnographiában nem tesznek számot.

A beköltözött német lakosok vagy telepedők községeinek és városainak történetei különbözök Magyarországon és Erdélyben, azért elválva külön fejlődtek is.

58. §. A magyarországi német telepek tehát részint *fel-német*-ek, teuton-ok (hoch-deutsch), azaz bajorok, alemánok; részint al-németek, *szászok* (nieder-deutsch), részint a törökök elűzése után bejött *svábok*. Emez eredet szerint hozván fel őket, s utoljára hagyván a sváb beköltözést, a melly a városok ügyében nem változtatott semmit, következő csoportokat emeljük ki. ³⁾

A *hienczek* (hienz) a Vas és Soprony megyebeli németek, a kiknek nyelvjárása a bajor-osztrákhöz hasonlít. Ezen németek városai: Kőszeg (Güns), Soprony (Ödenburg), Kis-Marton (Eisenstadt), Ruszt (Rust). Ha az Arnulf 888-dik évbéli adományában előforduló Gensi (lásd a 188. lapot) csakugyan *Güns*: azt kell gondolnunk, hogy a *Gyöngyös* folyónak magyar neve csak a német Güns patakának vagy folyónak magyaros kiejtése. A város német neve a folyórul van véve: de a magyar *Kőszeg* szónak eredete homályos előttem, mint a *Soprony-é*, *Kis-Marton-é*.

³⁾ Követem: Ethnographie der Öster. Monarchie. Von Karl Freiherrn v. Czoernig. II. Bnd. Historische Skizze der Völkerstämme u. Colonien in Ungern u. dessen ehemaligen Nebenländern. Wien, 1857.

A moson-megyei németek »heidebauern«; a magyarok *nyúlasok*-nak nevezik.⁴⁾ Mosonmegyében a németek teszik a többséget.

Eredetre nézve ide tartoznak a szepesi bat bányaváros, úgymint Szomolnok (Schmölnitz), Remete (Einsiedel), Stosz, Schwedler, Gölnitz, Wagendrüssel lakosai; ide tartoznak a metzenseiféniek Abaújban, dobsinaiak Gömörben, krikeyerek Barsban stb. valamint a bakabányaiak (Pukantz), börsönyiek (Pilsen) stb. a kik már legnagyobb részben elszávosodtak.

A *szászok*hoz vethetők a bányavárosok, úgymint Besztercze-bánya, Zólyom, Korpona, Breznobánya, Libetbánya. Selmech-bánya, Körmöcz-bánya, Nagy- és Felső-bánya lakosai. Továbbá a szepesi szászok városai: Lőcse, Késmárk; -azután Igló (Neudorf), Leibitz, Béla, Ruszkinócz (Riszdorf), Ménéhárd (Meiuhartsdorf), Matheócz (Matsdorf), Felka (Völk), Strázsa (Michelsdorf), Váralja (Kirchdorf, inert a szepesi vár alján épült a káptalan mellé), Olaszi (Wallendorf, villa Vallonum, villa Latina), Velbach (Eulbach), Szepesszombat (Greorgenberg), Poprád (Deutschendorf), Danisócz (Densdorf, villa Dionysii), Odoriu, Harigócz (Palmsdorf, villa Palmarum), Illésfalva (Spernsdorf, villa Sperarum), Csütörtökhegy (Donnerstmark, Quintoforum), Káposztafalva (Kapsdorf, villa Compositi), Nagy-Szálók (Grosz-Schlagendorf), Zsákócz (Eisdorf, villa Isaaci), Müllénbach.⁵⁾ De mások is hozzátartoznak, például Durand (Durlsdorf) stb. Ezek a szepesi

⁴⁾ Fényes, Magyarország leírása, 1847. II. a 8. lapon.

⁵⁾ Így számlálja elő Solcz Frigyes, a Szepesi szászok bevándorlásáról. A késmárki evang. Lyceum 187¹/₂-dik évi Értesítőnyében (Kassa, 1876.). Szabó Benő, a szepesi szászok című könyve (Győr, 1866.) 10. stb. lapján következő sorban és számban adja: 1. Lőcse, 2. Kalbach v. Calderbach, 3. Eulbach, Ullénbach, Velbach, 4. Olaszi, 5. Odorin, 6. Igló, 7. Harigócz, 8. Sperendorf, Villa Ursi, 9. Kis és Nagy Tamási. Klein- u. Grosz-Thomesdorf, 10. Csütörtök-

városok és falvak, a közvélemény szerint 1204-ben társágba szövetkezének, azért lőn nevök: a XXIV királyi plébániák szövetsége (Fraternitas Plebaniarum XXIV Regalium). 1412-ben Zsigmond király tizenháromat közülök zálogba vete Ulászló lengyel királynak, 37,000 öreg cseh garasért, azaz 155,400 magyar aranyért.⁶⁾ A zálogba vettek valának: Béla, Leibitz, Matheócz, Szombathely, Strázsa, Poprád, Felka, Menhárd, Duránd, Ruszkinócz, Olasz, Igló, Szepes Vár-alja. A többi tizenegy városnak 1440-ig külön ispánja (Comes) volt, de azután a cseh Giskra foglalta el Késmárkkal együtt, s bírta 1462-ig. 1464-ben I. Mátyás a szepesi várat a 11 várossal együtt Szapolyai Imrénének adományozá el, természetesen úgy, a mint eddig a király bírta volt. De az eladományozott helységek el elveszték kiváltságaikat. 1527-ben Ferdinánd király a Szapolyai jószágokat Thurzó Eleknek adá. Mind az elszálogosított tizenhárom, mind az itt maradt de eladományozott tizenegy város a reformatióhoz csatlakozának, mint Lócse és Késmárk is; a Thurzók is buzgó protestánsok valának. A

hely, 11. Káposztafalva, a mellyhez Primócz, Primfalva, is tartozott, 12. Poprád, 13. Felka, 14. Szálok (Schlackendorf, Schlagendorf, még pedig Nagy-Szálok, hol salakok kerülnek elő ma is; Kis-Szálok Késmárk mellett van), 15. Müllенbach, 16. Mátéfalva, Matheócz, 17. Szombathely. 18. Strázsa, 19. Zsákócz, 20. Ménhard (Verbo, Virbó), 21. Béla, 22. Késmárk, 23. Lubitz, Leibitz, 24. Ruszkinócz, 25. Duránd.

Az Ethnographie d. öst. Monarchie szerint, II, 212. lapján,, a szepesi szász városokhoz tartoztak volna még Kakas-Lomnitz,, Hunfalu (Hunsdorf, Hunnis-villanus), Svabócz (villa Svevi), Sz. Kirm (villa de S. Quirino).

⁶⁾ Schoenwisner, Not. Rei Num. p. 313. az Ethnographia szerint, II. 217.

Thurzók után a tizenegy város a Csákyaké lőn. — Késmárknak is sok viszontagsága vala. I. Mátyás azt is Szapolyai Imrének adományozta volt, de I. Ferdinánd nem adá Thurzónak, hanem 1535-ben Laszky Jeromosnak, kinek fija Albert 1584-ig bírta. Ekkor Tökölyi Sebestyén nyéré meg; a híres Tökölyi Imre is bírta, kinek bukása után Késmárk ismét királyi birtokba kerüle s szabad királyi várossá lőn. — Az elzalogosított tizenhárom várost Mária Terézia vévé vissza 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor, hozzájuk csatolván Podolint, Lublyót és Gnezdát (Knie-sen); s így támada a XVI szepesi koronavárosok kerülete (die Provinz), a mellynek ispánja Iglón székelt a mi nap-jainkig.

Egyebüitt is valának szász telepek: Turóczban, Árvában, Liptóban, Sárosban, még pedig itt nemcsak Eperjesen. Bártfán, Kis-Szebenben, hanem sok más helységben is. Valának Abaujban, a híres Kassa városában; Zemplénben p. o. a pataki vendégek (»hospites de Patak«) stb. stb.

Ha végig nézüink a szász, azaz német városokon és telepeken, a mellyek a Kárpátok alján Pozsonyutl egész Erdélyig következtek egymásután, azt látjuk, hogy a fel-föld megyéiben nagyon számosak lehettek a németek; hisz Körmöcbányátul fogva Szepességig szakadatlan sort tettek a német községek.

A városok között legnagyobb régiséggel dicsekedének *Székesfejérvár*, mellynek egyházában a királyi szék és korona őriztetik, s a királyok szent beavatása történik, úgymond IV. Bélának 1254 évbeli oklevele ⁷⁾, meg *Szat-*

⁷⁾ Ubi solium regni et conservatur et ubi reges Hungariae sacro consecrationis mimere perunguntur. Ethnogr. II, 320.

már-Németi. Az a kiváltságait Sz. Istvántul, emez az eredetét Sz. István neje, Gizella királyné által behozott jövevényektől származtatja vala. ⁸⁾ Nehéz volna ugyan Szatmár-Németinek eredetét történelmileg bebizonyítani: de a közvélemény hitte. Minthogy Székesfejérvár kiváltságait nemcsak Szatmár-Németinek, hanem Esztergámnak, Nagyszombatnak, Nyitrának és más városoknak is megadták: azok különösen érdekesek előttünk. A bírót (*villicus*) és tizenkét esküdtet (*duodecim jurati cives*) magok a városbeliek választják meg. A bíró és esküdtek minden pénzbeli, polgári és bűnesetekben bírászkodnak és ítélnék; a városbeliek tehát se a nádor-, se a megye-ispáni törvényszék alá nem tartoznak. De a melly bajos ügyekben magok dönteni nem bírnak, (si *super arduis negotiis definire forsitan ignorarent*), a királyi jelenlét vagy a tárnok mestere elé (*ad Nostram praesentiam vei Magistri Tavernicorum*) viszik fel azokat. A papot is magok választják, a kit akar-nak. Az országban és véghelyeken (*in confinibus*) adó-mentesek, tehát híd- és út-vámat sehol sem fizetnek. Végre van nekik mentességök a megszállástul vagy legalább ennek mérséklése.

Ezekben állanak általában a »vendégek« jogai és kiváltságai. Fő a saját bíróság és igazgatás. Ezt a szepesi százszakra nézve jellemzően így fejezi ki V. Istvánnak 1271. évbéli oklevele, hogy mert egyszerű emberek s földművelő munkával lévén elfoglalva, nem értenek a nemesi joghoz

⁸⁾ Székesfejérvárral IV. Bélának 1237. évbéli oklevele tanús-kodik, hogy a Sz. István király és apostoli legátus által neki adott kiváltsága elégett (*privilegium hospitibus Albensibus concessum infausto casu incendii fuisset conversum in cineres*). — Szatmár-Németitől pedig II. Andrásnak 1230. évbéli oklevele állítja, hogy »teuton vendégei« Gisella királyné által hivattak be (*hospites Teutonicis de Szatmár-Németi, juxta fluvium Zamos residentes, qui se dicebant in fide Dominae Reginae Keyslae ad Hungariam conve-nisse.*). Ethnogr. II. 319. 321.

(in jure Nobilium nequeunt conversari), azért engedi meg a király, hogy magok külön igazságuk szerint élhessenek (proprio jure et lege speciali perfruuntur).

A saját bíróság következtében nem tartottak a nádorispáni, vagy más nemességi törvényszékek alá, hanem szükség esetében a királyhoz vagy kincs-tárnokához folyamodtak. A király egy helyettest tartván, ki a bíráskodásban képét viselte (personalis praesentiae Regiae in judiciis locumtenens, egy szóval *Personalis*), a városok a feljebbvitelre nézve lassankint részint a *Király-Helyettesi szék* (Sedes Personalis praesentiae regiae Locumtenentis), részint a *Tárnoki szék* (Sedes Tavernicalis, vagy magistris Tavernicorum) alá rendelődtek legújabb időkgig.⁹⁾

A városbeliek szabadon jártak keltek az országban, tehát szabadon kereskedtek. Ezt a jogot, a helybeli viszonyokhoz képest más-más alakban találjuk meg. A Kis-Martoniaknak I. Lajos 1372-ben megengedé, hogy boraiakat, úgy mint a soproniak, szabadon vihessék ki Morva, Cseh és Lengyel országokba; ugyanazoknak Zsigmond 1397-ben szabadságot ada, hogy egész birodalmában keres-

⁹⁾ Personalis városok valának: Székes-Fejérvár, Baka-Bánya, Bazin, Béla-Bánya, Brezno-Bánya, Kis Szeben, Körmöcz, Késmárk, Lócse, Libet-Bánya, Beszterczebánya, Ruszt, Pécs, Szabadka (Theresiopel) Selmeicz, Esztergám, Sz. György, Temesvár, Trencsén, Zólyom, Új-Bánya, a XVI szepesi koronai városok.

Tavernicalis városok valának: Bártfa, Buda, Pest, Korpona, Kassa, Komárom, Debreczen, Eperjes, Kőszeg, Győr, Kis-Marton, Modor, Újvidék, Pozsony, Soprony, Szakolcza, Szatmár-Németi, Szeged, Nagy-Szombat, Zombor. Ezen városok között némelyek újabbak, mint Szabadka, Újvidék, Zombor. De a XVI szepesi városon kívül mind Szabad Királyi városok voltak.

kedhessenek (cuncta climata Regni nostri perlustrando). A szepesi szászokat V. Istvánnak idézett oklevele feljogosítja, hogy a hegyekben érczet kereshessenek, áshassanak, s azokat feldolgozhassák, a királyi jog sérelme nélkül. A bányavárosokban az érczkeresés és feldolgozás, természet szerint, fő fő jog vala.

A megszállás, mint többször láttuk, nagy teher lévén, attul a városok lehetőségig menekültek, így Pest városát IV. Béla 244-ben egészen felszabadította attul; ¹⁰⁾ Szatmár-Németiben mégis II. András 1230-ban magának ebédet és vacsorát köt ki, azon mérték szerint, mellyben a város nevedetni fog. ¹¹⁾ Pestnek említett kiváltságában az is áll, hogy »egy vendég sem« (nullus hospes ex illis) adhat el idegennek házat vagy egyebet, hanem csak ollyannak, a ki nálok lakni s minden teherben részesülni akar.

Pestet a tatár-járás (1242) előtt igen gazdag német vagy teuton helységnek tarták. ¹²⁾ 1244-ben, mint láttuk, IV. Béla »pesti vendégeit« (hospites Nostri de Pest) kiváltsággal örvendezteté, a melly a Kő-bányát (Kő-ér) és Kis-Pestet is (minor Pest ultra Danubium) illeti vala. Ekkor a Gellért hegy *Pesti hegy* nevű lévén, Kis-Pest az alján épült. A *pest* név szláv (pestj), és kemenzét jelent; a helység tehát alkalmasint téglá- vagy mész-kemenzérül vette volt nevét, mi azt is mutatja, hogy első lakosai szláv-

¹⁰⁾ Nullus principum nostrorum violentum descensum facere possit super eos, nec aliquid contra eorundem recipere voluntatem, sed descendens justo pretio sibi necessaria debeat comparare. Ethnogr. II, 323.

¹¹⁾ Istud etiam non est silentio praetermittendum, quod Nobis ad villam eorum accedentibus prandium et coenam administrent, secundum villae ipsorum incrementum. Ethnogr. II. 322.

¹²⁾ Villa Teutonica ditissima. Rogerius, Carm. Miserabile, Cap. 16.

vok valának (v. ö. a 337. lapot), s ezekhez járultak vagy helyökre jutottak a németek. Azután a Duna jobb partján levő hegyen vár épüle, innen neve: vár-hegy, s az a vár is *Pesti* vának (Castrum de Pest) nevezetett. Lassankint erre a *pest*-nek német fordítása *ofen*-név ragadt; hol vette magát a *Buda*-név? nem tudom.¹³⁾ De sokáig *Új-Pestnek* is híttak; ennél fogva a Duna bal partján *Pest* (mintegy Ó Pest), jobb partján pedig *Új-Pest* vala. Zsigmondnak 1403 évbéli oklevele *Pesti hegy új városának* vagy *Budának* (Civitas nostra Nova montis Pestiensis seu Budensis) nevezvén, látjuk, hogy akkor már e két név (Új-Pest és Buda) váltakozik. Nem sokára *Új-Pest* helyett *Új-Buda* kap fel, mert *Ó-Buda* a régi Aquincum helyén épült község lett. Új-Buda némileg felhatóságot igényelvén magának a régi Pesten is, ez I. Mátyás által önálló szabad királyi várossá emelteték. Az így alakult két külön város az 1872: 36. t. cz. által egy várossá lón, melynek hivatalos neve *Budapest*.

A német városok nemcsak magokat biztosítani, hanem másokat ki is zárni kezdenek, mi a kiváltságnak természete. Korpona városa p. o. a magyarok tanúságát nem fogadja el a »vendégek« ellen, ha azt németek tanúsága nem erősítette meg.¹⁴⁾ Mesterségre csak németet bocsátottak, tehát más nemzetiségbelit nem fogadtak a czéhekbe. A kereskedésből is minden mást ki szerettek volna szorítani; így a sopronyi és kassai polgárok nem akarták eltérni, hogy a nemesek a boraikat magok vigyék ki a külföldre, lásd az 1504: 19 törvényczikket. Annál kevesebb akarták megengedni, hogy más nemzetiségbeli hivatalt viseljen a városban, így Budán főbíró csak német lehetett, s a tizenkét tanácsosból csak kettő lehetett magyar. S miután a magya-

¹³⁾ Hogy Bledára, Attila bátyjára vagy öccsére gondolni nem lehet, arra talán figyelmeztetni sem kell már.

¹⁴⁾ Ethnogr. II, 207.

rok száma megszorodott, s magyar is bíróvá lett, ennek új megválasztásán 1438-ban annyira felbőszülének a németek, hogy a magyar bírót a Dunába fulasztották, mi azután nagy zenebonát támaszta.¹⁵⁾ — Míg a nemesség háborítlanul élhetett falusi lakjaiban, nem igen kívánczozott a városok falai közzé: a török hódítgatások idejében viszontag a kerített városokban vala kénytelen menedéket keresni. Az 1563: 62. törvény megrendelé tehát, hogy a törökök által elűzött nemeseknek szabad legyen házakat venni a városokban, természet szerint úgy, hogy a városbeliek közterhét és adóját ők is egyenlően viseljék. Kevesbbé méltányosnak látszik a hozzátétel, hogy a nemesek a házaikba boraikat is beviessék magok használatára, de nem kimérés végett; ha ugyanazt nem tehették a városbeliek is. Akár mi okbul, de a városiak nem szívelék a nemeseket vagy magyarokat, mert az 1608-dik évi koronázás előtti 13. ezkikely így szól:

Felette sok panaszuk van a magyaroknak nemcsak a szabad királyi, hanem a bánya és tótországi városok ellen is, hogy őket se házvételre, se közhivatalra nem bocsátják saját hazájokban (in propria ipsorum patria). Azért határoztatik, hogy ezentúl a szabad királyi városokban a bírákat és tanácsbelieket, valamint más hivatalbelieket felváltva és vegyesen kell megválasztani magyarokbul, németekbul, csehekbül vagy tótokbul (bohemis seu sclavis), akármelly városban lakjanak is azok, *még pedig a hitre való tekintet nélkül* · továbbá, hogy szabad legyen a magyaroknak (hungaris nativis) házakat venniök vagy építeniök a városokban minden ellenmondás nélkül, s az 1563:62. törvényezikk értelmé szerint holmijeket (res ipsorum) bevinni és ott tartani. A magyarok viszontag a házaikra eső minden közterhet viselni tartoznak, valamint a városbeliek minden szabadságaiban, kiváltságaiban és

¹⁵⁾ Gr. Teleki Józs. Hunyadiak kora, I, 75. 76.

mentességeiben is részesülnek: azomban saját törvényes kiváltságait a városokban is megtartják. Ugyanezen rendeletek a kiváltságos mezővárosokra is kiterjednek. — A koronázás után szerzett törvényczikkek 44-dike ismétli azon rendeleteket, annyiszor mennyiszor 2000 forintnyi bírságot szabván ki a városra, melly azokat megszegné. De az 1613: 40. meg az 1649: 12. tanúsága szerint meg kellett azokat újítani, inert Beszterczebánya nyilván ellene szegült a törvénynek, s Kassa városa nemcsak a katolikusok, hanem még a reformátusok számára is alkalmas helyeket vonakodott templom, iskola és paplak építésére kimutatni.

59. §. Alig van város széles Magyarországon, mellyet egészen vagy legalább részben németek nem laktak volna. Például a *szegedi* »vendégek«-nek (hospites de Zegedino) IV. Béla 1247-ben tesz adományt; s I. Lajos 1360-ban a *debreczeni* polgárokat, *vendégeket* és kereskedőket (cives *hospites* et *mercatores*) jutalmazá meg az I. Károly íránt mutatott hűségökért, szabad királyivá tevén a városukat, mellynek azután Zsigmond vámmentességet is adományozta egész országban.¹⁶⁾ A jelesebb városok mind szabad királyiakká lőnek; a hol olyanokat találunk, ott német lakosság uralkodott valaha. Ezeknek a sz. k. városoknak helyzete tehát az ország régi ethnographiai képét világosítja meg.

Tudjuk, hogy valamint az avarok, úgy a magyarok fő ereje is Dunán túl, a régi Pannóniában, gyökéresedett meg; tudjuk, hogy onnan sugárzott ki a királyság és keresztyénség. Ha már a szabad királyi városokat tekintjük, azokbul legkevesebb van Dunán túl, legtöbb Dunán innen

¹⁶⁾ Ethnographie, II, 249.

és a kárpáti vidékeken.¹⁷⁾ Nyilván azért lett az így, mert Dunán túl az Árpádi királyok alatt is elég sűrű népesség vala; a régi Pannónia, tehát a leghosszabb ideig volt római tartomány, népesebb volt mintsem a Dunán inneni, kivált a kárpáti részek. A német, különösen a szász-német beköltözés megindulását, folyamatját oklevelesen megmutatni nem bírjuk; nem mondhatjuk meg, melyik király kiket honnan és hová telepítte; a megtelepedeteket látjuk, mikor királyi adományok kerülnek elő. Ámde arrul sincs tudomásunk, hogy a királyok, avagy bármely hatalmas jóbágy vagy püspök a volt lakosságot azért mozdították volna el, hogy a bejövő új lakosoknak szerezzenek helyet. A hová a szász-német beköltözés folyama ért és lelerakodott: üres vala ott a vidék, azaz, ha nem is épen ember nélkül szükkölködő, de minden bizonnyal igen gyér lakosságú. Egyebet sem bizonyít például Imre királynak 1198. évbeli oklevele, a melly a szepesi föld jövedelmének tizedét (decimam tributorum in terra Scypiensi) az esztergami érseknek adományozza, mint azt a szent királyok (Sz. István és Sz. László) oda ajándékozták volt. (Fejér II. 324.). Annál kevesbé áll Szepességre nézve az a vélemény, hogy annak ős lakosai magyarok voltak, minthogy a szepesi oklevelek telvék magyar nevekkal és szókkal, p. o. Füzes pataka, Sár-

¹⁷⁾ Dunán túl az ország nyugati határán levő Soprony, Ruszt, Kismarton, Kőszeg városokon kívül csak Esztergam, Győr, Székes-Fejérvár és Pécs vannak, tehát összesen 8: elleniben Dunán innen 25 van, a mellyekhez, mint kárpáti városokat, még a szepesieket, sárosiakat és az abaujvárit is hozzá kell vetni, minél fogva ott 31 sz. k. várost találunk. Hozzájuk vévén a 16. szepesi koronai és a hat vagy hét szepesi bányavárosokat, látjuk, hogy legis-legtöbb város az ország ezen részében volt.

pataka, Martun földje, Gerlach földje, Burkut (Borkút, németül Bierbrunn, helységnév), Egurfa, Fenufa, Hársfa stb. ¹⁸⁾ Kevés lakos volt mindenütt bizonyosan, mielőtt a németek letelepedtek, magyarok is lehettek kicsi számmal amerre a magyar királyság terjedt vala: mégis üresnek mondható minden vidék, a mennyiben új lakosok telepedhettek meg az előbbi lakosok elmozdítása nélkül, — minek az Árpadi királyok idejében sehol legkisebb nyoma. Magyar nevek és szók pedig úgy jutottak a szepesi oklevelekbe, hogy igen is volt magyar lakos, még inkább magyar tisztviselő lehetett mindenütt, de még inkább azért, hogy az oklevelek írói (királyi jegyzők) magyar fordításban fejezték ki a helyneveket és egyebet, jobban tudván talán magyarul mint németül. Az elsőt magok az oklevelek is bizonyítják, ¹⁹⁾ a másikat pedig gondolni lehet, a nélkül, hogy a valóság ellen vétenénk. De hogy még a németek sem töltöttek ki minden üres vidéket, bizonyítja az Eperjes, melletti *Sóvár* is, mellynek tudtomra nincsen se szláv, se német neve. Valóban azt kell állítani, hogy I. Lajos és Mátyás korában az országnak igen nagy része Pozsonyul és Vácztul fogva egész Kassáig és Bártfáig leginkább német vala.

¹⁸⁾ Szabó Benő állítja, hogy Szepességnek ös lakosai magyarok voltak. A Szepesi Szászok. Győr, 1866. A 47. stb. lapon.

¹⁹⁾ Ipsi Saxones, et Latini (vallonok) voluntarie assumerunt ac praecise praestito juramento, quod decimas eo modo et ea integritate suis plebanis et sacerdotibus per totum Comitatum de caetero sicut *Hungari et Sclavi* in Scepusio existentes decimas ipsas persolvere sunt consveti. Katona VI, 844. az 1280 évről. Ugyanakkor: Prout sumus eruditi, et sicut Hungari et Sclavi suas erogant decimas. U. o. 847.

Ezt a német lakosságot, úgy látszik, a cseh egyházi újíítás nem érinté. Valamint a Szász- és Osztrák-országi németek, úgy a mi németjeink is távol maradának attul a cseh hatástul; ez tehát nem terjesztheté a szlávsságot közöttök. Még az Erzsébet királyné felekezetéhez álló cseh vezérek, a kik 1440-tul fogva Mátyás uralkodásáig (1462-ig) benn ültek az országban, sem árthatának a német városoknak, habár a falvakban elő is mozdították a szláv lakosságot. De másképen érezének a magyar németek Luther reformatiója iránt; ennek mindnyájan igen hamar megadák magokat. Természet szerint az csak megerősíté a németség. A vissza-reformatio azomban, melly Pázmán által neki indulván 1650—1781-ig mindég, bár nem is egyaránt erőszakosan folyt, annál erősebben fogyasztá a felföldi németség a bányavárosokban és mindenütt. Bajos képzelnünk is most azt a sokféle zaklatást, mellynek a protestánsok, még Mária Theresia uralkodásában is, ki valának téve. Nagyon fekete lapja ez Magyarország társadalmának történeteiben; s ezen a fekete lapon meglepő nemzetiségi változásokat veszünk észre. Sok vidéken, mint Szepesben, a melly német község katolikussá lett a Csákyak alatt, az el is szlávossodék. Más helyütt is a katolikussá vált földes urak a német vagy magyar lakosságot elűzték, ha nem akart megtérni. A városokban, mint p. o. Eperjesen, csupa katolikus tisztviselőket nevezének ki, s illyeneket a protestáns városbeliek között nem találván, külföldieket hívának be. ²⁰⁾ Gyarapodni kezdvén a szlávó-

²⁰⁾ De illo ante omnia solliciti erant (jesuitae), ut magistratus civicus, exclusis in totum Evangelicis, ex solis constaret Romano-Catholicis. Qui quoniam inter cives non reperiebantur, ideirco ex-

sodás, protestánsok is hagyák el német nyelvöket, p. o. Szepesben Gerlachban (Gerlsdorf), Batizfalván (Botsdorf, Lucsivnán (Lautschburg) stb. Liptóban Hibbén (Geib). Sz. Miklóson (S. Nicolau) stb. Zólyomban Breznobányán stb. stb. Ez a szlávosság egyre gyarapszik p. o. Modoron és egyebütt Pozsonymegyében, Lőcsén, Szepes-váralján, Iglón stb. stb. De a visszareformálás nemcsak a németség, hanem a magyarságot is fogyasztá, kivált Zemplénten, Sárosban, Abaújban stb.

A törökök elűzése után új német jövevényekkel szaporodott meg a németség, s azokat közönségesen *svábok*-nak híjják. Mlind Budát mind Pestet I. Lipót 1703-ban külön önálló sz. k. várossá tevé. Az akkori uralkodó politika szellemében csak német és katolikus emberek telepedhetének meg a két városban. ²¹⁾ Buda-Pest környékén is katolikus svábok ülék meg az üres falvakat, a melyek magyar lakossága a török uralkodás alatt meggyérült, a visszahódítás alkalmával pedig teljesen elpusztult volt. A falvak magyar nevei megmaradtak, de mássá lett a lakosság. Tolnában, Baranyában is letelepedék sok sváb; de nem telvén a katolikusokbul, protestánsokat is be kelle fogadni. Más megyékben is történének sváb telepedések p. o.

tranei in civitatem sunt intro lucti, civibusque praeposit. Matthias Bahil. Tristissinia eccles. Hungariae Protestantium facies. A Monumenta Ev. Aug. Conf. in Hungaria historica. II. Pesten, 1863. A 369. lapon.

²¹⁾ Csak a Tolerantia kihirdetésével 1781-ben adaték engedelem protestáns embernek is Pesten letelepedni. 1787-ben II. József megengedé, hogy az evangélikusok magán házban tarthassanak isteni tiszteletet. Egyházuk építéséhez 1799-ben fogtak s azt 1805-ben végezék el. A reformátusok gyülekezete 1804-ben alakult meg; egyházukat 1816-ban kezdek építeni; annak felszentelése 1830-ban történt.

Zemplénben Rátkára, mellynek magyar lakossága még 1596-ban egyik legjelesebb magyar régiséget örökíté meg (lásd a 243. lapot), a Rákóczi-háború után a XVIII. század elején hoztak katolikus svábokat. Most ezek, úgy mint a rakamaziak és mások magyarokká lesznek.

De különösen az úgynevezett Bánátban, azaz a mai Torontal, Temes, Krassó és Zörény megyékben, újult meg a lakosság a törökök elűzése után, a kik 1552—1716-ig, tehát 165 évig uralkodtak volt Temesváron. A tartománynak első kormányzója, gróf Mercy Ferencz (1717 — 1733) halhatatlan hírt szerze magának nemcsak azáltal, hogy benépesítéséről gondoskodott, hanem okos intézkedései által is, a mellyek a tartománynak jólétét előmozdították. A megvolt vagy ekkor gyülekezett oláh és szerb lakosokhoz németeket, francziákat, sőt spanyolokat is telepíte ide (a francziák és spanyolok lassankint elnémetesedtek); Temesvárbul egy új és lehető szép várost igyekvék teremteni. Mária Therézia erősen folytatá a német telepítéseket. ²²⁾ Temesvár (32,223 lakossal) meg máig is leginkább német város; Nagy-Becskerek (19,666 l.) Nagy-Kikinda (18,834 l.), Vinga (4050 l.), Karánsebes (3512 l.), Fejér-templom (Weiss-kirchen 7490 l.) legalább részben, Német-Lúgos (3350 l.), egészen német, — de Oláh-Lúgos (8300) oláh. Német helységek még: Zsombolya (Hatsfeld, 7981 l.), Orcifalva (2748 l.), Mercifaha (2030 l.), Detta (2750 l.), Hidegkút (Guttenbrun, 3060 l.), Új-Besenyő (2090 l.), Német Sz. Péter (2520 l.), Zádor-lak (2080 l.), Bruckenau (1700 l.), stb.

60. §. Erdélyországban a rómaiak idejébül csak folyó-nevek maradtak fenn, mint Szamos, Maros, Olt, mely-

²²⁾ Schwicker Joh. Heinr. Geschichte des Temeser Banats. Pest, 1872. A 369. stb. lapokon.

lyek egyszersmind a tartomány legnagyobb folyóji; azután Ompoly, Tsierna stb. — a Körös, vagy Keres (Gresia) folyónév is a VI. század óta ismeretes. De az igen számos római helységnevekből egyetlen egy sem maradt meg; az egymásra következő népségek között, a rómaiak emlékezete és hagyománya tökéletesen és teljesen megszakadt. A száma nélküli római kő maradványok a múltnak néma tanúi valának a gepidek és avarok között; még ezekről sem maradt meg legkisebb nyom is, akár helynevekben akár egyébben. A magyar foglalás nyugatrul indulván meg, természetesen a Magyarországra ömlő folyók mentiben halada kelet felé, s a merre csak ért, mindenütt szlávokra talált, mit a szláv földrajzi és helynevek világosan bizonyítanak. A gepidek, kivált az avarok közt szlávok is voltak (lásd a 144—149 meg a 351. lapokat), sőt, úgy látszik, az avarok el is szlávosodának közöttök. A római korból fenmaradt folyónevekhez tehát hozzá járulnak szláv nevek; azután tűnnek elő magyar nevek. Az első magyar foglalás bizonyosan a Maros mentiben kezdte terjedni, mert a fő, ha nem is legelső telepedés *Gyula-Fejér-vár*, az új püspöknek széke. Azt a szláv népet *Belgrádnak* nevezé, mint a mai rumunok nyelve bizonyítja. Az első Gyulafejérvári püspök 1103-ban ²³⁾, mások szerint 1113-ban fordul elő oklevelesen. A magyar teleptől éjszakra az *Aranyos* folyó-név már egy 1075-beli oklevélben említetik meg (1. a 194 lapot) a mellyről való az *Aranyos székelyszék* neve is. Alsó-Fejérmegyében a Kis- és Nagy-Aranyos nemcsak a híres bányavárosok vidékét, hanem Tordánál a só-aknákat is érik: Az Aranyos tehát bizonyosan a Marossal vetekedhetik a

²³⁾ Pray, Specimen Hierarchiae Hungariae, Pars II. Posonii et Cassoviae, 1779; a 272. lapon.

magyar foglalás elsőbbségére nézve. Ott is szláv lakosság vala, mit már a *Zalatna* helynév bizonyít, mint a háromszéki *Kovácszna*; ez a savanyu vizekrül, amaz az aranyrul nyervén a szláv nevezetet. A magyar foglalás az Aranyos és Maros mentiben haladván kelet felé a két Küküllőre ért, mellynek neve magyar, mint tudjuk (a 351. lapon): *Küküllő*, azaz Kükül folyó. A Marosnak és a két Küküllőnek fejei közel esnek az Olt fejéhez; az Oltul keletre ott van a *Fekete Ügy*. A Maros legrégebb időtül fogva ismeretes (v. ö. az 59. lapot), az Olt neve a rómaiak közt is divatozott, de a Küküllő és Fekete-Ügy új, még pedig magyar nevek; e két folyót a szláv lakosok Tirnáva és Cserna-Voda-nak nevezték volt, mit hasonlóképen a mai rumunok nyelvébül tudunk meg. A magyar foglalás a Maros, Aranyos, két Küküllő mentiben haladván kelet felé az Olt felső vidékéig, s a Fekete-Ügy tartományáig ott, az ország keleti végiben, a székelyek telepedének meg határörökül. Mikor, mellyik király telepítette oda, nem tudjuk; de hogy a magyar nemzet megalakulta után kerültek az ország keleti szélire, azt a nyelvök teszi kétségtelenné; s hogy ez a magyar foglalás első idejében történt, hogy tehát a székelyek valamennyi német telepítést megelőztek, az onnan válik bizonyossá, mert a német telepedők számára kiadott első oklevelek, a mennyire ismerjük, ott találják már a székelyeket. Az előbbi szláv lakosság pedig lassankint elenyészett a székelyek közt, vagy utóbb elrumunosodott. ²⁴⁾

²⁴⁾ Orbán Balázs, A székelyföld leírása, III. köt. (Pest, 1869.) 149. lapján, nem érti, hogy szláv szó mint juthatott a tisztán székely vidékre. — A székelyeknek úgy vélt hun eredete teszi csak érthetlenné a történetet, mert avval ellenkezik a hun mese. Egyéb-

A magyar foglalásnak másik fő útja a Berettyón (Berek-jó), Kraszán, Szamoson ment kelet felé a Sajó és Bisztricz völgyeibe. A Kraszna és Szolnok kiáltó tanúi a volt szlávságnak, mellyet a magyarok előtáláltak. A *Kraszna* annyi mint szép (víz); a *Szolnok* (solnik) pedig azt jelenti, a ki sóval bánik, só-tiszt.²⁵⁾ Valamint a tordai só a Maroson, úgy az Erdélynek éjszaki hegyeiben található só a Szamoson és Tiszán jött Magyarországra. S a Szolnok megmondja nekünk, hogy honnan és hová jött, (Erdélyben) *Belső és Közép-Szolnok* megyébül *Külső-Szolnokra* (Magyarországban). E három megye- és város-név tehát azt hirdeti nekünk, hogy a magyarok első idejében szlávok laktak ott és itt, s a tutajokon való só-szállítást is szlávok teszik vala, mit most oláhok tesznek.— Azomban a Krasz-

íránt Orbán a Kovászna helynevet jól eredezteti a szláv kvasná-bul. Kovásznán, a mint a szerző ugyanott a 154. lapon értesít, *Pest* és *Pilis* nevek is fordulnak elő. *Pest* ott a Kopasz hegynek hátulsó »büti«-je azaz csonka kúpja, boglyája, mert »*pest* a székelyeknél a boglyás kemence; *pest alja* a tüzelő helye.« *Pilis* leginkább magas hegyormok elnevezése; így Kovásznán is *Pilis* egy fenyves nőtte nagy hegysor. Ezen kívül van még négy *Pilis* nevű hegysor több vidéken. — A *Pilis* is, akármit jelentsen, szláv szó; érdekes tudnunk, millyen hegyormokat jelent a székelyeknél és másutt. Alkalmasint ilyen alakú hegyekről származik a *Pilis* vármegye név is (Pest-Pilis-Solt).

²⁵⁾ Ismerjük a tárnokot (= tavernicus) a kinccsel bánót. III. Andrásnak 1293-ki oklevele a szepesi Somogy (Schmögen) *pesznőkei*-ről (kutya-tartókrul) szól. »Caniferis nostris de Somogy, de districtu de Scepus, quos vulgáris locutio *besnucus* appellat.« Szabó Benő, A szepesi százszok, a 45. lapon. A millyen a *Szolnok* hely- és megye-név, olyan a szepesi *Korotnok* is »ipsam terram *Koritnik* cum silva edimus« U. o. a 47. lapon. A *koritnik* talán tekenőst, tekenőcsinálót jelent.

na és Szolnok neveken kívül ott van Berettyó (Berek-jó) és Sajó, a mellyek már magyar lakosoktól vették neveiket, tehát olyan magyar foglalást jelentenek, melly úgyszólván ott első valá. Mert az előbbi eredeti szláv lakosság még csak nevezetivel sem tölthette be a vidéket.

A Szamos mentiben, úgy látszik, hamar megerősödött a magyar foglalás, mert az erdélyi vajdák rendszeren *szolnoki ispánok* is (Comites de Sounok, Zonuk) valának. Vendég néprül is tanúskodnak ott a helynevek, mint *Kozár-vár* Belső Szolnokban, *Bálványos-vár*, *Besenyő* (Heidendorf) Sófálvaalja és Besztercze város között a Nagy-Bisztricz folyónál. A Szamos, Sajó és két Bisztricz (*Nagy B.* melly a Szamosba siet, meg *Arany B.* mely kifelé folyván a Szerétbe ömlik) lévén a fő út Moldovába, tehát a besenyők és kúnok útja is Erdélybe és Magyarországra, azt biztosítani kellett. Ennélfogva *Déés*, *Csicsó-Mihályfalva* és *Bálványos Váralja* nevű várak bizonyosan a magyar foglalás első idejébül valók. De a magyar sem tölthetné be Erdélyt, mint nem töltötte be Magyarországot; azért kellé oda is németeket szállítani. Mai Erdélynek ethnographiai képe azt mutatja, hogy a mit a határvidékekbül a székely nem foglalt el, oda németek telepedtek le, éjszakkeleten a beszterczeiek, dél-keleten a bárczaiak, délen a nagy-szebeniek, jóllehet a kettőt Fogaras vidéke választja el. Az erdélyi németeket *Szászoknak* nevezik: bizonyos azonban, hogy nem mindnyájan egy eredetűek, mert egy részök Flandriából, más részök a közép Rajna vidékeibül, meg más részök másunnan való, mint azt a nyelvök is bizonyítja. De a *Szász* nevezet lassankint közössé lett, alkalmasint azon okbül, mellynél fogva éjszaki Európában is nevezték vala a németséget.

Szatmár-Németi, úgy láttuk, úgy híres vala mint igen régi város; innen huzódának az első német telepek is Erdélybe. Déésnek IV. Béla 1236-ban ugyanazt a szabadságot adá meg. a mellyel a szatmárnémetiek bírnak vala ²⁶⁾. Radnárral pedig a tatárjárás idejéből azt olvassuk Rogeriusnál

Kadan (tatár király) három napos utat tevén Ruscia és Comania (mai Moldova) között egy erdőségen keresztül, a gazdag Rudna (Rodna, Radna) városhoz ére, melly nagy teuton város vala a hegyek között, a királynak ezüst bányája. Vitéz és számos lévén a nép s hadi készülettel bővelkedvén, az ellenség közeledtének hírére, nagy bátran odamene eleibe a hegyek közt, mit Kadan látván futást színlele. A nép győzelmesen visszatérea a városba s örömeiben borozni kezdé (inebriari vino, prout Teutonicorum furor exigít, inceperunt). A tatárok hirtelen meglepek a városbelieket, a kik jóllehet vitézkedtek is, megadák magokat. Kadan oltalmába fogadván a várost, ispánját Ariskaldot hat száz fegyverrel a sereghez csatolá s folytatá útját befelé, míg Bochetor és más tatár fejedelmek átkelvén a Szeréten a kún püspök földjére törtek, s legyőzvén a kik ütközetre gyűltek volt, az egész tartományt elfoglalják vala. ²⁷⁾

A tatároknak emez útján bizonyosan a besenyő és kún becsapások is történtek volt, a mint említettük; még III. László is ezen az úton üldözé és téríté vissza a kúnokat (lásd a 374. lapon). — Déésen, Rodnán vagy Radnán nincsenek már németek; amaz első telepeknek maradványai tehát csak a Besztercze kerületben (Nösnerland) vannak még. Ehhez tartozott 1764-ig a rodnai járás is, a mikor ez katonai határörvidékké lón, Naszód fő helyével.

Az erdélyi németek előkelő szerepűek az erdélyi

²⁶⁾ Ethnographie der Öst. Monarchie II, 228.

²⁷⁾ Rogerius, Carmen miserabile. Endlichernél, a 267. 268. lapon.

történetekben; ma is a szász székek városai és falvai az Erdő-elv-nek szebb gyöngyei. A középkor fénye, mely a nyugateurópai városokban olly tiszteletre ragadó, az erdélyi szászoknál is meglátszik, s talán jobban, mintsem Magyarország bármely városában.²⁸⁾ A Szamos-Sajó- és Bisztritz-völgyek német telepítéseinek korát nem tudjuk; azt hiszik, hogy II. Gejza uralkodása előtti korból valók. De a Marostul délre alkalmasint a Nagy-Szebeni (Hermanstadt), Új-Egyházi (Leschkirch), és Sinki (Schenk) az elsők; II. Andrásnak 1224-ki hires oklevele, »az erdélyi szászoknak szabadsdga« (libertás Saxonum Transsilvaniae), azt mondja, hogy Gejza király által hivattak be.²⁹⁾ Azokra következnek

²⁸⁾ Az erdélyi szászok telepedései és viszontagságai Magyar- és Erdélyország ethnographiai meg történelmi képének legjobban megvilágított részei. Schlöszertül fogva, kinek nagy buzgósággal írt »Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« (Göttingen, 1795 —1797.) nálunk leginkább azért nem szerették, mert kételkedik az Anonymus, Thuróczi és más krónikák előadásán, — egészen Maurer Fridrik-ig (Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Land jetzt bewohnenden Nationen. Landau. 1875), a ki mások kutatásait ismétli, nagyon sokan és sokat írtak e tárgyul. Az »Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde«, a mely 1840 óta foly, becses tárház. — Seivert Gusztáv »die deutschen Einwanderungen in Siebenbürgen vor König Geysa II.« az 1875-ki Sächsischer Hausfreund-ben (Herausgegeben von Dr. Eugen von Trauschenfels, Kronstadt) olly an nézeteket fejt ki, melylyek, úgy látszik nekem, a telepítések koraira nézve leginkább megfelelnek a történetek valóságának.— Helyes méltatással vezeti be Wenzel Gusztáv is »Adalékát az erdélyi szászok történetéhez az Andrea-neum előtti időből«, az akad. Értekezések a Tört. Tud. köréből III. köt. Pesten, 1873.

²⁹⁾ »Libertate, qua vocati fuerant a piissimo rege Geysa, abo nostro.« Endlischernél, a 421. lapon.

Kőhalom (Reps), Segesvár (Schässburg), Szászváros (Broos), Szász-Sebes (Mühlenbach), Szerdahely (Reussmarkt); azután Megyés (Mediasch) és Selyk (Schelken).

1211-ben II. András a német lovagoknak a Borza földet (Burzenland) adományozá némi kikötések mellett, hogy Erdélynek ezen részét, különösen a Tömösi szorost, a kúnok ellen védelmezzék: de minthogy az adományosok túl mentek a kikötéseken, András 1224 után haddal támadá meg őket és kihajtá. Ezekül a lovagoktól származnak a Földvárók (Marienburg) mind a Bárczaságban, mind másutt; a számos *Kereszt-ár* helynévis Magyarországon és Erdélyben talán ezeknek és hasonló vitézeknek birtokai lehettek. A német lovagok elűzése után ³⁰⁾, Brassó városa emelkedék, mint főhelye a Bárczaságnak. Az előtt Rosnyó

³⁰⁾ A német lovagok a híres Salzai Hermann (Hermann von Salza) nagymester alatt elveszték ugyan a Bárczaságot, de 1228-ban Massoviában telepedvén meg, 1230-ben a pogány poroszok ellen kezdék meg a tértítő háborút, melyet 1283-ban befejezének. A rend 1274-ben *Marienburg*-ot építé, melly székhelyévé lön. Ama lovagok tehát alapíták meg a jövő nagy Poroszországot. A Nogaton, a Viszlónak egy kiszakadó ágán, keresztül viszen a vasút. A híd bal partján Salzal Hermann, jobb partján Brandenburgi Albrecht szobrai állanak. Ez az Albrecht 1511-ben lön nagymesterré, s 1525-ben levetvén egyházas jellemét, Poroszországot örökös birtokává tévé. A *brandenburg-porosz* név azólta lön híressé. — A míg a német lovagok a poroszokat, addig a kardos vitézek a pogány liveket és észteket hódítgaták. 1237-ben egyesüle a két rend, s mint-hogy a lovagok fehér köpönyegen fekete keresztet viselnek vala, *keresztes urak*-nak nevezettek. A történetek folyamában tehát ugyan-azon vitézek, a kik a Bárczaságot a kúnok ellen tartoztak volna védelmezni, Liv- és Észtországban nyelvbeli rokonainknak lőnek uraivá.

(Rosenan), Földvár (Marienburg), Prásmár (Tartlau), és Feketehalom (Zeiden) külön külön hatósággal bírtak volt. De nemcsak az említett városok vagy helységek, hanem Kolozsvár, Enyed, Torda, Ebesfalva (Elisabethstadt), Al- és Fel-Vincz stb. stb. német lakosnak valának. Még az újabb időben is 1734 és 1735-ban a Salzburgbul kihajtott protestánsok egy része Nagy-Szeben mellett telepedék le I. Lajos idejében (1342—1380) kéz de az erdélyi német városok virágzása, s tárta Konstantinápoly elfoglalásáig a törökök által és Amerika fölfedezéséig. Azon időben a kereskedés a nyugat és kelet, tehát Európa és India között, a Duna mentiben Bécsen, Budán, Konstantinápolyon által folyt, s abban az erdélyi szász kereskedők kitűnő részt vesznek vala. Így például a brassaiaknak Lajos király 1358-ban szabad kereskedést ad egész a Dunáig; 1358-ban vámmentességet Moldovában (in terra principis Tartarorum), 1370-ben pedig megparancsolja, hogy szabadon járhasanak kelhessenek Brassó és Jadra között, tehát biztosítja nekik a szabad kereskedést az Adriai tender felé is. ³¹⁾ Akkor az erdélyi szászok három külön tartományt tesznek vala: a Beszterczei megyét, a Nagy-Szebeni tartományt, annak már hét széke lévén, meg a Bárczaságot, mindegyik közvetlenül tartozván a magyar király alá. Az Andrásféle szabadságlevél 1366-iki megújításának értelmében a Nagy-Szebeni tartomány 500 emberrel tartozék az országon belül, 100-zal az országon kívül a király vezérlete alatt, különben csak 50-nel hadakozni. Azonkívül fizete évenkint 500 ezüst márkát, s az erdélyi vajdának évenkint

³¹⁾ Lásd: Das Burzenland unter König Ludwig d. Grossen von Dr. Fr. Teutsch. Az 1875-ki Sachsischer Hausfreundben.

kétszer ada szállást, azaz megvendégelé (descensus). Ugyanakkor a kolozsváriak a katonaállítást 52 ezüst márkával váltak meg. Így a Bárczaság az 1387-ki oklevél szerint többi közt a királyi tisztnek egy évben csak egy reggelivel, egy ebéddel és 20 forintos értékű lóval tartozék kedveskedni. Külömben a városok és községek a bírót (hann) és papot vagy papokat szabadon választottak és önjogaik szerint törvénykeztek. A király képét a király által kinevezett tiszt viselé, t. i. a székely ispán, ki sokszor bárczasági ispán, valamint a vajda szolnoki és székelyi ispán vala egy-szersmind. —

A *Siebenbürgen* név, melyet már Kézai Simon *hét vár* azaz septem castra értelműnek gondolt (lásd a 280 lapon), a *szibin Szelén* folyócska mellett épült vártul (Castrum Sibin, németül Sibinbürg) lett, a hol *Nagy-Szeben* (Hermanstadt) keletkezett. Sáros megyében van *Kis-Szeben* (Zeberi). Nem lehet abban kétség, hogy a *Szeben*, *Szibin* földrajzi név, melyet azután tévedésből szám (7) névnek, s a régi *bürge* szó-alakot többesnek vették *).

Az erdélyi szászok mint nemzet (natio) a XV. és XVI. században egyesülének a székelyekkel, mint második nemzettel és a megyékbeli magyarokkal, mint harmadik nemzettel. Erdélynek tehát egész 1848-ig három törvényes nemzete, és négy törvényes (katolikus, református, evangélikus és unitárius) hitvallása volt. Egyébiránt a városok egyik része, mint Deés, Kolozsvár, Enyed, Torda stb. a

*) Szabó Károly helyesen megmutatta, hogy Kézai tévedésből alkalmazta a Septem Castra-t. Magyarország történetének forrásai I. köt. III. füzet 44. lapján. — A szónak értelmezését Roesler után lásd Nyelvt. Közlem. VI. 214. stb. lapjain.

XVI. és XVII. század folytában megmagyarosodott — másik része mint Rodna. Abrudbánya (Gross-Schlatten), mi (Klein Schlatten), Szász-Zalatna (ez is Klein-Schlatten), Víz-Akna (Salzburg) stb. részben vagy egészen eloláhosodott. Erdélynek, tehát a szász városoknak is, két nagy változást nem kellé szenvednie, a mellyeket Magyarország szenvedett: a török hódoltságot és a visszareformálást. Ezért tartott meg Erdélyország többet a *középkor* dicsőségébül, mint Magyarország.

A németek száma a magyar korona országáiban az osztrák kormány összeírása szerint 1.221, 714, volt; Erdélyben, 200.364 Horvát- és Tótországban 24,470, a Határőrvidékeken 38.400³²⁾. Ekkor emez országok összes lakossága 13.967,868 tett vala. Az 1870-ki népszámlálás után Keleti Károly Magyarországon 1.596,633, Erdélyben pedig 224,289-et, összesen 1.820.922 németet találta³³⁾. Keleti nem számította hozzájuk Horvát- és Tótországnak meg a Határőrvidékeknek németjeit, mégis már a magyarországi és erdélyi németek számát is nagyobbra becsülte, mint a millyennek az osztrák kormány összeírása találta volt (Az 1870-ki népszámlálás szerint az összes lakosság a magyar korona országáiban 15.171,357-et tett). Azt kell tehát gondolnunk, hogy ezen országok összes németisége megközelíti a *két milliót*.

A németek vagy katolikusok vagy protestánsok,

³²⁾ Statistisches Handbüchlein für die Öster. Monarchie. Herausgeg. von der k. k. Direction der administr. Statistik. Wien, 1861.

³³⁾ Hazánk és Népe. Írta Keleti Károly. Pesten, 1871. A 68. 69. lapon.

majdnem kizárólag evangélikusok. kevés lévén a református német. Az erdélyi szászság legislegnagyobb részben evangélikus. A keleti egyháznak tehát nincsenek hívei a németek közt, valamint nincsenek a magyarok között. Akár ez okból is, a magyar és német lakosok között nagyobb egyetértés található, mint emezek és mások között. Nincsen tanult magyar, a ki nem értene németül, viszontag nincsen tanult német, a ki nem értene magyarul.

A zoologikus meghatározások szerint hová tartoznak ezek a németek, a hosszúkás vagy gömbölyű (dolichokephal vagy brachykephal) agyúakhoz-e? Steinburg Móricz méréseinél fogva nyolczvan egy 20—28 éves városi *szász férfiún* a szélességi index (a 72, -, meg 86,8 végsőségek között) 80,7 rolt. ³⁴⁾ Azon tizenöt 32—48 éves férfiún *Buda környékérül*, a kiket Lenhossék tanár indításából mértek meg, (75,1 meg 86 végsőségek közt) a szélességi index 80,2 volt. Közel vágnak egymásmáshoz e két csoportbeli mérések. Van egy harmadik csoport is, melyet Lenhossék maga megmért t. i. hat 25—56 éves *nem-magyarországi* német születésű férfiúé, a kinek szélességi indexe (75 meg 85,7 végsőségek között) 83,1 mutatott. ³⁵⁾ Föltéve, hogy Steinburg mérései azonképen történtek, mint a Lenhossékéi: szinte föltetszik, hogy a külföldi születésű németeken nagyobb brachykephalság tűnt elő, mint az idevalókon. Steinburg a nyolczvanegy férfiú között negyvenöt dolikephalt, tizenhárom mesokephalt és csak huszonhárom brachykephalt talált:

³⁴⁾ Programm des Evang. Gymnasiums in Schässburg zum Schlüsse des Schuljahres 1874—5. Hermannstadt, 1375. V. ö a 9. lapot.

³⁵⁾ Az emberi koponya-isme. Írta Lenhossék József, Budapest, 1875. 164—165. lapon.

holott a Lehossék-mérte hat külföldi német közt mesokephal is csak kettő (65 meg 77,7 indexű), subbrachykephal egy (79,- indexű), a többi három tökéletes brachykephal (82,9 85,- indexű) volt.

A szlávok.

61. §. A frank-német korban, azaz tehát az avarok után következő s a magyarokat előző korban, a régi Pannoniát németek és szlávok lakták, kik között az avarok is csendesesen és láthatatlanul élének, ha még el nem szlávosodtak volt. A Szala folyó mentiben és a Balaton környékén ott találjuk frank-német felhatóság alatt a Privina és Koczul rövid ideig tartó herczegségét Moseburg fővárosával melly herczegségnek egy részét azután a morva Svatopluk is hat-nyolcz évig (884—892) hűbérben tartá. A Dunától éjszakra, a mai Morvaország és nyugati Magyarország Nyitrai részében a morvai szlávok törekedének egyházi és állami önállásra, de nem igen boldogulhattak részint a fejek árulkodása és egyenetlensége miatt is, melly a német felhatóságot hol kereste hol visszalökte, s a szláv papokat is hol üldözte hol kegyelte, a kik ellen meg a bajor-német papok szinte dühösen feltámadának. Még székét sem tudjuk a morvai hatalomnak, pedig a Szala herczegségét tudjuk, annyira keletkező meg változó állapotban van ott minden. Azt sem tudni, meddig terjedt a morvaiság, az Ipolyig-e vagy a Sajóig? — A Duna és Tisza közötti tér meg a Tíszátul való keleti rész s a régi Dacia olly ismeretlen vala a frank-német uralkodás korában, mint akár Herodotus idejében. Azon a síkos és hegyes nagy téren

semmiféle hatalomnak alakulása nem mutatkozik: de a lakosság ott is, az el-elenyésző avarssággal együtt, szláv vala, mint a folyó- és más nevek bizonyítják.

Ez a szláv lakosság a Kárpátok mentiben még gyérb, mint egyebütt, mit nemcsak a két száz évvel utóbb-beköltözö német gyarmatok tesznek bizonyossá, hanem egyéb is, mint látni fogjuk. Belső-Szolnok (Erdélyben), meg Külső-Szolnok (Magyarországban) ismeretesek valának már szláv lakosaikrúl is — mit eme nevek bizonyítanak — a mikor a sárosi *Só-vár*nak legkisebb híre sem lehetett még, különben annak is szláv neve volna. A *Só-vár*-nak magyar neve csalhatatlan bizonyosság arra, hogy a IX. és X. században senki sem tudja vala ott a só létét, tehát nem is volt ott feltetszhető szláv lakosság. ¹⁾

A magyarok megszállák az országot. Ellentállásra nem igen találának, mert a kik a Duna által széthasított országban ellenök állhatták volna, a Dunától jobbra a németek, a Dunától balra a Svatopluk fíjai, azok egymás ellen dúlakodának, többi része az országnak olyan állapotban lévén, hogy bármelley más nép is, ha közel talál lenni, bele ülhetett volna. Merő csupa révedezés tehát az, mit Palacky írt, hogy a szláv népek nagy-nagy terjedtségének kellő közepében Ratislav és Svatopluk által olyan termékeny magja képeződött volt egy saját nemzeti és egyházi míveltségnek, melly Rómának és Byzancznak egyenlő

¹⁾ Kún László 1285-ben György mesternek adományozd *Só-várt*, *Só-patakot* és *Delnét* a, sóaknával és sókúttal együtt (quasdam villas nostras regales Soovar, Sovpotok et Delne vocatas in Comitatu Sarus existentes cum fodina seu puteo salis ibidem existente). *Katona VI*, pag. 914. A *Sóvári Soos* nemzetség (Soos de Sóvár) attul a Györgygtül származott.

jóakarató ápolása mellett a legnagyobbszerű fejlődést ígérte; hogy ehhez a maghoz idővel valamennyi szláv nép akarva nem akarva ragaszkodott volna, s valamint nyugoton a római hatás alatt a frank birodalom nevelkedett: úgy keleten a konstantinápolyi hatás alatt egy szláv birodalom is támadt volna, s Kelet-Európa egy év-ezreddel előbb különb jelentőségűvé válik, mint a millyenné lett. Ámde eme remények örökre megsemmisülének az által, hogy a magyarok a képződésnek székébe nyomultak s azt elrontották. A magyarok letelepedése tehát a legnagyobb szerencsétlenség, melly a szláv világot az idők folytában érte.²⁾ — Ha mink is révedezni akarunk, azt mondhatjuk, hogy a csehekre nézve legnagyobb szerencse a magyarok letelepedése. Mert tudván, milly ellenséges indulat fogta volt a német-bajor papságot a morvaiak ellen (lásd a 189. 190. lapot), s látván, milly állhatatos sikerrel pusztíták a németek az elbai és balttengeri szlávokat: méltán gondolhatjuk, hogy a magyarok idejötte nélkül, a kik majdnem félszázadig másra fordíták a németek figyelmét, a csehek is talán úgy, mint ama szlávok, elenyésztek volna, s Palacky nem is válik cseh historikussá. Révedezés ez is, mint amaz: de ha a mi révedezésünk ártatlan, a Palackyét dogmának veszik a szlávok, kivált a keletiek, a kiknél amúgy is semmiféle kritika nem éri a dogmákat. S a Palacky-dogma mindennap gyűlölséget szít a magyarok ellen. Egyebet nem tehetünk, mint azt révedezésnek mondani: de annál inkább

²⁾ Palacky, Geschichte von Böhmen I, 102. 196. lapján. E révédesre tökéletesen reá illik a német közmondás: »Wer das *Wenn* und *Aber* erdacht, Hat längst aus Häckerling Gold gemacht.«

sajnálunk kell, hogy magyar írók is okos ítéletnek tartják, s képesek abbul nemzeti dicsőséget olvasni ki.⁵⁾

A gyér szlávok, leginkább szlovének lévén, mit a magyar nyelvbe jutott szláv szókból lehet kiérteni (lásd a 272. lapot), nem is tekintik vala szerencsétlenségnek, úgy látszik, a magyarok telepedését, mert összetársulának velök, a mint a német papok panaszlevelében olvassuk (v. ö. a 190. lapot), s a történetek általános folyama igazolja. Sehol legkisebb támadását nem találjuk a szlávoknak a magyarok ellen: a mit nem abbul lehet kimagyarázni, hogy az új telepedők azokat kiirtották volna, mert számuk nőtön nőtt. Bizonyosan az első magyar királyok idejében keletkezének Csongrád, Visegrád, Nógrád és hasonló szláv nevű várak; pedig a magyar kicsapások által egész Európából idegyült foglyok is nem lehetének nagyobb részben, sőt bizonyosan kisebb részben voltak szlávok, minthogy azok a kicsapások nem érték a szláv, hanem inkább a német, frank, olasz és görög földeket. Azt sehol senki sem olvasta még a magyarokról, mit Büdinger a történelmi valóságot kifejezve a németekről írt, hogy a melly szláv törzs a német birodalom alá került, az a csehek kivételével, okvetetlenül oda lett, s hogy a német győzők a magyarok és szlávok ellen irgalmat nem ismerének.⁴⁾ Az is egészen

³⁾ Tudtomra Szalay László véte legelőször abban, Magyarország története I, 4. lapján. — A *Vasárnapi Újság* 1876. jun. 11. számában az elhunyt Palackynak jelességeiről beszélvén — a miket senki sem tagadhat — reá tér a megrótt révedezésre is, azt tévén hozzá: *Valóban nagy elismerés egy ellenségtől* (az idézett szám 370. lapján). Nincsen abban elismerés, hanem gyűlölség-hintés! A politikai életben révedező szokott vezére lenni a vakságnak.

⁴⁾ Büdinger Max, *Österr. Geschichte* I. End, a 300. 301. lapján.

távuł vala a magyarok felfogásátul, szokásátul, hogy valamely nemzetiséget rabszolgának tartottak volna, mint a német a szlávot tartja vala rabszolgának, mert skláv=szláv. Már Kálmán királynak törvénye szlávokat is említ a vendégek közt, ⁵⁾ azok tehát egyenlők valának minden más vendégekkel. A magyar politikai jogban nagy különbség fejlődött ki a *nemes* és *nem-nemes* közt, de legkisebb politikai különbség sem támadt a *magyar* és *nem-magyar* között. A nemes ember túlságos előjogokkal dicsekedhetek: ámde a nemes nemcsak magyar, hanem szláv, német, oláh, szóval mindenféle nemzetiségbeli volt. A paraszt is, a ki maga viselé az állami terheket, s csak maga nem részesült az állami előnyökbe, az a »misera contribuens plebs« is magyar, német, szláv, oláh, szóval mindenféle nemzetiségbeli volt. S ezt nem tudja vala a historikus Büdinger, midőn írja, hogy a magyar foglalás által a szlovákok egy lealázó szolgaságba estek, a mellyben elnyomordtak, s a mellynek bilincsei szinte csak ezer év múlva oldódtak le. ⁶⁾ Mintha Büdinger a magyar történeteket és a

»Kein slawischer Stamm, der in dauernde Abhängigkeit von dem deutschen Reiche gerathen ist, hat, ausser dem čechischen, seine Selbständigkeit zu behaupten vermocht: alle haben dem schweren Arme der deutschen Kriegsmänner erliegen müssen. Gegen die Ungarn wie gegen die Slawen kannte man kein Erbarmen.«

⁵⁾ Liberi quique ac hospites, sicut Scavi vei ceteri sunt extranci, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent

⁶⁾ Österr. Geschichte, I, a 208. lapon. »Da bewahren nur die Slowaken einen dem altslowenischen näher verwandten Dialect, — ein grössentheils in langer Knechtschaft tief herabgekommenes Volk, dessen Fesseln erst nach fast einem Jahrtausend gelöst werden sollten.« Historikushoz nem illő fecsegés! Azt sem tudja, vagy nem

magyar politikai jogot prágai német is cseh hírlapokból tanulta volna 1848-ban és 1849-ben!)

A magyarok, nem tudom miért, *tót*-nak nevezik a szlávot; úgy látszik, ez volt köztök a szlávok általános elnevezése, mert tót nemcsak a nyugat-éjszaki, hanem a Dráva és Szava közti szláv is; ezért Slavoniának magyar neve *Tótország*.⁸⁾ A régi szlovén tehát *tót* vala a magyar előtt. Ez a szlovén nemcsak a Dunának jobb, hanem bal partján is nagyobb részt belé olvadt a magyarságba; a mai szlovákság mintegy újabb nép, melly már a hussziták (morvái testvérek) és azután a cseh portyázók által is (1442—1460) szaporodott volt, midőn a vissza-reformálás kezdé a német protestánsokat téríteni és fogyasztani. Azóta erősen folyt a szlávosság, és tart mai napig. Most a szlovákok Pozsonytól kezdve Szepesig és Sárosig terjednek, úgy hogy Trencsin, Árva, Zólyom, Liptó megyékben szinte uralkodnak, Turócz, Bars, Nyitra, Hont, Gömör, Szepes, Sáros és Abaúj megyékben többséget, Pozsony-

akarja tudni Büdinger, hogy volt idő, midőn a vallási meggyőződés a népek drága kincse vala, s hogy akkor a »tief herabgekommenes Volk«-nak egy nagy része protestáns módon imádhata Istenét, midőn »deutsche Männer« a salzburgi német protestánsokat kiűzték.

⁷⁾ Jól emlékszem az akkori prágai lapokra. »Ha minden nép a föld hátán érdemes a szabadságra, de a magyarok nem érdemesek arra«, úgy írnak azok a lapok s szíták a lázadást, mikor itt azon örülünk vala, hogy a pozsonyi törvények a parasztot egyenlő jogúvá tették a nemességgel.

⁸⁾ Lehet, hogy a *to-to* = azaz, szócskából lett a *tót* elnevezés, mert azt hallja leginkább a tótul nem-értő, ha vele szláv ember magát meg akarja értetni. Hasonló módon lett a franczia »languedoc« azaz azon franczia nyelv, a melly oc-ot (= hoc est = azaz, totó) ejt *oui* helyett.

ban, Nógrádban is nagy számot tesznek. A melly arányban ott a németiség, bármí oknál fogva is, kevesbedett vagy kevesbedik: abban növekedett és növekszik a szlovákság. A magyarok is vesztenek a szlovákok irányában. S ezek nemcsak az említett megyékben vannak, hanem Borsodban, Szabolcsban, Békésben, Pest-Pilis-Soltban stb. is. Helységnevek, mint Tótfalu Szatmárban és Biharban, Fekete-Tó Biharban, Tót-Aradác Torontálban, Tót-Bánhegyes Csánádban, Tót-Kér, Tót-Keszi Tolnában, Tót-Falu Zalában és Vasban stb. bizonyítják, hogy egyebütt is voltak szlovákok vagy tótok, ha most nincsenek is mindenütt. Tót nevű helységek vannak Erdélyben is, t. i. Tót-falu Közép-Szolnok, Kolos, Doboka és Kraszna megyékben; Tót-falud van Alsó Fejérben, Tót-háza Kolosban stb. Ezek a nevek is nyomai az erdélyi szláváságnak, melly az oláhok közt enyészett el.

Sasinek a mai szlovákok számát, a kik tömegesen laknak, harmadfél millióra teszi; a széllyelszörtakét pedig félmillióra, összesen tehát három millióra. ⁹⁾ Mindenesetre

⁹⁾ Sasinek, die Slovaken. Zweite Auflage, Prag, 1875. a 13. lapon. »Die Zahl der Slovaken kann man mit gutem Gewissen auf 3 Millionen veranschlagen, so dass 2¹/₂ Millionen auf die compact, 500,000 auf die zerstreut lebenden fallen.«

Sz. Pétervárott 1875-ben jelent meg Mirkovicsnek ethnographiai térképe, mellyhez Budilovics a statistikai adatokat tette hozzá. Ezek szerint a szlávok összes száma 90'365,683 volna, még pedig

<i>országok szerint:</i>		<i>ethnographiai különbségek szerint:</i>	
Oroszországban	62.651,110	oroszok	61.199,590
Poroszországban	2 661,385	lengyelek	9.492,162
Szászországban	52 000	alsó luziczek	40,000

túlságos szám azon 1.629,732-hez képest, a kiket tizenöt évvel az előtt az osztrák népszámlálás talált volt,¹⁰⁾ a mellyről senki sem gondolhatja, hogy készakarva kisebbre tette a szlávok s nagyobbra a magyarok számát.

Sasinek a történelemmel is amúgy csehül bánik; ő tudja — de csakis ő, nem Palacky, Schafarik, Dudik, a kiknek munkájira hivatkozunk — hogy a szlovákság, *tertia pars regni*, úgymond deákul is, mint szokás a deák oklevelekből idézni, hogy, mondom, a szlovákság külön herczegséget tett volt egész Trencsényi Máté-ig, az utolsó szláv herczegig.

A szlovákok nyelve közel áll a morva-csehhez, azért használják a protestánsok a cseh bibliafordítást, és cseh nyelvű énekes könyveket. A katolikus szlovákok természetesen nem ragaszkodnak a cseh biblia nyelvéhez. Köztudomás szerint azomban a szlovák nyelv olly sok

<i>országok szerint:</i>		<i>ethnographiai különbségek szerint:</i>	
Osztrákországban.	16.921,140	felső luziczek	96,000
Szerbiában	1.150,000	kazubok	110,000
Rumunországban	520,000	csehek, morvaiai	4.851,120
Törökországban	6.260,000	szlovákok	2.223,820
Montenegróban	123,000	szlovének	1.287,000
Olaszországban	29,000	szerb-Lorvátok	5.980,539
		bolgárok	5.123,952

Hitvallások szerint van *orthodox* 62.179,635; *raskolnik* (oros schismaticus) 3.074,127; *egyesült görög* 3.147,429; *római katolikus* 19.628,442; *protestáns* 1.436,000; *muamedán* 900,000.— Úgy látszik, Sasinek és Budilovics egy forrásból merítették a szlovákok számát. A hol százra mennek a milliók, ott öt vagy hat millióra oda sem néznek.

¹⁰⁾ Statistisches Handbüchlein für die Österr. Monarchie. Vierte Aufl. Wien, 1861.

helybeli nyelvjárásra oszlik, mint a német. Újabb időben egy saját szlovák irodalmi nyelv megalapításán dolgoznak. »Első kísérletet arra, de katolikus részről, Bernolák Antal (1788—1791) tón. Új lendületet kapott a szlovák nyelv 1845-ben Stúr Lajos által, még pedig evangélikus részről. A szlovák tanult ifjúság azt mind inkább a cseh nyelv helyébe tolta. De minthogy se a Bernolák- se a Stúr-féle szlovák nyelv nem alapszik philologiai basison, tehát Hattala Márton, a prágai egyetemnél a slavistikának tanára, philologiai nyelven szerze egy szlovák grammatikát 1850-ben, a mellyel ma minden szlovák író és művelt ember él.«¹¹⁾ A szlovák nyelv és irodalom terjesztésére pedig Turócz-Sz.-Mártonon a *Matica Slovenska* irodalmi társaság alakult meg 1863-ban.— A Stúr-Hattala szlovák irodalmi nyelvet előző korból két férfit említek meg:

Schafarik Pál József, Kobeljarovo falú szláv evang. lelkészének 1795-ben született fija; tanúla 1810—1815 a késmárki evang. lyceumon, 1815—1817 a jénai akkor híres egyetemen, s rövid ideig tanító lévén Pozsonyban egy magyar nemesnek házában, 1819-ben Újvidékre méné tanárnak és igazgatónak a nem-egyesült görög (tehát szerb) gymnasiumhoz. A budai Helytartótanács nem igen szeretvén a protestáns igazgatót, Sch. 1825-ben lemondta hivatalának eme részéről, de mint tanár még 1832-ig ott marada. Ezután Prágába költözék által. Meghala 1861-ben. Már 1826-ban kiadá Budán a szláv nyelv és irodalom összes történeteit. Leghíresebb munkája a Szláv Régiségek, mellyet Prágában 1837-ben cseh nyelven ada ki először s azután többször. Német fordítása Lipcsében jelent meg 1843 és 1844-ben. (Ezt idézgetjük mi).

Kollár János született 1793-ban Mosóczon, tanúla Besztercebányán és Pozsonyban s azután hasonlóképen Jenában.

¹¹⁾ Sasinek, a 82. lapon.

1819-ben a pesti evangélikus községnél szláv káplán, s azután lelkész lön. Itt adá ki a *Slawy deva* című szláv költeményeket, mellyek korszakot jelölnek a cseh irodalomban. Szláv népdalok gyűjteményét is kétszer ada ki. 1831-ben jelent meg tőle: »Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der slaw. Nation.« Pest, 1831. Általános feltűnést okozó munka, melly a panslavisticus irányt legelőször nyíltan kifejezte. 1849-ben mint bizalmi férfi Bécsbe hívatván, ott halt meg 1852-ben.

A hitvallásra nézve a szlovákok nagyobb részint katolikusok, kisebb részint ágostai hitvallásnak vagy evangélikusok. Egy két református község is találkozik Barsban és Nyitrában. Hol vette Sasinek azt, hogy a szlovákok mintegy tizedrésze katolikus, második tizedrésze ágostai hitvallású, harmadik tizedrésze zsidó, nem tudom; valamint azt sem találhatnám ki, hogy a többi hét tizedrésze hová tartozik.¹²⁾

Lengyelek is találának új hazát a kárpáti megyékben, különösen Szepesben és Sárosban, midőn a visszareformálás megindult. Valamint tehát a felföldi városokban, jelesen Kis-Szebenben, Bártfán, Eperjesen, Ó-Lublyón, Podolinban stb. a német protestánsok helyére katolikus

¹²⁾ Sasinek a 23. lapon. »Was die Religion betrifft, so gehören beiläufig $\frac{1}{10}$ der Bevölkerung der Slovaei der katholischen Kirche, $\frac{1}{10}$ der Augsburgen Confession, $\frac{1}{10}$ dem Judenthume an. Da die Juden, sehr wenige ausgenommen, keinen nationalen Charakter haben, so dürfen sie am allerwenigsten eine deutsch nationale Sonderstellung beanspruchen « Vajjon Sasinek a többi $\frac{7}{10}$ részt a keleti egyháznak ajánlja-e? Hogy az orosz egyház a szláv írók és vezetők pium desideriuma, nem egy jelenségből tűnt már ki. De abba az egyházba se a katolikus se a protestáns szláv nem kívánkozik, mert »die Religiositaet der Slovaken ist tief«, úgymond maga Sasinek.

lengyelek ültek: azonképen a falvakban is a buzgó földesurak szívesen befogadják a katolikus lengyel parasztokat.¹³⁾ Most már a statistika nem igen különbözteti meg a katolikus lengyelt a katolikus szlováktul, legalább se Fényes se az osztrák népszámlálás nem hozták fel külön a lengyeleket. A szlávnépnél t. i. az egyházi rendtartás nagyobb különbséget teszen, mintsem a nyelvbeli (szlovák vagy lengyel) sajtáság. Azért is jobban kiválnak a

rutének, vagy *oroszkok*. Ezek az 1857-ki számlálás szerint 422 713-an valának, még pedig Szepesben (20,770), Sárosban (42,798), Zemplinben (71,819), Ungban(50,979), Bereg- és Ugocsában (94,999), Máramarosban (97,378), Szatmárban 13,020), Szabolcsban (5430), Abaúj és Tornában (13,000), Borsodban (9800); kisebb csapatok vannak egyebütt is.¹⁴⁾ — Keleti Károly, mint a 419. lapon láttuk, 469.240-re teszi a rutének számát Magyarországon.

¹³⁾ Podolinban 1645-ben a pünkösöd utáni vasárnapon tárta egy piarista az első lengyel predikátiót. Bártfán 1672-ben Kolosváry István, egri kanonok, lengyel takácsoknak adá által a protestánsoktul elvett pap-lakot és iskolát. — Lásd: Bidermann Herrn. Ignác, Die ungarischen Ruthenen. I. Theil, Innsbruck, 1862, a 10. lapon.

¹⁴⁾ Bidermann, die ungar. Ruthenen, I, 2. 3. lap. Bidermann munkája (Innsbruck, 1862 1867.) nagy szorgalommal egybehordja a ruténeket illető adatokat, de vét a történelem ellen, valahányszor a kormány vagy az országgyűlés vagy egyes birtokosok intézkedéseit *nemzetiségi czélzásbul* magyarázza. A magyar történetekben és jogban igenis a *nemesi előjog* meg a *hivallás* soknak valának motívumai: de a nemzetiségi eszme nem hatott a XVIII. század végéig, sőt a folyó század első három tizedében sem. A ki nem képes a mai kornak nézeteibül kivetkőzni, az ne fogjon a história-tanításba.

Még Mészáros K. munkáját: *Magyarországi oroszkok*, Pest, 1850-ben« említem meg.

Ezek egy eredetűek a galíciai és kis-országi ruténnel, s azoktól származtak hazánkba. *Oroszoknak* nevezi a magyar, a török is *urusz*-nak; krónikáinkban *Rutheni, gens Ruthenorum* a nevek, mely a törvények latin nyelvében is divatozik. Nagy kérdés, mikor tűnnek elő mi nálunk az első oroszok? itt voltak-e már a magyarok idejette előtt, vagy velők együtt, vagy azután költöztek be? A magyarok előtt nem volt itt *orosz* nevű nép, mert ez a szó *orosz* (Russ, Ruots) csak 864 után kaphatott fel a szlávok közt, minthogy Hurik társai valának *russ*-ok *ruots*-ok. De a magyarok vezérével Álmoossal sem jöhetének be oroszok, mert ők 885-ben vonulának el Kiev mellől, a mikor a szlávok különös neveit az orosz név nem borította még él; hisz 950 tájban is Constantinus Porphyrogenitus a *rosz*-okat jól megkülönbözteté a szlávoktól. Ha igazán Álmoossal jöttek volna be oroszok,¹⁵⁾ azok még skandináv (germán) nyelvűek lettek volna. Az oroszok tehát, mint rutének, az az orosz szlávok, csak a magyar királyok idejében szállingóznak befelé, akkor midőn ezen királyok viszonyai az orosz fejedelmekkel szövődtek, s midőn a *rutén* név már általában az orosz szlávokat illeti vala. S meg kell jegyezni, hogy az Anonymus idejében nem is tömegesen a

¹⁵⁾ Mint az Anonymus mondja Cap. X. Similiter et multi de Ruthenis Almo duci adhaerentes secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas usque in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat. «

Kézai Simon, a ki nem Álmoossal, hanem Árpáddal hozza be a magyarokat, így beszél az el: Hic igitur Árpád cum gente sua *Ruthenorum alpes* prior perforavit, et in fluvio Ung primus fixit sua castra. « Kézai az éjszaki keleti Kárpátokat már *rutén*, vagy *orosz*

Kárpátok mentiben, hanem különböző helyeken lanknak vala az oroszok (per diversa loca, a mint a 15. jegyzetben olvassuk). Ezt igazolják a helynevek is, mint például Erdélyben az *Alsó-Felső Orosz-Falu*, *Orosz-Mező* (Belső Szolnokban), *Alsó-Oroszi*, *Felső-Oroszi* (Tordában), *Orosz-faja* (Kolosban), *Orosz-Idecs* (Hunyadban), *Orosz-hegy* (Udvarhelyszékben) stb. Az erdélyi szászok között *Reuss* fejezi ki az orosz, mint: *Reuss-dorf*, *Reuss-dörfel*, *Reiss-markt* (Szerdahely) stb. Magyarországon vannak például: *Oroszvár* (Mosonyban), *Nagy-Oroszi*, *Kis-Oroszi* (Nógrádban), *Nemes-Oroszi* (Barsban), *Orosz* (Pestben, Fejériben) stb. Mind az Anonymus, mind Kézai Simon tehát a magok korának ethnographiai képét ruházzák a magyarok bejövetelenek korára, mi annyiszor mennyiszer megesett a krónikásokon.

A Kárpátok mentiben, a hol ma az oroszokat találjuk, a XII. században még nagyon kevés megszállott hely vala erdőket, a sz. királyok erdeit, vadászati helyeket (loci venationis nostrae) emlegetnek az oklevelek. II. András 1232-ben a Beregi erdőben (in silva Bereg) fogadja esküvel az ország reformálását; annak az erdőnek őrei folyamodnak Nagy-Váradra a tüzes vas ítéletéhez; az öröknek természet szerint ispánjuk is van.¹⁶⁾ Kutyavezetők (caniferi), mint a szépesi »beszuk«-ok (lásd a 444. lapon), sólymosok s a vadászathoz tartozó más foglalatosságok emberei laktak imitt amott a Tátrátul fogva a Maramaros végéig harmincz mélyföldnyire elnyúló erdőségekben. A szépesi, sárosi, zempléni, munkácsi várak. Királyháza Ugozás-

¹⁶⁾ Uadu de custodibus silvae Beregu impetiit convillanum suum Vulcanum pro occisione filiae suae per potionem; iudice Mescen Comite de Beregu, pristaldo Andrea. Regestrum de Várad. 314.

bán, végre Huszt vára Máramarosban a védelem fohelyei valának; s a népesedés e várak körül kezdődék.

Nagy Lajos idejében 1340-ben a litván Koriatovics Tódor novo-gorodeki ruténnel jöve be, s 1360-ban munkácsi birtokossá lévén, a Sz. Miklósnak szentelt Kolostort alapítá, rutén barátok számára. ¹⁷⁾ Ebbül a kolostorból eredének azután a munkácsi püspökök is, kiknek elseje, Pray szerint, 1491-ben válik ismeretessé. ¹⁸⁾ Jóllehet olykor a görög püspökökhöz szítának: mégis az esztergami érsek alá tartoztak, és tartoznak máig is. Munkács mellett támada a *Krajna* is, néhány rutén falnak kerülete, mellyek némi kiváltsággal bírtak. De a rutének vagy oroszok legnagyobb része a XVI. század folytában is még nomád életű vala, tehát marhatartásból élő s állandó lakás nélkül szűkölködő, mint azt az 1567: 3. 9. §. 1563: 4. 1567: 12. törvényrendeletek bizonyítják, a mellyek a pásztorkodó ruténeket és oláhokat is, kik nem állandó házakban, hanem sátrakban vagy kunyhókban laknak, de sok marhának gazdáji, az adónak felére kötelezik. Ung megye

¹⁷⁾ A litvaniak a XII. században emelkednek; 1235-ben Rindgold első litvai nagy-fejedelem. Gedimin 1320-ban Volhiniát, Kioviát, Severiát, Csernigovot vevé el az oroszoktól; tehát Novogrodeket vagy Fekete-Oroszországot is. Gedimin fiai osztozának a birodalomban, egyik fija *Koriat*, Novogrodek és Volkovisk fejedelmévé, *Olgerd* nagyfejedelemmé lön. Ennek fija *Jagelló* 1386-ban lengyel királlyá lévén Litván és Lengyelországot egyesíté. De Koriat fíjait, a Koriatovicsokat, üldözik nagybátyjaik; hárman Kázmér lengyel királynál kéresének ótalmat, a negyedik, Tódor, Nagy Lajosunkhoz jöve. Kázmér után következek N. Lajos, a kinek egyik leánya Hedviga Jagellónak lön nejevé, így szövődött a viszony Magyar- és Lengyelországok között.

¹⁸⁾ Pray, Specimen Hierarchiae, az »Episcopatus Munkacsensis« alatt.

még 1729-ben panaszkodik arról, hogy a kóbor rutén nép olly nehezen szokik állandó lakásokhoz.¹⁹⁾ Azt lehet mondani, hogy a legtöbb orosz falu csak 150—200 évelőtt támadott.²⁰⁾ De a midőn állandó földművelésre fordult a rutén nép, Szepesben, Sárosban, Ugocsában és Maramarosban németek helyeit is foglalá el, a mihez a vallási zavarok is hozzáettek. Sokan a protestáns hit elhagyására kényszerülvén inkább a keleti, mintsem a római egyházba tértek, mert abban az úr-vacsorát két szin alatt vehették. Ámde a hitvallással előbb utóbb a nyelvet is elfogadák, s így németek is lőnek ruténekké. Szepesben és Sárosban majdnem harmad része a területnek, mellyen ma rutének ülnek, az előtt németek birtoka volt. Plavniczán, Berzevicsén még múlt században németül beszélének.²¹⁾ Más rutének, jelesen Szabolcsban, Szatmárban és a Hajdúvárosokban meg is magyarosodának, s ezek már ismételve az íránt szólaltak fel, hogy nálok magyar nyelven tartassék az isteni tisztelet, s nehogy arra nézve akadályba ütközzenek, magyar püspökség felállításáért is folyamodának.²²⁾ Vallásra nézve t. i. a rutének mind, vagy legislegnagyobb részben az egyesült görög egyházhoz tartoznak, a melly az isteni tiszteletet a nép nyelvén szokta tartani, a mellyben

¹⁹⁾ Bidermann, die ungar. Ruthenen, II. 74.

²⁰⁾ U. o. 55.

²¹⁾ Bidermann II. 75. következő falukat nevezi: Kojssó, Helczmanócz, Porács, Szlovinna, Brutócz, Hodermark (Hundertmark), Szulin, Krempach, Ressow, Klyuso, Gaboltó, Lénartó, Hervartó. Hosszúrét, Biclnvöld, Stelbach, Honig, Klemerk stb.

²²⁾ A hat Hajdú-városok: Böszörmény (19,308 lakossal), Dorog (8,216 l.), Hadház (7,024 l.), Nanás (13,198 l.), Szoboszló (12,269 l.), Vámos-Pércs (2,9991), összesen 63,014 lakossal. Területük 1,775 □ mf. lévén Fényes szerint, egy-egy □ mfdre 3500 — 3600 lakos esik.

tehát a rác, oláh, orosz nyelvek mellett a magyar is, egyházi elvnel fogva, isteni tisztelet nyelvvévé lehet. — Az egyesült görög egyházbeli rutének két püspökség alá tartoznak, a munkácsi alá, melly régibb időtül fogva áll fenn, s az eperjesi alá, melly újabb időben, 1816-ban, támadott. Az előtt a munkácsi püspökség tizenhárom megyére terjedt ki. A mondott évben az eperjesi új püspökség szakítaték ki, a mikor egy másik része a nagyváradi püspökséghez csatoltaték. A munkácsi püspökségben 1840-ben 399, az eperjesiben 142 egyházi község vagy parochia vala. Mind a két püspökség az esztergami érsek alá tartozik.²³⁾

62. §. Az éjszaki Kárpátok megöl 634—636 tájon a horvátok és szerbek a Száván túlra költözének, mint a 137. 145. lapokon előadtuk. A horvátok az Adriai tenger mellékeit foglalták el, a szerbek pedig azoktul keletre a Drina, Bosna és Verbas folyók vidékein terjeszkedtek, úgy hogy a Timok folyó lett határ köztök és az utóbb Moesiába érkező bolgárok között. Mikor a magyarok új országukban megtelepedének, a horvátok az Adriai tenger mellékein kívül már a Dráva és Száva közön is laktak; a szerbek a Száván túl a mai Bosniában és Szerbiában ültek; a bolgárok pedig Belgrádig értek, a melly akkor bolgár város vala.

A szerbek és bolgárok történetei sokszoros viszonyba jutottak a magyarok történeteivel, a mit már az árpádi

Fényes 1847-ben 66,521 lakosra becsülte volt, az 1876-dik népszámlálás csak 63,014-et találta. Az összes lakosság magyar s közte Fényes szerint 9623 görög katolikus lévén, tehát már a hajdúvárosokban mintegy 10,000 megmagyarosodott rutén van.

²³⁾ Fényes, Magyarország statistikája, I. Pesten, 1842. A 101. 102. lapon.

királyok címei is bizonyítanak: de Magyarország ethnographiájában, melly a mostani lakosságot nézi, ama történeti viszonyokat fejtegetni nem lebet. Azomban jöttek be ide **bolgárok** is. Fényes ²⁴⁾ jelesen *Vinga* (Theresiopolis) és *Ó Besenyő* kiváltságos két várost bolgár lakosúnak találá; ezeken kívül más helységekben is voltak elszórva; mindnyáját összesen 12,000 főre becsülé, kik római katolikusok. Az osztrák összeírás 23.200-re tévé a magyar, 830-ra az erdélyországi bolgárokat.²⁵⁾ Mindenesetre kicsi szám, melyet Keleti Károly el is mellőzött.

Sokkal nagyobb helyet foglalnak ethnographiánkban a szerbek. Miólta a törökök Szerb országot foglalgatták, jelesen a Rigó-mezei ütközet (1389) után, mind számosabb szerb háznép költözék Magyarországra. Zsigmond király idejében szerbek a Csepel szigetbeli Sz. Ábrahám nevű helységben telepedének, mellyet az odahagyott Kövin emlékezetére *Kis-Kevinek* s utóbb *Rácz-Kevinek* neveztek el. A szerb despota Brankovics György 1427-ben Belgrádot engedé által, s helyette nagy birtokot nyere Magyarországon, jelesen Szalánkement, Vílágosvárt, Tokayt, Munkácsot stb. és megszállás végett házat is Budán. Brankovicsal sok szerb jött be az országba, kiket itt általában *raczoknak* neveztek és neveznek máig. Az új jövevények *Janopol*-t (most *Boros-Jenő*) építék Aradmegyében. Az 1439: 25-ki törvényczikk már gondoskodik is, hogy Brankovics a maga váraiba és városaiba ne kül- hanem belföldieket tegyen tisztékké. — Ezentúl mind gyakrabban történnek szerb beköltözések; Kinisi Pál, kit a szerbek Pavel Knaz-nak, (Pál kenéz-nek, fejedelemnek) neveztek, 1481-

²⁴⁾ Magyarország Statistikája 1842, I. 73.

²⁵⁾ Statistisches Handbüchlein. Wien 1861.

ben egy portyázó hadjáratból 50,000 szerbet hozott volna be. Az 1481: 3. és 4. törvénycikkéből látjuk, hogyan nézték és tartották akkor a ráczoikat.

»A ráczoik (rasciani), s afféle más schismaticusok mentek legyenek a tized-fizetéstől, tehát az alispánok ne kényszerítsék rá, úgy mint másokat. S a keresztyének azért hogy schismaticusokkal laknak, ne essenek egyházi tilalom alá. Ha keresztyének haszonbéri szerződést kötnek ráczoikkal, a nekik kijáró részből tartoznak tizeddel, de nem a ráczoik a magokéban. Ettől a tized-fizetéstől azért legyenek néhány esztendeig mentesek a ráczoik, hogy annál többen meneküljenek ide a török birodalombul.«

A menekülésre vagy beköltözésre való oknak nem is valának híjával soha egész XVI. század folytában. De midőn Budának visszavétele (1686) után a győző seregek a török tartományokba is bevonultak, I. Lipót 1690. ápr. 6. egy felszólítást intéze Albania, Serbia, Bulgaria, Silistria, Illyria, Macedónia és Rascia népeihez, hogy fogjanak fegyvert a törökök ellen s csatlakozzanak seregeihez. A felszólításra Csernovics Arszen ipeki ²⁶⁾ érsekkel csakugyan 36—40 ezer (némelyek szerint *háznép*, mások szerint *fej* ²⁷⁾)

²⁶⁾ Ipekről azt írja Pray (Chorographia Patriarchátus Ipekensis a Specimen Hierarchiáé II. részében, hogy falu, Skodra (Skutari) és Antivar közt éjszak felé, a hol hajdan Dioclea város vala. Emez Ipek falu mellett van egy monostor, melly az érseknek széke, ki magát Serbia, Bulgaria, Dalmatia, Bosnia egész Illyria stb. pátriárkájának nevezi (qui sibi Patriarchae Serviae, Bulgáriáé, Dalmatiae, Bosniae, partium marítimarum et circa Danubium, totiusque Illyrici nomine plaudit).

²⁷⁾ »Nach Empfang dieser Versicherung kam der Patriarch Csernovics mit etwa 36,000 (einige geben diese Zahl auf 30, andere wieder auf 35,000 an) grössten Theil's servianischen, weniger albanisch-clementinischen Familien (vielleicht *rectius Köpfen*) herüber.« J. v. Csaplovics. Slavonien. II. Th. Pest 1819. pag. 29.

Magyarországba jöven. Részint a Száva és Dráva közének keleti részében a mai Posega megyében, mellyet az ott tanyázó oláhokrul *Kis Oláhságnak* neveznek vala, meg Szeremben, részint Bácskában, részint a Boros-Jenői kerületben, Budán és Sz. Endrén telepedék le. Sz. Endrére hét csapattal érkezvén ugyanannyi rácz egyházat is építenek.²⁸⁾ Lipót az 1691. aug. 20-án kiadott oklevelében következő szabadsággal ruházá fel az új jövevényeket, hogy 1.) megtarthatják régi kalendáriumjokat; 2.) magok választják nemzetökbül (natione et lingua Rasciana) az érseket, a ki alá a püspökök, papok, egyházak stb. rendelve vannak; 3.) a szerb klérust hivatalos eljárásában senki sem akadályozhatja; 4.) a szerbek a katolikus püspököknek nem adnak tizedet; 5.) az egyházak és monostorok ingatlan birtokai biztosítva vannak; 6.) Lipót megígéri nekik, hogy mihelyt lehet, régi hazájokba visszavezeti (»adhibebimus quoque pro omni possibili omnem conatum, ut per victoriosa arma nostra, auxiliante Deo, repetitam gentem Rascianam quo citius in territoria seu habitationes antea possessas denuo introducere et inimicos abinde repellere possimus«); 7.) a ráczok saját tisztviselőjök és jogi szokásaik szerint élhetnek; 8.) az örökös nélkül elhalónak vagyona az érseké és az egyházé lesz; az érsek és püspökök vagyonát pedig az érsekség örökli; 9.) végre mindnyájan

²⁹⁾ Ethnographie d. öst. Mon. II. 158. In St. Andrae langten sie in sieben Schaaren an, wo sie eben so viele Kirchen bauten und besondere razische Gemeinden bildeten. Az utolsó népszámlálás szerint Sz. Endrén 4683 lakosú. Róla Fényes (Magyarország leírása. II Rész. 1847, a 217. lapon) azt írta: »Hajdan nevezetesebb város volt mint számos szentegyházai és tornyai is mutatják, (úgy mint 1 katolikus, 6 óhitű templom).

úgy egyházi mint világi ügyekben, az érsektől függnék (>denique ut omnes ab Archi-episcopo, tanquam capite suo, tam in spirituabbus quani secularibus dependeant). Eme kiváltságokat azután I. József 1707-ben, III. Károly 1713-ban s Mária Terézia 1743-ben megerősíték, s mint-hogy a visszatérhetési remény rég elenyészett volt, sőt talán vissza sem kívánkoztak többé: Mária Terézia 1779-ben az úgynevezett *Declaratorium Illyricum* által rendezé egyházi ügyeiket. Annálfogva minden évben Ő felsége tud-tával és égi királyi biztos jelenlétében *Congressus* tarthat-tak, mellyre 25 tagot küldött a papság, 25-öt a polgárság, 25-öt a határőrvidéki katonaság, s 1790 óta 25-öt a ne-messég is. A congressus tárgyai érsek-választás, a felség utólagos jóváhagyása mellett, s az egész szerb egyházat illető javallat eldöntése. Tarthattak *zsinatot* is püspökök választására s az egyházat illető más ügyek rendezésére. Az 179⁰/₁: 27. cikke azután az úgynevezett nem-egyesült görög egyházbelieket is a haza fiaivá tévé, úgy hogy mint a többi hazafiak (regnicolae) jószág-bírásra s mindenféle állami hivatalra képesek.

Ezen törvénynek alkotásáig a szerbek igazán jöve-vények, vendégek voltak az országban, a kik a királyok által nekik engedett kiváltságok mellett mintegy csak türettek, nem-hazafiak valának. Még az 1790-ben tervezett Illír kancellária is, melly a szerbek összes ügyeinek fel-sőbb intézését a bécsi magyar királyi kancelláriátul és budai helytartótanáctul elvevén, külön tárgyalta volna, eme *külön állásbul* folyt. De az említett 179⁰/₁: 27. tör-vény valóságos hazafiakká tevén a nem egyesült szerbeket (s Magyarországra nézve a nem egyesült oláhokat is): ezennel a különállás megszűnt, s a külön illír kancellá-

riának semmi szüksége vagy lét-oka nem vala többé. Az 1792: 10. tczikke tehát félre tevén az illír kancelláriát, a nem-egyesült görög egyházbéliek saját ügyeire nézve alkalmas tisztviselőket rendel a magyar kancellária és helytartótanács mellé, s azonkívül a szerb metropolitának és püspököknek ülést és szavazatot is ad az országgyűlésen. A nem-egyesült görög egyház feje tehát a karloviczi érsek és metropolita, kit a congressus választ meg, s ki az 1848. dec. 15-kén kiadott leírat ólta *pátriárka* is; alatta állanak az *óbudai, aradi, temesvári, verseczi, újvidéki, pák-ráczi* és *károlyvárosi* püspökök, kiket az érsek három jelöltje közöl a zsinat választ meg. Különösnek látszik, de az ethnographiai és történeti viszonyokbul megérthető, hogy a jövevény szerbek érseke alá a magyarországi nem-egyesült oláhok is rendelve valának. Az oláhok mindenütt a görög püspököktől függvén, azok nálunk mintegy a dolog természeténél fogva a szerb püspökök igazgatása alá jutottak. De az 1848 és 1849-ki események által oda értek a viszonyok, hogy kiváltak az oláhok a szerbek vagy rácok közül. Az 1868: 11. törvényczikk tehát a Magyar- és Erdélyországra nézve már felállított külön oláh metropolitáságot helybehagyván, azt a szerb metropolitáságtul elválasztá. Ezen új törvény szerint is a szerb, vagy nem-egyesült görög egyháznak feje »a karloviczi érsek és szerb pátriárka.« Ez híjjá össze, előleges bejelentés mellett, »a nemzeti egyházi congressust«, melly a főpapokon kívül 25 egyházi, s 50 világi tagbul áll; a világi tagok közzé a határőrvidékiek 25-öt választván. A congressus és zsinat közt nem is tesz különbséget az új törvény, melly azomban a királyi felügyeletet és jóváhagyást az alapítványokra, iskolai ügyekre stbire nézve világosan fentartja.

A szerbek száma Fényes szerint 884 helységben 828,365²⁹⁾.

A nem-egyesült görög egyházbéli szerbektől vagy ráczoktól különböznek a **sokácizok** vagy **bunyevácizok**, azaz *katolikus szerbek*, kik Fényes szerint Verőcze és Posega vármegyékben többséget, Szeremben a lakosságnak mintegy felét, Bácskában egy ötödnél többet tesznek; vannak Temesben, Torontálban, Baranyában, Fejérben, Pestben is. Fényes 561 sokáciz helységben 429,268 lelket számlált.

Mínthogy *ráciz* (nem-egyesült szerb) és *sokáciz* (katolikus szerb) csak a hitvallásra nézve különböz, azért össze is számítják. Ilyen összeszámítást tett p. o. az osztrák katalógus (lásd a 417. lapot), melly a szerbek összes számát 1,438,201-re teszi, s ahhoz közel vág a Fényes szerb és sokáciz száma ($828,365 + 429,268 = 1,257,633$) is.

A **horvátok** történetei három részre oszlanak. *Előtörténeteik* 636-tul fogva 1091-ig, a mikor Sz. László a Dráva-Száva közét Magyarországhoz csatolta, s a zágrábi püspökséget alapította, meg 1102-ig tartanak, amikor Kálmán király a tenger-melléki Horvátországot vagyis Dalmatiát egyesítette Magyarországgal. *Közös magyar-horvát történeteik* 1091-től, illetőleg 1102-től fogva 1848-ig, tehát hétszáz ötven évig folytak. *Legújabb történeteik* 1849-ben kezdődnek, mellyek ugyan igen szorosán illetik Magyarországot is, de úgy látszik, inkább másfelé néznek, mintsem ide.

A magyar királyok II. Ulászlóig csak *dalmát* és *horvát* királyok voltak, mert a Száva-Dráva köz szorosán Magyarországhoz tartozott. Ulászló kezdé magát dalmát, horvát és tót (rex Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae) ki-

²⁹⁾ Statistika I. 71. 72.

rállynak nevezni. A címek szaporodának, de a birtok mind kisebbé vált. Még az 1573: 7. tcikk értelmében Tótor-szágnak (Sclavonia) fővárosa Zágráb vala; nem sokára azután Zágráb, Várasd és Kőrös megyéket Horvátországnak keresztelék, a mellynek tartományi gyűlése választott két követet az alsó s egyet a felső táblához a magyar országgyűlésre; a másik három megye pedig, úgymint: Verőcze, Szerem és Posega külön külön két követet választottak, mint a többi magyarországi megye.

»Az Isten tudja miért?«³⁰⁾ beállának az 1848 és 1849-ki dolgok. Ezek következtében a zágrábi püspök érsekké lőn 1852-ben, ki alá a diákovár-szerémi és zeng-modrusi római katolikus, meg a körösi görög-katolikus püspökök rendeltettek. Megszűnt tehát az egyházi kapocs Magyar- és Horvátország között. Most Zágráb a *jugo* azaz *déli* szlávok³¹⁾ szellemi központja. 1867-ben megalakult a jugo-szláv Tudományos Társaság, mellynek kiadásai sokfélék és jelesek; 1874-ben az addigi akadémia egyetemmé lőn, a melly nemcsak a magyar — ezt nagyon kicsinylik Zágrábban — hanem a német befolyástul is — s ettől ott nagyon óvakodnak — felszabadítja a tudományos nevelést. Egy francia író így jellemzi a horvát jelent és jövődőt: »Zágráb remény lett fővárosa (*capitale ideale*) a jugo-szláv államnak, mellyet Dalmát-Horvát-Tótország alkotni fog az Adriai tengermelléken; Zágráb az ellentállásnak középpontja a németek, olaszok, magyarok ellen. Az Om-

³⁰⁾ Deák Ferencz szavai ebben: Zágráb megye körlevele és az egyesülés. A Pesti Naplóban, 1861.

³¹⁾ A *jugo* = dél a magyar nyelvben *juh-*, innen *jug-szél* azaz déli szél.

ladinának fejei már Zágrábban, Prágában. Belgrádban vannak, mióta cominunicus irányúvá fajult volt Zimonyban; de a jelszavak Zágrábbul indulnak ki, mellyeket mindenütt megértenek, a hol könyvárusai vannak Prágától fogva a Dunáig. A zágrábi Tudós Társaságnak elnöke minap így nyilatkozik: Nincsen többé folyó vagy hegy a szerb, horvát, szlovén és bolgár között. Azon nyelv alapján, melly az Adria partjaitul a Duna torkolatjáig sok milliók ajkain zeng, egy közös irodalmat támasztottunk. Ezen erkölcsi küzdelem célja: a három-egy királyság és Szervia; ez a jugo-szlávoknak jelenje és jövője. ³²⁾

A kitűnő szláv tudós Schafarik munkáját: a Déli Szláv Irodalom történetei, Jirecsek József adá ki Prágában, 1864—1865. Annak részei 1.) a szlovén és glagolit, 2.) az illír és horvát, 3.) a szerb irodalom. Schafarik munkája csak 1830-ig ér, de megemlíti már Gay Lajost, ki 1809-ben született Krapinán, s 1829—1831-ben a pesti egyetemen a jogi tudományokat hallgatván Kollár Jánossal társalkodék. Gray kezdé azután Zágrábban az *illír mozgalmat*, mellynek egyik célja egy közös irodalmi nyelvnek megalapítása vala. A mit Stúr és Hattala a szlovákra nézve tettek, azt már előbb Gay a jugo-szlávra nézve tette volt.

A horvátok száma az osztrák kormány eszközölte népszámítás szerint

Magyarországban volt	120,092
Horvát-, Tótországban	537,880
Határőrvidéken	<u>540,992</u>
összesen	1.198,964

³²⁾Revue des deux Mondes, 1876 Marczius I. füzetében: La Bosnie et l'Herzegovine.

A Keleti Károly megszámolásában (a 418. lapon) a Horvát-Tótország 954,451 meg a Határőrvidékek 1,206,200, összesen 2,160,717-nyi lakosságában a szerbek és horvátok együtt vannak.

Vendek vagy *vindusok* is vannak Soprony és más megyékben a Dunántúl. Jelesen Somogy megye nagy-átádi járásában is Tarany, Háromfa, Agarév, Aracs nevű helységekben vannak. Nagy-Atádon s a vele egyesült Henécz és Bodvicza községekben már megmagyarosodtak. Összes számok kicsi; a népszámlálások nem is veszik már tekintetbe, a horvátokhoz vevén őket, a hol még vannak.

Magyarország szlávjai *római katolikusok* (szlovákok, horvátok, sokácok vagy bunyevácok, bolgárok, vendek,) *evangélikusok* (szlovákok, horvátok vagy vendek), *egyesült vagy görög katolikusok* (rutének, szerbek, kik a körösi püspökség alá tartoznak), *nem-egyesült görögök* (a tulajdonképi rácok). Az egyházi egyesülést (Uniót) alább körülményesebben fogjuk előadni.

Zoologikus jellemzésökre nézve, Lenhossék tanár mérései szerint a tótok szélességi indexe 82,7, magassági indexe 62,3, a szerbekéi 81,5 meg 62,3; a horvátokéi 80,7 meg 66,7.

A rumunok.

63. §. A görög, azaz byzantinus meg a latin írók *blah, blach, vlah, vlach* névvel nevezik a *rumunokat* vagy *keleti románokat*; a latinul írt magyar oklevelek és törvények is azonképen nevezik. Ebből lett a *oláh* nevezet, mellyet a magyarok a szlávoktól vettek által, a kik előbb

megismerkedtek volt velök mint ők, s mellyet az erdélyi magyarul írt törvények, sőt a latin nyelvű oklevelek és törvények is alkalmaznak. A magyar tehát *oláh*-nak nevezi a rumunt, és *olasz*-nak az itáliai lakost; az *oláh* úgy mint az *olasz*, olyan nép-név a magyar nyelvben, millyen a *német*, *lengyel*, *orosz*, *tót*, *rác*z stb. Azt szükséges megemlíteni, mert a kik az *oláh* nevezés ellen tiltakoznak, azt vélik, hogy vele megvetést fejez ki a magyar, s felejtik, hogy diplomaticus volt az a nevezés nemcsak nálunk, hanem a Havas elföldön is, mellyet *Ungro-Vlachia*-nak neveztek és neveznek máig.¹⁾

A rumun vagy oláh nép Máramarosban, Szatmárban, Biharban, Aradban, Krassóban, Szörényben, Temesben, azután egész Erdélyben s még a Duna és Száva köznek keleti részein van elterjedve. A magyar korona országain kívül ott van Bukovinában, Moldovában és Havas elföldön vagyis a mai Ezomániában; túl a Dunán, Szerb-Bolgárországban és Rumeliában, azaz a régi Thraciában és Macedóniában. Jóllehet minket csak a magyar korona országában lakó rumunok érdekelnek, mégsem mellőzhetjük el az egész rumunság eredetét és viszontagságait, a mellyeknél fogva az a nevezetesebb ethnographiai tünemények közzé tartozik.

A római történetek íróji Gibbon-tul kezdve Momm-senig, a rumunokat az általános történelem távolából néz-

¹⁾ Egy görög nyelven írt és 1652-ben kinyomatott törvénykönyvnek latin fordítása így van megismertetve »ex graeco idiomate in Valachicum industria et sumptibus Sanctissimi Domini Stephani D-Gr. Melropolitae Tirgovistensis et Exarchi confinium *Ungro-Vlachiae* translata« Kogalnitchan, Histoire de la Valachie stb. Berlin, 1837. I. a 468. lapon.

vén, a Trajanusi Dacia római lakosainak igenes utódjainak tartják, tehát azt tanítják, hogy a mi oláhjaink is a régi Daciának, azaz a mai Erdélynek római gyarmatosaitól származnak. De a kik közelebbről megvizsgálták a rumunok történeteit, másképen ítélték.

Már Benkő József 1778 előtt azt írta volt: »Ne gondold, hogy Trajanus rómaiaként ered minden oláh. Moesiában, Bulgáriában lappanganak a keleti császárok alatt s onnan terjedének lassankint Podoliába, Oroszországba és Erdélybe, inkább marhatartásból, mintsem földművelésből élven. Annyira termékeny nép az, hogy a magyarok elfogyásával Erdélyben és a közel magyar részeken betöltte a földet, sőt Havas-elföldre és Moldáviába is ereszté rajait ²⁾ Sulzer hasonlóan ítélé, hogy az oláhok Moesiában, Thraciában s az odavaló környéken támadtak, nem pedig Daciában. ³⁾ Engelnek is az a nézete, hogy a Krumus által 813-ban elhurczolt drinápolyi foglyoktól származnak a mai oláhok Magyar- és Erdélyországban (lásd a 169—171. lapokat). Wenzel Gusztáv »hibás véleménynek« mondja azt, mellynél fogva a régi Dacia történeteinek fonala se az úgy nevezett népvándorlás, se a későbbi középkor alatt meg nem szakadt volna; s nem kevésbé hibásnak azt is, hogy történelmi szempontból öt részre lehetne osztani a néhai Daciát, úgy mint *közép-* (Erdély), *déli-* (Havas-elföld), *keleti-* (Moldova), *nyugati-* (Bánság- és Bihar), meg *éjszaki-* (Maramaros) *Dáciára*. »Hogy illy mesterkélt és elhibázott praemissákból, mellyek a valódi történet meneté-

²⁾ Benkő, Transsilvania, Vindobonae 1778. I. 477.

³⁾ Sulzer, Geschichte des Transalpinischen Daciens, II. Wien, 1781. az 53. lapon: »Die Walachen sind in Moesien, Thracien und dort herum, nicht in Dacien entstanden.«

vel homlokegyenest ellenkeznek, csak hibás következtetéseket vonhatni, úgymond, magában világos. ⁴⁾ Nekünk is ítélni kellvén az úgynevezett rumun kérdésben, a mely általában is nagyon érdekes, Magyarország ethnographiájában pedig fő-fő nyomosságu, lehetőleg meg akarunk ismerkedni az úgy mivoltával, s az azt felfogó véleményekkel.

A legismeretesebb, bár nem legújabb rumun történetíró Kogalnitchan, ⁵⁾ így látja és tudja a rumunok eredetét és legrégebb történeteit, a melyek ethnographiánkat érdeklik; Trajanus meghódította Daciát; az már Gallienus császár alatt a gótok hatalmába került, a miért is Aurelianus (274 tájon) a városokbul és falvakbul kitelepíté a rómaikat, s a Duna jobb partjára Moesiába helyezé által, azt nevezvén el Daciának, hogy megmaradjon a régi név (lásd a 73. lapot)

Könnyű felfogni, úgymond Kogalnitschan, hogy a rómaiak legnagyobb része, a kik szinte kétszáz éve Daciát lakták volt, el nem hagyták azt. A megszorodott római népségnek nem vala mit tartania a barbároktul (gótoktul), sőt inkább ezek nomádok lévén, reájok szorultak *a városokban lakó* rómaiakra. Mert ha bántották volna a római földművelőket, ezek legott a hegyek közé menekülnek, a hová nem követhették a barbárok, kik nélkülök nem élhettek el. — Thierry is ekképen látja az állapotot.

⁴⁾ Kritikai fejtegetések Marmarosmegye történetéhez Olvasta az akadémiában 1855. február 5. Wenczel Gusztáv. A néhai Daciának idézett felosztását értekező Lauriani Trebontul (Discursu introductivu la istoria Romanilor) vette, lásd ott a 316. lapon. Mi pedig ezennel megismerkedünk egy íróval, ki az új rumun iskolához tartozik.

⁵⁾ Histoire de la Valachie, de la Moldovie et des Valaques Transdanubiens. I. Berlin, 1837.

»Midőn a gótok a Kárpátok uraivá lettek, a római lakosok (colons) elszánák magokat amazok uralkodásában maradni, a melly bennük megkíméli vala a mesterségeket, mellyekhez magok nem tudtak, s a földművelést, a melylyet megvetettek. A gótok hatalmábul nem sokára a hunokéba esvén, Attilának lőnek alattvalóji. Attila után más meg más barbár uralkodás bírta őket, mellyek mindnyájan a nekik is hasznos ipart tisztelik vala a rómaiakban. Ezek így tizenhét századot éltek át, mellyek alatt az idő elsepré uraikat, magok pedig a sokféle barbár közt megőrzék a régi műveltség maradványait, a nyelvet, melly leánya a latinnak, s az alakot, melly szép és nemes voltával az olaszhoz hasonlít.«⁶⁾

Folytassuk Kogalnitchan-t. A dako-románok már a Nicaeai köz zsinat előtt keresztyének valának, mint a gótok; *Nicetas a dákok apostola, egyszersmind a Milkoviai püspökség alapítója*. Midőn az avarok Pannoniába költöztek, oda hagyván Daciát, ebbe semmi barbár nép nem nyomula be, s a hegyek közzé menekült dako-románok (tehát úgy kell vennünk, hogy ők a gepidek elől rejtőztek volt el a hegyek között), kik saját fejedelmeik alatt élnek vala, — megint el kezdenek a síkon terjedni, *az oláh nevet fogadván el.*⁷⁾

⁶⁾ Roesler, *Romänische Studien*-eben a 65. lapon. »Après Attila d'autres dominations barbares les posséderent, et épargnèrent toujours en eux une population *industriouse* dont le travail leur profitait. C'est ainsi qu'ils ont traverse dix-sept cents ans, laissant le temps empörter leur maitres et perpétuant au milien des barbares de toutes races les restes d'une vieille civilisation, une langue fille de la langue latiné et une physionomie souvent noble et belle qui rappelle le type des races italiques.

⁷⁾ Les Daco-Roniains qui jusqu'alors s'étaient refugiés dans les montagnes, *ou ils avaient leurs propres chefs*, commencèrent á s'étendre dans les plaines sous le nom des Valaques. Kogalnitchan, I. 14.

A moesiai Daciából is számos római lakos, a békés életet a Duna balpartján látván, a VII. század vége felé beköltözék az Olt és Duna közzé s egy római háznépűl származó Basarabát tevék fejedelmekké, azt *bán*-nak, mely szláv szó annyit jelent, mint határ-ispán = Markgraf), s az uralkodása alatti földet *krajovai bán*ság-nak nevezvén el. Ennek székvárosa eleinte Turnu-Severin, utóbb Krajova lón.

648-ban a bolgárok a daciai románokkal egyesülvén át kezdenek csapni a Dunán, s 683-ban elfoglalák a mai Bolgárországot. Ez meglévén a bolgárok mind a daciai mind a moesiai románokkal egyesültek. Krum alatt győzelmesen hadakozának Konstantinápoly ellen. Bogoris bolgár király 865-ben bolgárjaival együtt keresztyénné lesz (v. ö. a 183. lapot), a rómaiak vagy oláhok már 330 óta keresztyének lévén. A bolgárok az oláhokkal együtt egész 899-ig, a magyarok bejöveteléig, egy birodalmat képezének⁸⁾. De miután a magyarok elfoglalták Pannoniát és a bolgár Zalánt legyőzték, akkor a bolgárok még csak a Duna jobb partján uralkodának, az oláhok vagy románok független fejedelemségekben élvén római vérből származó fejek alatt⁹⁾. Ezek a Tuhutum és a magyarok által legyőzött fejek pedig *Gelou*, *Menmarot* és *Glad* valának; ez utóbbinak utódja *Ohtum*, kit azután Szt. István vette a ma-

⁸⁾ Les Bulgares continuèrent à être unis avec les Valaques et à ne former avec eux qu' un seul royaume, jusqu' a l'arrivée des Madjares en 899. Kogalnitchan 16. lap.

⁹⁾ Alors les Bulgares ne commandèrent plus que sur la rive droite du Danube. Les Romains avaient leurs principautés indépendantes commandées par *des Chefs de sang romain*, comme nous allons e voir. U. o.

gyar hatalom alá, de csak a hűtlen Csanád árulása következtében. A magyar hódítás mellett is függetlenek maradtak a többi román államok Erdélyben, úgymint a *Maramosi* (sic) és a *Fogarasi*¹⁰). Végre ugyan ezek is elismerek Magyarország főhatóságát, de oláh fejedelmek alatt maradván mindvégig, kiket az oláh nemzet választotta meg mindannyiszor.

Míg a magyarok Pannoniában megszállanak, addig a mai Moldáviát és Valachiát az oláhokkal egyesült kúnok foglalják el; a kúnokon kívül ott besenyők is laktak sokáig. Ezek mellett néhány független román vagy oláh állam, román fejedelmek alatt, léteztek; Oláhországban 683 óta a krajovai bánok uralkodnak, Moldovában is, egy román államnak létét egy feltalált érem (médaille) bizonyítja. Ezen államok se magyar, se szláv, se görög hatóság alatt nem állottak soha. 1042-ben a besenyő név alatt ismeretes oláhok a görög udvarral szövetkeznek a bolgárok ellen; 1123-ban a trajanusi Dacia oláhjai a Dunán által kelnek a görögök ellen. Azután is az oláhok a kúnokkal együtt hadakoznak majd a görögök, majd a magyarok ellen, míg 1220-ban az esztergami érsek egy kún fejedelmet és sok kúnt megkeresztelt.

Következik a tatárjárás, mely rémulést okoz minden felé, tehát Erdélyben is, a hol Fogaras és Maramos a leg-hatalmasabb városok s két román államnak székhelyei. Fejedelmeik a magyar írók szerint a magyar királyok adózóji, de az oláh és moldovai írók (d'après les auteurs valaches et moldaves) függetleneknek mondják. A két városba

¹⁰) Les autres états romans en Transylvanie étaient les deux principautés de Maramos (sic!) et de Fogaras, qui situées dans les montagnes purent plus longtemps résister aux Hongrois. Pag. 18.

menekülnek tehát a megrémültek; szűkké lesz a hely a sok embernek, új földet kell megszállás végett keresni. Hozzájárul, hogy 1234-ben IX. Gergely pápa IV. Bélát unszolja, hogy a schismaticus oláhokat a római egyházba terelje. *Fekete Rudolf* tehát (Radu Negru I.) fölkeredik 1241-ben Fogarasban, s a hegyeken általvezetvén a népet, Oláhországban a Dimbovitza forrásánál Campu-Lungu-n (Hosszúmezőn) telepedik le. 1245-ben tovább halada, maga alá vetvén a kis oláh kapitányságokat az Olttúl és Dunátúl a Szerétig. Az új fejedelemséget *Terra romanesca*-nak nevezék el a románok; a byzantinusok *Ungro-Vlachia*-nak, a magyarok *Havasalföld*-nek. Rudolf azután Pitesti-t, Argis-t, Tirgoviste-t, Bukarest-et építé; szövetségbe fogadja a krajovai bánt is, a Basarabát. Már Aurelius idejében kitűnt volt egy római család, melly azután két ágra szakadt, az egyik ág Krajovában, a másik Fogarason fejedelmkedvén; Rudolf ennél fogva rokona volt a krajovai bánnak. Rudolf kísérőjibül lőnek a bojárok, az ország nemesei. Szóval Rudolf Valachiának alapítója, ki egész kormányrendszert *alkotott a Dunántúli oláh királyok mintájára* ¹¹⁾. Kogalnitchan folytatja azután ezen Ungro-Vala-

¹¹⁾ Rudolphe I. fondateur de l'état Valaque institua tout un système de gouvernement, dont il prit le modèle chez les rois des Valaques transdanubiens. Pag. 74. — Kogalnitchan csak úgy nevezett bolgár királyokat érthet, jöllehet, mint Asan és Péter nemzetsége, oláhok voltak is, — A *Maramos* várost vagy épen államot is híjába keresik a Maramaros megye leghajdanában is. — Végre Kogalnitchan egész történelmét az *Ungro-Vlachia* és *Havas-el-föld* (mellyet nem ért) czáfolja meg. Azért lett *Ungro-Vlachia* = *Magyar-Oláhország*, mert a magyar királyok felhatósága alá tartozott. Legújabbban még inkább félreérték azt. Az *Allgem. Augsb. Zeitung* 1875. máj. 25. számának 2263. lapján olvastuk, hogy Bukarestben máj. 19-én eltemeték Nifont

chiának történeteit és hadakozásait I. Károly, I. Lajos, Zsigmond magyar királyokkal addig, a mikor a török uralkodás kezdődik.

Moldovában is voltak kis román államok, mellyeket a tatárok mind jobban szorítanak, úgy hogy a tartományt egy ideig *Fekete Kán ország*-nak nevezték. Ezen állapotnak 1354-ben véget vete a maramosi király Bogdánnak fija *Drágos*, ki a Maramarosbul költözött ki Moldovába, s ott a máig fennálló fejedelemséget alapította.

Dunántúl az Aurelianus által Daciából kitelepített rómaiak utódjai is, mint dako-románok, hol a rómaiak, hol a barbárok, hol a görögök uralkodása alatt éltek, a bolgárok oda érkezétek, a kik amaz oláhokkal egyesültek. Ezen *moesiai oláhok* nevéül ismeretes románokat sok író összehozarja a bolgárokkal. A bolgár hatalmat II. Basilius görög császár töré meg. Majdnem két száz év múlva Péter és Asan, két balkáni oláh atyafi, lázadásra bírák az oláhokat és bolgárokat. Ezen balkáni oláhok sokszor egyesülének a kúnokkal a görögök ellen; de az oláhok mindég különböznek vala a bolgároktul. Végre királyságukat 1394-ben a törökök veszték el. Az oláta az oláhok, kiket az írók hibásan összehozarnak a bolgárokkal, nem bírták függetlenségüket kivívni. Máig *oláh, kutzo-vlach, morlak, mauro-vlak, czin ziar* nevek alatt ismeretesek Thraciában és Macedo-

»*Metropolit von Ungarn und der Walachei*«. Im Jahre 1841 wurde er zum Vicar des Metropolit von *Ungarn und der Walachei* ernannt.« — A jul. 1-ső számának 2859. lapján ismét elbeszéli az Allgem. Augsb. Zeitung, hogy »ein Praelat der Moldau wurde zum Metropolit-Primas von Rumänien, resp. *Metropolit von der Walachei u. Ungarn* erwählt. — így fogták fel a levelező és tudós szerkesztő az *Ungro-Valachiát!* De illetén lapsus Magyarország ellen nem szokatlan az Allgemeine-ben

niában, marhatartásból élvén, holott az előtt hadakozás vala életmódjuk¹²⁾. De megtartják nyelvöket, ámbár sok görög és török szó vegyült abba; s az írásban a görög betűkkel élnek. Erre nézve különböztek a Dunán inneni oláhok. Mert Vlad Dracu is 1439-ben a florenczi közzsinatra elküldé a bukaresti és tirgovisti metropolitákat, a kik alá is írták az uniót a római egyházzal. De visszatértök után se az oláh papok, se az oláh nép mit sem akartak hallani az uniórul; sőt a latin írást is elveték és helyébe a szlavónt vagy a czirilt fogadák be, hogy mendtül jobban különbözzenek a nyugati latinoktul. Minden latin oklevelet és kéziratot elégetének: azért olly kevés a latin nyelvű kútforrás az 1439 előtti oláh történetekre nézve. A misét se latin se rumun nyelven nem olvasták többé, hanem szláv nyelven; azon írták a könyveket is, pedig se pap se közember nem értette. Azért támada nagy tudatlanság és babona-hit a nép között¹³⁾.

¹²⁾ Depuis lors les Valaques confondus avec les Bulgares n'ont pu jamais se rendre indépendants; aujourd'hui ils demeurent dans la Thrace et dans la Macedoine, oil ils s'occupent du bétail, eux qui autrefois, ne s'occupaient que de la guerre.

¹³⁾ Les Valaques imitèrent les Moldaves qui, après le concile de Florence, avaient renvoyé leur metropolitan, rejeté les caractères latins dont ils s'étaient servis jusqu'alors dans leurs livres et adopté les lettres cyrilliennes; ce fut toute une revolution; tous les papiers, tous les manuscrits furent brûlés, de sorté qu'il existe aujourd'hui peu de sources historiques écrites en latin avant cette époque. L'union devint alors plus difficile que jamais; la messe ne fut plus dite en latin ou en român, mais en slavon; la plupart des livres furent aussi écrits dans cette dernière langue que, ni le peuple, ni les prêtres ne comprenaient. La plus grande ignorance et une superstition nuisible en furent les suites funestes. Pag. 111. — Kár, hogy Kogalnitchan ezen hallatlan revolúcióra egyebet nem hoz fel *Ditső de Sz. Márton* tanúságánál,

Ez Kogalnitchan történeti előadásának veleje. Az egész egy csinált história, vagy inkább históriai regény, a melly azonban nincsen olly történelmi tudománnyal írva, millyennel írvák a Walter Scott regényei. Azt a históriai regényt Dicső Sz. Mártoni Major Péter indította meg a rumunok kezdeteirül írt munkájával, Budán 1812-ben ¹⁴).

Kogalnitchan után mások mind kibővítették mind szépítették a rumunok történeteit, fel-fel találván ismeretlen krónikákat is. Láttuk már (a 480. lapon), Laureani mint képzelé magának a régi Daciának felosztását, mellyrül a rómaiak mitsem tudtak. 1856-ban először jelent meg egy füzetke, melly állítólag egy 1495-ben latin nyelvbül ó-rumunra fordított krónika volna (Cronica lui Hurul), s melly a moldovai állam keletkeztet így adja elő, hogy midőn a római légiók Aurelianus parancsára kitakarodtak Daciából, a honn maradt lakosok Jassiban tanakodának s az országot a régi római törvények szerint rendezek, három provinciára osztván azt s mindegyik fő városában egy fő bírót és tizenkét praetorianust választván a birtokosok közül, valamint három honvéd sereget is teremtvén s az elsőnek vezérét consulnak, a másodikáét praefectusnak, a harmadikáét campodux-nak nevezvén. Az az alkotmányozó gyűlés az országnagyainak egyenruháját is megszabá. Föltehetsz ugyan, hogy ezen 275 tájbeli moldovai római méltóságok közt *Sultuz* (soltész = Schultheiss), *purgár* (bürger, polgár)-féle czímek fordulnak elő: de az ilyen apróságok nem aggasztják a historikus költőt, a ki azt is, úgy látszik,

kit így mutat be: Ditsó Sz. Martin (Pierre Mañor de). Histoire de l'origine des Romains en Dacie, (istorie pentru inceputul Románloru in Dacia). Bude, 1812. gr. 4.

¹⁴) Lásd a 13. jegyzetet.

elfelejtette volt, a mit Kogalnitchan a moldovaiak haragjárul a latin nyelv és írás ellen regélt (a 486. lapon), minél-fogva ott 1439 után alig írhatott volna valaki latin nyelven egy krónikát. Egyébiránt a dicsőség hogy nemzetét Hurul krónikájával meggazdagíthatta, Kostaki (Gostachi) Györgyöt illeti meg¹⁵).

A régiebbek, ugymint Benkó, Sulzer, Engel stb. előtt ismeretlen vala efféle oláh történelem; az ellen az újabban közt Roesler Róbert szólala fel legbéhatóbban, tagadván, hogy a rumunok vagy oláhok eredeti lakosok a Dunai fjedelemségekben, Erdélyben és a Tiszántúli Magyarországbán, a mint közönségesen hiszik, s azt állítván, hogy ők a Dunától délre a mai Rumeliában és Bolgárországban keletkeztek s onnan költöztek ide által, a hol csak is a XII. század vége s a XIII-diknak eleje óta állandó lakosok¹⁶). Ez az oláh kérdés tehát nagy részét teszi Magyar- és Erdélyország ethnographiai történeteinek.

Roesler nemcsak állít, hanem bizonyítani is bír mind a nyelvtudomány mind a történelem okaival és tényeivel. S mert kivált az utóbbiakat nem könnyű mind előhordani: Roesler állításait legújabbán vizsgálat alá veté Jung Gyula,¹⁷) mi által az érdekes nagy kérdés még világosabbá lett, de Roesler állításai nem vesztik alapjokat, a mirül

¹⁵) Roesler, Romanische Studien, a 280. lapon.

¹⁶) Roesler Romanische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens. Von Robert Roesler, Leipzig 1871. A munkának különösen eme részei tartoznak ide: *a rumunok lakhelyei a közép-korban, az oláh vajdaság legrégebb történetei, meg a moldvai történetek kezdetei.*

¹⁷) Die Anfänge der Romaenen. Kritisch-ethnographische Studie. Von Jul. Jung in Insbruck. A Zeitschrift für die österr. Gymnasien, 1876. januáriusi, márcziusi és júniusi füzeteiben.

meggyőződhetünk, ha Roesler-t és Jung-ot együtt kihallgatjuk. Ezt terén olyan körülményeket vagy tényeket is toldhatunk hozzá, mellyek a külföldi tudósok figyelmén kívül maradtak.

64. §. Trajanus meghódítván Daciát, a római birodalom minden részébül lakosokat vitete a falvak és városok benépesítésére a háború által megnéptelenedett országba ¹⁸). Az új lakosok, mint az erdélyi feliratos kövektől megtudjuk, *nem Itáliabul* — melly magában sem nagyon népes vala — hanem *Dalmatia-bul Kis-Azsia-bul*, sőt *Syria-bul* gyűlvén össze, különböző anyanyelvűek voltak: de az igazgatás, a hadsereg, sőt közforgalom nyelve is okvetetlenül *római*, tehát a beköltözött lakosság előtt többé-kevésbé *ismeretes* volt. Olly társadalmi képet mutathata Dacia, millyet az újabb korig Magyarország, mellynek sokféle nyelvű lakossága latin nyelvű törvényszerzés, igazgatás, törvénykezés alatt élt. A magyar nyilvános élet okleveleiről, sőt Kollár Ferencz, Pray, Katona, Cornides, Benkő féle írók munkájiról is azt lehetne következtetni, ha más tudomásunk nem volna, hogy Magyarország összes népe egy, még pedig latin nyelvű volt. Talán nem kevesebbé hamisan következtetnek a latin feliratos kövekről, hogy Daciának vegyes lakossága mind latinul beszéllett. Még jobban csalatkoztak a rumun írók, a kik Marmarosban és egyebütt is latin beszélőket képzelnek. Az új megszállók leginkább csak nyugati felét Erdélyországnak, Kis-Oláhországot az Oltig és a Bánatot lepték volt el; ott virágzék a városi, az iparos élet: Erdélynek kelet-

¹³) Eutropius, 8, 6. Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebalii viris erat exhausta.

jét, még inkább Maramarmost és a Bukovinát nem éré a római gyarmatosság, mit épen a feliratos kövek híja bizonyít; ott tehát a régi dák nép (bár milyen nyelvű volt is) tömegesen maradt meg.

Nem teljes két száz év múlva Aurelianus kiköltözteté Daciából a római sereget, hivatalos és polgári társadalmat, s Moesiába telepíté, melly szinte olly néptelessé vált volt, mint előbb Dacia. Azt gondolhatjuk, hogy két száz év alatt a vegyes lakosság, a melly teszi vala a római provinciát, tökéletesen latin nyelvűvé lett: de *azt* semmi módon nem lehet az eredeti dák népről gondolni, melly alattvalói viszonyban állott a római kormányhoz, még kevesbbé gondolhatni azt a független népről, a melly ellensége maradt a rómainak. A kiköltöztetés bizonyosan nem utolsó fejig vitte ki a latinul beszéllőket, mint Roesler véli; ¹⁹⁾ de ott maradt »a dák nép tömege, a melly a római uralkodás terhét viselte volt, becses anyag mind a sereg mind a finanzia számára«, s erről a tömegről azt állítja Jung, hogy reája a római uralkodás annyira hatott, hogy *eltanult egy román paraszt* nyelvet, s elhagyván elszigetelt dák nyelvét, az ólta régi urainak nyelvén szólt és szól mai napig. Eme lomha tömegnek nem vala mit veszítenie a változásnál; ott marada a telkén s úgy fizete adót új urának mint előbb a réginek ²⁰⁾. Jung felfogása szerint tehát a mai Erdélynek

¹⁹⁾ Die Räumung wird als eine vollständige bezeichnet, (Born. Stud. pag. 67.) hivatkozával Flav. Vopiscusra.

²⁰⁾ An dieser Masse war die Römerschaft nur insoferne nicht spurlos vorübergegangen, als sie während derselben einen romanischen Bauerndialect erlernt hatte und seitdem mit Aufgabe des isolierten dacischen Idioms die Sprache der einstigen Bezwinger gebrauchte und gebraucht. Diese trage Masse hatte bei dem Wandel der Dinge nichts zu verlieren u. blieb wol sitzen auf ihrer Scholle,

eredeti dák népe már el volt rómaiásodva, midőn a gótok azt elfoglalták. Eme nézetét támogatja a következővel is, Thraciában még Dioclectianus idejében (304. tájban) a latin mellett a thrák nyelv is divatozék. Fenakadás nélkül, úgy mond, el lehet azért fogadni Tomaschek véleményét, melly eme thrákokban, jelesen a bess-ekben a mai *czinczárok* vagy *kutzo-vlachok* elejét találja fel, s melly szerint a thrákok vagy bessek elrómaiásodása megtörtént volt, midőn a gótok a Haemus-on és Thraciában telepedni kezdenek. Az eredeti (elrómaiásodott thrák) nép a már megkedvelt rómaiságban kényszerülé támaszt keresni a gótok ellen ²¹⁾. Ha ez áll, mint Jung gondolja: Roesler állítása, hogy a mai rumunok vagy oláhok eleji nem Erdélyben, hanem Thraciában keletkeztek, meg volna czáfolva.

De első nagy kérdés az: a dákok kitül tanulhattak el egy román paraszt nyelvet? Minden abbéli tudomás szerint, a mindenfelől, nem *Italiabul*, összegyülekezett új lakosok, ha el is fogadták a római nyelvet — mit a feliratos kövek bizonyítanak — az nem volt valami *paraszt román* hanem az *irodalmi latin nyelv*. A dialectusok, vagy paraszt nyelvek, nem támadnak azok közt, a kik a mívelt vagy irodalmi nyelvet eltanulják, hanem ennek az irodalmi nyelvnek csak eredeti népe között. — Más több kérdés támad még a Jung felfogása ellen.

E szerint az oláhságnak két külön: *daciai* és *thraciai*, eredete volna. Elfogadható-e? azt egyedül a nyelv dönti el. Az oláh nyelv a Jung és Tomaschek felfogása sze-

dem neuen Herrn Zins zahlend wie früher dem alten. Zeitschr. f. d. Gymnas. 1876. Zweites Heft. 88.

²¹⁾ U. o. a 99. 100. lapon.

rint a III.—XII. századig, tehát egész *kilencz századig* egymástul elég távol két különböző országban, tehát külön viszonyok között s különböző hatások alatt *egyenlően kezdődött s egyenlően fejlődött* volna! A dáknak és thráknak közel rokonságát állíthatni ugyan (lásd a 97. lapot), de azonosságukat nem merné állítani senki, olly keveset tudunk mindenikről. De bár föltevén azonosságukat — (a mi a latinnak egyenlő elváltozását mind az éjszaki (dák) mind a déli (thrák) oláhságban megfejlthetné, p. o. a torok hangnak ajak-hanggá változását, mint *aqua* oláh *apa*, *lacte* oláh *lapte*, *lingua* oláh *limba* stb. az *l*-nek *r*-ré változását, mint *sal* oláh *sare*, *sol* oláh *sore* továbbá az articulusnak hátultevését, mi által a rumun valamennyi román nyelvtől elválí) — tehát föltevén azonosságukat is: képzelhető-e, hogy az idegen, még pedig nagyon különböző népek és nyelvek is ugyanazon tüneményeket előhozták volna az oláhban? Erre már azt kell felelnünk, hogy illyesmi ellenkezik valamennyi történettel és tapasztalással.

Jung nézete szerint a daciai vagy erdélyi oláhok eleji a gótok megszállása előtt már elrómaiiasodtak, pedig ott a rómaiak csak 107—275-ig, tehát nemis kétszáz évig uralkodtak. A gótok után száznál több évig a gepidek, ezek után az avarok harmadfél százig uralkodának ott; az avarokra némelyek szerint bulgárok következének, a kik még nem is lehettek elszlávosodva, mások szerint, — s azt igazolják az erdélyi folyó- és helynevek, mint láttuk — a szlávok már az avarok idejében terjeszkedének Erdélyben a magyarok bejöveteléig. Ellemben a Dunától délre latin vagy római katonákon kívül mindenféle román nép nem 107—275-ig, hanem a Kr. előtti időtől fogva egész a török hódításokig, tehát legalább 1350-ig, azaz mindegy ezer

négyszáz évig állandó lakos volt. S ezen tartományokba az elvonuló gótokon s a hamar elszlávosodó bolgárokon kívül csak szláv népek költöztek be s foglaltak állandó lakásokat, úgyhogy Sz. Istvánunk idejében a Dunától kezdje a Peloponnesus vég csúcsáig az eredeti thrák, latin és görög népeken kívül csak szlávul beszélők laktak vala. *Hol támadhata tehát inkább egy paraszt román nyelv*, Dáciában-e? a hol ilyen paraszt román nép nem is volt soha, a mellynek nyelvét a dákok eltanulhatták volna, vagy Thraciában? a hol ilyen paraszt román nép a Krisztus születésétől fogva mindig élt, s a hol a thráknak elég ideje volt ilyen nyelvet eltanulni. Azután eme roppantul különböző ethnographiai viszonyok között az erdélyi Dáciában és a Dunától délre fekvő tartományokban egyenlően fejlődhetett volna ki a rumun nyelv?— Az oláhság csak egy helyütt, még pedig a Dunától délre támadhatott.

Ezt maga az oláh népnek neve bizonyítja. Az *romén*-nek, vagy *rumun*-nak nevezi magát. Dáciában ez a név soha sem divatozott, mert Dáciát a rómaiak soha sem nevezték románnak vagy rumunnak: elleniben a byzantinus hivatalos nyelv a konstantinápolyi tartományt, tehát Thraciát *román*-nak nevezi vala; ez a név a törökökre is általment, a kiknél a régi Thracia *Rum*-ili azaz *Rum* tartomány, a mai geographiai nyelven *Rumélia*. Itt Ruméliában támadt a *romén* (román), vagy *rumun* nép és nyelv. Mind Kogalnitchan mind Thierry és mások az képzelik magoknak, hogy Dáciában a *mívelt városi* nép maradt meg, mellynek iparát és míveltségét az egymásra következő barbár hódítók megkímélek. A mit csak tudunk az első rumunokrul, az mind *paraszt néprül* szól, melly leginkább nyájörzéssel foglalkozott s marhatartásból élt. Ha

ellemen művelt városi népet képzelünk, mint amaz írók: akkor megfoghatatlanná lesz, miért nem maradtak meg a városok nevei? Hisz azon írók véleménye szerint az avarok is a daciai rómaiak iparára szorultak, tehát az avarokra következő szlávok sem bántották volna; s így a városok nevei ok vetetlenül megmaradnak. De mit látunk erre nézve más országokban? Angliától fogva egész a Feketetengerig megmaradtak a városok római nevei, ámbár a római nép el is enyészett: mert a szó-hagyomány, a traditio, maradt meg szakadatlanul. Ezen általános tény ellenében az erdélyi városok egyetlenegy sem tartotta meg római nevét — mi csak a szó-hagyománynak teljes megszakadtából érthető; elleniben maga a román nép minden megszakasztó változás nélkül máig is ott volna, s a régi római városokat, hol nyomaikat találjuk, szlávul nevezi, p. o. *Gredistyé*-nek a híres Sarmizegetusát, vagy Ulpia Trajana-t! Ez hallatlan, de hihetetlen is. Jung azon nézete mellett, hogy Erdélyben támadtak a rumunok, a *ladin*-ek példáját hozza fel, déli Tyrolisnak román nyelvű népét, mellyről hasonlóképen mitsem szól a középkor történelme, de a melly mégis megvan, tehát meg is volt mindég. A hasonlatosságot kisebbíti azomban az a körülmény, hogy a ladinek a lombardok éjszaki szomszédjai, tehát nincsenek úgy elválasztva a többi románoktól, mint az erdélyi oláhok. Továbbá a *ladinek* földjén és azon túl is meg is maradtak a latin helynevek; Erdélyországban pedig nem maradtak meg. A ladineknel tehát a folytonos szó-hagyomány nem szakadt meg; Erdélyben teljesen megszakadt. Ennélfogva a ladinek a régi római colonusoknak lehetnek utódjai: de az erdélyi oláhok nem lehetnek azok.

65. §. A történelmi tanúság szerint az oláhoknak

első nyoma Thraciában tűnik elő 519-ben, midőn a görög császár seregében a miatt támadt zavar és ijedtség, hogy egy valaki az elesett tehervivő lovának eleste alkalmával így kiáltá el magát: torna, torna fratre = fordulj meg barátom, mit a többiek futásra való felszólításnak vettek. Abban a seregben tehát román, azaz oláh emberek is valának²²). 968-ban a *blach* név is hallik először, a mikor elbeszélik, hogy egy Dávid nevű bolgár vezér Macedóniában, Kastoria és Prespa között »a szép tölgyeknél« *néhány vlach utazó* által megöletett²³). 1013-ban II. Basilius serege egy »*Kimba longu*« szoroson méné által a bolgárok ellen; ez az első ismeretes oláh helységnev²⁴), azaz *Cimpu longu* (Hosszumező), melly nevet azután Oláhországban és Moldovában is találunk. 1027-ben a görög császár serege közt Siciliában *vlachok* is vannak²⁵). *Vlachok* voltak I. Alexius hadai között is, a ki 1091-ben a kúnok ellen táborozott. A keresztes hadak pedig a *Vlachia* tartomány bőséget dicsérik Thessalonika közelében²⁶). *Nagy-Vlachia* (μεγάλη Βλαχία), *Kis-Vlachia* (μικρά Βλαχία), *Felső-Vlachia* nevű tartományokat emlegetének Thessaliában, Aetoliában, Acarmaniában, régi Dolopiában²⁷).

De leginkább a bolgárok közt emelkedének ki az oláhok, a moesiai városokba költözött régi rómaiaknak, meg az Aurelianus által Daciából ide telepített lakosoknak

²²) Romanische Stud. 106. lapján.

²³) U. o. 107. lapján.

²⁴) U. o. 108. 1.

²⁵) U. o. 108. 1.

²⁶) U. o. 109. Invasit regionem opulent am Flachiam dictam non multum a Thessalonica distantem

²⁷) U. o. 105. lapján.

utódjai. A bolgárok hatalmát II. Basisilius megtörvén, s a mai Bolgárországot is görög tartománnyá tévén, a római elem ki-kiválék a szlávcsodott bolgárok között. Midőn azután II. Izsák császár, III. Béla magyar királynak leányával egybekelt 1183-ban, a fényes menyegző költségeinek kiteremtésére nagy adót vétenek a Haemus és Duna közti tartomány lakosaira. Ez okbul két oláh atyafi, Péter és Asán feltámadta a Konstantinápolyi kormány ellen. Hoszasz háború következék ebből, melly alatt az oláh-bolgárok a Dunától éjszakra tanyázó kúnokkal szövetkezének a görögök ellen. Sokszor menekülnek az oláh-bolgárok a kúnokhoz, sokszor vissza térnek a kúnok seregével. Ez időtől fogva nagy szerepet játszanak a kúnok a Balkáni félszigeten. Annak a viszonynak legnyomósabb eredménye pedig az lón, hogy mind több oláh és bolgár a Duna balparti tartományaiba költözött. S ez időtájban kezdenek az, oláhok Erdélyben is feltűnedezni, a kiknek legrégebb és legelső említése a II. Andrásféle szabadság-levélben fordul elő 1224-ben, a melly azokat a besenyőkkel együtt felhozza ²⁸⁾. Egész addig nincsen történelmi tanúság az oláhokrul Erdélyben, Moldovában, Oláhországban, úgymond Roesler.

Ezt, úgy hiszi Tomaszek Vilmos, ²⁹⁾ egy eddig észre nem vett tény megczáfolhatja. Manuel császár kis öccsét Andronicus Comnenust *Nis* és *Branicsevo* (*Ναϊσοῦ τε καὶ*

²⁸⁾ Preter vero supradicta silvam Blacorum et Bissenorum cum agris usus communes exercendo cum predictis Blacis et Bissenis eisdem (Saxonibus) contulimus Endlicher Monumenta, a 421. lapon

²⁹⁾ Zur walachischen Frage. A Zeitschr. für die öster. Gymnasien. 1876. júniusi füzetének 343. stb. lapjain.

Βραυτιζόβης) kormányzójává tette volt. Ez a császár élete ellen törekedvén, fogságba esék, a mellyből kiszökött, s Halics felé igyekvék menekülni. De mikor ahhoz már közel vala, *vlachok fogák el*, a kik szökésének híret vették volt. Ez 1164-ben történt, íme, mond Tomaschek, már ekkor Moldovában vagy Bessarabiában találunk oláhokat! — Ámde ez csak annyit bizonyítana, hogy a Dunántulrul már Péter és Asan feltámadása előtt is folyt az oláhok átköltözése a kúnok közzé.

A történelmi tanúságokat az *oláh nyelv* mivolta nemcsak igazolja de megis világosítja. *Diez*, a román nyelvek híres tudósa, azt mondja, hogy az oláh szinte még nem eszmékedett, midőn idegen anyag kezde rá hatni. Az alkalmaztatás (assimilatio) érzéke annyira fejletlen vala még, hogy betűszerint fogadta be az idegent. Emez keleti paraszt román nyelvben («Lingua rustica«-ban) alig a fele latin. A szótár *b* betűje alatt csak 42 latin s 105 idegen szó van ³⁰⁾. Ilyen lévén az oláh nyelv, abban a gótok, gepidek után okvetetlenül germán elemnek is kellene lennie, ha az oláh nép Erdélyországban, vagyis a Trajanusi Daciában keletkezett volna. Úgyde az az elem teljesen hiányzik abban; a kevés német szó újabb keletű, s az erdélyi szászok nyelvébül való ³¹⁾. Török szó elég van benne; s bajos eldönteni, vajjon egyedül az oszmanli törökbül való-e az oláh törökség, vagy a kún nyelvbül való is? úgymond Roesler. De a melly török szó a perzsábul vagy arabbul származik, az okvetetlenül csak az oszmanli törökbül került az oláhba ³²⁾. A magyar szók is újabb

³⁰⁾ Diez, Grammatik I, 141. 138. A Zeitschrift für ost. Gymn. jun. füzeté, 335. lapján.

³¹⁾ Romanische Studien, 123. 1.

³²⁾ U. o.

keletűek abban, mint a németek, s csak az éjszaki oláhban fordulnak elő.

De van az oláh nyelvben egy rakás görög és orbonás (arnaut) elem is. A görögöt nem teszi csak azon 20 — 40 szó, mellyek a görög egyház és görög papok által, nem is azon még kevesebb hivatalbeli szó, mellyek a fejedelemségekben sokáig uralkodó görög (fanariota) hoszpodárok által — a kiket az újabb rumun írók domni-knak szeretnek nevezni — jutottak a nyelvbe ³³⁾, hanem az a sok szó, rag és alak, mellyek csak a görög és orbonás néppel való hosszas érintkezés útján kerülhettek abba. Valamint tehát a germán elemnek híja, úgy viszontag a görögnek és arnautnak ott léte azt bizonyítja, hogy az oláh nép nem a trajanusi Daciában vagyis mai Erdélyben stb. hanem a Dunától délre fekvő tartományokban keletkezett.

Legtöbb a szláv elem az oláhban; Schafarik szerint az összes nyelvkincsnek ötöd része szláv. Az új rumun írók ki-kivetik azt. Ez ugyan Erdélyben is belejuthatott volna a nyelvbe, ott is a VI. századtul fogva szláv lakosság lévén, melly az avarok alatt és után mind számosabbá lehet: de az oláh nyelvbeli szlávtság az ó szlovénhez vagy ó bolgárhoz hasonlít, tehát ez is a déli eredet mellett bizonyít, jobb időben a rutén is hat az éjszaki oláhokra Maramarosban és Bukovinában.

³³⁾ Ezen hoszpodárok és görög papság közt az új görög nyelv használata divatozván, Photino még 1818-ban ezen a nyelven írta: *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τῆ νυν Τρανοιλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, τὰρὰ Διοινοῖου Φωτεινοῦ. Ἐν Βιεννῶ, 1818. 3. köt. azaz: A régi Daciának vagyis Transilvániának, Vlachiának és Moldáviának históriája. Photinus Dénestül. Kogamitchanbul idézem, magam nem ismervén n munkát.*

66. §. Az erdélyi folyó- és hely-nevek világosan bizonyítják, hogy a magyarok ott csak gyér szláv lakosságra találtak, midőn lassankint elfoglalák az országot, és a magyar királyok keleten magyar székelyeket, kelet-éjszakra, kelet-délen és délen meg egyebütt német vagy szász lakosokat telepítenek. A régi nevekhez tehát előbb szláv, azután magyar folyó- és hely-nevek járulának. Ha oláhok aránylag nagyobbacska számmal lettek volna ott, ilyen nevek, mint Szolnok, Belgrád (a magyar Fejérvár) stb. nem keletkezhetnek soha. Utóbb érkeznek az oláhok, a kik mindenütt a szláv neveket elfogadják, vagy a magyar neveket kissé eloláhosítják; így a híres Ulpia-Trajánát is csak szlávul, Gredistyének, nevezik, mint már többször említettük. Azért lesznek a hegyek, az oláh pásztorok első tanyáji, oláh nevékké, ha szláv neveiket nem tartják meg. Még egy nagyon döntő körülmény van, melly az erdélyi lakosságnak emez egymásután és egymásra való következését csalhatatlanná teszi, s ez a vallás és egyházi viszony. Ha ott oláhok találnak lenni, mikor a fejérvári püspökség keletkezett, ezeket az oláhokat is bizonyosan a római egyházba terelik. Azt láttuk (a 367. lapon), hogy IX. Gergely pápa 1234-ben a kún püspökségben oláhokul hall, kik nem tartoznak a római egyházhoz, hanem »görög szertartásu ál-püspökökhöz folyamodnak«; meghagyja azért a kún püspöknek, hogy rendeljen számukra oláh nemzetbeli alkalmas helyettest, hogy ne legyen ürügyök schismás püspökökhöz fordulni. A pápa egyszersmind felszólítja a királyt (IV. Bélát), hogy kényszerítse az oláhokat azon püspök elfogadására, kit az egyház rendel nekik. — A kún püspökség, mint tudjuk, Erdélyen kívül a mai Oláhországban terjeszkedék. Ha már ezekre az oláhokra ilyen gondja

volt a pápának: hogyan lehet csak képzelni is, hogy a fejevári püspökség megyéjében, a melly alá Erdélyországnak legnagyobb része — még Maramaros is tartozott ³⁴), meg az esztergami érsekségben, melly alá az erdélyi szászok kerületei tartoztak, görög szertartásút oláhokat türtek volna!

Azt láttuk ugyan Kogalnitchan regényes történelmében, hogy már a Nicaei zsinat előtt keresztyének valának az oláhok, s Nicetas első püspökjök (lásd a 481. lapot); Siaguna is a Nagy-Szebenben 1860-ban megjelent általános egyházi történelmében abbul, mert semmiféle, se világi se egyházi író nem említi meg, hogy mikor lettek az oláhok keresztyénekké, azt következteti, hogy ők legrégebbitől fogva már azok. De Roesler megmutatá, hogy Nicetas nem a trajanusi Daciában, hanem a moesiában volt püspök, széke Remesiában lévén; hogy Siaguna nagyon is félreérti a forrásokat, mellyekre hivatkozik ³⁵). Méltán felhossa Roesler Sz. Bruno levelét is II. Henrikhez 1006-bul (lásd a 332, 333. lapot), a mellyben a buzgó püspök a besenyőknél való tartózkodásáról beszélvén (hogy alig bírt ott vagy harmincz lelket megtéríteni), okvetetlenül nem mulasztja vala el az oláhok keresztyénségét megemlíteni, ha ilyeneket talált volna a besenyők között. Egész a XIV. századig senki sem említi a rumun egyházat; az oláhok Dunántúli más lakossággal együtt az ochridai bolgár püspökség hívei voltak ³⁶).

Az is mesénél nem egyéb, hogy a moldovai és oláh-

³⁴) Lásd Wenzel Gusztáv, Kritik. Fejteget, Maramaros megye történeteire, a 333. és 342. lapon.

³⁵) Romänische Studien, pag. 80. stb.

³⁶) Az ochridai bolgár érsekről lásd a 328. lapot.

országi oláhok a florenczi zsinat után (lásd 486. lapot) elvetvén a latin írást a czirilt fogadták volna el, hogy ezzel is jobban különbözzenek a római egyháztul, vagyis a nyugati nemzetektül. Akkor elégeték a latinul vagy latin betűkkel írt könyveket és okleveleket is, úgymond Kogalnitchan, azért nincsen ilyen forrás a régi rumun történetekről. Eme képzelt eseménnyel azomban egykorú történet Erdélyországban tűnik elő, melly azon időnek erdélyi oláhokra is enged következtetnünk. A földes urak követelései, jelesen a kilenczedszedés, valamint az erdélyi püspök Lépes jogtalan módu tizedszedése ellenállásra bírja a jóbágyokat, vagy is parasztokat, melly miatt a püspök egyházi tilalom alá helyezé azokat. Szinte társadalmi háborúra fejlődik a viszálykodás az urak és parasztok között, mellyben mindenik fél nagy veszteséget szenvedt. A parasztok azt állítják vala, hogy se a király és ország, se az egyház és az urak ellen nem láznak, hanem egyedül azt keresik, hogy a szent királyok adta szabadságukban megmaradhassanak, s nyakaikat kihúzhassák az elviselhetetlen szolgaság jármábul (»in dictis libertatibus Sanctorum, regum se conservari et a jugo intollerabilis servitutis colla eorum exolvi«). Végre a két viszálykodó fél egyezsége lépe a kolosmonostori káptalan (conventus) előtt 1437-ben, melly szerint a parasztok meghatározott adózás és szolgálat mellett szabad költözést kötnek ki magoknak addig is, míg a szent királyok adta szabadságaik napfényre kerülnek. (Lásd a 342. lapot is). Az egyezkedő felek: a nemesség (Universitas Nobilium ab una parte) meg a Magyar-Bogáti jóbágyok és a magyar és oláh lakosok zászlótartója³⁷⁾. Nem azt olvas-

³⁷⁾ »Parte vero ab altera providi viri Ladislaus Bíró stb. jobagiones in Magyar Bogát commorantes ex Hungarorum, nec

suk ki ezen sok tekintetben nagyon tanuságos oklevélből, mit mások, hogy t. i. már Sz. István és Sz. László királyok idejében oláhok lakták volna az országot³⁸⁾, hanem azt, mit a 342. lapon megjegyeztünk, hogy általában szokás vala a szent királyokra hivatkozni, midőn valaki jogainak sérelmét panaszlotta. De a mit ki lehet olvasni abból, az azt bizonyítja, hogy 1437 tájon oláhok is az erdélyi püspök hatósága alá, tehát a római egyházhoz tartoztak; külömben Lépes egyházi interdictuma nem igen bánthatta volna őket. Homályos még e része a történeteknek; de ismervén a magyar királyok és a pápák buzgalmát a kúnok megtérítésében, s látván, miképen buzgólkodtak a királyok és püspökök abban, hogy az Erdélyországon kívüli oláhokat is a római egyházba tereljék: nem lehet kételkednünk az iránt, hogy az első megszállott oláhok katolikusok voltak. Innen magyarázható az is, miért nem hallunk 1527-ig semmit oláh püspökrül Erdélyországban. *Barlaam* nevű az első ismeretes *vladika*, úgy nevezik vala a püspököt, melly név hasonlóképen csak a szlávoktul származik, mint a *kenéz* is, mellyet mindenütt az oláhok között találunk³⁹⁾. Nem tudom, nagyon csalatkozom-e, ha a reformatio

non vexillifer Universitatis Regnicolarum Hungarorum et Valachorum hujus Principatus Transilvaniae. Lásd, Teleki József Hunyadiak kora, X. köt. I.

³⁸⁾ A »Repraesentatio et humillimae preces universae in Transylvania Valachicae nationis se pro Regnicolari natione, qualis fuit, auctoritate Regia declarari seque reponi de genu supplicantis. Martio 1791. Jassy, 1791« — is azt olvasta ki, hogy az oláhok már a magyar foglalás idejében lakták Erdélyt, s olyan »natio« voltak, mint a többiek.

³⁹⁾ Így IV. Béla adományában 1247-ben a Zörényi földön a Jouan- és Farkas-kenézségek vannak megemlítve a 370. lapon.

terjedésével alítom, hogy kiszakadtak az erdélyi oláhok a gyula-fejérvári és esztergami püspökök nyájaibul. A magyarok, székelyek, szászok a reformatiót el fogadták (a székelyek egy részének kivételével): az oláhok, ha eddig katolikusok voltak is, azt nem fogadván el, magokra maradának, s midőn a katolikus püspökség is megszűnt, a görög szertartású egyházba estek, a mellynek hívei az újdön érkező oláhok is valának. S alkalmasint a XVI. század folytában mind sűrűbben költözének be az oláhok Erdélybe. Talán néha tömegesen, másszor és többnyire szállingózva, de folytonosan költözének be Erdély- és Magyarországba. A beköltözés előbb a kúnok által indíttatván meg, azután a törökök elhatalmasodásával mind erősebbé válék. S a mint a kúnok fogynak a régi *Kún országban*, melly *Magyar-Oláhországgá* (Ungro-Vlachia) lett: azonképen szaporodnak ott az oláhok s magokba olvasztják a kún maradékokat is. Erdély- és Magyarországbán sem vala soha olly sűrű a népesség, hogy mint IV. Béla alatt a kúnoknak, úgy előbb s a következő királyok alatt más lakosoknak is nem maradt volna még hely. Az érkező oláhok mind Erdélyben mind Magyarország keleti részein magokba olvaszták a szlávokat; azért van ott sűrű oláh-ság, a hol a helynevek szlávokrul is tanúskodnak. Egyedül a székelyek bírták a szlávokat elenyésztetni. S hogy valóban a Dunántúli tartományokbul jöttek az oláhok, bizonyítják a brassaiak is. Ők *Bolgárszeg*-nek, magok német nyelvén *Belgerei*-nek, híjják a déli hegyek közzé megszire benyúló külvárost, mellyben az oláhok laknak régtül fogva⁴⁰). A szó-hagyomány azt tartja, hogy a brassaiak a

⁴⁰) Brassónak van oláh külvárosa (Bolgár-szeg), van német, van magyar külvárosa. Ennek neve *Bolonya*, mi a német *Blumen-au-*

nagy templom építésére hozták be a »bolgárokat«, azaz oláhokat. — Alkalmassint másutt és többször is bolgárok neve alatt jöttek be oláhok mind Erdélybe mind Magyarországra. De a *bolgár* nevezet is csalhatatlanul bizonyítja az oláhok eredetét.

Maramaros népesedése, a mennyiben már ismeretes, nemcsak hasonlít az erdélyi megszállásokhoz, hanem az oláh kérdést is felvilágosítja. Ha egy 1213-ki oklevélben olvassuk, hogy valaki a maga és szüléjének üdvére, a *kik először fogadták be* az evangliumot, birtokot hágy Bihar egyházának⁴¹⁾, abbul világosan ott a keresztyénségnek újabb terjedését érthetjük ki. Maramarosban is az első foglalók magyarok, azután németek, s utoljára jönnek annak nyugati részeibe rutének, keleti részeibe oláhok. Ott a míveltség első fokai *Visk, Huszt, Técső, Hosszúmező* és *Sziget*, az úgynevezett öt korona város, mellyeknek lakosai szászok és magyarok (Saxones et Hungari), s a mellyek szabadságai olyanok valának, mint Szőlős polgárjaié vagy vendégeié⁴²⁾. Hely-nevek, mint: Barczanfalva, Ba-

bul lett. Érdekes hangváltoztatás, mellynek régiségét a *blumen = bolony* tanúsítja.

⁴¹⁾ »In refrigerium animarum suarum progenitorumque suorum, qui primi lucem Evangelii et veritatis in Christo Domino nostro amplexi sunt, in perpetuum novelláé ecelesiae in Bihar restitutae condonaverint.« Kritikai Fejteget. Maramaros megye történetéhez, Wenczel G., a 322. lapon.

⁴²⁾ Róbert Károlynak 1329-ki oklevele: Quod nos considerantes fidelitates hospitem nostrorum de Maramarusio Saxonum et Hungarorum, videlicet de villis Visk, Husth, Tetseu et Hosszumezew specialiter pro eo, quod terra Maramarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum főre dignoscitur, omnes libertates, quibus cives seu hospites de Seuleus gaudent et fruuntur, eisdem de Regia

tizfalva, Budfalva, Somfalva, stb. Ökörmező, Keselymező, Úrmező stb. Bedőháza, Fejérház, Nyíresháza stb. Szarvaszó, Tar-aszó stb. Farkasrév, Kövesliget stb. továbbá hegynevek, mint Apsa havasa, Fekete havasa, Moyses havasa, Stol havasa, Szép havasa stb. a magyar megszállóktul tanúskodnak⁴²). De Krasznahora, Sztatina, Berezna stb. szlávnevek. A szlávok itt is megelőzték volt a magyarokat és németeket. Mind ezekhez járulnak azután oláhok. 1284-ben III. László a Dunától délre fekvő részekből fogad be sok oláhot, a kikerül azt is említi a forrás, hogy a magyarokat a római egyháztul elvonták és a görögbe édesgették⁴⁴). — A XV. századbeli oklevelek *magyar* és *oláh* birtokokról (*possessiones hungaricales*, — *valachicales*) szólnak, s ott találunk oláh vajdákat vagy kenézeket, a kik a hivatalhoz kötött földbirtokot élvezik, s hamar magyar nemesekké válnak. Ilyen vajda azon Bogdán is, ki I. Lajos idejében Maramarosbul Moldovába költözött. Az öt koronái város elpusztítását a feltámadó oláhok által Mátyás királynak 1472-ki oklevele tanúsítja,

benignitate duximus concedendas.« Bír- és pap-választás, meg az, hogy egy báró se követelhesen ingyen-tartást (nullus descensum facere praesumat violentum) itt is a fő kiváltság. De nevezetes abban az oklevélben a nemzetiség megemlézése. »Statuimus etiam ut terras eorum, quas ipsi stirpando praeoccupasse dignoscuntur, labores eorum expendendo pro eisdem, nullius idiomae sui nationis homines ipsas terras ab ipsis auferendi habeant facultatem.« Wenczel értekezése, a 382. lapon.

⁴³) U. o. a 365. stb. lapokon az 1370 — 1516-ki oklevelekből.

⁴⁴) U. o. a 327. lapon. »Rex Vladislav terram iis assignat in Maramorussa, fluvios inter Mores (Mara) et Tisza. . . »Uxores sibi ducebant Ungricas, quas a latina religione in suam christianam fidem perduxere.«

valamint az 1504-ben kiadott Anna királynéé is. Maramarosban az oláhok (és rutének) szaporodásával mint láttuk, a katolikusok száma is kisebbedik. A maramarosi Sz. Mihály arkangyal nevére alapított maramarosi kolostor is római katolikus volt. de már 1391-ben görög egyházbeli barátok lakták, s gazdag birtokai a konstantinápolyi pátriárkának jövedelmezének⁴⁵).

Oláh kerületek is támadnak, mint a Lugosi, Káránsebesi, Miháldi, Halmosi vagy Halmágyi, Komjáti, Kraszófi vagy Erdsomlyói, Borzafői, Illyédi (Illadiai) a mai Szörény megyében⁴⁶); hasonló oláh kerületek voltak Zárándban, Szatmárban, Közép-Szolnokban. Ezen kerületek alsó bírúi kenézek, a kik majd többnyire megnemesednek; mert csakhamar találunk köztök *nemeseket és kenézeket*. A királyi várak porkolábjai (castellaneusai) sokféle viszonyban vannak velök; de mindnyájan a felsőbb királyi tisztviselők (szörényi bán, temesi gróf, erdélyi vajda) alá tartoznak. Ezekben a kerületekben szokásos jog is fejlődött ki, mellyet az oklevelek az oláh kerületek *régi törvényé-nek* neveznek (juxta antiquam et approbatam lege in districtuum Volachalium). Sőt IV. Lászlónak 1457. évi kiváltsága azt is fogadá nekik, hogy a király idegennek nem ad ott birtokot, hanem csak annak, a kit az oláhok arra érdemesnek találnak.

Általában a magyar középkor teli van legkülömbözőbb kiváltságokkal; a hol azokat elő nem bírják is mu-

⁴⁵) Acta Patriarch, ed. Miklosich. 2, 156. A Romanische Studien, 322. lapján.

⁴⁶) Lásd az igen tanulságos akadémiai értekezést »A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek« Pesty Frigyes-től, Budapesten 1876.

tatni, a szokásra hivatkoznak, a mely a sz. királyok adta szabadságokon alapul, úgy hiszik vala.

A paraszt lázadás után elkészült Tripartitum a fel nem mutatható kiváltságokat, vagy a nemesség által nem biztosított szabadságokat eltörlé; a földművelő paraszt személyes tulajdonává lón a földes urnák. De a földművelőkön kívül sok nomád életű vagyis marhatartó rutén és oláh is volt, a kiknek sorsa az uralkodó viszonyok küllömbfélésege szerint majd jobb majd rosszabb vala a földművelőkénél.

Nemcsak a magyar törvénykönyv emlegeti a magyarországi nomád ruténeket és oláhokat (lásd a 466. lapot), hanem az erdélyi is, a mellynek egyik rendelete így szól: »Az országban lézengő oroszok, oláhok, muntyánok és egyebek megfogattassanak és megköteleztessenek.« (Approb. Constitut Pars I. edict. XXXVIII.) A muntyánok hegyi oláhok, kik nyájaikkal a hegyeken bolyongtanak, vagy lézengettek. Az oláhok kedves foglalatossága eleitül fogva juhászat vala; azért nevezik őket a törökök *csobánok*-nak, azaz juhászoknak. Ezen nomád életmódot, még állami szerződések által biztosítva is sokan folytaták Erdélyen kívül is a legújabb időig. Sajátságos tünemény, melly nemcsak azt bizonyítja, hogy az illető országok közt Erdély volt a legműveltebb, hanem az oláhok költözködő hajlamát is mutatja, melly alkalmasabb körülmények közt hajdan még nagyobb lehete.

Már I. Rákóczi alatt szerződések történének az Oláhországon legeltető erdélyi juhászok ügyében. Ezen juhászok az, 1658 —1662-ki zavarok miatt nem szolgáltatathván be az uraik jövedelmét, Apaffi Mihály alatt számoltata be néhány juhász gazda, mit ők, egy korabeli tana szerint, nagy lelkiösméreteesen szoktak tenni. Egészen sajátságos nép azok a juhászok, úgymond

amaz író. Reggel és estve imádkoznak; s ámbár a református hitet, azaz uraik hitet követik, mégis nincsen lelkészök. A mikor megházasodnak, földes uraikhoz mennek, a kik a lakadalmat megtartják, s azután többé nem térnek vissza Erdélybe; csak a fő juhász megyén minden tavasszal beszámolni a gondjára bízott nyájakrul. Ősz elején a juhászok a Dunához vonulnak telelni, a hol 20 mélyföldnyi hosszú és 4 mf. széles mezőt fogadnak bérbé. Az eladó ürüket és kecskéket konstantinápolyi kereskedők veszik meg. Eme gazdálkodás előbb az erdélyi földesurak kezében volt, azután a széleken lakó oláh gazdák keríték meg; de még az 1728-ban elhalt brassai bíró Drauth Györgynek is nagy része vala benne. — Több szerződés ismeretes nemcsak az oláh fejedelmek, hanem a Fényeskapu részéről is. Oláhország mívelődésével szűkülvén a legelő, a juhászok Bulgáriába ménének által. Tanulságos erre nézve a galatzi consulnak, Huber Keresztély Vilmosnak 1847-ki hivatalos tudósítása. E szerint *mokánok*-nak nevezik vala az erdélyi juhászokat. Ősszel ménének ki Erdélyből Moldovába és Oláhországba, s Giurgevo, Kalaras, Gura Jalomnitsa, Braila és Galacznál kelvén át a Dunán a Dobrudsában töittek a telet, Tultsa és Várna között. A consul hatósága alatt állának. Júniusban visszahajták nyájaikat Erdélybe, de sokan közülök nyáron által is Bulgáriában maradtak. A nagyobb juhász gazdák lábas jószágot is tartanak, a török földes uraktul bérelvén legelőt. A földes úrnak járó béren (miri-n) kívül a török kormányznak számlálás-pénzt (saimak-para) fizetének minden átkelő nyájért. A marhák száma az idő szerint változó. Az 1846—1847-ki télen csak 250,000 darab volt Bulgáriában, melly tavasszal 332,000 oka gyapjút adott, mibül 212,000 oka Brassóba ment. Az 1847-ki ősszel a nevezett átkelőkön 281 nyáj méné által a Dunán, mind össze 2095 ló, 4451 kecske, 473,353 juh; a juhászok vagy csobánok száma pedig 4189 vala. Tetemes vagyon az erdélyiekre nézve. De 1855. jul. 1-sőjén a cs. kir. külügyek ministeriuma az utolsó szerződést köté, melly 1865-ben letelt. A Fényeskapu nem akará többé megújítani, mert cserkeszeket és krimiai tatárokat telepíte Bulgáriában, minélfogva ott is vége szakada az erdélyi oláhok nomádoskodásának. (Kronstädter Zeitung 1865-ki folyam 70—72. számai).

67. §. A XVI. XVII. század folytában keveset hallunk a magyarországi oláhokrul, mert legnagyobb része a török uralkodás alatt élt. A többiek az erdélyi fejedelemséghez valának csatolva. Egyházi tekintetben is homály ül rajtok. Nem tudjuk, melly püspök alá tartoztak a maramarosi oláhok 1472 tájban, midőn Mátyás király Huszt, Sziget, Hosszúmező, Visk és Técső városokat megdicséré azon hűségért, mellyet iránta tanúsítottak volt, midőn az oláhok és más feltámadók kiégették azokat⁴⁷⁾ s vajjon a Sz. Mihályi monostor akkor is még a konstantinápolyi pátriárkáié volt-e? Azonképen semmit sem tudunk az említett oláh kerületek egyházi viszonyairul a Hunyadiak korában. A különvált Erdélyben azután azt rendelék a törvények, hogy »az oláh papok püspököt a fejedelemtől kérjenek olyat, a kit egyenlő tetszésekből alkalmasnak esmernek.« Továbbá olvassuk ott: »Az oláh papok a földes urak alattvalóji lévén, nehogy az urak proprietása jövődre periclitáljon, azoknak annuatim bizonyos honoráriummal tartozzanak. Az oláh papok fíjait, mihelyt megházasodnak avagy külön kenyéren élnek, mint az egyéb jóbágyokat, sőt ha gyermekek, vagy ha egyébiránt nőtelen legények is, akárhol találtassanak apjuk mellett, megfogathassák és kezesség alá vethessék: apjukon kívül valókat pedig repetalhassák akármi időskorukban.«⁴⁷⁾ Mint láttuk, Erdélyben az első oláh püspök 1527-ben mutatkozik: itt meg azt látjuk, hogy a fejedelem az oláh papok választotta püspököt megerősíti. Az oláh népnek politikai állapotját is abból olvashatjuk ki, hogy papjaik a földesurak alattvalóji voltak, s gyermekeik hasonlóképen azok alá tartoztak.

⁴⁷⁾ Wenzel G. értekezésének 384. lapján: »tum vero percepta combustione ac devastatione et desolatione eorundem oppidorum nostrorum, quas superioribus penes fidelitatem ipsorum Nobis obseruandam per Valachos et alios aemulos nostros susceperunt.«

⁴⁸⁾ Approbatae Constitutiones. Tit. VIII.

De Erdélyországban mutatkoznak az oláh irodalomnak legelső csiráji is. Az első oláh nyomtatás Brassóban jelent meg 1570 tájon.— I. Rákóczi György meghagyá, hogy az isteni tiszteletet oláh, ne, mint az előtt, bolgár-szláv nyelven tartsák, azért oláhra fordíttatá a liturgiai könyvet, s a biblia fordítását is megkezdeté. A protestánságra nem mutatának hajlamot az oláh papok; sőt az oláh nyelvű liturgiát is csak nagy ellenszenvvel fogadák el 1648-ban. A katolikus püspöki szék 1556-ban Bornemissza Pál elmenetele által üressé válván, Erdélyben a fejedelmek alatt katolikus püspök nem gyakorolható egyházi tisztét⁴⁹). Midőn Erdély is, I. Lipót alatt, a magyar korona alá viszszerült, az uniót a keleti és nyugati egyházak közt nagy buzgalommal sürgetek. A florenczi zsinat 1439-ben megalapította volt az egyesség (unió) pontjait; ezek alapján Lengyelországban Possevinus 1594-ben eszközlé azt a rutének között; nálunk a munkácsi püspökségben, tehát szintén a rutének közt, 1652-ben kezdődék az egyesítés, bár gyengén, de 1692-ben Lippai érsek Munkácson 200 pópával irata alá; 1700 elején ismét 353 pópa tevé azt⁵⁰). Erdélyben ugyanazon Lippai, azután Kollonics munkálkodék az egyesítésen. II. Theophilus oláh püspök 1696-ben Gyulafejérvár ott zsinatot tartván márczius 24-kén tizenkét protodiakon us ír á alá az uniót, következő pontokban:

⁴⁹) Statilius János Szapolyai által jutván az erdélyi püspökségbe 1542-ben meghalt. Martinusius György megöletése után Ferdinánd király Bornemissza Pált, veszprémi püspököt, nevezé ki erdélyi püspöknek. De az odahagyta Erdélyt 1556-ban. A katolikus püspökség 1716-ban újították meg, Mártonfi György lévén az első új püspök.

⁵⁰) Szvorényi Michael, Historia Religionis et Eccl. Christianae II. Posonii 1789, a 184. lapon.

Elismerik a pápát egyházi fejnek; elismerik a purgatoriumot; elfogadják a kovásztalan kenyeret (lásd a 328. lapot); elismerik, hogy a Szent lélek az atyától és fiútól származik (»filioque«, lásd a 185. lapot). De megtarthatják a julianusi kalendáriumot, az isteni tiszteletet a magok nyelvén (nem a latinon) tarthatják, az úrvacsorában a kehelyt is kiosztathatják a híveknek (v. ö. a 467. lapot), s a pópák ezentúl is megházasodhatnak. Megtörténvén az unió az oláhok köpött is, a popák a katolikus papok személyes kiváltságai-ban részesültek. Azomban sokan visszalépének az uniótul. De a határőrző ezredek felállításakor a határőr-katonák ismét az unióhoz állanak. Az egyesült oláh püspök eleinte Gyula-fejérváron lakott, azután Fogarasra tevék által széket, mert amott a katolikus püspökség újjátaték meg 1716-ban. Miután XIII. Innocentius az egyesült fogarasi püspököt 1721-ben megerősítette, ez az Apaffiak kihalta után 1738-ban a Balásfalvai uradalmat kapta meg a fiskustul, s azólta ott székel⁵¹⁾, mint suffraganeusa a kalocsai érseknek.

Az egyesült magyarországi oláhok és rácok számára is 1777-ben VI. Pius két új püspökséget erősít meg, a Nagy-Váradit t. i. és a Körösit Horvátországban, még pedig hosszas halogatás után, minthogy sokszor visszalépések történtek volt⁵²⁾. A két új püspök az esztergami érsek suffraganeusai.

⁵¹⁾ Az Innocentius megerősítése után czíme lön: »Ecclesiarum in Magno Transilvaniae Principatu et partibus eidem reapplicatis Graeci ritus Unitarum Episcopus Fogarasiensis.«

⁵²⁾ »Diu nos in perdifficili tantae rei consultatione fuimus, quod instabile et infidum ejus gentis ingenium pluribus exemplis edocti valde vereremur«, mondja a bulla.

A visszalépett oláhok az unió által elveszítvén a püspököt, moldovai és havas-el-földi püspökökhöz folyamodának, mint hajdan a kún püspökségben. Sok bajt okozván ezen külföldre való járás, eleinte a *budai* nem-egyesült püspök alá rendeltetének. Evvel hát el volt ismerve hogy a nem-egyesült oláhok a karloviczi szerb érsek alá tartoznak. Végre II. József egy külön saját püspököt ada nekik, a ki Nagy-Szebenben lakjék 4000 frtnyi tartással. I. Ferencz pedig 1809. május 26-kán megengedé, hogy a pápák három jelöltre szavazzanak, a kik közül a Nagy-Fejedelem nevez ki egyet püspöknek. Az oláhok ezen állapotja 1848-ig tártá, minél fogva nem-egyesült püspökjök Nagy-Szebenben, mint a karloviczi érsek suffraganeusa, egyesült püspökjeik pedig Balásfalván, Nagy-Váradon és Körösön voltak, a balásfalvai mint a kalocsai érsek, a két utóbbi püspök mint az esztergami érsek suffraganeusai.

Az 1848 és 1849-ki események után ugyanazon bulla, melly 1853 dec. 6-kán a zágrábi érsekséget megerősítette, a balásfalvi uniált püspökséget is érsekségre emelé, ezen czímmel: *Archiepiscopus Fogarasiensis et Albae-Julienensis*, noha széke most is Balásfalván van. Ezen kívül két új püspökség állítaték fel, a *Szamos-Újvári* Erdélyben s a *Lugosi* Krassó megyében, mellyek az új érsek alá rendelvék.

Végre az 1868:11. tczikk a nem-egyesült oláhok részére felállított metropolitáságot, melly egyenlő jogú legyen a szerb metropolitásággal, megerősíté, tehát az erdélyi »görög-keletű vallású« püspökséget érsekségre való fölemeltesét törvénybe igtatá. Ennél fogva a román egyházi gyűlés a fő pásztorokon kívül 30 egyházi és 60 világi követből áll.

Benkő szerint 1761-ben az erdélyi oláhok száma 547,243 volt, ellemben 1766-ban az erdélyi

római katolikusoké	93,135
reformátusoké	140,043
luteránusoké	130,365
unitáriusoké	28,647

összesen: 392,190 élek volt.

Akkor tehát az oláhok 150,053-mal haladák felül a többieket.

1850-ben 1.220,901 oláh volt Erdélyben,

magyar pedig	354,942
szász-német	192,218
székely	180,902
czigány	78,902
zsidó	14,568

Ekkor Erdélynek magyar nyelvű (magyar és székely) lakossága 535,844, a némettel együtt 728,060 volt. Azon 1850-ki évben az oláhok már 492,839-vel haladák felül a magyarokat és németeket.

Föltéve, hogy Benkő idejében (1770 tájon) az erdélyi katolikus, református és unitárius vagyis a 261,825 lélek magyar volt, szemközt a 130,365 luteránus némettel: tehát amazok mintegy száz év alatt 555,464-re, vagyis kétszeres (523,650) számuknál többre, ellemben a luteránus németek azon idő alatt 130,365-ről csak 192,218-ra nevelkedének. Az erdélyi oláhok is ugyanazon idő folytában 547,243-ról 1.320,901-re, vagyis kétszeres (1.094,486) számuknál többre haladának. Ez összevetés azt mutatná, hogy az erdélyi lakosságban a németek alig szaporodnak: a többiek pedig, magyarok és oláhok, szinte egyaránt haladnak a számukban.

Az 1856-ki osztrák népszámlálás az erdélyi lakosságot hitvallások szerint így találá:

egyesült v. görög katolikus	648,239	oláhok
nem-egyesült v. keleti görög	637,800	
református	295,723	magyarok
katolikus	219,333	
unitárius	40,008	
luteránusok	193,774	németek
zsidó	15,368	
	<hr/>	
	2.055,645	

Ugyan ezen osztrák népszámlálás szerint volt az oláhság:

Magyarországban	1.171,676
Horvát- és Tótországban	50
Erdélyben	1.286,039
Határőrvidéken	140,826
	<hr/>
összesen:	2.598,591 lélek.

Ennél valamivel kisebb a Keleti Károly kivetése a 418. lapon.

A zoologikus jellem a rumunok vagy oláhoknál Lenhossék mérései szerint, mellyeket húsz egyeden tett, a kik 25—65 évesek valának, 84.₁ szélességi és 62.₈ magassági indexű.³³

A cigányok.

68. §. A cigányok az ind-európai törzshöz tartoznak, s talán nem a Kr. u. ezredik év előtt szakadtak ki Indiából. 1322-ben már Kréta, 1346-ban Korfu szigetén,

⁵⁵) Lenhossék, az emberi koponya-isme. A 161. lapon.

1370-ben Havas-el-földön tűntek elő, úgymond Peschel (a 41. lapon). Hogy a cigányok igazán Keletindianak szan-szkrit nyelvű lakosainak legközelebb rokonai, azt nem csak a nyelvek bizonyítja, hanem külsejük is mutatja ¹⁾). Micsoda esemény ragadta ki eredeti hazájokból, ismeretlen; azt sem tudni, hol és meddig barangoltak volt; nem áll, hogy Timur-Lenk (Tamerlan) és Bajazid seregeinek hullámjai hajták Kelet-déli Európába. Mi hozzánk bizonyosan Bulgáriából és Havas-el-földről jöttek be; s ha nem csalatkozom, Németországban Gara Miklós nádor-ispán út- és védelével mutatkoznak először. Vajdák vezérlete alatt költözének; ma is vajdájik vannak — minap jelenték a lapok, hogy egy alföldi városból egy ilyen öreg vajda halni és temetkezni ment Bulgáriába. — De társadalmi szerkezeteket — s az van bizonyosan — ki ösmeri? Mindenütt, a hol vannak, a helybeli hatóság parancsol nekik, s abban szegények többször ellenséget, mintsem védelmezőt találnak.

Nálunk most a cigányok egy része állandóan lakik, többnyire a helységek szélein nyomorult házikókban, földi kunyhókban vagy sátraikban; másik részök költözködő,

¹⁾ Alkalmos kis cigány grammatikát több cigány nyelvmutatvánnyal és szótárral Bornemisza (Breznik János, selmeczi év. igazgató tanár)-tul jelent meg az 1853-ki magy. Akadémia Értesítőben. B. Aszódon dolgozó cigányoktól leste el a nyelvet és kapta meg a textusokat. — Nekem Londonban az orientalisták gyűlésén 1874-ben vala elég módomban egy tudós hindunak családját közelről szemlélnem. Kivált az asszonyok és gyermekeinek arcvonásai, szemei, fogai, mozgólatai annyira cigányosak valának, hogy bár mellyikünk is hová való létüket nem tudván, debreczeni vagy győri cigányoknak alítottá volna.

melly sovány lovak vontá kocsikon jár helyről helyre; s a hol megállanak, vagy megállhatnak — mert nem mindenütt szeretik őket — ott mulatnak, a míg lehet. Az állandó cigányok foglalatosságai: vályog- és téglaverés, vályograkás, szögcsinálás, üstfoltozás, egy szóval kovácsolás, mi kedvelt munka előttök; az asszonyok fonnak, galándokat szönnnek, kártyát vetnek és szerencsét mondanak, — a jóslás mintegy velök született mesterség. A jobbféle gazdagabb cigányok a ló-kereskedést szeretik; némelly cigány háznép azért szinte hírre kap az alföldön. A költözködő-czigányok foglalatossága leginkább a kovácsolás, asszonyaiké is ugyanaz, mi a többieké. De gyakoriabb nálók a lopás, — ezért nem túrik sok helyütt vagy sokáig.

A földművelésre nem mutatnak hajlandóságot. Mária Terézia és II. József uralkodások alatt, kiknek e nép polgárosítása különösen szívükön feküdt, egész jóbágytelkek adattak nekik által; de a buzgóság nem sokáig tartott, s a parasztgazdákhöz szétosztott cigányfiúk is csakhamar szülejik rozzant kunyhóiba visszazökdösének. Mégis azt olvassuk, hogy már 1781-ben és 1782-ben Bereg és Szatmár megyékben valamint Győr városában mindnyájan földművelésre adták volt magokat²⁾. Így van-e most is, nem tudom. Még is úgy látszik, hogy inkább városi mint sem falusi foglalatosságra térnek, a hol egyes cigány háznépek ki-ki emelkednek, mint Debreczenben és másutt.

De a magyar cigányok föltetsző sajátsága a zenekedvelés. Hangszereik kis és nagy hegedű, meg a címbalom; a fúvó hangszerekbül leginkább a klarinétét szeretik. A magyar zenét eltanulván mintegy sajátukká tették, s

²⁾ Fényes, Magyarország Statistikája, t. k. 86. lapján,

most úgy jellemzik a magyar társadalmat, mint a paprika a magyaros ételt. De hogy azt a zenét nem magokkal hozták, hanem itt sajátították el, abbul lehet következtetni, mert csak a magyar cigányok ilyen zenészek. Annyi bizonyos, úgymond Fényes, s avval a közvéleményt fejezi ki, »hogy csak egy cigány tudja hurjaibul a magyar búskomoly melódiákat sajátosságán és meghatólag kicsalni.« Bihari, Csőri, Bunkó, Dombi, Sági, Tapolcsai, Lóczi, Boka, Farkas, stb. híresek. Legújabb időben Parisban, Londonban, Észak-Amerikában is megismérkedének a cigány zenével.

A cigányok száma az osztrák kormány 1856-ki népszámlálása szerint Magyarországon volt 72,200, Horvát- és Tótországon 1570, Erdélyben 29,960, a Határőrvidéken csak 20. Összes számuk tehát 103,750-et tett. Azólta bajosan szaporodának, mert a kolera-betegség bejárván az országot, bizonyosan igen sokat elsepert közölök.

Az örmények.

Az örmények legutolsó beköltözők Magyar- és Erdélyországba. 1668-ban jövének Moldova felől Erdélybe, a hol a fejedelem, Apafi Mihály, befogadta őket. Eleinte sok helyütt szétszórva laktak; azután I. Lipót megengedé nekik, hogy *Szamos-Újvárt* (Armenopolis) és *Ebesfalvát* (Elisabetopolis) szálljak meg. Tömegesen kezdenek tehát lakni e két helyen, mellyek az 1791:61 erdélyi törvény által kiváltságos városokká lőnek. A többiek Szépvízen, Gryergyó Sz. Miklóson, Görgényben, Kovásznán s egyebütt laknak; s többnyire kereskedők. Magyarországon sehol sem laknak tömegesen.

1684-ben Oxendi Vezireski a görög egyházból a rómaiba hozta, azaz egyesítette a római egyházzal; de a misét örmény nyelven olvassák. A szétszórtak többnyire valóságos katolikusok. Egyébiránt az örmények mindnyájan megmagyarosodtak, s nem egy kitűnő magyar hazafi vált ki már belőlök. Azt lehet mondani, hogy a magyar és örmény közt már nincs különbség. Az örmény földbirtokos olyan, mint a magyar földbirtokos: de az örmény polgár inkább kereskedő mint a magyar polgár.

Az örmények száma az 1856-ki osztrák népszámlálás szerint Magyarországon volt 1393, Horvát- és Tótországban 41, Erdélyben 8430; összesen tehát 9864. Illy kis szám, melly se nyelvvel se hitvallással nem különbözik a nagy számú katolikus magyaroktól, nem tűnik és nem istűnhetik fel. Keleti Károly mellőzte is annak felmutatását.

A zsidók.

Zsidók a magyar királyság első idejében mutatkoznak már. Voltak-e Sz. István előtti időben is, vagy épen a magyarokkal jöttek-e be a koczartól is, a kiknek fő része a zsidó hitet vallotta (lásd a 200 lapot): azt nem lehet tudni. A zsidó hitű koczár, mint hadakozó nép, okvetetlen más vala, mint sem azon zsidó, a ki a költözködő és foglaló magyarok közt is kereskedést űzhet. Az a lehetőség: pedig még nagyobb vala, midőn a magyar kicsapások Európát fosztogatták, s tetemes ingó jószág került ide, mellynek értékesítése cserét, tehát kereskedést támaszta. A midőn tudomást veszünk e népről, az izmaeliták, vagyis a mohamedán hitű kereskedők társaságában emlegeti a törvény. Kálmán király szabályozá némileg a forgalmat

keresztyén és zsidó között, midőn rendelé, hogy ha zsidó három penzáig menő kölcsönt ad keresztyénnek, az történjék úgy keresztyén mint zsidó tanúk előtt; ha három penzánál többre megyén a kölcsön, az öszveget és a tanúk neveit fel kell írni, s a két félnek pecsétjével megerősíteni. Ugyan így kell írásba foglalni a vételt is keresztyén és zsidó között. A zsidóknak azomban megtiltja a keresztyén rabszolga-vételt, bár millyen nyelvű vagy nemzetiségű legyen is a keresztyén,¹⁾

A közép kornak némelly intézkedése szinte megfoghatatlan előttünk; ilyen a kölcsön vett pénzekből való kamat-fizetésnek eltiltása, mellyet az egyházi jog állított volt fel. Mintha a pénz, azaz arany-ezüst, nem azonképen munkának volna szerzeménye, mint akármely más dolog, mellynek becsét a haszonvétel határozza meg, s melly mennél hasznosabb és tartósabb, annál becsesebb, s annál több ember által kerestetik. Kivált a keresztes hadjáratok idejében lett megfoghatatlanná a kamat-tilalom, midőn olly gyakran szükséggé vált a fekvő birtokot arany-ezüstté tenni s magával hordani. A pénz mindenkor a kereskedők kezében szokott lenni; II. András idejében pedig, valamint az előtt és azután is, zsidó vala a kereskedő, azaz pénzes ember. A magyarországi városokban nem fejlődhetett volt még akkor tetemes kereskedés: azokban tehát tőkék nem halmozódhattak fel. A midőn úgy a király, mint az egyház és ország nagyjai egyaránt pénzre szorultak, azt csak zsidóktul és zálogért kaphatának. De mit vethete II. András zálogba, midőn azok a nagyok csak abban vetélkednek vala egymással, ki mennyivel több adományt bír a királytul ki-

¹⁾ Colomanus gratia Dei rex Hungarorum hanc legen dedit Judaeis in regno suo commorantibus. Endlichernél.

csikarni? Ez tehát hivatalokat, harminczadot szóval mindenféle jövedelmet volt kénytelen zálogképen adni által a zsidóknak. S ha azt olvassuk, hogy egy Jeha nevű zsidó Besenyő falut nyerte adományba II. Andrástul, melyet azután királyi engedelemmel 500 márkáért eladott,²⁾ ebben azt kell érteni, hogy a zsidó kölcsön adott pénzért kamat fejében kapta meg a falut, midőn egy püspök vagy országnagy sem akart vagy bírt pénzt adni a királynak. Kamara- pénz- só- vagy adó-hivatal volt az egyetlen pénzzé tehető dolog: azt kellé tehát Andrásnak előlegezett vagy kölcsön adott pénzért zálogba vetni zsidóknak. Ez ellen nagy szörnyűködés támadta az ország nagyai között, a kik *ingyen* szerették a zsíros hivatalokat, a mellyek kezelésénél talán magok is zsidókat tartának. 1232-ben András esküvel fogadá ugyan, mint láttuk a 338. lapon, hogy többé semmi féle közhivatalba nem ereszt se zsidót, se izmaelitát (bolgárt), se szerecsent (arabot): de avval nem segíthetett az országon, melly a folyó pénznek, tehát a tőkének is szükségét érzi vala, annál kevésbbé teremthette avval a hiányzó tőkét (mint mai napon sem lehet törvénnyel pénzt, azaz értéket, vagyont teremteni), hanem csak azoknak hasznát biztosította, kik mind a fekvő birtokok adományait, mind a hivatalokat ingyen szerették és tudták is megkaparítani. A középkorban mindenütt, nálunk is, a rabszolgák az ingó jószágoknak egy része vala, tehát adás-vevésnek tárgya. Minthogy a zsidók és izmeliták valának fő kereskedőji

²⁾ Fényes is felhossa, statistika 1. köt. 84. lapon, De Fényes a *Comes judaeust* zsidó grófnak tartván úgy csalatkozik, mint mások, a kik a *comes* szót a mi korunk értelmében veszik, s nem a régi koréban, midőn *ispán*-t tesz vala, azaz akárminek gazdáját vagy felügyelőjét.

András korának: a rabszolgák kereskedése is, a dolog természeténél fogva kezeiken forga. Az említett fogadás nem akarja megengedni, hogy jövendőben akár zsidó akár izmaelita, keresztyén szolgát vegyen meg vagy tartson szolgálatjában. Ugyde a fogadás hiú vala, mert arrul nem tett, hogy általában rabszolga se legyen, tehát *hogy ne is legyen, a ki áruljon rabszolgát*. Pedig a király ugyanazon esküvel ígéri, hogy az *ellene cselekvő zsidókat és izmaelitákat rabszolgaságra ítéli majd*. Lesz tehát ezentúl is rabszolga, bár nem-keresztyén, a kit talán magok a püspökök is zsidóknak adnak el, ha más vevő nincs!

A keresztyén egyház általában és szorosán eltiltá a házasságot zsidó és keresztyén között. A középkor félszeg gazdasági és kereskedési rendeletei a tőkepénzeket csak jobban zsidó kézbe hajták: ez a házassági tilalom megővta a zsidóságot az enyészettől.

IV. Béla rendelete (1251-ben) sok belátást mutat a társadalmi és gazdasági viszonyokba. Szerinte egy keresztyénnek tanúsága nem fogadtatik el zsidó ellen, hanem csak keresztyéné és zsidóé együtt. Az továbbá meghatározza a zálogjogot, s megengedi, hogy a zsidó használhassa az elzálogosított birtokot, míg a keresztyén mágnás vissza nem váltja. A zsidók szabadon kereskedhetnek az országban, s fizetik a törvényes adót és vámot. A zsidók közötti pereket a király intézi el, azok tehát hozzá vitetnek fel. Végre vallás-szabadság engedtetik a zsidóknak, azért szabadon vihetik hallottaikat egyik helyről a másikra, s a zsinagógát szidalmazni pénzbeli büntetés alatt nem szabad ³⁾. Ezen XIII. század utolsó fele tehát az Árpádok kihaltáig

³⁾ Belae IV. regis jura Judaeorum. Endlichernél.

boldog idő volt a magyarországi zsidókra nézve. A borke-
reskedés is felkapa ez idő alatt, s a budai fürdők a kül-
földi zsidók előtt is ösmeretesek valának⁴). I. Lajos, ki
általában türelmetlen vala a keleti egyház iránt is, kihajtá
a zsidókat az országbul: evvel talán kapcsolatban áll a
magyar és erdélyi városok fejlődése és kerekedésöknek vi-
rágása; mert tagadhatatlan, hogy a városi kereskedő és
iparos nép nem szerette soha és nem szereti máig a zsidó-
kat. Zsigmond újra beereszté, s 1436-ban megerősíté IV.
Béla zsidó törvényét; Mátyás halála után megint üldözni
kezdék. 1494-ben Nagy-Szombaton tizenkét zsidó férfit
és két nőt elégetének, mivelhogy keresztyén gyermekek
meggyilkolásáruul vádolták. 1495-ben a budai nép kifosztó-
gatá őket. II. Lajos védelmezé 1520-ban a pozsonyi tanács
ellen, a ki azt kívánta, hogy külön jegyű ruhában járjanak,
mert ez szokatlan Magyarországon, úgymond a királyi
rendelet. De midőn a szerencsétlen Mohácsi ütközet után
Szulejman közeledtére az urak és polgárok gyáván kifu-
tottak Budából: kétszáz zsidó bátran védelmezé a királyi

⁴) Tiszt. Kohn rabbi szívességébül közölhetek ide vágó két
adatot. Egy XII. vagy XIII. század első felében készült könyvben
egy pernek eldöntése így kezdődik: »Ruben Simont bépanaszolta mond-
ván: te én nekem bort adtál el mint *franken* bort, s most azt talá-
lom, hogy az *huni* borral van vegyítve.« Az akkori zsidó írók isme-
rek a szokást, melly Magyarországot Hunországnak nevezi vala.

Egy híres rabbi (Izsák, Mózsés fija. szül. 1200. megh. 1270.
tájban) azt írja egy könyvében: »Elhányattam Hágár országba egész
Budáig és Esztergomig, hol meleg források fakadnak a földbül, s azt
kérdeszek tőlem, szabad-e a nőknek a szokásos tisztító fürdőket ezen
források vizében venni? Én azt felelém, hogy igen.« — Itt a Hágár
ország nem egyéb mint *Hungar*. Egyebütt és előbb is fordul elő az,
agar, *hagar*, név *hungár* helyett.

várat az elhagyott ágyúkkal, úgy hogy a szultán megkímélte őket. De ugyanakkor Pozsonyban az országgyűlés szeme láttára Mária királyné udvari emberei osztozának a zsidóktul elvett házakon ⁵⁾). Hogy a zsidók 1686-ban igen vitézül segíték a törököket Buda védelmében a keresztyén megszálló és ostromló sereg ellen: az bizonyosan némileg gyanússá tette őket arról, hogy czimboráskodnak a törökkel, a miért akkor és később is nem ereszték be a végvárakba ⁶⁾); de az ország többi részeiben ellakhatának. Egy királyi rendelet 1698-ban a zsidók összeírását parancsolá, leginkább azért, mert »üres kézzel szállingózván be idegen tartományokbul Magyarországba, s minden félével kereskedve, némellyek hamissággal is, mód nélkül meggazdagodtak, s a királynak mitsem adóztak eddig.« ⁷⁾ Micsoda fizetést vétenek ki reájok az összeírás után, nem tudni: de a magyar Helytartó Tanács 1749. nov. 26-án »a tolerántia-taxát« 20,000 forintra szabta meg, s azt 1760-ban 30 ezerre, 1772-ben 40 ezerre, 1778-ban 80 ezerre, legutoljára pedig 158,700-ra nevelték.

Azomban nem mindenütt vala nekik megengedve a lakás. Az 1729: 19. szerint kizárattak Horvát- és Tótor-szágbul, ki a véghelyekbul, a bányavárosokbul s több sz. k. városbul. — II. József türelme alatt sok helyütt beférkezének, s az 1791: 38 törvény meghagyá abban az állapot-

⁵⁾ Fényes Statistikája, u. o.

⁶⁾ Eugen herczeg p. o. Temesvárra csak német katolikusokat fogada, a zsidókat pedig azért záratta ki, mert nem annyira kereskednek mint uzsoráskodnak, s inkább szítanak a törökökhöz, mintsem a keresztyénekhez. Schwicker, Gesch. des Temeser Banats, 294.

⁷⁾ A sárosmegyei levéltárbul, Bidermann, die ung. Kuthenen, I, 130.

ban, a melyben találtattak. Az 1840: 29. értelmében a bányavárosokat kivéve mindenütt lakhattak, mesterségeket űzhettek, legényeket tarthattak, de csak hitsorsosaik közül; polgári telkeket, a hol az előtt, azután is vehettek, gyárakat állíthattak stb. de nemesi vagy jóbágy telkeket nem vehettek, s az orvosin kívül más tudományos pálya előttök zárva maradt. Az 1846-ban megszűnt a tolerántia-taxa s a 1867: 17. törvény röviden kifejezi, hogy a zsidó is olyan hazafi mint akárki más, tehát reája nézve mindenféle megszorítás megszűnt.

A zsidók száma rendkívüli arányban nagyobbodik. Mária Terézia idejében sok zsidó költözött be a lengyel tartományokból; s ez a beköltözés Gralicziából egyre tart. úgy hogy a kárpáti megyéket már már ellepik a zsidók. »1785-ben még csak 75,089 találtatott Magyarországbán; de már 1805-ben 127,816 lélek íratott össze, jelenleg (1840-ben) pedig 241,632 találtatik; azaz 55 esztendő leforgása alatt a magyar zsidóság többre növekedett három annyinál; melly iszonyú nagy szaporuság! úgymond Fényes. »Az 1782-ki türelmi parancsolat ólta a zsidók csoportosan tódulván Pestre, ámbár 1836-ban türelmi szabadsággal csupán 224 nemzetség élt, mégis jelenleg (1842-ben) 7586 lélekre megyen a számuk.«⁸⁾ De mennyire változott mind ez 1842 ólta! Már 1857-ben Maramaros 28,039, Bereg-Ugocsa 17,363, Ung 10,818, Zemplén 25,533, Sáros 12,197, Szepes 3434, összesen tehát e hét kárpáti megye 96,385 zsidó lelket számlála, tizenegyezerrel többet, mint 1785 ben egész Magyarország. Az említett 1857-ben Alsó-Vereczkén, Mártonfalván, Karácsonfalván, Ladoméren már

⁹⁾ Magyarország Statistikája I, 82.

csupa zsidó lakos vala, Munkácson is alig találkozték más⁹⁾; s az ólta bizonyosan több helységben lett úgy.

Az utolsó osztrák népszámlálás szerint:

Magyarországban volt	393,105	zsidó lélek,
Erdélyben	15,568	» »
Horvát-és Tótországban	5,041	» »
Határőrvidéken	404	» »

összesen: 414,118 zsidó lélek.

De az 1870-ki népszámlálás után Keleti Károly a magyar korona országaiban 552,133-ra vetette ki a zsidóságot (lásd a 418. lapot), miből Magyarországra bizonyosan fél millió jut. Budapest pedig most, hogy Ó-Buda is hozzá van foglalva, talán legzsidósabb város egész Európában.

Az izraeliták egy nagy része a korcsmák bérletébül él, a mellyet apró kereskedéssel együtt üz. Ez a köznépre a legveszedelmesebb osztály, s ezt a földes urak a korcsmai joggal nevelték és nevelik. Könnyű hitelezés, bár uzsorával jár, italtra csábítja a míveletlen embert, kinek gazdasága, esze a pálinkába fül, s azután felesége gyermekei elnyomrodnak. A községek utánozzák a földes urakat, mert a korcsmát legdrágábban bérlí ki a zsidó. A korcsmai jog¹⁰⁾

⁹⁾ Bidermann, die ung. Ruthenen, I, 130.

¹⁰⁾ A korcsmai jog, a »jus educilli« másutt is pusztít. Érdemes volna összeolvasni, hogy 1866 ólta a magyar kormány hány községnek osztogatott *vásári jogot*. Ezen vásári jog-kérésnek legislegnyomósabb oka a korcsmai jövedelem. Hogy a vásárok, mellyek már úgy szólván, minden népes helységben tartatnak, a vidéki mesterebereket egészen tönkre teszik, avval se a vásárjog-kérrők, se a vásárjog-adók nem gondolnak, mert sok előtt a »jus educilli« a magyar közigazdaság, vagyis Adam-Smith-codex. A

tehát a millyen káros a köznépre, olyan üdvös a zsidóságra nézve, mely a mámorosok közt mindég józan s a mindenrül felejtkezők közt mindég számító.

Ennek az osztálynak ellentéte a magyar izraelita földbirtokosság, mely már az ország legtekintetesebb osztályához tartozik nemcsak vagyonánál, hanem a földművelésnek legiparosabb vitelénél fogva is. Ezt az osztályt a magyar jog és társadalom egy másik sajátága vagy inkább híja teremtette. A magyar jogi felfogás szerint csak nemes ember lehetett földbirtokos és adó-mentes. Ez tehát gondatlan, eldoradói élethez szokott. Továbbá csak nemesnek volt, úgy szólván, teljes emberi joga. Ellemben a nem-nemes akár városi akár falusi lakos, ha meg is gazdagodott, nemesi birtokot nem vehetett, hacsak pénzért meg nem szerezte volt a nemességet, a mit annál inkább keres vala, mert csak ez által emelkedhetett ki a parasztságbul. Kétféle ártalmas következése lón ez visszás állapotnak. A gondatlanul élő nemes birtokos osztály mindinkább eladósodék, birtokainak becse pedig aránylag nem emelkedék, a nem-nemes, tehát a munkára, iparra utasított osztály, ha ki meg is gazdagodott közte, vevője nem lehetvén. Mint-hogy pedig az, a ki a nem-nemesi osztálybul meggazdagodott, szinte kénytelen volt nemességet szerezni magának, hogy teljes ember lehessen: azért ennél az osztálynál sem maradt meg a tőke, tehát általában nem gazdagodék meg úgy, mint lehet vala A »Partis I-mac Titulus nonus« áldozatává lón az egész magyar keresztyén társadalom. A nemes birtokos eladósodva vevőt kerese olcsó birtokainak:

mesterember, a ki kézműveivel vásárokra jár, egy vásár helyett ötöt hatot kénytelen meglátogatni, tehát ötször hatszor többet költ, s ugyanannyival kevesebbet árul.

de a nem-nemesnek nem vala pénze, mert a mi volt is, azt a nemességért adta oda.

E közben az izraelitaság megragadá a kereskedést, s a társadalmi versenytül — néhány keveset kivéve — általában távul maradván mind jobban-jobban felgazdagodék. Most hirtelen változás állta be, a nemes birtok eladóvá lőn: de azt nem a versenynek másik fele, hanem csak a távul maradt izraelita szerezheté meg. Végy egy nagy térképet elődbe, s onnan kezdve, a hol a Tisza a síkságra lép odáig, a hol a Dunába merül, jegyezd meg vörössel az izraeliták földbirtokait s elbámulsz azon, hogy mennyi nem »a magyar vérrel szerzett«, hanem a magyar adóssággal veszített föld az! Ugyan ezt találod a Duna mentiben és egyebütt. De ha összevethetnéd a földnek mostani színét a régivel: azt is megvallod magadnak, hogy az új birtokosok a régi-eknél méltóbbak reá.

A kereskedés leginkább a zsidók kezében van. a gazona-kereskedés is, miólta Győrül, Mosonybul stb. elvonult, egyedül azoknál van. — De a kereskedésen kívül a mesterségekben is osztoznak már a többi lakossággal; s mindenik tudományos pályán kitűnnek.

A zoologikus jellemre nézve, Lenhossék mérései szerint, a mellyeket tizenöt 26—47 évesen tett a zsidók szélességi indexe 80,5, magassági indexe 61,4.¹¹⁾

¹¹⁾ Lenhossék, az emberi koponya-isme, 167. lapján.

Visszapillantás.

Már a rómaiak előtt is különböző népek lakták országunkat, még pedig keleti részeit vagy Erdélyt előbb az; agathyrs-ek, azután a dákok, éjszak-nyugati részeit a boio-k, a dél-nyugatiakat a pannon-ok. A boiok után a kvádok következének; ezek és a dákok közt a jazygek foglalának helyet. A rómaiak azután előbb a pannonokat, utóbb a dákokat vetek hatalmuk alá, s római élet, római míveltség, római városok keletkezének mind Pannoniában mind Dáciában. Elleniben a kvádok és jazygek földjén nem uralkodtak a rómaiak. Ezek Daciát már Kr. u. 270 tájon hagyják oda, kiköltöztetvén belőle a légiókat s a római törvény szerint élő lakosokat. Az ólta Dáciában az eredeti vagy ott maradt idegen lakosokon gótok, hunok, gepidek, avarok uralkodának, közzéjük talán már a hunok idejében is szlávok vegyülvén, a kik az avarok alatt mind számosabbá lesznek, úgy hogy az avarok is, kiknek fő hatalma nem itt vala, elszlávosodhattak. Ha valamikor bolgárok is járultak volna oda — mi bizonytalan — azok mint közelebb állók inkább az avarokkal mintsem a szlávokkal egyesültek volna, mert a bolgárok csak a Dunától délre fekvő tartományban szlávosodtak el. Az avarok elenyészte után csak szlávokat találunk Erdélyben; de annak történeteit a magyar elfoglalás előtt nem ismerjük.

Pannoniában a rómaiak uralkodását Attila csak félbeszakasztá, mert a hun birodalom megbukta után az ismét

föléledt s a gótok mintegy római engedelemből tarták Pannóniát. A longobardokat is ide a római császár hívta be. Csak az avarok semmisítik meg a római hatást. De addig is mennyire megfogyott itt a római véd-erő, legvilágosabban mutatják a Száván túli részek, a mellyekbe Heraclius horvátokat és szerbeket szállítta az avarok ellen. Ha már ezekben sem vala elég a római erő és római törvény szerint élő lakosság: mennyivel inkább kellett Pannoniában már az avarok érkezétségig megfogynia.

A kvádok és jazygek a hunok idejében tűnnek el, mert kivált a jazygek helyén azok a jövevények tanyáznak; a hunok után pedig csupa germán népek, úgy mint vandalok, herulok, longobardok ültek a Duna-Tisza közön, s a Morva és Sajó közti tartományban.

Ekkor a Kárpátok megett még horvátok és szerbek laknak vala. Ezek azután a hegységet megkerülvén a keleti Dunára érnek, s azon és a Száván húzódnak nyugat felé. De egy részök által is folya a Kárpátokon. Az avarok alatt tehát a mai Magyar- és Erdélyországon szlávok terjeszkedének, vagy különösebb meghatározás szerint szlovének — a kikhez a horvátok és szerbek is tartoznak. Azért látjuk, hogy a frank-német uralkodás alatt Privina és Koczol herczegségében, vagyis a régi Pannoniában, szlovének vannak; azért a Rastislav és Szvatopluk morváji is szlovének, s nagyon hihető, hogy az erdélyi szlávok is azok. A keresztyénség a német bajoroktól jut a pannoniái s részben a morváji szlovénekhez is: de a tiszai és erdélyi vagyis a dáciai szlovénekhez nem ért a bajor-német térítés. Methodius és tanítványai szlovén nyelven tanítanak mind Pannoniában mind Moraviában; s ezen a nyelven folytaták a tanítást a Dunántúli bolgárok között is.

Most érkeznek a magyarok s elfoglalják a mai Magyarországot. Az előtalált szlovének összeolvadnak velők, úgy hogy szinte elenyésznek. Mert a mai szlovákság az ország nyugat-éjszaki részén újabb, csehes lakosság; a rutének is az éjszaki részén későbbi beköltözők. A vendek a Dunántúli részen talán szinte későbbi horvát vendégek. Csak a Száva mellékein maradt a régi szlovénség, a horvát és tót név alatt. A magyarok innen, Magyarországbul, foglalják el Erdélyt is. A foglaló magyar és az előtalált szlovén koránt sem töltheték be a földet: a magyar királyok tehát németeket szállítanak mind az anyaországba mind Erdélybe. S midőn keresztyénné lesz a magyar, nem a keleti, hanem a nyugati egyházba lép; a magyar s a szlovén, akár ez összeolvadt vele akár nem, katolikussá lesz mind; úgy hogy a keleti egyház hívei — mert tudomásunk van görög monostorokrul — szintén a nyugati egyházba térnek, mint a kúnok is nemcsak ide benn, hanem oda künn is; hisz a bolgárok és a szerbek is gyakran folyamodának a római pápákhoz. A latin lovagok uralkodása Konstantinápolyban tévé buzgóbbá a keleti egyházat; mert most a népek előtt egyek valának a római egyház és a latin hódítók. Ez időtájban kezdenek az oláhok, vagy a rumunok a Dunán által jönni Kún- és Erdélyországba, s innen Magyarország keleti részeibe is. Mint juhászok, szóval nyájzörzök jönnek ide — mert ilyen nép költözik legkönnyebben — alig észre véve, s minthogy eleinte földet nem mívelt, a tized alól is mentes. A bolgárok, szóval a balkáni szlávok közt támadván az oláh nép, papjai is csupa szlávok valának, s a szlovén írás és nyelv is egyházi írásokká és nyelvökké lőn. A rutének is inkább mint pásztorok, semmint földművelők jöttek be; sorsuk, állásuk tehát egészen hasonló vala az

oláhokéhoz. — Az utolsó nagy beköltözés a szerbeké, s azok hozták be a keleti egyház hierarchiáját is. Addig és még azután is a ruténeket és oláhokat könnyebb volt betelepíteni a római egyházba: a szerb hierarchia, nyert kiváltságainál fogva is, biztosítva vala az Unió ellen. A nem uniált oláhok is tehát a szerb hierarchia alá kerülének. A legújabb történetekre szükségtelen visszapillantani; mindnyájunk szeme előtt állanak.

Sokan, kivált a szláv írók, azon csudálkoznak, hogy miért nem szlávosodtak el a magyarok is a szlávok közt, mint a bolgárok meg skandináv roszok (oroszkok), s mint a gótok, longobardok, frankok, normannok, kik mindnyájan azon népek nyelveit fogadták el, a mellyek földjeit elfoglalták volt. Mi azomban nem is csudálkozunk azon. Mert az itt ülő szlovének se olly számosak és olly míveltek, s viszontag a magyarok se olly kevesen és olly alacsony míveltségűek nem valának, mint amaz írók képzelik. Túlságos nagynak nem tehetni ugyan az érkező magyarok számát: de azt sem múlhatták felül a szlovének. Bizonyosan más volt a szám-arány ezek közt és a magyarok között, mintsem a roszok meg bolgárok és az illető szlávok között. Míveltségre nézve pedig a latin népek okvetetlenül jobban megelőzték volt hódítóikat, mintsem a szlovének a magyarokat. De még úgy is talán a hódítókkal közös sorsra jutnak a magyarok, ha velők jövevény népek nem olvadtak volna össze, t. i. kabarok, besenyők, kúnok. Ezek szaporították a magyarok számát, a mellyet a többi nemzetiségek együtt igen is, de külön-külön soha sem haladtak felül.

Magyarországnak a népe sokféle ugyan: de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát

autochthon, volna. Mindnyája, kivétel nélkül, jövevény. De ha a horvátokat el tudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt *a magyarok legrégebb lakosai e honnak*. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: illy hosszú folyású más történelmet nem találunk e földön, a mióta Klio emlékezni bír.

(Vége.)

	Lap		Lap
Baskirek	336	A bolgár nép-név	404
Baskír izmaeliták	335	Magyar bolgár	469
Bastamai alpok	64 92	Borza föld	448
IV. Béla Kúnországot a Sz.-		Boza kún-ital	407
Ispotály vitézeinek adomá-		Brachykephalok	9
nyozza	370	Brankovics György	469
VII: Benedek bullája	313	Brassó	449
Benkő, az oláhokul	479 A	brassaiak tanúsága az olá-	
Berzova	84	hokról	503-
Besenyők	201 207 211	Bronz-kor	54
Besenyő jövevények	353	Sz. Bruno levele	332 333
» helynevek	355	Bűbájosság	247
Besenyő = Heidendorf	333	Buda városa	434
Besenyő várak	212 401	Buda és Pest 1703-ban	440
Besenyők Erdélyben	355 359	Büdingen a szlávokul	457
» Árpáson	356	Bulgar város	390
» Czikadoron	358	Bulcsú megkeresztelése	311
Besnucus = peczér (kutya peczér)	444	Bunyevácok v. sokácok	474
Besztercei terület	446	Burvista dák király	64
Bilok, bilot	348	A búvölő nem eszik sós ételt	248
Birtokos ragu névszók	236		
Bleda	112 113	C	
» özvegye	113	J. Caesar	64
Blumenbach osztályozása	1	» idejében Magyar- és	
Boio-k országa, pusztája	65 67	Erdélyország	65
A böjtöt parancsoló törvény	379	Camuntum	67
Bolias-ok	393	Catualda	68
Bölcs Leó	205	Caucasus = Kárpát is	107
Bolgárok	183	Cerularius Mihály konst pá-	
» kérdései, I. Miklós		triárka	328
pápa feleletei	308 309	Constantinus térítő	181 — 184 198
Bolgárnép	389	Constantinus porphyrogenit	
Bolgárok telepedése	337	206 209 211 213	stb
Legrégibb bolgár emlék	391	Contra Aquincum	87
A régi bolgár nyelv maradvá-		Cyryllus = Constantinus	184
nyai	392	Czigányok	41 514
		Czikadori besenyők	

D		Lap	Lap
Csernovics Arszen	470	Engel az oláhok eredetéről	166 479
Csuvasos szók	396		
Dacia	71	Erdő-elv, Erdély	350
» határai, folyói	8182	Erdélyi só	194
» felosztása	84 85	Az erdélyi hegyek oláh ne- vűek	501
Dákok	65	Erdélyi német városok virág- zása	449
Dákok és góták	8192	Erdélyi német városok ma- gyarosodása	450
A dák-nép osztályai	93	Erdélyi szászok	445
A dák nemzetiség	97	» » szabadsága	447
Danuvius	64	Erdélynek három nemzete, négy hitvallása	450
Dasta (Ibn)	199		
Dava végű helynevek	93	Az erdélyi püspökség alapí- tása	331
Decebalus	70	Az erdélyi püspökség meg- szűnése és visszaállítása	511
Déguignes a hunok eredeté- ről	122 387	Eredeti hit	239
Dentu-Moger	280	Ernák, Attila fija	116
Dencia-Mogeria	277 283	Ethnographia	47
Dió Cassius Pannoniáról	94	Ethnographai bizonytalansá- gok	45
Dolichocephalok	9	Ethnologia	47
Don-tó magyar	286		
Drágos	485		
Dravida-faj	13 39		
Drobeta	85		
Dümmler a magyarokrul	317		
E		F	
Egyház		Fajok	123
Egyházi szakadás (schisma)	329	Falav, valav= palócz	362
Ó-egyiptomi és néger	4c	Fejér mint jelző	349
Eleve = jelem = isten	214	Fejér, fekete kozarok	395
Ellák, Attila fia	115	A fejérvári püspökség	503
Elragadtatás	24	Fekete Magyarország	350
Az első krónika-szerkesztés a székely telepítés után	30	Fekete Tíl (folyó)	398
Első oláh püspök	50	Fekete Ügy (folyó)	385
		Félhiten való	366
		Fényes szerint a magyar hely- ségek száma	415

	Lap		Lap
Fényes szerint a magyarok száma	416	Greutungok	104
Fertő 181 319		Guz, uz, kún	304
Fertő, hanság, vetvár talán avar szók	401	Gylas	217 218
Filistéus a jász a német phil után	376	H	
Finn nyelv	28	A haj szerinti osztályozás	12 13
Finn-ugorok ősi hazája	387	Hajtogató nyelvek	19 22 23
Fogarás	484	Halics	290
Fozlan (Ibn)	390	Hammer-Purgstall az Anonymusul	304
Földközi faj	40	Hammer Atekuzu-rúl	304
Fridrik salzburgi érsek	293	Havas-elföld	351
G		Ház, háza magyar helynevekben	403
Galeot a magyar énekekről s a magy. írástalanságról	412 413	Háznép és társadalmi élet	230
Gallusok, keltek	62 63	Hé-jő (folyó)	382 383
Gáta, k a t a besenyő szó besenyő vár-nevekben	401	Hegyaljai szőlő-vételi levelek	213 214
Gejzának és háza népének keresztelése	315	Helynevek (magyar) a Sz-István előtti korból	319
Genealógiai nyelv-osztályozás	29 33	Herodotus	59
Gepidek	104 105 125 126	Hermanarik	108 110
Géta, dák nemzetiség	97	Herulok	124
Geták pusztája	65	A hét napjai	252
Géták, dákok	81 97	Hetes számrendszer	234
Görög katolikusok száma	418	Hienczek	427
Görög keletiek száma	418	Hierotheus	331 312 323
Görög apácza kolostor Veszprémben	322	13 hónapos esztendő	253
Görög kolostor Maroson	324	Horvátok költözése	468
Gótok	103 107	Horvátok	48
Keleti nyugati gótok	104	» száma	419 476
Graetz, zsidó történetek	397	Humboldt Vilm. nyelvostályozása	16 17 24
Gresia = Körös	84	A hunok első bérohanása	361
		Hunok	109
		Hun nemzetiség	122 123

	Lap		Lap
Hunnivar,	116	Jóbagyok	külömbőségei 346
Hunugurok	119 121	Jóbagy	a helynevekben 348
Hurul krónikája	487	Jordanis	eredete, tudomása 116
		» föld- és néprajza	118 119
I		Joria	ország 277
Ibn Dasta	199	József kozar király	209 210
Ibn Fozlan	390	Jövevény	népek 352
Idom-szók	14 15	Jugra v. Ugraország	287
Idomos nyelvek	27	Jung Gyula	488
Idom-nélküli nyelvek	26	Justinianus császár	125
Igeragozás	237		
Illír kancellária	472	K	
Im, vim, jum = isten	242	Kabarok	215
Imádni = vim-áldani	242	» nyelve	266
Ipolyi Arnold	56	Kaczérok	366
Ispán	348 349	Kangar	212 403 404
Istria	60	Karchas	218 219
Sz.-István király	317	Kard és kés	305
» alapít püspökségeket	320	Karpok	64
» adta szabadságok	341 342	Kárpáthegység	82
» buzgólkodik a kereszténységért	324	» néptelensége	455
Izmaeliták elleni törvények	333 334 338	K a t a , g a t a besenyő szó	401
		Katanchich	98
J		Kaukaland	106
Jakut arab geographus	335	Kaukázusi faj	19
Jászok félreértésből jazygek és filisteusok	376 377	Keleti és nyugoti egyház	307
Jász helységek	377	Keleti gótok	104
Jazygek metanastae	65	Keltek vagy kelták, gallusok	
» földje	86	A kereszténység bántja a pogány magyarokat	326
» lovasai	88	Késmárk	430
» nemzetisége	97	Kézai krónikája	276 277 280
Jó, j o u , j o g = folyó	383	Kiev	280
		Kilit egri prépost s püspök	363
		A kilenczed béhozatala	358

	Lap		Lap
Kinizsi Pál	469	A kúnok térítései ,	366
Királyi örökösödés	343	» » beköltözése	369
Kis-Oláhság	471	A kún püspökség	367
Kis-Szeben, N. Szeben	450	A VII kún törzs telepedése,	
Klun számfátásai	419	alkotmánya	272 273
Kő kor	54	A kúnok lázadása	374
Kobarok	395	Kún helynevek	375
Koczal	177 178	Kúnok nyelve	405 406
Kogalnitchan	480	Kunimund	128
Kollár János	461	Kuridák, akaczir fejedelem	114
Kollár Ádám	414	Kuturgur, uturgur	127
Konstantinápoly és Róma ve- telkelései	307	A kvádok királysága	68
Koriatovics Tódor	466	» területe	87
Kozarok 181 199 203 204 209 394		» nemzetisége	97
» nyelve	267		
Kozarféle helynevek	396 397	L	
A kozarok mikor tértek a zsidó hitre	397	Ladinek	494
Közép-Európa és Ázsia nép- sora	386	I. László	331
Krajovai bántság	482	» elsővé teszi Magyar- országot	325
A krónikák történeti forrása hun tudománya	292 293	» Erdélynek pátronusa	332
Kükül-jó	107	» intézkedése az örekek = szolgák iránt	219
Küküllő = Timava-Dombach	384	Latin monasterium studii Kon- stantinápolyban	329
Külömbőség az árja, sémi és áltaji (ugor-finn) nyelvek között	21 22	Lebedia, Lebedias	213
Különkődő (asyntheticus) nyelvek	18	Lendva = Limbach	384
Kún = guz, uz	304	Lengyelek	462
A kúnok mikor tűnnek elő	290	Lenhossék koponya - isméje	422 423
A kúnok első berohanása	361	Leo ochridai bolgár érsek	328
A kúnok bél-háromkúti apát- sága	364	Limigant Sarmaták	90
		Longobárdok	125 126
		M	
		Ma, mo = föld, ország	403
		Magassági index	1

	Lap	Lap
Mager, moger, magyar	231 401	Maramos város 483
Magyarok	197 201 203 203	Maris, Mari sós, Maros folyó 59 81
» törzsei	216	Márk krónikája 276 280
A magyar nyelv- és nemzet időszakai	223	Meriek 288
A magyarok istene	241	Mese a hunok eredetéről 117
A magyar társadalom a szár- mazási időszakban	258	Mese az oláhok latin köny- veiről 501
A magyar nép az ugorok déli részein lak	263	Mesokephalok 9
A magyar lovas	268	Metanasta jazygek 83 84
A magyarok ősmíveltsége	269	Methodius 181 186 198
A magyarok őstörténete a krónikák szerint	276	Misenburg 319 353
A magyarok szállásai	305	Mokánok 508
A magyarok Pilgrim püspök birtokait pusztítják	314	Mondat-szerkezet 16
A magyarok pogány hite	325	Mongol faj 19
A magyarok fellázadása a ke- resztélyenség ellen	327	Morva egyház 189
A magyar királyok címei	339	Morva tanítók a bolgároknál 192
A magyar folyónevek	381 382	Morvaország enyészete 190-
A magyar katolikusok száma	414	Morphologiai nyelvosztályozás 21
A magyar helységek száma	410	Mordia 120
A magyarság virágzása	413 414	Mosaburg 117 180
A magyarság jelen mivolta	410	Mosony = Misenburg 353
A magyar nem ázsiai, nem ro- kontalan	409	Müller Fr. ethnogr osztályo- zása 12
A magyar hussiták	411	Müller Fr ethnographiája 34 — 37
Magyarország lakossága	418	Müller Miks nyelvosztályozása 19
Magyarországi tatárok	378	Munkesz ugor város 262
Magyar nevek Szepesben	438	Mundzuk 112
Magyar foglалás Erdélyben	442	Mutyánok 507
Maláji faj	1	Nagy-Szeben 450-
Marbod	67 68	Nagy- Váradi tíizes vas ítélete 33
Maramaros népesedése	504	S
		Napoca 85
		Nedadi ütközet 118
		Néger faj 119
		Nemes, nem-nem nemes 458

	Lap		Lap
Németek	419 424 459	Ole g kievi f ejedelem	290
A németek nem fogadják be a cseh, de befogadják a né- met reformatiót	439	Olbia görög város	64
Bánáti németek	441	Onegesium	114
Német lovagok	448	Öreg isten	241
A németek zoologikus meg- határozása	452	Örmények	517
Nemzet	48	Oroszok vagy rutének	463
Névviszonyítók	235	Oroszok mikor jöttek be	464
A Nibelung	296 297	Orosz nevű helységek	465
Nicetas püspök	481	Orthognathok	45
Novietuna = Újváros — Nov- gorod	119	Ovidius Tomiban	91
Nomád nyelvek	91		
Nyelveredete	23	P	
Nyelv-eszme	25	Palacky a magyarokrul	454
Nyelv-osztályozások	16—34	Palóczok	302
Nyitrán az első keresztyén egyház	117	Palócz nyelv	364
A nyugotiak gyűlölsége a ke- leti egyház iránt	303	Palócz helységek	365
Nyugati székelyek	303	A palóczok megmagyarosod- tak	419
		Pannónia	75 94
		Pannónia népei	95
		Pannónia városai	76 77
		Pannónia felosztása	79 80
		II Pannónia	89
		Pannóniai Morvaország	191
		Parallelismus	256
		Parissos = Pathissus	81 83
Ochrida vagy Achrida	192	Partiscum	87
Ochridiai bolgár érsek	311 328	Pátriárkák	307 308
Ofen, Pest	337	Paulus Diaconus	125
Ogor, ugor nép	132 397	Pécsi püspökség	321
Oláhok vagy rumunok	358 36?	Peiso, Pelso, Pleso	84
Oláhok nomádoskodása	507	Personalis városok	432
Oláhok szaporasága	42	Pessium	87
Oláh kenézek, vajdák	505	Peschel O. ethnographiája	37—41
Oláh kertületek	504	Pest	337 434
Oláh püspök és pópák	509 51	Pestnek jelentése	444
Oláh érsek, metropolita	51		

	Lap		Lap
Petrarkai kézirat a kún nyelv- rül	406	Rejülés, révület	248 249
Petrossai kincs	130	Rém	249
Photius encyclicája	308	Retzius osztályozása	3—6
Physiologiai nyelvostályozás	30	Rhing, ring = avar erősség	398
Pilgrim passauai püspök	293 294	Rhiphaus, Ripaeus hegység	61 118
Pilgrim felíratja a hún-bur- gund mondákat	295	Roas, Ruas	112
Pilisnek jelentése	444	Római kor	66
Pippin	157 159	Rómer Fl. kalauza	56
A pogányság visszanyomatik	330	Rosamund	156
Porolissum	84	Roesler	488 490
Potaissa	85	Rugiak, Rugeland	124
Pott Aug nyelvostályozása	18	A rumun név eredete	493
Pray a hunok eredetéről	387	Rumunok	477
Prágai püspökség	315	Rumunok szaporasága	421
Priscus követségi tudósítása	113	A rumun nyelv Thraciában keletkezik	490
Privina	177 178	Rumunok száma	419
Prognathok	45	Rutének vagy oroszok	463 467
Pückler-Muskau a magyarok kevés számáról	415	Rutéen püspökségek	468
Pulszky Ferencz az avar lele- tekrül	155	Rutének száma	419
		S	
		Salabug	177 179
		Sajó	381 383
Quinque Ecclesiae	177	Salinae (Torda)	195
		Salmutzes = Almus	213
Rácok	470	Salzach = Sajó	382
Rada vagy Rudolf	484	Samus régió	84
Radna, Bodna	446	Sargetia	84
Ragató (aglutinativ) nyelvek	19	Sarkéi	209 394
I. Rákóczi és az oláh liturgia	510	Sarmata jazygek	88
Rav, Rha = Volga	121	Sarmizegetusa	84 92
Reformatusok száma	418	Sasinek elmésségei	399
Rejtezés	258	Schafarik Pál	51 98—102 461
		Schlegel Fr. nyelvostályozása	18

Lap	Lap
A test részeit jelentő szók	224
Theodorik	124 125
Theodemir, felső Pannoniában	123
Theophilus császár	197 209
Thierry a hunok eredetéről	388
az oláhok eredetéről	481
Thrák nyelv	97
Thrákok	98
Thuróczi krónikája	276 277 280
Tibiscus — Tisza	82 83
Tibisis — Temes	60
Tibiscum	83
Til folyó	132
Tiema, Ziema	84
Tisza — Pathissus	82
Tiviscus — Tibiscus	82
A tized a nyugati egyházban	310
Todun, Sodan	400
Togata folyó	277 280
Tógát, Tangat = Irthis	286
Tökéletlen, tökéletes nyelvek	24
Tomi, Tomisvára	61
Torma Károly	84
Tomaschek Vilmos	491 496
Török hatás a magyarra	259
Török szók a magyarban	263 266
Történelem előtti kor	52
A tót szó honnan lehet?	458
A tótok száma	419
Tót-nevű helységek	459
Trajanus	70
Tudun	159
Tündér	251 252
Turán nyelvek	19 20
Turda nemzetségbeli püspök	277 289
Turisend	126 127
Türkök s= magyarok	205
U	
Uar, var nép	132
Az ugor nép ős hazája	259
Az ugor nép történetei	262
Ugra = Jugra ország	210 282
Ukko a termékenység istene	242
Ukkon-pohár	243
Ungria, Ungern	399
Ungro-Vlachia	478
Unitáriusok száma	418
Uptar, Oktar	111
Az U r a m méltóság	343
Uturgur, kuturgur	127
Uz, guz-kún	304,360,361
F	
Valamir Alsó-Pannóniában	123
III. Valentínianus	89
Valéria	89
Vandalok	105
A városokban nemesek is te- lepedhetnek	435
A városok száma innen- és túl a Dunán	437
Vas kor	54
Vetvár	181
A vetvari püspökség	400
Vim, im, jum =	242
Viszonyragok avulnak	385
Visszareformálás	439
Vladimir fejedelemség	288

	Lap	Lap
		A zágrábi püspökség alapítása 331
		A zágrábi püspökség érsek- sége lesz 340, 474
Weissbach mérései	12	
Welcker Armin mérései	6—11	Zagyi had, Zagyi-va 384
Wenzel Guszt az oláhokrul	480	Zamolxis . 93
Worsaae a történelem előtti időről	55	Zarmizegetusa 92
		Zierna, Tsierna . 84
		Zsidók 419 518
Zabergan	127	Zsidózók 421
Zágráb	475	